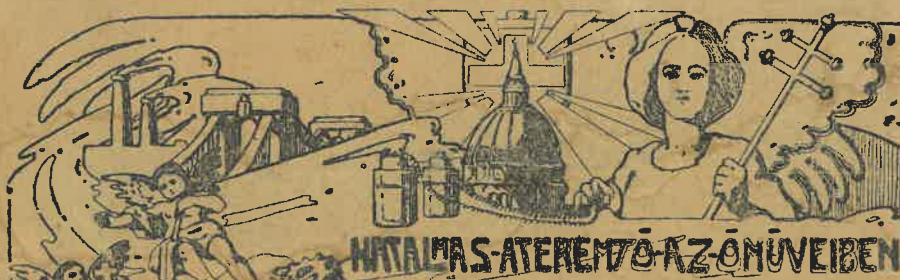

A BÖLCSELET TÖRTÉNETE

ÍRTA: HAJÓS JÓZSEF

A címképet és a könyv illusztrációinak nagyobb részét Hajós Károly tanár rajzolta.

HAJÓS JÓZSEF

A BÖLCSELET TÖRTÉNETE

„Non minus hic peccat, qui censum claudit in agro,
Quam qui doctrinam claudit in ore suam.
Absit commissum sine lucro ferre talentum,
Nec servos nequam vos vocet ira Dei."

(Lib. parabolarum.)

Ha nem volna halál, nem lenne bölcselet,
mely a dolgok okát és az élet értelmét keresi.
(Sokrates gondolata.)

A BŐLCSELET TÖRTÉNETE.

ÍRTA:

HAJÓS JÓZSEF

A SZÉKESFEHÉRVÁRI BAZILIKA KANONOKJA,
A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA TAGJA.

SZÉKESFEHÉRVÁR,
VÖRÖSMARTY NYOMDA
1941.

Nihil obstat.

Dr. ALEXANDER FÜZY
censor dioecesanus.

Nr. 1860/1941.

Imprimatur.

Albae-Regiae, die 17-a m. Julii. 1941.

† LUDOVICUS
episcopus.

A címkép Cornelis Tennissen fametszete.
Eredetije a hamburgi Kunsthalle-ban.

A kiadásért felelős: Hajós József. — Vörösmarty nyomda Székesfehérvár.

„Intellectum valde ama!"
(Sz. Ágoston mondása.)

Harmincöt év óta folytatott bölcseleti tanulmányaim alapján írtam e könyvet.

Rövid, összefoglaló, könnyen áttekinthető, szellemtörténeti leírást akartam adni az idők folyamán feltűnt bölcseleti rendszerekről. Főleg a hittudományi főiskola bölcselet-hallgatói számára írtam, de — gondolom — más komoly elme is érdeklődéssel olvashatja. Mert igaz a bölcs Schütz Antal professzornak e megállapítása: „A szaktudomány mintegy tolvajlámpással jár, — a megismerhető valóság világvárosának egy-egy utcáját, terét, házát méri föl és kutatja át. A bölcselet ellenben teljes világítás mellett, mintegy repülőgép madártávlatából az egészet tekinti át és vizsgálja végig. Ezért a bölcselet alkalmas, sőt egyedül alkalmas arra, hogy igazi általános műveltséget adjon, és pedig úgy, hogy egyfelől megóv a szaktudósok egyoldalúságától, másfelől a dilettantizmus felületességétől." (A bölcselet elemei. 1940.—2)

A legújabb és legkiválóbb forrásműveket is felhasználtam, így Fr. Ueberweg és M. Grabmann nagy műveit, az Archiv für Geschichte der Philosophie folyóiratot. A magyar könyvek közül főleg Kecskés Pál professzor terjedelmes „Bölcselet története" (1933) volt útmutatóm. E jeles műben az érdeklődő megtalálja a fejezetek végén a szakirodalom felsorolását, ezért könyvemben mellőztem a sok helyet igénylő irodalom-leírást, csak a legújabb műveket említettem.

A misztika rövid ismertetését azért véltem e keretben szükségesnek, mert a misztika kapcsolatos a bölcselettel, a legkiválóbb filozófusok — Platontól napjainkig — csaknem mindannyian a misztika tudományos művelői, vagy legalább nagyrabecsülői voltak.

Vallom szent Ágostonnal: verus philosophus est amator Dei. Igaz Roger Bacon mondása: quod philosophia inutilis sit et vana, nisi prout ad sapientiam Dei elevatur ut ei serviat cui servire regnare est . . .

Székesfehérvár, 1941. július 16.

HAJÓS JÓZSEF.

„*A pap ajkai őrzik a tudományt, és a törvényt az ő szájából kérdezik.*"

(Malak. 2. 7.)

„*Mivel te megveted a tudományt, én is megvetlek téged, hogy a papságban ne szolgálj nekem.*"

(Oz. 4. 6.)

Régi közmondás:

„*A jó pap holtig tanul, — mégis tudatlanul hal meg!*"

(Ha nem tanulna, nem lenne paphoz méltó élete.)

Bölcselet és bölcselet-történet.

A FILOZÓFIA *természetes ésszel,* a tapasztalat és következtetés segítségével keresi a létezők legmélyebb és végső alapjait, ősokát.

A bölcselet a dolgok legtökéletesebb ismeretére törekvő, okkereső tudomány; olyan általános észtudomány, mely végső alapjaiban vizsgálja a létezőket, az egész valóságot.

A bölcselet alapjában véve nem más, mint az általános természetes emberi ész (köznyelven: a józan paraszti ész) szükségszerű ismereteinek, következtetéseinek rendezett összessége.

A filozófia különböző egyének munkája, szellemi működésük térben és időben egymástól távol eshet, ezért még a legtökéletesebb rendszerekben sem érhetik el a Leibnitz által népszerűsített „örök bölcselet" *philosophia perennis* valósítását, csak megközelíthetik. A kölcselet fejlődése mindaddig lehetséges, míg gondolkodó ember él.

(Hogy a skolasztikus bölcselet milyen értelemben örök, arról későbbi fejezetben tárgyalunk.)

A filozófust Noszlopi így határozza meg: „Ha a világnézeti jellem, a metafizikai érzék erős spekulatív hajlammal és készséggel társul: a filozófus embertípusa áll előttünk. A filozófus három fő lélektani jegye: a metafizikai érzék, a racionalizmus és a lelki befelé fordulás, introverzió. A spekulatív beállítottság ugyanis nem más, mint metafizikai érzékkel párosult racionalizmus. A racionalizmus az introvertált jellemnek felel meg, úgy, amint *Jung* érti e szót. A kifelé fordult, extravertált emberek empiristák, megnyitottak a tapasztalható világ számára." (Világnézetek lélektana. 1937—88.) Utóbb megállapítja: „A filozófia pozítív kultúrérték és örök emberi beállítottság, amelyeknek a tapasztalati tudományok mellett megvan a maga külön területe és jogosultsága. Értelmét a fokozott metafízikai érzék adja meg, amely — anélkül, hogy okvetlenül hitetlen volna — nem a hithez, hanem az észhez fordul a végső kérdéseket illetőleg." (90. l.)

Schopenhauer is azt vallotta, hogy az ember „animal metaphysicum." Szinte önként értődik, hogy a bölcselet központi tudománya a metafizika, ezzel fogja át az egész létet, így lesz egységes, univerzális tudománnyá. A filozófálás az elme legmagasabb szárnyalása; eljut a transcendens régiókba.

Természetes észtudomány a bölcselet, nem hit-tudomány. Az erős hitet az ész alapozza meg, szilárdítja és igazolja.[1]

A bölcselet az emberi szellem legnagyobb és legmerészebb vállalkozása; tudományos értelemben vett világmegértésre, olyan világnézetre törekszik, mely a végső kérdésekre is válaszolni tud.

A filozófiát nem pótolja a hittudomány, hanem saját tudományának megalapozásához felhasználja a bölcseletet. A teológia dogmatika nagyrészt a kinyilatkoztatott igazságokra alkalmazott bölcselet. Tudás és hit kiegészítik egymást. Tudásunk egyetemes nagy szintézise akkor teljesülne, ha sikerülne egyesíteni a bölcseletből és hittudományból való összes ismereteinket valamilyen nagyszabású Summa cognoscibilia-ba; ez az óriás ismeret nem lenne tudáshalmaz, hanem rendezett, egységes bölcseleti- és hittudományi metafizika, a legtökéletesebb emberi világnézet.

Íme nyilvánvaló, hogy a filozófia annyiban *ancilla theologiae*, amennyiben a bölcselet Isten létének és igazmondásának bizonyításával megalapozza a kinyilatkoztatásban való hitet és tételeit észérvekkel megerősíti.

A bölcselet az elvek tudománya; a világnézetet értelmileg megalapozza. A *bölcseség* pedig nemcsak elméleti ismerés, hanem az élet irányítására való gyakorlati okosság is.

A filozófia szabatos fogalmakhoz segít, igazán következtetni tanít, ismereteink értékelésére nevel, tudásvágyunkat kielégíti, ismereteinket összefoglalva egységesíti, appercepciónkat tökéletesíti, világszemléletünket kialakítja. Filozófus az, aki a sok valóságot egy fogalom alá rendeli.

A legújabb kor bölcselete igazolja, hogy a megismerő alany elé táruló valóságokat egyénenkint különféleképen appercipiálunk. *Kiss János* professzor hangsúlyozta rektori székfoglaló beszédében: „úgy a természeti, mint egyéb tudományokban kinálkozó adatokat,

[1] Jánosi József S. J. is állítja, hogy „Kanttal ellentétben, egyáltalán nem szükséges szétrombolni az észt, hogy a hitnek helyet csináljunk; sőt minden hit összeomlik, amelyet az ész nem igazol, meg nem alapozott. (Bölcselet és valóság 1940–19.)

törvényeket és elméleteket más lelki szemmel néz egy természettudós és mással egy bölcselő, de legtökéletesebben látja és értékeli az, aki a szakbeli jártasságot a bölcselő mélyreható, általánosító és egységesítő szellemével egyesíti. Ennélfogva, hogy a szaktudós bölcselő is legyen, az apperceptió nagy törvénye is megkívánja." Különösen áll ez a hittudomány és a bölcselet viszonyára. Már szent Ágoston kiemelte, hogy a „bölcselet az üdvösséges hitet szüli, táplálja, erősíti és megvédelmezi." (De Trinitate I. 14. c. 1.) A legnagyobb hittudósaink nagy filozófus elmék is voltak.

XIII. Leó pápa az Aeterni patris kezdetű hires körlevelében írta: „nagy dicsősége a bölcseletnek, hogy a hit bástyájául s a vallásnak mintegy erődjéül tekintendő." [1]

Kiss János találóan mondotta rektori beszédében: „mindenkor ott virágzott, ma is ott virágzik a hittudomány, ahol bölcseleti alapra fektetik. S ez alól nincs és nem is lehet kivétel, mert a kereszténység intellektualista vallás, mely első sorban az eszes ember, a homo sapiens értelmi igényeit akarja kielégíteni s csak ezután s ennek alapján foglalja le az ember érzelmeit, akaratát s egyéni és társas életét." — A természetfeletti a természetesen épül, a természetfeletti megismerés is az ész működése, ezért a hittudománynak természetes előkészítője és kisérője a bölcselet.

X. Pius pápa a Pascendi dominici gregis (1907. szept. 8.) kezdetü körlevelében a modernizmust birálva elrendelte, hogy a theológiai tudományok alapja a skolasztikus bölcselet legyen.

A kinyilatkoztatás és a reá épülő teológia a bölcselkedő megismerésen túl: természetfeletti lét-területek felé terjesztik és kitágitják ismereteinket. A kinyilatkoztatás némely igazságait merő filozófia sohasem fedezhette volna fel (hittitkok!). De kétségtelen az is, hogy sok kinyilatkoztatott igazság tudományos megértéséhez filozófia kell; sőt nyilvánvaló, hogy a spekulatív dogmatika voltaképen a kinyilatkoztatás igazságainak bölcseleti értelmezése.

Schütz professzor írja Dogmatiká-jában (1937—238 l.): „A hívő tudás sohasem foglalhatja el a hit helyét; a *pisztisz*-t nem válthatja le a *gnószisz* abban az értelemben, hogy az elme

[1] XIII. Leó pápa az Aeterni patris körlevelében a bölcseletet így magasztalja: „a tudományok e legnemesebbjében mindenképen oda kell törekedni, hogy az isteni tanok sok és különböző részei egy testté alakuljanak... végre, hogy természetüknek megfelelő és cáfolhatatlan bizonyítékok támogatását nyerjék."

egy hitigazság tartalmát valaha is értésbe oldja föl, és így igazvoltát a kinyilatkoztatás tekintélyétől függetlenül is, merőben tartalmi okok alapján átlátja. Ez ugyanis ellentétben van a hittitok katolikus fogalmával, és így eleve lehetetlen". — „A kinyilatkoztatás szerint a hit és tudás két külön világ, a megismerésnek két önálló rendje. Az Egyház ép úgy elítélte a fideistákat, kik minden tudást a hitből akartak levezetni, mint a racionalistákat, kiknek rendszerében a hit számára nincs hely. A hívő tudásban azonban találkoznak hit és tudás, és közös világot teremtenek a teológiai tudományban. De ezen a közös területen kívül is, mikor mindegyik a maga helyén, a maga ismerő elveivel dolgozik, az ész nem járhat úgy, mintha nem volna hit".

A bölcselet a metafizikai fogalmak és a logikai törvények által megfelelő módszert ad a hitigazságok mélyebb értésére, tanulmányozására.

Isten létét a bölcselet bizonyítja. A dogmatika első thézise: Existentia Dei ab homine naturaliter et certo cognosci potest. Thesis est de fide ex concilio Vaticano.[1])

Az isteni kinyilatkoztatást és ennek igazságait csak akkor fogadhatjuk el, ha tudományosan bebizonyult Isten létezése, igazmondása és a kinyilatkoztatás megtörtént valósága. Isten létezést tudományosan csak az okság elve alapján, a tapasztalati világból való következtetés révén bizonyíthatjuk. Ugyancsak az okság elve által következtetünk Isten tulajdonságaira, szellemi lényére, mindenhatóságára, végtelen bölcsességére, gondviselő jóságára, abszolut igazmondására, végtelen szentségére, szépségére és minden tökéletességére.

* * *

A bölcselet alkalmas arra, hogy általános műveltséget biztosítson, mert az igazságot átfogóan keresi, a sokféle ismeretet egységesíti; nem vizsgálódik a szaktudós egyoldalú megfigyelésével, sem a dilettáns felületességével, hanem madártávlatból, az átfogó ismeret magaslatáról szemléli a világot, átlátja az egész megismerhetőt. A szaktudomány pislogó bányamécsessel, újabban

[1] „Si quis dixerit, Deum unum et verum creatorem et dominum nostrum per ea, quae facta sunt, naturali rationis humanae lumine certo cognosci non posse, anathema sit" (Sessio III. de revelatione, canon 1.). A Szentírásban olvassuk: A magnitudine enim speciei et creaturae cognoscibiliter poterit creator horum videri. . . Si enim tantum potuerunt scire, ut possent aestimare saeculum; quomodo huius Dominum non facilius invenerunt. (In libro Sap. 13—1.)

villanylámpával világít; a bölcselet a rendszerek fényszóróinak sugárkévéit árasztja a létre és megvilágítja titkait.

Magasabb kultúrélet filozófia nélkül lehetetlen. A lét nagy kérdéseire adott filozófiai válaszok az *életet* szolgálják. A koreszmék népszerűsített bölcseleti tanok. Pl. a „vörös világnézet" marxista filozófia. Bölcselők tanai lehetnek az emberiség sorsdöntő tényezői. Az eszmék nagy harcát ma is nem politikusok és hadvezérek, hanem „hideg eszű" filozófusok irányítják; sőt ők agyalják ki az üdvös vagy átkos eszméket, melyekért sokszor polgárháború is tombol.

Találóan hirdette a bölcs Salazar: „Nem az a fontos, hogy csatában megverjük az embereket, hanem az eszmék, a tanrendszerek fölött kell győzedelmeskednünk. Ha a kommunisták el is tünnek Németországból, de a kommunizmus ott marad, ha más néven is, akkor a veszedelem ugyanaz." (Mihelics Vid: Az új Portugalia. 1939.—237.)[1]

A filozófia jelentőségének elismerése a gyakorlati élettel, sőt a hittel kapcsolatosan is: nem új megállapítás. Már alexandriai Kelemen hirdette (200. év körül), hogy a bölcseleti megértés (gnózis) nélküli ember úgy viszonylik a megértőhöz, mint a gyermek a felnőtthöz. Aki a hit megértését bölcselet és tudomány nélkül keresi, az szőlőt akar enni szőlőmívelés nélkül.

A filozófia nemcsak tan, nem is csak gyakorlat, hanem a kettő szintézise: élet! Éleslátással vallja a protestáns Halasy Nagy József filozófusprofesszor: „El kell választanunk a professzorok filozófiáját a filozófusok filozófiájától, akár csak a szentek hitét a theológusok hitétől, s az esztétikusok művészetét a művészekétől. A professzorok a filozófiáról, a theológusok a hitről és az esztétikusok a művészetről „tanítanak", de a filozófusok élik a filozófiát, a szentek a hitet és a művészek a művészetet. Ha megkérdezzük őket erről az életükről, talán csak dadogni fognak, mert Platon szerint a bölcsesség végeredményben szavakba nem foglalható, — de érezzük, hogy nem ez a dadogás az életük." (Ember és világ. 1941—10.)

[1] Salazar a kommunizmusról mondotta: „totális elméletté, az élet és a gazdasági szervezet teljes rendszerévé alakult át. Befogadta a szellem összes eltévelyedéseit és mint rendszer, függetlenül néhány anyagi természetű eredményétől, nem egyéb, mint elfogadása mindazoknak a hagyományos lázadásoknak, amelyeket az anyag a szellem ellen, a barbárság a civilizáció ellen végrehajtott. A kommunizmus korunk nagy eretneksége." (Békés forradalom. Salazar beszédei. 1940—218.)

A bölcselet alapja a szaktudományoknak, mert tisztázza a logikai törvényeket és az alapfogalmakat, alapelveket. De a bölcselet a tudományok betetőzése is, mert Istent és világot átfog, egységes észszerű világnézetre segít. A bölcselet első a természetes tudományok között, mert az örök igazságokat keresi; — de nemcsak tudomány, hanem a bölcsesség szeretete.[1]

A bölcsesség a legnagyobb igazságok szerinti életmód, melynek előfeltétele az igazságok ismerete. A nagy filozófusok egyetemes lángelmék, örök egyetemes igazságok meglátói. Sokszor mélyen érzik a problémákon gyötrődés kínját. Halasy Nagy József jól mondja: „Filozófusnak lenni nem öröm és vigasság, hanem önkínzó elhivatás. Giordano Bruno előbb égett el a maga gondolatainak izzásában, mint a máglya tüzében, — s Hegel ajkát számtalanszor hagyta el a „szörnyű szó": wer von Gott dazu verdammt ist, ein Philosoph zu sein!" (Ember és világ. 1941—14) A problémakint felváltja azonban a legtisztább öröm és béke az Istent-megtaláló filozóf lelkében.

Pauler Ákos szerint: „Filozofálni annyit tesz, mint az adott relatívumhoz a megfelelő abszolutumot keresni". A filozófia nemcsak a múló jelenségeket, hanem a dolgok állandó jellegeit keresi; sub specie aeternitatis, vagy totalitatis figyeli a létet, tehát totalis világszemlélet művészi meglátásokkal.

W. James szerint: a filozófus csodálkozik azon, amin más nem csodálkozik, de nem csodálkozik olyan dolgokon, melyeken mások álmélkodnak. Sorel pedig azt állítja, hogy a filozófus meglátja az ember útja melletti szakadékokat, melyek között a köznapi ember oly nyugodt biztonsággal járkál, mint az — alvajáró.

A nagy filozófus varázsvessző nélkül, elméjével fedezi fel a lét és élet rejtett kincseit.

* * *

Igaz ugyan, hogy a kinyilatkoztatás és a természetes józan ész tudomány nélkül is bölccsé tehet, a filozófia mégis elősegíti az élet éleslátását és az általános műveltséget. *Schütz* professzor szerint: „bölcs az, aki lát és ért... helyén van az esze és szíve; hideg fővel lát meg mindent úgy, amint van, és meleg szívvel dolgozik azon, aminek lenni kell; — ember, aki megoldotta a

[1] Pythagoras mondotta: „filosofos, a bölcsesség *kedvelője* vagyok; bölcs ugyanis egyedül az Isten. „Vergilius szerint:" Felix, qui potuit rerum cognoscere causas!"

maga számára az élet nagy problémáját. A bölcselet az a tudás, mely ide akar segiteni." (A bölcselet elemei 1940.—204.)

Már Aristoteles hirdette, hogy a bölcselet az alapelvek tudománya; philosophia est consideratio rerum per altissimas causas. A valóban nagy; alkotó bölcselők így értékelték a filozófiát.

A bölcselkedésnek két nagy területe: a gondolkodás (ismeretelvek) és a lét (lételvek) filozófiája. A gondolkodás bölcseletéhez tartozik a gondolat-, ismeret-, és tudományelmélet; a lét bölcselete a tapasztalati, eszmei, metafizikai, értékrendi lét filozófiája. A bölcselet is halad; sőt egyesek Nicolai Hartmann véleményét vallják, mely szerint az összes eddigi filozófiák az emberiség szellem, gyermekkorának próbálkozásai voltak — az igazi bölcseletet majd ezután fogják megalkotni a jövő nagy gondolkodók.

A valóság őselveit kutató és a világnézetet meghatározó bölcselet *Brandstein* tanár szerint *királyi* tudomány: a tárgyai természete és hivatása szerint; „mindenképen főtudomány, amelynek hiánya gyengesége vagy eltorzulása az egész tudományrendszer és teljes világképének fogyatékosságát vonja maga után."[1] (A lét forrásai. 1940—18.)

Fechner a bölcseletet a tudományok tudományának és a tudás tudásának mondotta.

Már *Pythagoras* vallotta, hogy a bölcselet a legmagasabb rendű zene. *Pauler* Ákos szerint: „Az egész filozófia nem egyéb, mint a teremtés szellemi törvényeinek művészi megpillantása. Újraalkotás és ráismerés is egyben. Műalkotás. Ebben különbözik a szaktudományoktól. Ott a művészi elem elenyésző A filozófiát költői ábrázoló erő nélkül megalkotni annyi volna, mint a hézagosan ismert természeti és szellemi törvényeket pusztán egymásmellé helyezni. — A filozófia a lét egész koncepcióját szemléltetni

[1] Brandstein írja, „hogy a filozófia történetében csak az elsőrendű bölcselő szellemeknek van és lehet komolyabb jelentőségük. Minden szaktudományt, amely lépésről lépésre is halad, tovább viheti a kisebb szellem is; a filozófiában azonban amelyben a valóságalapok szoros összefonódása következtében az egész tárgykör szoros és szerves egysége mindig elronthatatlanul megmarad, a valódi továbbhaladás csakis az egésznek mindig újra, magasabbra, vagy mélyebbre formálása által mehet végbe; erre pedig csakis a legnagyobb, igazan univerzális szellemek képesek. Ezek számban nagyon kevesen vannak, de jelentőségük annál nagyobb; sokszor szinte az egész tudomány, sőt az egész kultúra képét nagymértékben átalakítják; — gondoljunk pl. Sokrates, majd Platon és Aristoteles ilyen jelentőségére a görögség világképének alakulásában, majd főleg szent Ágostonon át Platon jelentőségére még a keresztény világkép kibontakozásában is..." (A lét forrásai. 1940—19.)

csakis művészi ábrázoló erő segítségével tudja. Így találkozik a művészet és a tudomány. Mert csakis részleges törvényeket ismerünk, azok összeszövését és kiegészítését csak egy művészi készséggel megáldott teremtőerő képes elénk varázsolni." (Pauler Á. életművészete. 1938—167.)

A szaktudós szétszedi, a filozófus összerakja a világegyetem óraszerkezetét. Sajnos, néha jobban akarja összerakni, mint az alkotó Mester . . .

A filozófiai rendszerek különfélék, ami érthető, hiszen csaknem minden jelentékeny bölcselő sok problémakínnal elölről kezdve maga építi világképét; mindegyik a saját egyénisége szerint, a jellegzetes lelki diszpoziciója révén szemléli a létet és oldja a nagy kérdéseket.

A filozófiai áramlatok koronkint változnak, mert a filozófusok koronkint más-más összefüggésben szemlélik a valóságot és új fogalmazásban fejezik ki. Így: az antik világ a lelki vigasztalót, a középkor a keresztény tanok védőjét, a felvilágosultság kora az ész harcosát, a jelenkor főleg a tudás elvi magyarázóját keresi a bölcselőben. *Kant* pl. kimutatta, hogy a keresztény etika és az evangeliumi protestáns hit nem ellenkezik a newtoni világképpel.

Csak természetes, hogy a nagy filozófus egyéni belátása, értékelése is változik, fejlődik, esetleg torzul. Pl. Pauler Ákosról mondják, hogy 48 éves koráig az élet célját az *igazságok* keresésében és hirdetésében látta, a lét értelmét pedig a változhatatlan örök igazságban vélte; — 48 éves korán túl azt vallotta, hogy az élet célja és értelme a *szeretet*. Bölcs korában mondotta Pauler: „Kezdem belátni, hogy mily csekély minden emberi erőlködés, ha a lélek misztikus áldozatkészsége nem tornyosodik föl. — Lelkünk egy hétköznapinak hitt imában néha mélyebb régiókat fut be, mint a tudomány leghatalmasabb ormán. — Én jól tudom, hogy minden tudományom hiábavaló volna, ha abban nem segítene az örökkévalóságban való hitem." (i. m. 206.)

A filozófia nem pótólhatja a vallást. — Találóan írta *Dempf* a Religionsphilosophie című könyve elején, hogy a vallás filozofikusabb, mint a bölcselet, mert az csak egyik oldalát vizsgálja a mindenségnek, főleg értelmi részét tárgyalja az Abszolutumnak, az embernek és a történéseknek. A vallás azonban az *egész* ember magatartását irányítja, az egész mindenséget szemléli és az egész valóságot átkarolja Istenben, aki mindennek alapja és

ősoka. A filozófia gyökerei a vallásba nyúlnak; a bölcselet tévutakra jutott, valahányszor a vallás gyökérzetétől elszakadt. Csak a mindent átfogó vallásbölcselet, minden gyökérzet fő összefoglalójának a vallásnak a vizsgálata tudja a filozófiát újra lendíteni.

James M. *Gillis* C. S. P. Hamis próféták című (angolul írott) könyvében állítja: „Az emberre nagy általánosságban oly csekélyen hatnak az atheista filozófusok aprólékos részletességgel kiagyalt teóriái, mint a kémikusok amaz igérete, hogy a világot ételpótlékokkal táplálják majd. Mikor a fűrészpor elfogadható helyettesítője lesz a húsnak, mikor a papirmasé fogja a granitot helyettesíteni, mikor a márványszobor hussá és vérré lesz, — csak akkor fogja a filozófia a vallást és a természet Istent pótolni." (189 l.)[1]

Filozófiát művelő elmének be kell látnia, hogy az emberi tudás véges, a természetes értelem a tudás korlátaiba ütközik. Problémakínjában az ész múló elméletekkel igyekszik sok nagy kérdésre válaszolni.

Tudásunk végességét közvetlenül igazolja az a tény is, hogy ma sem ismerjük az anyag mivoltát; sőt ma a radiológia korában az anyag titokzatosabbnak tűnik, mint ahogy az ókor nagy bölcseinek mutatkozott. Például utalunk *Miall* Stephen és *Miall* Mackenzie *Anyag és élet* című, 1939-ben megjelent könyvében levő e nyilatkozatra: „Az atommag szerkezetét bizony még nagyon homályosan ismerjük. A kutatók általában azt az elméletet vallották, hogy az atommag csak protonokból és elektronokból áll, mert akkor még csak ezeket ismerték az alfa részecskéken kívül, amelyekről viszont azt lehet feltételezni, hogy protonokból létesülnek. Azonban a neutronok, deutonok és pozitronok felfedezése óta felhagytak ezzel a régibb elmélettel. Azok, akik az utóbbi időben behatóan foglalkoztak e kérdéssel, nyiltan bevallják, hogy nagyon keveset tudnak az atommag szerkezetéről. Csak az bizonyos, hogy az atommag kellő körülmények között alfarészecskéket, protonokat, elektronokat, pozitronokat és egyéb villamos sugárzásokat bocsáthat ki magából. Még az is bizonytalan, hogy ezek a részecskék alkotórészei-e az atommagnak, vagy pedig

[1] Oesterreich T. K. „Korunk világképe" c. művében szintén hirdeti: „Egy intellektuális metafizikai meggyőződés egyedül még nem vallásosság, ez minden további magyarázat nélkül is világos. Mert ha van is egy embernek Isten létéről valami intellektuális meggyőződése, azért még hiányozhatik belőle az igazi belső vallásosság." (151 l.)

csak kibocsátás közben keletkeznek." (196. l.) Talán az újabb kutatások eredményei közel jövőben a két *Miall* imént idézett megállapításait is módosítják, sőt tévesnek bizonyítják.

A bölcselet történet elénk tárja, hogy az ember ész a tévedések útvesztőin át is képes kibotorkálni az igazság útjára, ahol az örökkévalóság angyala mutatja az irányt a *Végtelen* felé.

* * *

A *bölcselettörténet* kutatja az eszmék harcát az emberi gondolkodás történetében.

A filozófiatörténet egyben filozófia is. A szisztematikus bölcselet horizontálisan, logikai függésük szerint rendezi a kérdéseket és igyekszik ezekre válaszolni; a filozófia történésze pedig vertikálisan, időbeli megjelenésük rendjében vizsgálja a problémákat. A bölcselet története igazságok és tévedések oknyomozása; — az egyéniségek és a környezet vizsgálata is fontos benne, de háttérben marad.

A filozófiatörténet nem letünt eszmék temetője, mert a bölcselet is a haladás jegyében fejlődik. Egy-egy kíváló filozófus staféta, aki átveszi az Igazság oltártüzén meggyujtott fáklyát, viszi tovább, átadja a görög ókori bölcsek késő utódjának... Sokratest minden filozófus ősének vallja!

Pauler Ákos szerint: „A teremtés ugyanaz, a róla való gondolat lényege igen keveset változhatik, az egész filozófia története két-három főirány korszerű ismétlődéséből áll. Csak az átélés minősége változhatik." (i. m. 192.)

A bölcselettörténetnek három módszere van: az élettörténeti-, a probléma- vagy eszmetörténeti- és a szellemtörténeti módszer. A bölcselet fejlődését legvilágosabban és átfogóan a szellemtörténti módszer mutatja be, mert nemcsak az eszmeszerkezeteket kutatja, hanem feltárja az akkori szellemi élet külső nyilvánulásait is, az uralkodó nézeteket, vitákat, viszonyokat, feltételeket, szokásokat, stb., stb.

A tévedések feltárásával is használ a bölcselettörténet, mert alkalmat ad a fogalmak és eszmék megvitatására, az igazság megállapítására, — egyuttal elősegíti az összefoglaló áttekintést.

Minden tudomány története tanulságos, mert feltárja a tévedéseket is és megmutatja a helyes gondolkodás útja mellett azt is, hogy melyek a tévedések útvesztői, melyek a látszatigazságok érvelésmódjai és hatásai.

Ma a természettudós is szükségesnek tartja szaktudománya történeti fejlődésének ismeretét. Fokozottan áll ez az eszmék fejlődésének, bölcseleti rendszerek kialakulásának történetére. A bölcselettörténet kutatja és kimutatja, kogy az emberi értelem a kultúra felépítésének nagy munkájában miként törekedett a világegyetem és az élet végső okaira, elveire vonatkozóan tökéletesebb képet alkotni, fogalmilag helyesen körülírt, egységesen átfogó világnézetet biztosítani.

Találóan állapitja meg Korniss professzor: „Minthogy az emberi szellem a kultúrában bontakozik ki s fejti ki azt, ami benne szunnyad, tágabb értelemben a filozófia története az emberi kultúra elvi magáraeszmélésének története." (A kultúra válsága. 1934.—163.)

A gondolkodástörténetnek kutatása nobile officium. Mert ha túlzásnak minősítjük is Aristoteles véleményét, mely szerint a *bios theoretikos*, a gongolkodásnak szentelt szellemi működés a legmagasabbrendű életforma, mely „legközelebb áll az isteni élethez", — mégis igaz az, hogy a bölcselettel való foglalkozás szellemi munkája: az értékek rendszerének valósítását, a kultúrát kiválóan szolgálja, mert az okok nyomozásával az élet értelmét sok viszontagságok közt is elénk tárja.[1]

Bölcselettörténeti szemlélődésünk nem nézi elfogultan, sem gyűlölettel az ellentétes világnézeteket. A bölcselettörténet nem az egymást megsemmisítő rendszerek romhalmazát, hanem az igazságért folyó küzdelem menetét ismerteti. Nemcsak vereségekről, hanem győzelmekről is beszámol. Nemcsak a mult dicsőségét hirdeti, hanem szellemi tőkét is gyűjt, mellyel a jelen gondolkodását gazdagítja.

A bölcseleti rendszerek igazságértékének kritikáját adó bölcselettörténet rámutat nemcsak a metafizika-, az ismerettan-, hanem a modern természettudományok nagy értékére is és ezek exakt eredményeit mérlegelő új természetbölcseleti megállapításokra, főleg a modern anyagelméletre, a biológia filozófiájában a dualista és monista életmagyarázatokra.

[1] A pragmatista angol-amerikai másként értékel. Pl. a XVI. század elején VIII. Henrik angol király 160 rangfokozatba állíttatta az udvari szertartásos felvonulásokban résztvevőket. A legutolsó csoportba sorozta a tudósokat és művészeket, a kereskedők megelőzték őket. — Viszont az is igaz, hogy a „halhatatlan" tudós nem csalhatatlan. Mulatságos példák erre Ráth-Végh: Az emberi butaság kultúrtörténete című könyvben (1940—119. l.).

A filozófia fejlődésének irányát megjósolni bölcselettörténeti alapon sem lehet. A realisztikus kiindulású marburgi újkantiánus bölcselők a matematikai természettudományt tekintik mintaszerű tudományos módszernek; vallják, hogy az egyéni tiszta gondolkodással megoldhatók az ismeretelméleti problémák; hirdetik azt is, hogy a bölcselettörténet bizonysága szerint, az emberi gondolkodás a logikai idealizmus felé fejlődik.

* * *

A modern bölcselet változó irányai közt az újskolasztikus mozgalom a *philosophia perennis* eszméjét vallja. Az *örökérvényű* filozófia fogalma kifejezi a bölcselő gondolkodás szerves folytonosságát, mert vallja, hogy az ókori keleti bölcselők és a klasszikus görög filozófusok eszméi közül sok a maradandó érték, melyeket átvett és gyarapított a középkori skolasztika, mely felhasználta a platonizmust és az aristotelizmust, megtermékenyítve átadta az újkornak és felhasználja e szellemkincset a jelenkori újskolasztikában is. Midőn a bölcselet a hagyományokat értékeli és felhasználja: nem köti magát szolgaságba, hanem elfogulatlanul szabadon kutat és továbbfejleszti az igaz megismerést, terjeszti a több világosságot.[1]

Az igazi filozófus, vagy hittudós az Isten fényszórója; hatása nagyszerű lehet kortársaira, sőt az utókorra. Találóan írta Schütz professzor: „Kevesen kiváló gondolkodók, nagy szentek; és mégis ezek a kevesek egész világokat jelentenek és tömegekkel érnek fel. Egy szent Ágoston az emberi művelődés számára több, mint összes kortársai együttvéve; egy szent Pál több, mint összes hívei. — Korunk szociológiai tömegfelfogásával szemben jó újra ráeszmélni, hogy a kultúrértékek és kultúreszmék ereje ügyében az egyesek, a kiválók döntenek; a történelemnek úgylátszik, ez egyik törvénye. — Ha egy családban, közületben, nemzetben, korban csak egy ember támad, akiben egyéni koncentráltsággal, teljes következetességgel felragyognak a krisztusi nagy erők, ez az egy ember tud történelmet csinálni, mint tudott sz. Pál, sz. Ágoston,

[1] A tudományt lehet önmagáért szeretni és művelni; de a rendszertelen ismeretadat halmozás legfeljebb élő lexikonná és nem filozófussá, még kevésbbé bölccsé fejleszti az egyént. Találóan állapítja meg Kornis professzor is: „Az agyontanultság, a túlságosan sok szellemi poggyász cipelése koravén fáradtságot, kimerülést, elfásulást okoz, kiszárítja a szellem frissességét, megbénítja a kezdeményező erőt és akarati energiát. Az agyontanult, a sok vizsgálattól megkínzott elme már nem tudja látni a fától az erdőt." (A kultúra válsága. 31.)

Ez a bölcselet történeti könyv is azzal a célzattal készült, hogy a tanulást megkönnyítse.

sz. Bernát, Ferenc, Ignác és annyi más." (Krisztus. 1940.—296)

A filozófusok és a vallásos emberek u. n. *világnézeti jellemek* akik érdeklődésük középpontjába a kidolgozott világnézetüket állították, egyéniségükkel érte küzdenek, ezt védelmezik. Nem érik be világnézeti-pótlékokkal, minők pl. a tudomány, művészet, a nevelés, a család stb. Az u. n. *műveltek* vallás-pótléka: esztétikai élmény, az ész kultusza, a természetrajongás, a zene, a gyógyítás, tanítás; ezeknek élvezésében és művelésében sok intellektuell vallásos élményt tapasztal önlelkében.

Vannak csökevény-világnézetű emberek, akiknek az a világnézetük, hogy alig *nézik* a világot, inkább csak pislognak reá. Ilyenek a gyerekek és a nyárspolgárok, — meg az állatias jellemek, akiket csak az éhség és a nemi ösztön mozgat és irányít; ezeket nem érdekli a világmegismerés, az élet értelmének nagy kérdése, — sohasem kérdik, hogy miből áll a világ, merre tart a világfolyamat, hova torkollik az élet áradata. Ezeket nem nyugtalanítja *Goethe* mondása: „A Jóisten megteremtette a diókat, de nem törte fel." Diótörésre, lét-titkok feszegetésére nem azért nem vállalkoznak, mert amúgy sem értenének hozzá, hanem mert vagy félnek attól, hogy a diótörésbe beletörik a foguk; vagy azt hiszik a filiszter dogmatizmusukkal, hogy máris feltörtek minden diót.

Noszlopi „A világnézetek lélektana" című könyvében (1937—207) a nyárspolgárokat így jellemzi: „Nem a magasságok és örvények, hanem a banalitás és trivialitás embere. Ő az átlagember, a középszerű és megalkuvó nyárspolgár, akiben nincsen nagy gyűlölet, sem forró szeretet, sem nagy erény, sem nagy bűn. Morálja vagy utilitarisztikus, haszonhajhászó jólétmorál, vagy szigorú, rideg, kissé farizeuskodó kötelességmorál. Élethangulatát az egyszeregy vagy egy tál barátfüle fejezi ki. Csak az ebédje szent neki, és sörözik, amikor a pásztorsípok megszólalnak, ásít, amikor a Sinai lángol. A templom olyan, ha nyárspolgárok töltik meg, mint kereskedőknek egy gyülekezete, akik ahelyett, hogy hétköznapi szokásaik szerint egymással kötnének üzleteket, most vasárnap, az éggel próbálnak üzletet kötni. Az erkölcsiséget összetévesztik a rendőrséggel. Ideális célokért harcolnak, és igen reális hasznot huznak ebből. Olyan ideálok, amelyek semmit sem hoznak a konyhára, az ő szemükben ostobaságok." — Jó, hogy nem ez az embertípus vezeti a világot. A sötétben a lángoló lelkek és a szikrákat sziporkázó elmék világítanak . . .

A jövendő folyamán feltünhetnek új fényszórók, eddigieket túlvilágító lángelmék ... Még nincs vége a világnak és a művelődéstörténetnek; sőt vallom, hogy miként az Evengelium történeti fejlődésének még az elején vagyunk, — úgy a bölcseleti megismerés is a lehetséges fejlődés kezdetén van; a filozófia pedig *perennis!* fejlődnie kell, amig gondolkodó ember él a földön.[1]

A bölcselettörténet korszakai:

I. Keleti bölcselet.

a) Ind bölcselet,
b) Kínai és japán bölcselet,
c) Zsidó és izlám bölcselet.

II. Európai bölcselet.

Görög filozófia: ókori bölcselet.

I. korszak: *ioni és Sokrates előtti bölcselet.* Kr. e. 6—5. évszázad. 700-tól 450-ig.

II. korszak: *attikai* bölcselet, Sokrates, Platon, Aristoteles. Kr. e. 5—4. évszázad. 450-től 322-ig.

III. korszak: *hellenisztikus* bölcselet. Kr. e. 4—2. évszázad. 322-től Kr. u. VI. századig.

IV. A *római korszak* bölcselete. Karneades, Philo, Plotinus.

V. *Keresztény patrisztikus* bölcselet. Apologéták, gnosztikusok, alexandriai iskola, Sz. Athanáz, Vazul, Gergely, Ágoston, dam. János. I—VIII. század.

III. Középkori bölcselet.

I. korszak: *skolasztika kialakulása.* Alkuin, Scotus Eriugena, Sz. Anzelm, Abaelard, Alanus.

[1] A természetbölcseletnek beláthatatlan mély perspektivát nyitott az újabb természettudomány. James Jeans csillagász is vallja: „Rájöttünk, hogy földi fizikánk és kémiánk csak legszélső kezdete sokkal nagyobbszabású tudományoknak. Laboratóriumainkban kikutattuk a tengerpartot s most kezdjük csak sejteni, hogy van még oceán is ... Egyszerű ennek a magyarázata. Az ember természetszerűen a közvetlen környezetében kezdte el a természet kikutatását, a mindenség általános törvényeinek tanulmányozása sokkal nehezebb és nagyobb feladat s csak éppen most kezdtünk hozzá." (A csillagos ég titkai. 1937 – 188.) A radiológia is új fizikai világkép kialakítását sürgeti.

II. korszak: *skolasztika aranykora.* Nagy Sz. Albert, Sz. Tamás, Duns Scotus.

III. korszak: *skolasztika hanyatlása.* Nominalisták, misztikusok.

IV. Újkori bölcselet (XV. századtól máig).

I. korszak: *renaissance* bölcselete. Nic. Cusanus, Fr. Bacon, Suarez.

II. korszak: *Descartestól Kantig.* Descartes, Spinoza, Locke, Hume, Leibniz, felvilágosultság.

III. korszak: *Kant és a német idealizmus* kora. Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Bolzano.

IV. korszak: *legújabb kor* bölcselete. Materialisták, pozitivisták, pragmatisták, élet-filozófusok, újabb idealisták, újkantiánusok, fenomenológusok, kritikai realisták, újskolasztikusok, magyar bölcselők.

* * *

Prohászka Ottokár nyilatkozata:

„Engem nem azért teremtett az Isten, hogy a lét sötét mélységeiben megfagyjon a lelkem, vagy hogy a nagy titkok mértéktelen kutatásának betegje legyek. Azért sem teremtett, hogy az életösztönt követve az erős, mert mértékes, élet korlátain túltegyem magam s jót és erényt, bűnt és botlást szétkülönböztetni ne tudjak s erkölcsi vakságba essem. Hanem a napsugárba bele s látónak, teremtett . . .

Látó akarok lenni! Ne szúrja ki szememet sem a tudás, sem az élvezet vak ösztöne. A fölvilágosodottság s a fejlettebb s boldogabb élet napszámosa akarok lenni; szomjazok tudást és a nemes, tiszta öröm nálam nem kopog zárt ajtókon. De egytől óvakodom: ne vezessen a kutatás a pesszimizmus és a tagadás jégbarlangjaiba s a kultúrhaladás s az erők fokozásának vágya ne törje le hitemet s bizalmamat — lelkemnek virágát." (Az élet tükre. — Élet. 1911—1315 l.)

Prohászka Ottokár szerint is:

„A mi hitünk alapjai elsősorban ismeret-elméleti problémákkal állnak összefüggésben. Hogy az ész ismerőképesség, ez épp olyan alapja a hitnek, mint az, hogy Isten van s hogy létét a természetből meg lehet ismerni."

(Magasságok felé. 1911.—98.)

„Az érzésnek óriási befolyása van értelmünkre s tudásunkra is. Értelmünk ugyanis készülék, melyet az érzés jól vagy rosszul állít be a tárgyakkal, a problémákkal szemben . . . Az érzések vagy vakítanak, vagy látókká tesznek. Közelebb hozhatnak, sőt közvetlenül oda állítanak valami elé, ami mint kinyilatkoztatás hat reánk s mint kész meglátás lelkesít és boldogít. Ezt tapasztaljuk az ismeret egész vonalán. Nemcsak a filozófiában, hanem a természettudományokban, a geometriában s mathematikában is vannak meglátásaink, vannak kinyilatkoztatásaink, melyek a léleknek bizonyos igazságokhoz való jó beállításától, velük való harmóniájától, mondjuk alak-rokonságától függnek. Hiszen a mathematika is csupa arány s a geometria csupa alak, s így a finom formaérzék kitapogathatja s megérezheti a helyes konstrukciót."

(Mekkora mélység az üres madárfészek. 1813.)

A keleti bölcselet.

RÉGI MONDÁS: „ex Qriente lux!" Kelet az emberiség őshazája, a kultúra ott kezdte fejlődését. Kelet ősi kultúrnépei: az indek, kínaiak, egyiptomiak, szumirok, kaldok, perzsák, főniciaiak mélyen érdeklődtek a lét eredete és célja, a lélek nagy kérdései iránt. Több nép nagy gondolkodói a világnézeti nagy problémákat vallásos tanokkal oldották meg, így pl. egyiptom bölcs papjai és a babiloniai tudósok, a kald mágusok. E népek világnézetét a mithológia és a vallástörténet tárgyalja.

Téves azonban az az elterjedt vélemény, hogy Keleten csak vallás van és nincs bölcselet. A vallás lényege az istenismeret, istenszeretet, istenszolgálat. Isten nélkül vallás nincs, de lehet istennélküli bölcseleti rendszer. Valóban, a két nagy „vallás"-alapító: Buddha és Konfucius bölcselők voltak, rendszerüket istenfogalom nélkül alkották.

A keleti népek gondolatrendszereit a tudományos kutatást csak részben tárta fel; újabb kutatások meglepő adatai, eredményei új megvilágításba állíthatják a Kelet egyes népének ókori világszemléletét. Ez főleg az egyiptomi és a babiloni redszerekre vonatkozik.[1]

Az ind filozófia.

A hindú nép az ősidőben is bölcselkedő, kontemplativ lelkű volt; tőlük maradtak reánk a filozófia legrégibb ismert emlékei. A szemlélődő indek már az ókorban is a természetes misztika mesterei voltak. Befelénéző, önmagukba merülő lelkük benső átéléssel akarta megfogni az intuitív ismerettel szerzett

[1] Mester János írta Kelet nagy gondolkodói című könyvében: „Buddha istentagadó, Konfucius agnosztikus, Lao-ce panteista, eredeti rendszerük tehát nem lehet vallás; ők sokkal több jogon bölcselők, mint vallásalapítók. Zarathustra viszont az emberi elme legnagyobb teljesítményével és legmélyebb gondolataival állítja helyre az ősi monoteizmust és alakítja ki az ó-kor legtökéletesebb erkölcs-bölcseletét; bizonyára ő is megérdemli, hogy a gondolkodók sorába iktassuk. A vedantáról végül oly komoly tudósok, mint Deussen, azt tartják, hogy a világ legtökéletesebb rendszere, melyet Európa még mindig nem ért utól. (1927—7.)

igazságot. A tárgyi világgal, fogalmi ismerettel alig törődtek bölcseletük metafizikai és etikai jellegű.

A bölcselet ősforrásai az indek vallásos Veda vagy tudás könyvei. Az ind bölcselettörténet három korszaka: 1. A Rig-véda vagy himnuszok korszaka, Kr. e. 1500—1000. év. — 2. A bráhmánák és a Vedanta vagy upanisádok bölcselete, Kr. e. 1000—500. év. — 3. A szanszkrit korszak, Kr. e. 500. évtől.

A Rig-veda szent himnuszok korának emlékei régibbek az asszirbabiloni emlékeknél és ékírásoknál. Megállapították, hogy minél régibb a szanszkrit okmány, annál tisztább bennük az istenfogalom.

A *Vedanta* rendszerbe foglalója egy Sankara nevű szerzetes a Kr. u. IX. században. Az ind gondolkozás történetébe Sankara a legnagyobb egyéniség Buddha mellett. Tanait könyvbe foglalta, ez ma is az ind filozófia főműve; Gandi is Sankara fejtegetéseiben látja a hindú nép erősségét; Tagore is részben ezt hirdette, a mai teozófusok is e tanokkal hódítanak. Schopenhauer és Nietzsche is rajongtak az ind filozófiáért. A Vedanták alapgondolata a mindenség egysége. Az upanisádok szerint az Abszolutumot az ember önmagában találja meg; lélekvándorlás révén is eljuthat a lélek a megdicsőüléshez, vagyis az Abszolutummal való egyesüléshez. A megdicsőült (megváltott) az igazi tudás birtokosa, mert saját énjét a világlényeggel, a Brahmannal azonosnak tudja, megszűnik számára a testi lét és a fájdalom. Az ind etika sürgeti is az érzéki ismeretektől és vágyaktól való elszakadást.

Az újabb Védák, a brahmánák korában: a papi kaszt tagjai, a brahmánok az ősi ind vallásokat egységesítették, így keletkezett a *brahmanizmus*, a kelet-indiai hinduk nemzeti vallása. E pantheisztikus vallás főistensége Brahma, a világszellem, athmannal (világ lelke) azonosítva. A világszellemből árad ki — a néphit szerint — a teremtő Siva és a romboló Visnu istenség. (Ez a Trimurti, az ind szentháromság.) Minden létező Brahmából ered és Hozzá visszatér. Brahma neve: „Neti, neti, = se nem ilyen, se nem olyan". A földi jó- és rosszcselekedetek összege, a *karma* határozza meg az emberi lélek sorsát a testi halál után. A pokol nem örök; a bűnös lélek érdemszerzés végett ujjászületik, vándorol mindaddig — esetleg állati testben is — amig jócselekedetei felül nem múlják a rosszakat.

A pantheista brahmanizmus később sokistenhívésbe, sőt bálványozásban, állatimádásba sülyedt; szertelen szertartásaiba az erkölcstelen tivornyázást is felvette. A mai brahmanizmusban a lingam-kultusszal kapcsolatos és kötelező istentiszteleti tény a paráznaság.

A brahmanizmus eredetileg a fajtisztaság megóvására alkalmazta a kasztrendszert, mely később babonás osztály-gyűlöletté fajult; az eredeti négy kaszt több százra szakadt.

A brahmanizmus elfajulásai, szertelen külsőségei ellen fordult nagy hódító erővel a buddhizmus. Midőn Sankara a Kr. u. IX. században bölcseleti alapra helyezte és megreformálta az ind teológiát, a buddhizmus háttérbe szorult. Sajnos utóbb a brahmanizmus ismét a külsőségek és erkölcstelen orgiák vallása lett.[1]

A brachmanizmusnak sokistenimádásba és bálványimádásba torzult alakja a *hinduizmus*, melynek ma az indiai nép többsége híve. A főistenek Visnu és Siva; szentkönyvei az Őshagyományok (Puránák). A hinduizmus sok felekezetre oszlott; híveiknek összege kb. 220 millió.

A hinduizmus szerint a világ Maja fátyola: csak látszat, csalódás, amelynek alapja az *avidja*, a tudatlanság.

Az ind bölcselet világkora a Kr. e. 500. évek után volt. A bölcseleti rendszereket a XIV. században *Mádhava* írta le. Ortodox rendszerek: a njája,- vaisésika,- szánkhja,- joga,- mimánsza,- és a vedántanrendszer. Legtöbb rendszer az upanisádok eszméit variálja; az upanisádok pesszimizmusát a csak etikai rendszerként indult buddhizmus túlzóan kihangsúlyozta.

A bölcseleti rendszerek tételeiket *szutrák*-ban, aforizmás mondásokban összefoglalták és ezeket kommentálták. Az upanisádok metafizikáját realisztikusan fejlesztette a szánkhja-rendszer, melyben nincs istenfogalom, ateista módon magyarázza a megváltás elérhetését, melynek lényege, hogy az egyén belátja a lélek közvetlen függetlenségét a testtől.

A világon páratlanul áll és az indiai kultúréletben legeredetibb a *joga*-rendszer, a jogin életmód. A joga szanszkrit szó, erőfeszítést jelent. A joga gyakorlója a lelkierők befelé koncen-

[1] Újabb változata a brahmanizmusnak a Ram Mohn Roy (1774-1833) által alapitott Brahmaszamadzs. E rendszer felújítja az ősi személyes Isten tanát és az ind vallásba beleszövi a kereszténység eszméit. A mai felvilágosultabb hindu gondolkodók, pl. Rabindranath Tagore az újabban reformált brahmanizmus hívei. — Ma kb. 200 millió brahmanista él a földön; legtöbb Elő-Indiában él.

trálásával, az érzéki tudat elfojtásával, természetes misztika kontemplációjával igyekszik a világ benső mivoltát megismerni s a vele kapcsolatos boldogító nyugalmat elérni az istenségbe való révületes (extázis) elmerülésben. A joga istenfogalma deisztikus; az istenség nincs teremtő és gondviselő viszonyban a világgal; jelképe az értelemnélküli *Om*-szótag.

A jogin mesterséges révületben akarja átélni a megváltó megismerést. A joga-gyakorlatok: a figyelemnek egy tárgyra összpontosítása, különös lélekzésmód és üléshelyzet, a tudat elnyomása, mígnem a test hipnotikus katalepsziás állapotba jut, beáll a révület, sőt az anabiózis pl. az eltemetett és újraélesztett jogin esetében a legminimálisabbra redukálódik a kataleptikus test anyagcseréje.[1]

Buddha

A *nirvána*, a megváltás felé vezető utat a *buddhizmus* mutatja meg: a helyes hit, a helyes gondolkodás, cselekvés, helyes élet és elmélyedés által.

Buddha filozófiájának főelve az Isten és a lélek tagadás; a buddhizmus mint vallás mégsem atheizmus, mert a buddhisták istenként imádják az atheista Buddhát!

Gautama Buddha, a hindú Sokrates a Kr. e. V-ik században élt, 470. körül halt meg. Filozófiájában alig van eredeti gondolat; sokat átvett a Vedákból és a szánkja-rendszerből. Inkább életével és egyéniségével hatott. — Buddha a katonai kaszthoz tartozó Sákja-nemzetségből született Kr. e. 580 körül; később a Buddha, felvilágosult nevet vette fel. 16 éves korában megnősült, de 29 éves korában elhagyta palotáját, nejét és újszülött fiát; 6 éven át vezeklő életet élt; egy elragadtatása után 40 évig hirdette a meglátott igazságait. 80 éves korában halt meg.

A joga-gyakorlatokat elsajátította és végezte; hajlamos volt hallucinációkra, sokszor esett révületbe. Tevékenysége beszédekben és vitatkozásokban nyilvánult (a Japánban készült 1679-iki kiadás kb. kétezer kötet).

A buddhizmus magva: a szenvedés megszüntetése, — az életszomj kiirtása által a végcél a nirvána elérése, vagyis szenvedés-

[1] Érdekes újabb példák Brunton: India titkai (1939.), — Egyiptom titkai (1940.) c. könyvekben. — Völgyesi F.: Minden a lélek. (1940.) A buddhakolostorok misztériumairól írt: R. Bleichsteiner, Die gelbe Kirche c. művében, 1937.

H. Gomperz: Die indische Theosophie. 1925.

mentes megpihenés az élet nyugtalanságaiban. Imádságuk e tantétel gépies ismétlése: „OM mani padme hum" = igen te drágakő a lótuszban, amen. E mondást imagépekkel is pergetik.

Idők folyamán a buddhizmus tanai sokat változtak. Az eredeti tan lényege a négy nemes főigazság, melyeket Buddha a benáreszi beszédében a felvilágosodása után hirdetett. E megváltó igazságok: 1. minden mulandó, szenvedésteljes a földön; a változások szeszélyeiben az ember olyan mint a lobogó láng; élni nem érdemes; 2. a szenvedést az élethez való érzéki ragaszkodás, az életszomj okozza; 3. a szenvedés megszüntetéséhez kell az életszomj megszünése; az érzéki világtól elszakadva eljuthatni az érzéketlenség nyugalmába, a nirvánába. 4. A szenvedés megszüntetésére a nyolc nemes út vezet, köztük legfontosabb a Buddha tanaiban hivés, melyből származik az igaz gondolat, beszéd és helyes cselekvés.

A buddhizmus a szangha-ban (szerzetesség) teljesül tökéletsen. A nőtlen, kolduló szerzetesek az igazi buddhista hivők, akiket a világiak kötelesek eltartani. Teljesítendő öt parancsolat: ne ölj élőlényt, ne lopj, ne paráználkodj, ne hazudj, ne igyál részegítőt. Fékezni kel a szenvedélyeket, vágyakat.

A későbbi buddhizmus sokat átvett az Indiába korán eljutott kereszténységből.[1] A nirvána-tan nem oldja meg a lélek problémáit, maga a tan homályos és vigasznélküli. Hogy mégis nagyon elterjedt — ma is kb. 130 millió hive van — annak oka, hogy Buddha a külsőségek helyett az önfegyelmezést és benső áhitatot hangsúlyozta. De elősegítette elterjedését az indiai uralkodók és mongol kánok kegyéből való propaganda is.

A buddhizmus eredeti mivoltában ma már sehol sincs; mindenütt a népvallásokkal, leginkább a politeizmussal keveredett. Kínában, Tibetben és Japánban is elterjedt, mert a kontemplatív, vagy kevéssé aktiv keleti ember könnyen megbarátkozik a nirvána-tannal, az élő-halott, örök passzivitás és bamba nyugalom eszméjével. A buddhista szeretet csak passzív, fagyos részvét a szenvedők iránt; Buddha mondása: „aki egyet szeret, annak csak egy szenvedése van és aki senkit sem szeret, annak nincsen szenvedése."

[1] Újabb kutatások megerősítik a régi hagyományt, mely szerint sz. Tamás apostol Indiában is hirdette Krisztus tanait; a nesztoriánus keresztényeknek századokon át hitközségeik voltak a Ganges mentén, a Bajkál-tó környékén, Jáva és Ceylon szigetén, Kína több vidékén.

Maga Buddha önsanyargatásaiban is önző és gőgös volt, hangsúlyozta: „Én vagyok a legnagyobb a mindenségben."

A buddhizmusban rejtőző eszméket nagyon különböző bölcseleti rendszerek, iskolák magyarázták; főleg a megismerés módjáról és határáról vitatkoztak sokat. Hódított az agnoszticizmus és a kételkedés. Az ind sunjaváda vagy „az ürességről való tan" teljes illuzionizmust hirdetett, a szellemi létet is tagadta. Volt ind materializmus is, mely csak a négy elem: a föld, víz, tűz, levegő létét ismerte el; az életcélt az érzéki gyönyörökben látta és kigúnyolta a védikus kultuszt, a lélekvándorlást és minden hitet tagadott.

Vitatott kérdés, hogy az *ősi* ind és a görög bölcselet egymásra hatással voltak-e. A végleges választ a jövő szakkutatás adhatja.

* * *

Buddha híres lánckövetkeztetése:

Aki nem ismeri és nem hiszi Buddha tanait, az az élniakarástól és az újraszületéstől nem szabadul.

Az újraszületés csírájából ered a tudatvilág, vagyis a lelkitevékenységek összege: a tapasztalati és lelki egyén.

A lelki egyéniséghez hat képesség: az öt érzék és a szellem tartozik.

Az érzékek által vagyunk kapcsolatban a külvilággal, így létesülnek az érzetek és képzetek.

Az érzeteket a gyönyörérzet kíséri.

A gyönyör kielégíthetetlen, ezért van az élet szomja és a testi kívánság, melyből a léthez ragaszkodás származik.

A léthez ragaszkodás sürgeti a fogantatások által örökké megújuló életet, a születéseket.

A születésből származik az öregség és a halál, a fájdalom, szomorúság és a meghasonlott kétségbeesése.

(E pesszimista okoskodás a szánkja- és jogarendszerben is előfordul.)

A kínai bölcselet.

OESTERREICH a Korunk világképe című könyvében a kínai és az indiai filozófiát így jellemzi: „Amíg az indus filozifiában a vallásos elem az uralkodó, addig a kínai gondolkodásban az erkölcsiség dominál, mégpedig az állam alattvalóinak polgári erkölcsisége. Konfucius testesíti meg a gondolkodásnak ezt az iránytszabó voltát, mellette háttérbe szorul az inkább misztikus Lao-ce. India főként metafizikai területen alkotott jelentőset, a kínai filozófia egészen erkölcsi irányú, mellette legfeljebb egyes vallásos problémák merülnek föl és így ez sem tud az igazi tudományos megismerésig fölemelkedni." (135. l.)

A kínai lelket a tapasztalati világ érdekli, a lét mély problémái nem bántják; írásjegyei nem is alkalmasak elvont bölcseleti fogalmak kifejezésére. Bölcselkedői szeretik a szóképeket, hasonlatokat.

Az *ókori* kínai bölcselet, a legősibb időtől Kr. e. 200-ig; a *középkori* bölcselet, Kr. e. 200-tól Kr. u. 960-ig; az újkori bölcselet 960-tól maig terjedő időben fejlődött.

A kínai kultúra elszigetelten álló nemzeti lélek alkotása, négyezer esztendős irodalma van, lelkülete az európai ember számára majdnem érthetetlen. Tisztelik az ősöket, de nem izgatja őket, hogy az elhunytak lelkei hol élnek, van-e örökélet. A gondolkozástörténet a kínaiaktól nem kapott egyetlen elméleti igazságot; ha a kínai nép sohasem élt volna, akkor is állna a művelődés kultúrpalotája.

Kong-Fu-ce

A kínai nép bölcse *Kong-Fu-ce*, latinosított neve *Konfucius* Kr. e. 552-ben született, atyja katonatiszt volt. Példaadásával, egyéniségével hatott; szerette a zenét. Egyik mély mondása: „Ha valaki egész lényével uralkodik, hasonlít a sarkcsillaghoz, mely nyugodtan marad a maga helyén és mégis körülötte forog az egész csillagos ég." Az etikát össze akarta fűzni az esztetikával. Konfucius nem filozóf a tudományos értelemben, hanem kínai

bölcs, nem is vallásalapító; — nem foglalkozik a dolgok végső okaival, de vallási kérdésekkel sem; Ő a gyakorlat, a tettek embere. Rendszerében nincs isteni gondviselés, ködös deizmust vall. Sürgeti az ősök kultuszát, dę nem szól az örök életről. A kínai államot valamilyen világlélekszerű ködös istenség: a *tao* végzetszerűen mozgatja a taót befogadó fejedelem kormányzása által.

Mindenkit kötelez az egyéniség kiművelésével kapcsolatos léleknemesség. Kötelező a kölcsönösség alapján az emberszeretet is. A nemzeti múlt történelmi tanulságain kell az önnevelést és a tanítást gyakorolni. Konfucius a helyes tett hangsúlyzásával érdemelte „a tudósok és tanítók királya" címet.

Mester János szerint: „Mikor a keresztény hithirdetők Kínában először megjelentek, majd mindent elfogadhattak, amit Konfucius tanított, csak az evangeliumot kellett hozzáadniok. Az *ég* fogalmát jóideig azonosnak vélték az igaz Isten fogalmával; az ősök tiszteletét egyszerű polgári szertartásnak minősítették és már nem jártak messze attól, hogy Krisztus vallása a kínai birodalom hivatalos vallása legyen, mikor a viszálykodás és üldözés kitörése minden sikerüket és tervüket meghiusította." (Kelet nagy gondolkodói. 1927—173.)

Konfucius tanainak megóvója és fejlesztője *Meng-ce* (Mencius) volt (Kr. e. 372—289), aki hét kötetnyi dialógusokban leírta az államvezetés elveit és Konfucius aforizmaszerű mondásait. A gyakorlati erkölcstan mestere volt.

Lao-ce

Lao-ce (öreg mester) volt Kelet legnagyobb gondolkodója, az emberiség egyik legnagyobb misztikusa. Konfucius kortársa volt, találkoztak is egymással. Lao-ce szerint: mindennek létforrása a „nagy Tao", ugyanő a mindenség célja és minden megismerés alapja; — Ómaga csak közvetlen megéléssel, intuicióval fogható fel. Az igaz ember törekvése, hogy a nagy Tao-hoz hasonló legyen s vele egyesüljön. Az egyén lemond minden vágyról, így kialszik az egyéniség és helyébe költözik a nagy Tao; ezzel az az ember misztikusan egyesül a mindenséggel.

Lao-ce etikai rendszere negatív egoizmus (*nem*cselekvés) és kvietizmus. Minden baj gyökere a tudás és fantázia. Bölcseleti állítólagos írásműve a „lét és az erény könyve", a Tao-te-king; valószínű azonban, hogy az öreg mester szájhagyomány révén fennmaradt tanait később foglalták írásba. Az anyagot és erőt

magában foglalja a megismerhetlen *üres:* az Abszolutum, akiben minden lehetőség és lét rejtőzik, akiből a látható világban földi Tao lesz és minden létezőben működik. A Tao sem személy, sem tárgy, hanem a létnek még istennél is ősibb forrása, mindenben működik, de cél nélkül. Az erényes ember mégis nemcselekedve, lemondóan, fatalizmussal a Taora hagyatkozik.

Lao-ce Tao-te-kingjéből szemelvényként idézzük e gondolatokat: „Mielőtt az ég és föld alakot öltött volna, a világ eredeti egyszerűségében rejlett. A mindenség zavratalan volt és felfoghatatlan... Az életnek ezt az egységes állapotát Egyetemes Anyának kell tekintenünk. A nevét nem tudom, de elnevezem Taonak. Ha meg kell jelölnöm valamely tulajdonságát, azt mondom, hogy: végtelen. — Az ember alá van vetve a földnek; a föld alá van vetve az égnek: az ég alá van vetve Taonak, Tao pedig önmagát kormányozza. — Miképen tisztelték a régiek Taot? Nem oly módon bizony, hogy csak könyörögtek őhozzá, hanem olyanképpen, hogy többé nem vétkeztek ellene. — A bölcs csak el nem múló dolgokra törekszik és ezért nem csalódik. — A leghasznosabb tudás: saját tudatlanságunk felismerése; aki ezt nem tudja, beteg. Aki betegségét felismerte meggyógyúl; a bölcs nem beteg, mert igazi önmegismerése van. — Miért nem törődik a nép a halállal?, mert benne látja a megváltóját. Ez az oka a nép halálmegvetésének; de ha élő hitük (felsőbb megismerés) volna az embereknek, vigaszuk is volna." (Stojits: Lao-ce életbölcselete, Tao-te-king c. könyvéből idézve.) E szemelvényekből is kitűnik, hogy a bölcs misztikus Lao-ce mindenségkultusza a pantheizmusnak egyik eredeti alakja; a Tao érthetetlen ködös istenség.

A Tao-izmus és a buddhizmus ikertestvérek, mindkettő az univerzismusból ered. — A három nagy kínai bölcs különböző világszemléletét jellegzi e kép: hárman együtt ültek egy ecetes kancsó mellett. Mindhárman megízlelték; a valóságot szerető Konfucius rámondotta: ez savanyú; — pesszimista Buddha keserűnek, az életművész Lao-ce édesnek mondotta.

A Tao metafizikai elvét a kínai rendszerek külömbözően értelmezik. A taoisták a misztikus elmerülést tartják az erényes élet nyilvánulásának; ők az igazi kínai metafizikusok.

Az első részletes kozmogóniát *Lieh-ce* (V. sz.) alkotta; rendszerében szerepel a kifejlődés elve, ezért ősdarvinistának tartják.

Kiváló logikus volt *Me-Ti* (V. sz.), a mehista-iskola mestere;

társadalotanában az egyetemes emberszeretet kötelező erényként szerepel.

A kíni középkori filozófia jelesei közt Buddha eszméinek magyarázói és fejlesztői is voltak. Kínába a buddhizmus a Kr.e. II. században vonult be, a III. században már erősen terjedt; 520-ban az indiai buddhizmus főpapja Bodhidharma székhelyét Kínába helyezte át. Sokféle felfogású buddhista iskola alakult; Tu-Sun iskolája pentheista volt. A konfuciánusok és buddhisták közt kitört a viszály, mely 844-ben a buddhisták véres üldözésévé fajult, de még ekkor is virágzott a jogacsára-iskola, mely a tudat egyedüli létét hirdette.

A kínai újkori bölcselet legkiválóbb művelője *Tsu Hsi* (1131—1200), akit gyermekkora óta tudósok neveltek. Jól ismerte a buddhizmus és a taoizmus bölcseletét, de önálló új rendszert alkotott. Kozmológiájában: az őselemekből kialakult Ég és Föld ősereje létesítette a látható világot. A világfolyamat folytonos körforgásban van; a világegyetem jelenségei etikai erőmegnyilvánulások is, melyeknek teljessége az ember. A világegyetem szellemi elve négy erkölcsi erőt foglal magában: a szeretet, tisztelet, igazságosság és az okosság elvét. A lelkiélet központja a szív, legfőbb erény a szeretet. Tsu Hsi bölcseletét a XIV. században a Ming dinasztia kötelezővé tette.

Az immanens megismerésnek, idealizmusnak és ismeretelméleti monizmusnak bölcselője volt *Wang Jang Ming* (1472—1527), aki vallotta, hegy az igazi megismerés a bennünk működő szellem, az ember önmaga elegendő a világegyetem megismerésére; a világot irányító törvények elve önmagunkban van. Értelmünk uralkodik mindenekfelett; az erkölcsiség mértéke is az értelmünk.

A kínai gondolkodást egyébként jellemzi a hagyományok megőrzése és az optimizmus. Általában a keleti ember szeret mindent azonosnak látni, neki minden mindegy; fontos a nyugalom, a béke az államrend; a küzdelem felborítja a nehézkesen megszerzett egyensúlyt. Kelet emberének a valóság illuziója kell, nem a mithoszmentes, tiszta ész szabadon következtető bölcselete. Keleten léptek fel a vallásalapító bölcsek és a bölcs vallásalapítók.

* * *

Zoroaszter

Bölcs és vallásalapító volt az „iráni Mózes": *Zoroaszter* (zendül Zarathustra, modern perzsául Zerdust), a zsidó Mózesnek

majdnem kortársa, a Kr. e. 1000 év körül élt. Nevét többféleképen értelmezik: öregek feje, vén tevés, stb. Alakja a legendák ködébe vész; egyes tudósok Zoroaszter létezésében is kételkedtek, mások azt vélték, hogy e név nem személyé, hanem egy papi kaszt neve. Ma az illetékes tudósok többsége vallja, hogy Zoroaszter történeti személy, kimagaslóan bölcs vallásalapító volt. Visszaállította az ősi monotheizmust, eredeti istenfogalma tisztultabb, mint Sokratesé, Platoné, vagy Aristotelesé. Visszaállította az istentisztelet legősibb árja alakját: a tűznek, mint Isten legtökéletesebb jelképének tiszteletét (nem tűzimádás!); a lobogó tiszta láng a parszit az örökfényességű, örökvilágosságú Teremtőre emlékeztette.

Zoroaszter életszemléletét bölcseleti elvekre alapította; tisztult erkölcstant alkotott. Az iráni nép tekintélytisztelő, optimista, konzervatív és igazságos. — Zoroaszter nem volt perzsa, hanem Baktriában, az iráni felföld keleti részén született; 15 éves korában a pusztába vonult, itt 7 évig elmélkedésben élt, Istennel társalgott, Tőle tanult. Ellenségei gyűlölték eszményi tanaiért, rágalmazták, elfogták és megölték.

Irán szent könyvét az Avesztá (= törvény)-t[1] Zoroaszter írta, vagy legalább az Ő tanait tartalmazza. Tanítja a lélek halhatatlanságát; az erényes élet jutalma égi medicsőülés. A három főerény: becsületérzés, igazmondás, jócselekedet. Reggel, délben, este imádság kötelező; — a mértékletességet ajánlja, de elítéli az önsanyargatást, bőjtölést. Zoroaszter nem a földi élet megvetésére, hanem cselekvő, bátor életre serkent. Erkölcstanában sötét folt a vérfertőző házasságok magasztalása.

Zoroaszter eredeti bölcseleti- és vallástani rendszere idők folyamán sokban eltorzult; sok üldözésben is volt része. A VII. században a Szasszanida-birodalom bukása után Zoroaszter tanait és híveit a mohamedánok rágalmakkal és fegyverrel egyaránt üldözték és irtották. A Zoroaszter hitéhez hű *parszik* (újperzsául: gebrek) Iránból dél felé menekültek. Ma alig százezer parszi él Perzsiában, legtöbb Bombay környékén lakik. (Hallgatás-tornya, dakhma.) Templomaikban ma is állandóan ég a szent tűz.

[1] A Zend-Aveszta már Nagy Sándor hódítása előtt létezett; eredetileg 21 könyvből állott, de csak 2 maradt meg sértetlenül. Az európai tudomány csak a XIX ik század közepén fedezte fel újra. (Aristoteles és több görög bölcs ismerte.) Anquetil Duperron francia utazónak egy parszi tanító perzsául tollba mondotta az Avesztát; Burnouf értelmezte tudományosan.

A parszizmus[1] régibb népies hite a jó és rossz világot-uraló dualizmusát vallja; a jó Ormuzd isten küzd a gonosz Ahriman-nal az uralomért. Hiszik a feltámadást. Az erkölcsöt meghatározza: a jó gondolat, a jó szó és a jó tett. A hazugság nagy bűn. Ismert parszi könyv a bölcsesség szelleme (Mainyoi Khard) című, erkölcsbölcselő mű.

Zarathustra szelleme megtermékenyítette a görög gondolkodást is. A mágusok tanát még Aristoleles is dicsérte, sőt e tanokról művet is írt; sajnos a Filozófus e könyve elveszett.

A modern parszik Zoroaszter bölcseletében a dualizmust tagadják. Bizonyos, hogy az őseredeti Avesztában a világ Ura: Ahura-Mazda az egy igaz Isten, „a mindentudó, végtelenül bölcs, akit senki meg nem csalhat, aki mindent megfigyel és igaz mértékkel mér vissza; hűséges, mindent alkotó, mindenhez értő, változhatatlan". (Jaszna, 43, 3—16.) Az Aveszta a személyes egy Isten után a következő lényeket sorolja fel: főangyalok, angyalok, ősök szellemei, az elemek: föld, levegő, tűz, víz. Isten az embert a jó és rossz szellem közreműködésével alkotta, e szellemek versengve működnek az emberben.

Zoroaszter rendszerének egyik alaptana a lélek halhatatlanságában való hit, a túlvilági jutalom és bűnhődés.

Az ókori görög bölcsek közül a legnagyobbak is magasztalták Zoroaszter eszméit, így Platon, Aristoteles; Pythagoras — Porphyrios szerint — a perzsa mágusoktól tanulta a helyes életmódot és az istentiszteletet. Herakleitos gondolatain is felismerhető az iráni hatás. Protagoras nyiltan dicsekedett azzal, hogy megszerezte Zoroaszter írásait.

* * *

Japán bölcselet

A *japán* bölcselet lényegében azonos a kínai filozófiával. A XIV-ik századtól a *Chu Hi*-iskola tanai terjedtek a buddhista papok zárdáiban. Chu Hi-nak nevezték a japánok az 1200 körül elhunyt Tsu Hsi kínai nagy bölcselőt, kinek rendszere Japánban Sung-dinasztia idejében hódított az írástudók körében. A konfucianizmus és buddhizmus ezen időben vívta nagy harcát. Sokszor

[1] A parszi nyelv nem önálló, mint régebben vélték, — hanem a pehlevi tudós nyelvnek, — mely sémi szavakkal telitett — iranizálása, perzsa átírása. Az indiai parszik *pazend*-nek nevezik a parszit.

A mai bombayi parszik közül sok a gazdag kereskedő (ópiumkeresk.) és a jogot tanult állami hivatalnok. Ma is gyakorolják a jótékonyságot, e célból nagyösszegű alapitványokat tesznek.

dúlt a polgárháború is a XVII-ik századig. Japán e vészes, sötét korszakában a buddhista papok nem terjeszthettek a *nép* közt új eszméket; Chu Hi tanai közül több éles ellentétben volt a buddhizmus elveivel.

Japánban a XVII-ik századtól kezdődően erősen terjedt az őskonfucianizmus, ugyanekkor hódított a Wang Jang-Ming iskola, melynek tanai a 19-ik században újravirágzást értek. Újabban Japánban tért foglalt a nemzet-bölcseleti iskola tana és a modern bölcselet.[1]

* * *

A keleti izlam-arab, valamint a zsidóbölcseletről az európai középkori bölcselet tárgyalásánál emlékezünk részletesebben.

Az izlám skolasztikus vallásfilozófiája a *Kalám* (= dialektika, beszéd), amelynek módszerét az izlám II-ik századától a mohamedán vallásbölcselők, *mutakallimun*-ok művelték gazdag irodalommal.

Az arab bölcselők behatóan tanulmányozták Plátont és Aristotelest; a nagy stagirita rendszerét neoplatonikus eszmékkel átdolgozták.

A zsidó filozófusok foglalkoztak a Kalám-mal, erős volt náluk az újplatonikus hatás, megértéssel tunulmányozták Aristoteles rendszerét.

Kelet bölcseinek eszmekincseit a nagy görög-római gondolkodók önállóan földolgozták, a tiszta ész fényébe helyezték. Ilyen értelemben elfogadjuk Halasy Nagy állítását: „a Kelet hatását a görög filozófia és racionális tudomány kezdeteit úgy kell tekintenünk, mint azokat az ingereket, melyeket aztán a szellem értelmes tárgyak képeivé formál. A görög formáló szellem műve a filozófia, amely annak köszönheti létrejöttét, hogy a görög született érdektelen megfigyelő volt, aki felül tudott emelkedni az anyagi világ korlátain. Míg a keleti ember elmerült a valóságban és azt kérdezte: *milyen* a valóság? a görög mintegy felülről és érdektelenül szemlélve a valóságot azt kérdezte: micsoda a valóság? ... a görög maga próbálkozott azoknak a nagy világnézeti problémáknak a megoldásával, melyekre a keleti ember papjaitól készen kapta az egyedül helyesnek tartott feleletet." (Az antik filozófia. 1934—47.)

1 Tetsujiro Inouye leírása a Geschichte der Philosophie c. kötetben, a Die Kultur der Gegenwart sorozatban. (1909 – 101.)

Az egyiptomi hullabalzsamozók ezeréveken át boncoltak, de a tudományos anotómia és az orvostudomány, valamint az élettan Athénben bontakozott ki.

Az athéni bagoly nem volt kuvikoló halálmadár, hanem a tiszta ész szárnyaló, sötétben is látni tudó szimboluma.

* * *

A Tao-Te-King-ből idézet:

Lao-ce gondolatai:

„A láthatatlan Tao és a látható természet tulajdonképen egyetlen egy fenséges élettenger. Csakhogy a Tao a kifürkészhetetlen ősok, a titokzatos szülőanya.

Tao határtalan, végtelen; az ő mélysége kútforrása mindennek, ami van. Tao gömbölyűvé változtatja a szögletes dolgokat és a zűrzavarból összhangot teremt. Előtte minden egyforma értékkel bír.

Azt nem tudom, hogy az örökkévaló Tao miből született, mert idősebbnek kell lenni magánál a Teremtőnél.

Miként az igénytelen víz használata, úgy a Taótól áthatott szerény bölcs élete is áldásos az emberekre.

Átadva magát Tao szellemének, a bölcs iparkodik híven megfelelni hivatásának; olyan mélységes, mint a szívbeli érzések; jóakaratában odaadó; szavahihető; ahol uralkodik, tisztítólag hat; kész mindenkinek szolgálni; kellő időben cselekszik; és mivel nem okvetetlenkedik, nincsenek ellenségei.

Az a legnagyobb erény, ha törekszünk a fejlődést előbbre vinni, ha teremtünk birtokvágy nélkül, ha cselekszünk jutalmat nem várva, és ha lelkünkkel mindjobban felemelkedünk önhitt törekvés nélkül."

(Stojits Iván fordítása.)

Az európai bölcselet.

A görög filozófia

I. korszak: ioni és Sokrates előtti bölcselet.

A GÖRÖG filozófia a tudományszomjat akarta kielégíteni; az igazságot önmagáért kereste.

A görög lélek rátermett a szellemi műveltségre; éles megfigyelő, erős kritikai hajlamú, a lényeget felismerni törekvő, a valóságokat egységbe összefoglalni akaró spekulatív elme. A görög nyelv ma is tökéletesen kifejezi a műszavakat.

A népies mitológia nem elégítette ki a kritikus lelkek igényeit. Görögország földrajzi fekvése, természeti berendezettsége is segítette kifejlődni a harmonia és formaszépség iránti érzéket. Az államügyeket a polgárság akarata vezette, így biztosítva volt a kutatás és gondolat szabadsága.

Ma már kétségtelen, hogy a görög filozófia sem teljesen önállóan, keleti behatástól mentesen indult és fejlődött. Görög kereskedők és gyarmatosok már a Kr. e. VII. században bejárták a földközi-tenger partjait, jártak Ázsiában és Afrikában, érintkezésben voltak Egyiptommal; bizonyára megismerték az idegen népek szokásait és eszméit, főleg vallástanait.

A görög bölcselet megindítására hatással lehettek a mitoszok, az orfikus világkeletkezés-tanok. Aristoteles is állítja Metaphisikajában, hogy a görög filozófiát „teológusok" segitették megindítani. Nem valószínű, hogy a Sokrates előtti görög bölcselők nem ismerték Egyiptom, Babilon és Kelet nagy gondolkodóinak, vallásalapítóinak fő tanait. E sokat vitatott kérdés tisztázását megnehezíti, az a tény is, hogy az ősi görög filozófusok többsége nem foglalta tanait írásba. Platon volt az első nagy görög bölcs, aki leírta tanait. A Sokrates-előtti filozófusok tanait csak másodlagos forrásokból ismerte az utókor.

A görög bölcselet Kr. u. II. századig terjedő történetéről legjobb összefoglalást Diogones Laërtios (Kr. u. III. század,) tíz könyve ad.

Régi mondás, hogy a bölcselkedés megindítója a csodálkozás. Az ősi görög gondolkodók is csodálkozva elmélkedtek a létezőkről. A természet kezdetét, őselvét kutatták, peri füzeosz (= a természetről) címen értekeztek. Az anyagot élő valóságnak nézték, így keletkezett az első korszakban a hylozoizmus, vagy panpszichizmus.

A bios theoretikos életstílus kezdeményezője, a „filozófia atyja" a miletosi *Thales* (kb. 624—546) volt. Nem véletlen, hogy az első neves görög bölcs a Kelettel érintkezésben levő kisázsiai ion gyarmaton élt és működött. Thales valószinűleg káriai származású félvér volt, de nem keleti rajongó, hanem tiszta eszű, gyakorlati filozófus. Problémái praktikus vonatkozásúak ugyan, de megoldásukban az elméleti meglátás nyilvánul.

Thales szerint a világ őselve a *víz*, jelképe az állandó változásnak; földünk vízen úszó korong. A filozófia atyja — Aristoteles nevezte így — észrevette, hogy nedvesség nélkül nincs élet. Mindent átlelkesítő felfogással vallotta, hogy a világ szellemekkel telített és a világot isteni értelem rendezi. Herodotos szerint Thales Egyiptomban is tanult; foglalkozott csillagászattal és geometriával. A kozmosznak nem az eredetét, hanem inkább a mivoltát, lényegét kutatta, emez ősvaló, amiből minden lett: a physis; ezt az ősprincipiumot Aristoteles arché-nak, elvnek nevezte. Thales a mágnest élőnek vélte, mert a vasat mozgatni tudja; tanítása hylozoizmus, vagyis mindent-elevenítés.

Anaximandros (610—545.) szintén milétosi, az ősanyagot meghatározhatatlan, örökké mozgó valónak vélte, melyből a meleg és hideg csírái kiválnak. Ő nevezte először arché-nak, (őseredeti) kezdet-nek az őselvet, mely határtalan. Szerinte a földet gömbalakban tűz zárja körül. A csillagok tűztömlők, melyeket a levegő mozgat a föld körül. A föld hengeralalakú, a levegő tartja egyensúlyban. Az ember és az összes élőlény a Nap hatására az ősnyálból fejlődött. (Ezért mondják ősdarwinistának.)

Anaximandros írta az első görög művet *a természetről* címen. Szerinte a valóság ős lényege az *apeiron*, mely végtelen, határozatlan, — melyből minden természeti dolog kialakul és melybe minden visszatér a folytonos körforgás folyamán. A hagyomány szerint Anaximandros hozta először Görögországba a babyloniai napórát, Ő készítette az első földtérképet.

A miletosi *Anaximenes* (585—528.) Anaximandros tanítványa

szerint az ősvaló, az aperion a levegő, mely a világegyetemet körülveszi. A föld korongalakú; a bolygók a föld párolgásából keletkezett tüzes korongok. Tanította, hogy a levegő úgy veszi körül és tartja fenn a világot, miként ami lelkünk — mely szintén levegő — összetart minket.

A legnagyobb ion természetbölcselő az efezusi *Herakleitos* (kb. 540—475) arisztokrata gondolkodó volt. Szerinte a világ őselve a tűz, melyből minden lett és minden tűzzé lesz ismét. Ezerévek múlva a világ tűzben megsemmisül és újraképződik. A tűz vizzé válik, a víz földdé, ez ismét tűzzé; az átmenet oka a sűrűsödés és ritkulás. A tűz értelmes való!

Minden változik folytonosan: pántá rei!, ugyanabba a folyóvízbe nem léphetünk kétszer. De azt is vallja, hogy *minden egy!*

A mindenség élete folytonos *harc*, ez „minden dolog atyja és királya." Az ellentétek harca eredményezi a világharmoniát; a mindenség életét törvényszerűség irányítja: a *logosz*; e fogalmat Herakleitos használta először, Az ellentétek egységét Isten biztosítja, aki ősanyag és világtörvény, ítélő, irányító tiszta értelem. Az isteni tűzből van a lélek is, mely úgy lakik a testben, mint a pók a hálóban.

A *Logosz*-tanról már itt meg kell jegyezni, hogy a tartalma az antik filozófiában más, mint a kereszténységben.

* * *

A görög logosz-szónak többféle jelentése van: ész, ige, szó, eszme, nyelv, beszéd, logika, gondolkodás, megokolás, rendszer, bölcseség, értelem. A platói- és méginkább a stoikus pantheisztikus bölcselet szerint a logosz a világész, világtörvény, a teremtendő világ eszméje. Herakleitos óta sokféle értelemben használták a *logosz*-t.

Az ószövetségi Bölcseség könyve, a prófétai irodalom vallja, hogy Isten igéje a prófétákat erősíti, termékenyíti (Iz. 2, 1. — Jer. 1, 4, 11.). A zsoltárok az igét megszemélyesítik (Zs. 32, 6; — 106, 20; — 147, 15) vagy isteni tulajdonsággal látják el. (Zs. 32, 4; — 118, 105. Iz. 55, 10, — 40, 8). Az isteni bölcseséget az ószövetségi Szentírás több könyve megszemélyesíti: Jób 28. 1—28; Bar. 3, 12—4; Péld. 8, 11—36; Sir. 24, 5—19.

Szent János evangelista bizonyára ismerte nemcsak az ószövetségi Ige-eszméket, hanem a hellenista Logosz-tant is, főleg neoplatonikus értelemben. Mindezeket lényegesen tökéletesbítette;

evangeliumában a Logosz jelenti az isteni Verbumot, aki a *megtestesült Isten fia,* öröktőlvaló és végtelen hatalmú. Minden az Ige által lett, Ő az Élet, az emberek világossága, e titokzatos *igaz fény* által Isten gyermekeivé válnak a hívők. Testté lett az Ige; isteni természetéhez emberit is felvett és „övéi közé jött, de övéi be nem fogadták", bár az Ige kegyelemmel és igazsággal teljes; Ő a történelmi Krisztus, a Megváltó. (A Logos-fogalom szentírási jelentőségéről részletesen: Fritz Tillmann Das Johannes-evangelium, 1931—49. — Heinisch: Theologie des alten Testamentes. 1940—85.)

* * *

Sötét és homályos jelzővel illették Herakleitost az antik bölcselők; eszméit sokféleképen értelmezték. Aristoteles őt hylozoistának nevezte; sajátos immanens pantheista monizmus a rendszere. A tűz és a lélek szót egyértelemben, felváltva használja, „tűzzel mindent felcserélhetni és a tüzet mindennel."

A bölcs észreveszi a folyton változó mindenség rejtett harmóniáját, vagyis a sokféleségben az egységet, mely összhangos egységet a logosz biztosítja. A logosz az éltető, rendező őstűz, lehelet, melyet Herakleitos: Végzet, Sors, Zeus, Ész, Igazság és Törvény néven is jelöl.

Emelkedett lelkülete nem bírta a közönségest, az érzéki élvezeteket megvetette; egyik mondása: „Ha a boldogság érzéki gyönyör volna, írigyelni kellene a babot ropogtató ökröket." A legnagyobb erkölcsi értéknek a tudást, a bölcseséget tartotta. Utalt a feltámadásra, a halál utáni ítéletre; homályos fogalmazásaiból eléggé kiolvasható, hogy vallotta az egyéni lélek halhatatlanságát.

Ha iskolát nem is alapított, eszméi fennmaradtak, főleg a stoikusok vették át tanait. Állítják többen, hogy Herakleitos eszmeadó őse volt a ködös Hégel-nek és a modern aktualistáknak, az akció bölcselőinek. A logosz fogalmának jelentőségét Herakleitos különös homályban hagyta.

Ionia 546-ban perzsa uralom alá jutott; Miletos 494-ben rommá lett, a filozófia is elköltözött... Minerva madara Athén felé szállott.

Az *eleáta bölcselők* közt kiváló volt *Xenophanes* (570—475) költőfilozófus, aki a délitáliai Elea gyarmatvárosba költözött s innét vándorolt több görög városba. Pantheisztikus istenfogalmat

alkotott, vallotta az istenség egységét, aki *egyetlen Minden* (én kái pán), elméjével munka nélkül mindent mozgat, mégis változhatatlan egység. Gúnyolja Homerost és a többi költőket, akik az isteneket emberformájúaknak mondják. Bölcselettörténeti jelentősége az anthropomorphismus elleni küzdelme. Xenophanes szerint a föld végtelen korong, mely felett az égitestek naponta párából újraképződnek. Kigúnyolta a lélekvándorlás tanát is.

Parmenides (540—470) a legkiválóbb eleai bölcs, törvényhozó: tanait a Peri füzeos című 155 soros tanköltemény örökítette meg. Állítja, hogy a gondolkodás tárgya a *létező*, mely örök, egységes és változhatatlan, oszthatatlan, a teret betölti. Az igazság a létező létének felismerése. Parmenides a *látszat*-ról szóló tanításában természetmagyarázatot adott. Az érzékelhető valók alapeleme a tűz (a meleg) és a föld (a hideg). — Az ismeret forrása a gondolkodó ész, mely a spekulatív lényeget keresi. Így érthető, hogy Hegel szerint az igazi filozofálás Parmenidesszel kezdődött, mert Ő látta be elsőnek, hogy csak a szükségképeni *lét* az igaz.

Halasy Nagy szerint: „Nálunk előbb Böhm Károly, majd Pauler Ákos jól fogalmazza meg e gondolat lényegét, amikor abban látja, hogy „valaminek létezni kell, és *ha* létezik valami, kell örökkévaló és változatlan dolognak is léteznie". Ha van látszat, akkor ez valaminek a látszata, s ez a *valami* a létező abszolutum. S ahogy az érzéki tapasztalat azonos a látszattal, úgy azonos a gondolat a léttel. Az érzék látja a látszatot, az ész gondolja az igaz valóságot. Örökkévaló nélkül nincsen mulandó, igazság nélkül nincsen látszat, — ez az a nagy igazság, mely körül immár két és félezer éve forog minden filozófiai kutatás, s erre az útra tudományunkat Parmenidesnek a maga idejéhez illően még sokban naiv, de geniális lételmélete indította el." (Az antik filozófia. 1934—77.)

Az eleai *Zenon* (kb. 500—425) Parmenides tanítványa, Aristoteles szerint *a dialektika megalkotója* volt.[1] Fő problémái: a tér,

[1] A *dialektika* (gör. = vitatkozás) a gondolkodási törvények rendszerezése, a gondolkodástan formai része; a megtárgyalás és vitatkozás művészete. Alapítója az eleai Zenon; legnagyobb mesterei Sokrates és Platon voltak. A dialektika mozzanatai: a példákban levő általános jegyek kiválasztása és fogalmazása, *egybefoglalása*; — az egyetemes fogalomból az egyes levezetése, vagy valószínű reákövetkeztetés, *felosztás* által. — A dialektika első tankönyveit sz. Ágoston, Boëthius, Alkuin írták. Dialektikus az, aki a logikához ért. Rossz értelemben dialektikusoknak nevezték a szofistákat, szőrszálhasogatókat, látszatlogikával érvelőket és a IX—X. századi racionalistákat, akik a hittitkokat is

idő és mozgás, a végtelen, a folytonosság. Sajátos módon feltüntette a logikai ellentmondásokat a sokaság és mozgásra vonatkozóan; bizonyítani igyekezett ezek lehetetlenségét. Érdekes aporiáiban azonosítja vagy felcseréli az elgondolható lehetőséget a valósággal; pl. a véka köles kiöntése zajt okoz, tehát egy szem köles részecskéinek is zajt kellene okoznia; — Achilles futva nem érheti el az előbb elindult teknősbékát; — a repülő nyíl nyugvó helyzetben van. Bizonyára a pythagoreizmus ellen irányította éleselméjű érveléseit; bizonyította, hogy a részek halmozásából nem lehet egész, egységből nem lehet sokaság. Az összefüggő folytonos *egészben* van az igazság. Zenon érdeme, hogy rámutatott az elvont elvek önellenmondásaira és határaira.

Melissos hajóhadvezér (K.e. 440 körül) a kisázsiai Samos szigetén művelte az eleai bölcseletet. A létezőnek idő- és térbeli végtelenségét tanította. Üres tér lehetetlen, ezért mozgás sem lehet, mert a létező által egyenletesen betöltött térben nincs kevésbé sűrű hely, melyben mozogni lehetne. A létező láthatatlan és megfoghatatlan, anyagtalan. Ez az eleata primitív idealizmus, mely éles ellentében áll a herakleitosi pánta rei, folytonváltozás tanával. E két ellentétes felfogást a későbbi görög filozófusok igyekeztek összeegyeztetni, midőn rendszerükben alkalmazták az elem és atom fogalmát, a lét többféleségét, az anyagfeletti mozgató okot.

Empedokles (kb. 483—423) sziciliai orvos, fizikus és misztikus bölcselő volt. Két költeményben írta le eszméit, a természetről és a megtisztulásról címen. Szerinte: az örök világegyetem *gyökerei*, alapállománya a föld, víz, tűz, levegő őselemek, melyekből a keveredés révén a sokféle való származik. A mozgás okozói: a szeretet és a gyűlölet egyesítő és bontó ereje. E két mozgató örök tényező küzdelme szerint alakult és módosul a világ, történik a kifejlődés. Az élőszervezetek a szeretet hatására a külső tűz révén a földből részenkint kinőttek, utóbb egész élőszervezetekké rendeződtek és nemzéssel tovább szaporodtak.

Empedokles szerint a világ tele van élettel és lélekkel (hylopsychizmus); a lények a *véletlen* révén kapnak értelmet. Az

ésszel akarták felérteni, mint pl. Scottus Eriugena, Roscellin. — Jó dialektikus az, aki a fogalmakkal módszeresen tud gondolkodni és érvelni; logikus fő; a tudományos kutatás mestere Újabban Hegel a dialektikát, rendszerében túlértékelte.

emberi lélek halhatatlan, van lélekvándorlás; démonok sokasága tarkítja az empedoklesi misztikus világképet, melyben a naiv mithológia hatása is megnyilvánul.

Anaxagoras

Anaxagoras (500—428) Kisázsiában született, de 30 évig Athénben élt, Perikles barátja volt. Csillagászati tanai miatt a nép istentagadással vádolta; menekülnie kellett. A természetről címen művet írt, a jelenségeket természettudományosan értelmezi. Nem négy, hanem sokféle elemet elfogad; az elemek a dolgok spermái örökkévalók, láthatatlanul aprók, határozott minőségűek, nem atomok.

Anaxagorast a *Nous*-eszme, fogalom megtalálása miatt Aristoteles: a sok félrebeszélő közt egyedül józan elmének nevezte. Anaxagoras ugyanis tanitotta, hogy a kozmosz kialakulásához az első mozdítást a Nous világfeletti, anyagtalan értelmes szelleme adta. De a Nous csak megindította a világ fejlődést, a további folyamat az anyag gépszerű működése.

Istentagadás vádja azért érte, mert világkialakulási elméletében a Napot ízzó kőnek mondotta. Aristoteles pedig a Nous-fogalomból alakította meg az Ő tökéletes Isten-fogalmát. Anaxagoras gondolta ki a bölcseleti dualizmus első rendszerét, midőn a kozmikus örvénylést megindító örök, szellemi abszolut értelmes Nous (Világész)-elvet kikövetkeztette, isteneszmét alkotott. A Nousból fejlődött Platon és a Stoa Logos fogalma.[1]

Apolloniai *Diogenes* (V. sz.) szerint a világ egységes őselve a levegő, mely a világegyetem célszerűségi mozzanatait, kifejlődésének teleológikus irányát fenntartja. Diogenes csak a teleológia hangsúlyozásával szolgálta a bölcselet fejlődését.

Az *atomizmus* tagadta az anyagtól különböző mozgató erőt, de állította az anyag minőségi egységét. Mechanikai világképükben az univerzum sok különálló, oszthatatlan apró atomból áll.

Az atomizmus alapitója *Leukippos* (IV. sz.), kinek tanait és írásait egyesítették *Demokritos* (460—370.) műveivel. Demokritos sokféle tudású, széles látókörű lángelme, Aristoteles után a legátfogóbb görög filozófus, mélyrelátó rendszerező; fizikai-, számtani-, etikai-, kultúrbölcseleti- és gyakorlati tárgyú műveket írt, melyeknek gyűjteménye a Corpus Democriteum.

[1] Az ószövetségi Szentírás Bölcsesség Könyvének szerzője is ismerte e fogalmakat. Heinisch: Theologie des alten Testamentes. 1940—85.

Az örökkévaló atomok tömörülése létesíti a dolgokat; az atomok nagysága különböző, mozgása örök, a dolgok változását a szükségszerűség okozza. A tér és az atomok száma végtelen, tehát végtelen sok világ lehetséges. A lélek sima, kerek, igen finom tűzatomokból áll. — Vitatják, hogy a görög atomizmus a keleti, nevezetesen a hindú atomelmélettel kapcsolatos-e.

Az atomok különböző apróságúak, össze-vissza mozognak, mint a rezgő porszemek a napsugárban; az atomok efféle mozgása örvényléssé vált valaha, így kezdődött a világkialakulás, a súlyosabb atomokból a föld, a finomabbakból a levegő, a csillagok keletkeztek.

Az érzéki észrevételt a tárgyakról leváló képecskék okozzák.

Demokritos a „nevető filozófus" a legfőbb jót, a boldogságot a nyugodt kedélyben, a fölényes nyugalomban látta; a boldogság a lélekben lakik. Igazán boldog csak a bölcs lehet; a tudás biztosítja a legértékesebb, legtartósabb örömet.

* * *

Pythagoras

A formának, mint alakító elvnek fontosságát a pythagoreusok hangsúlyozták. Alapítójuk a samosi *Pythagoras* († Kr. e. 497.) nemcsak matematikus és csillagász volt, hanem bölcselő is, Anaximander tanítványa. Számtani alapismereteit egyiptomi tudósoktól tanulva, tökéletesbbítette. A délitáliai Kroton dór gyarmatvárosba menekült, itt (532-ben) vallási szövetséget létesített a hellén vallástan alapján, de egyéni reformokkal. Tanította a lélek halhatatlanságát, a lélekvándorlást, a megtisztult lélek megváltását, istenülését. A lélek a test harmóniája.

Szerinte: a lelket megtisztító tudás szeretete a filozófia; a hagyomány szerint, e szót ilyen értelemben Pythagoras alkotta; Őmaga nemcsak a bölcsesség kedvelője, hanem átélője volt.

Megtisztult *misztikus* szemlélődéssel, világoslátással nézte a létet; szerette a zenét, mert a világharmónia megértésére hangol; a legnagyobb *musiké* a filozófia. — A dolgok valóságos alkotóelvei a számok!

Pythagoras bölcselete matematikai atomizmus; geometriai formákból építi a világegyetemet. A formát és törvényt számfogalommal igyekezett kifejezni. Megalkotta a szám-misztikát. A pythagoreusok — mint Aristoteles állítja róluk — hitték, hogy a számok elemei az összes valók elemei; a világegyetem szám

és harmónia. A természeti törvényekben számszerűséget láttak érvényesülni; e számokat nem viszonykifejezőknek, hanem abszolut lényeknek vélték. A számok révén van rendezett világ, kozmosz. A tíz szférában mozgó égitestek harmonikus hangja a szférák zenéje.

A pythagoreusok az arisztokrata alkotmányt védték; a demokraták uralomra jutva, elűzték a pythagoreusokat, szövetségük hatalma a IV. században megszűnt. A hellenista eklekticizmus idején az új pythagoreizmusban a szám-misztika újraéledt. Isten lényegét az egyes-sel fejezték ki; legszentebb szám volt a 10-es.

A pythagoreusok felismerték, hogy az égitestek gömbalakúak és a föld a tengelye körül forog; Hiketas a heliocentrikus bolygórendszer világképét ismerte. A pythagoreusok szerint az univerzum közepe a központi tűz, de a szélső légrétegen túl, a világhatáron szintén tűz ég; a két tűz között zenélő harmóniával keringnek a csillagok.

A pythagoreusok főérdeme, hogy felismerték és a lét minden mozzanatára kiterjesztették az anyag és az érzékfeletti formai elv közti különbséget, a *dualizmust.* — Az orvosfilozófus krotoni *Alkmaion* (V. sz.) az agyat tekintette a lélek székhelyéül, megkülönböztette az érzéki- és értelmi működést.

A *szofisták* a felvilágosultság terjesztői voltak Athénben és Görögországban. Tandíjért tanították az ifjúságot általános műveltségre, főleg retorikára és az ehhez szükséges vitatkozásra, szónoki fogásokra. Az uralkodó demokrácia elősegítette, sőt szükségessé tette a szofisták működését; ügyes vitatkozó népszónokok uralták a közvéleményt.

Ilyen körülmények közt a szofisták bölcselete elsekélyesedett, a szubjektivizmus és relativizmus demagóg divatruhájával felcserélte a komoly filozófus-palástot. Platon a szofistákat szellemi áruval kereskedő szatócsoknak nevezte, szofizmáikkal kápráztatták a tanúlatlanokat. A szofisták az észt és ezzel kapcsolatosan az embert állították az érdeklődés központjába; szerintük a Nousz, a Világész az emberben is működik, az ember határozza meg az igazságot, a törvényt, a célt. A szofista vándortanító a gyakorlati élet bölcselője, praxist sürget theoria helyett; egyúttal a közvélemény szócsöve is. Aristoteles megvetette őket, mint az orvos a kuruzslót, mert a látszatbölcseségükkel a szofisták pénzt csináltak.

Jelentős szofista volt *Protagoras* (481—411); kimondotta a relativista tételt, hogy minden dolog mértéke az ember, vagyis az igazságot mindenki maga számára állapítja meg. Csak érzéki megismerés van; az istenekről biztosat nem tudhatunk; az ember állatokból fejlődött. Protagoras filozófiája individuális szenzualizmus és relativizmus, melyet bizonyítani nem tud.

Mélyebben gondolkodó szofista volt a sziciliai *Gorgias* (483—375) a nihilista rétor, aki a „nemlétezőről vagy a természetről" címen írt. Állította, hogy mi sem létezik, — ha volna is létező, nem ismerhetnők, — ha a létezőnek vélt valót megismerhetnők is, emez ismeretünket másokkal nem közölhetnők. A létező van, de nincs; — mi sem létezhet önmagában. Mivel van valótlan gondolat is, a valót a gondolat kì nem fejezheti. Valamit mással közölni csak jelekkel lehet, de a jelek nem a valók. E szofisztika csak logikai játék, fogalombűvészet. Érthető, hogy a nagy bölcselők a szofistákat a filozófia csepürágóinak nevezték.

A szofisták működése értékes eredményeket is felmutat: a bölcseleti kérdéseket közérdeklődés elé vitte, — az ismerettant siettették a fejlődésben, — provokálták a komoly ellenhatást; a nagy bölcselők rendszerét megértéssel fogadták a gondolkodó kortársak. A szofisták művelték a szellemtudományokat, főleg a jogot és a kultúrtörténetet. — A szofisták világnézete anthropocentrikus; a későbbi bölcselőik már a természetjogon alapuló társadalmi rend ellen érveltek, a törvény és vallás ellen lázítottak. A szofisták tévtanait fölényesen megcáfolták Sokrates, Platon és Aristoteles érvei.

* * *

„Cum studeas, videas, ut sit virtus et honestas
Hic et ubique tibi finalis causa studendi."

II. korszak, az attikai bölcselet.

Sokrates, Platon, Aristoteles.

Az attikai lélek gyönyörködött az élet szépségeiben, kifejlesztette formaérzékét, metafizikai éleslátásával észrevette a valókon, jelenségeken a jellegzetest, a lényegest; tudott rendszerezni, egységbe foglalni, tudott szabatos fogalmat alkotni és nagyrabecsülte a tudást, az ismeretet.

Sokrates.

Az önmegismerés bölcselője *Sokrates* (Kr. e. 470—399), a nagy nevelő, az ember cselekvő életének bölcse, aki az etikát intellektuális alapra helyezte, sürgette a jónak ismeretét, a jó tudását és gyakorlását, melynek révén valósul az életcél: a boldogság. Nem írta le tanait; nem rendszert alkotott, hanem eszméket hirdetett. Az egységet kereste s ezt a meghatározásban igyekezett kifejezni, ezért Aristoteles a fogalom felfedezőjének tartja Sokratest. Legnagyobb érdeme, hogy az embert önértékének tudatára nevelte.

Atyja szobrász volt, ennek készült Sokrates is; de mélységeket kereső lelke előtt feltárult az ember-probléma, ennek megoldására szánta életét: filozófus lett. Élőszóval és példával tanított; lelkiereje és szellemi nagysága akkor is megnyilvánult, midőn istentelenség vádjával halálra ítélték: nem menekült el, bár felajánlották a szabadulást; a méregpoharat lelkinyugalommal kiitta.

Sokrates eszméit főleg Platon Apologia-jában találjuk; Xenophon, Aristoteles, Aischines és Aristophanes (karrikatúra a „Felhők"-ben) is megemlékeztek Sokrates tanairól. Erkölcstana intellektualista determinizmus, a helyes ismerettel a jót kell választani és tenni: az erény a jónak megismerése és gyakorlása, ennek megtanulása az erényes életbölcseség.

Aristoteles állítja, hogy Sokrates a kérdező párbeszédes módszerével az induktív kutatást és a fogalmi meghatározást kezdeményezte és ezzel a tudományos megismerést megalapozta. Észrevette a természetben a célszerűségi mozzanatokat, melyek alapján hitt a világrendező isteni gondviselésben. A néphitet az egyistenhivés felé akarta vezetni. Hitte, hogy a lelket belülről a *daimonion*, isteni sugallat irányítja a jó felé, melynek megismerését tudással fokozni kell.

Sokrates bölcselettörténeti jelentősége nem az, hogy a filozófiát lehozta az égből a földre — ezt Cicero állítja —, hanem igenis azért nagyjelentőségű bölcselő, mert olyan *módszert* alkotott, mely *a rendszert* lehetővé tette. A delphii jósda híres mondását: a *gnothi szeauton*-t, a helyes önmegismerést eszményi értelemben sürgette. Sokrates jót tanított és jót akart; tragédiája az, hogy éles kritikája miatt a szofisták elmaradottnak tartották, a hatalmon levő konzervatívok pedig istentagadó forradalmárként halálát kívánták. Nem menekült el, hanem halála óráján is bölcs nyugalommal: a lélek halhatatlanságáról beszélgetett tanítványaival. Élete a jónak ismeretére épített élet volt; ilyen élet kialakítását tanította szóval és példával. Sokratest sokan az erkölcsi élet hősének tisztelik. Bölcs nevelő volt, a jó élet módszerét tanította és élte. — Tanait — sajnos — tanítványai közül is többen eltorzították.

A *sokratesi iskolák* közül nevezetesek: *a megarai*, melynek alapítója *Euklides* (450—380), aki az Egyet azonosította a Jóval, mint egyedüli valósággal. *A cinikus*-iskola alapítója *Antisthenes* (445—365), az erényes életet sürgette, a tudomány lehetőségét tagadta; az erényességhez belátás és akarat szükséges. Boldog az, aki igénytelenségben, s így lelki függetlenségben él; az élvezetvágy és a gyönyör megvetendő.

A cinikusok a társadalmi szokásokat, intézményeket, a vallási hagyományokat megvetették, tagadták a lélek halhatatlanságát is. Az egyetlen istenséget erényes élettel kell tisztelni. Koldulásból éltek. Legismertebb cinikusok a hordóban lakó sinopei *Diogenes* († 324) és tanítványa a thébai *Krates* (valamint neje Hipparchia). — Kr. u. I. században Rómában is terjedt a cinikus-iskola, melynek eszméi a stoicizmusban is mutatkoztak.

A *kyrenei-* (afrikai görög gyarmatváros) iskola alapítója *Aristippos* (495—355.) aki Athénben szofista volt, végül hedonista

irányú iskolát vezetett Kyrenében. A tapasztalati tudományokat megvetette; szerinte a cselekvés mértéke az alanyi élmény. Az erkölcsi főszabály a gyönyör fokozott élvezete. A különféle testi és szellemi gyönyörök értékelésére a filozófia való, ez mérlegeli a gyönyörértékeket. Bölcs az, aki a kéjt ugyan élvezi, de rabszolgájává nem lesz. — Tanítványa *Theodoros* nem a múló kéjt, hanem az állandó vidám hangulatot tartotta kivánatosnak; a pesszimista *Hegesias* pedig a boldogságot a közömbösségben vélte feltalálhatónak, a pozitív élvezet iránt bizalmatlan volt. A hedonikusok (hedoné = élvezet) később a római birodalomban, főleg Rómában is destruáltak, terjesztve a laza erkölcsöket.

Az eddig említett sokféle bölcseleti tévedés mellett is bizonyos, hogy az antik világban a tudományok közül a bölcselet virágzott legdúsabban; — voltak a nemes tőn vadhajtások is, de ezek elfonnyadtak; a legszebb virágok: Plato és Aristoteles rendszere gyümölccsé értek, ma is táplálják a kultúra előmunkásait.

Platon.

A Jó megismerésének tudományát tanította a sokratesi fogalomelmélet metafizikai fejlesztése alapján.

Brandenstein professzor így jellemzi Platont: „mindenki másnál jobban értett hozzá, hogy az embereket a jóra és az igazra csábítsa. Vonzóságának titka igazságra jutott lelkének legteljesebb értelemben vett *múzsaiság*ában rejlett: az isteni igazságok kincse, amelyeket egyenes, jó lelke gazdagon megnyert és birtokolt, charismatikussá, gyümölcsök fakasztására is megáldottá tette, és ezt a ritka és felbecsülhetetlen készséget ízig-vérig művészerejű, égő érzésű, gazdagon teremtő képzeletű és nagyszerű stílusvirtuozitású szelleme a leghatalmasabban előmozdította." (Platon 1941—177.)

Platon (427—347) húsz éves korában lett Sokrates tanítványa. Később sokat utazott, megismerte a különböző filozófus iskolákat; valószínűleg egyiptomban is járt. A pythagoreusok mintájára 387-ben megalapitotta a múzsákat tisztelő vallásos egyesületként az Akadémia nevü bölcselő-iskolát.

Platon tanait tartalmazzák a fennmaradt 26 *dialógusa* (párbeszédek), — az *Apológia*, melyben Sokratest bíráival szemben védi, — és a *Kriton*, mely Sokratest az állampolgár eszmény-

képét írja le. Platon első dialógusai még erősen sokratesi hatást mutatnak. Fejlődésének átmeneti korszakában már érvényesül a miszticizmus. Platon bölcselő virágkorában fejlesztette ki az *ideák*-tanát, a lélek tanát; a halhatatlanság öntudatában hangsúlyozta, hogy a bölcselet célja a jó halál gyakorlása, hogy a lélek diadalmasan szabaduljon ki a test-ketrecből. Öregkorában Platon kevesebbet foglalkozott az ideák-tanával; a reális világot figyelte, természetbölcseleti művet (Timaios) is alkotott; legutolsó műve terjedelmes törvénygyűjtemény.

Platon művészlélek; költőnek készült, de filozófus lett; arisztokrata származású, ideális lelkű bölcselő volt; misztikus hajlama a Jó ideájának meglátását és átélését kívánta. Költői lelke vallotta, hogy a földi szépség csak árnyéka az örök Szépnek, mely után lelkünk vágyódik. Szent Ágoston szerint: a platonizmus a kereszténység előcsarnoka. Platont többféleképen értékelik, egyesek szerint: művész volt, akit a kor irányzata tett filozófussá; mások meg a megtestesült bölcseletet tisztelik Őbenne; Emmerson mondotta: „Platon a bölcselet, a bölcselet Platon."

Platon az igazi filozófus-tudománynak az egységesítő, egyetemes elveket kereső *dialektiká*-t vallotta, ebbe sorolta a logikát és a metafizikát. Sarkalatos tétele, hogy csak a létező megismerhető. A matematikai ismeretnél is fontosabb a dialektikai ismeret, mely az érzékfeletti lényegekre és igazságokra irányul. Itéleteinkben érzékfeletti, állandó normához alkalmazkodunk, e változatlan normák az örök *ideák*.

Platon legeredetibb és legmélyebb elgondolása az ideák-tana. Az ideák önmagukban fennálló, örök és változatlan transcendens szubsztanciák, melyek az égfeletti helyen valóban és tökéletesen léteznek. A legfőbb önmagának elégséges idea a *Jó ideája*, mely méltóságban a lét felett áll; megismerése a legnagyobb tudomány.

Az ideák és az érzéki lét más-más világ. Platon világszemléletének alaptétele a transcendens- és a tapasztalati világ dualizmusa. Minden létező célja: az ideákhoz hasonlóvá válni, így a boldogabb létet elérni.

Az értelmes lélek a testbeköltözés előtt már közvetlenül szemlélte az ideákat, ezekre visszaemlékezik a földi életben. A dialektikus igazságkeresés mellett főleg a *szeretet* segít az ideák elérésére. Szeretni kell a testi szépséget, hogy méginkább megszeressük a szellemi szépet, legfőképen az örökszépet: az

ideák szemlélését. Erre a tökéletes világszemléletre az igazság szerinti élet, az önfegyelmezés, az erkölcsös élet segít. Az ideák nemcsak a létnek, hanem a megismerésnek is előfeltételei. Itt csak megemlítjük, hogy Platon idea-tanát az újabb bölcselők is többféleképen értelmezik.

Brandenstein így írja le a platoni megismerést: „a filozófus felülemelkedett az árnyékvilágon; először a valódi alakok vízi tükörképeit — a matematikai tárgyakat — pillantja meg, de csakhamar meglátja a valódi lényeket magukat is, az ideákat, végül pedig eljut a legfőbb idea, a Jó ideájának legnehezebb meglátásához is. Ettől nyerik a valódi tárgyak, azaz maguk az ideák megismerhetőségüket, sőt létüket és lényegüket is; a jó a léten is felülemelkedik méltóságban és erőben. Az ilyen látókká vált filozófusok most már az örök világtól a változót nem jól látják. Ezért vissza kell őket tenni a gyakorlati életbe, hogy azt megfigyeljék; és amikor eléggé megismerték, akkor át kell nekik adni a vezetést, szabad idejüket pedig filozófálásra fordíthatják, hogy nagyon el ne keseredjenek a világgal való törődésben." (Platon 1941—97.)

Platon szerint a világegyetem élő, szerves lény, a világlélek mozgatja. Van jó és rossz világlélek, ez utóbbi a világban levő rossz oka. A világot Isten teremtette, Isten a tökéletes lét. Tőle nyeri minden más létező — az istenek is — a létet, ezek annyira képesek, amennyi hatóképességgel őket a Teremtő Isten megbízta. A világfolyamatban az eszes őslétező alkotó Ősok és a vak szükségképeni mechanizmus szerepel. Isten minden jó forrása, célszerűen rendezi és gondviseli a világot. Platon misztikus monotheista filozófus, aki művészi kegyelettel megőrizte a néphit isteneit, de ezeket erkölcsileg nemesítette. Platon misztikus lelke révén lett: az ókor legnagyobb monotheista istenlátó bölcselőjévé. A misztikus Platon monotheistább volt mint lángeszű tanítványa Aristoteles.

Platon szerint a lélek megismerése vezet leginkább az igaz istenmegismerésre. A lélek az éltető, mozgató elv, önmagát mozgatni képes, választhat jó és rossz között. Az eltévelyedések oka a túlzott önszeretet, mely bűnökre visz, igazságtalanságra s ezért bűnhödésre vezet. Isten az Igazság és Jóság, aki megbünteti az isteni törvényt megszegőket. A test csak jármű, melyet a lélek használ. Platon az első görög bölcs, aki az egyéni lélek halha-

tatlanságát érvekkel bizonyította. A lélekvándorlást is hirdette.

Az erkölcsiséggel Platon kapcsolatba hozta a művészetet; a szépség mértéke az erkölcsi hatás. Szépségre szomjas misztikus költőlelke a boldog és szép életet sürgette. Szerinte a bölcseletnek is az a legfontosabb hivatása, hogy az emberhez méltó életszabályt megállapítsa. Az államról tárgyaló művében sürgeti, hogy filozófus uralkodók legyenek az államok vezetői. „Némelyeknek már a természettől adva van az, hogy a bölcsességszeretetnek szenteljék magukat, s vezetők legyenek az államban, másoknak meg, hogy ne foglalkozzanak vele, s csak a vezetőt kövessék". (Állam. V. 19.) Az állam nagy erkölcsi közösség, melyben a közös célért a polgároknak önzetlenül kell együttműködniök. Az erényes élet kötelező, mert ezáltal valósul az emberi életcél és a közjó. A négy sarkalatos erény: a bölcsesség, a bátorság, a mértékletesség és az igazságosság.

Platon művészi látó géniusza nem csak a világ rendjét és szépségeit vette észre, hanem belátta, hogy a relatívum feltételezi az Abszolutumot, a múlandó, az örök Változatlant, az érzéki az érzékfelettit, a véges a Végtelent. A megiszton mathéma (a legnagyobb tudás) és kötelesség: a Jó megismerése. Ez a legfőbb Jó nem a logika tengerén úszó fogalmi jéghegy, mely magas, fenséges, de fagyasztóan hideg; a platoni legfőbb Jó nem rideg logikai konklúzió, hanem a jóságos, szerető, gondviselő Isten.

Érthető, hogy ez őskeresztény apologéták is megbecsülték Platont és az újplatonizmust.[1] A skolasztika aranykoráig a platonizmus volt a középkori bölcseletben az uralkodó szellemi irányzat, kivált szent Ágoston és Pseudodionysios hatására a a keresztény bölcselettel összeforrt úgy, hogy az aristotelizmus

[1] A platonizmusról Halasy Nagy így írt: „Nincs olyan gondolata, melynek ne volna igen nagy történeti visszhangja. Még annak is, amit legutópisztikusabb művének tartanak, a Politeia-nak, ma is megvan az értéke és hatása állandóan tart. Ha Platon kétezer év mulva új életre támadt volna, azt hiszem igen nagy megelégedéssel szemlélte volna a katolikus Egyházat, melynek szervezetében a platoni ideák sokban diadalt arattak, jeléül annak, hogy a szolgálat közösségének elgondolásában a pogány bölcs igaz nyomokon járt. A pápa szuverenitásán, s a kormányzásban való segítő társain, valamint a Jézus-társaságnak barok hadseregén bizonyosan örömmel pihent volna meg a filozófus tekintete, mert a közösségnek sokkal inkább platonikus formája ez, mint amit bölcselőnk az antik világban bárhol láthatott.

A platonizmus valósággal beleömlött a kereszténységbe és hellén világosságot, értelmi formát adott a christianizmus antiintellektualista mozgalmának. Aki a filozófia történetét írja, lépten-nyomon a platonizmus történetét kell írnia . . . Platon volt az a görög, aki legtöbbet tett az európai szellem kialakulásáért." (Antik filozófia. 1934—200.)

sem tudta kiszorítani. A ferences filozófusok, a renaissance bölcselőinek többsége platonikusok voltak. Az aristolelizmus lényegében nem más, mint következetes kiépítése a platonizmusnak. Maga Aristoteles bölcseleti fejlődésének első korszakában teljesen Mesterének tanait vallotta, csak később vált a platoni eszmék kritikusává, főleg az idea-tant vetette el.

Platon hatása ma is nagyjelentőségű. A modern bölcseleti idealizmus irányai szintén a platoni eszmékből fakadtak. A legnagyobb magyar filozófus: Pauler Ákos is platonikus bölcs volt.

* * *

Platon a miszticizmust kedvelő, idealista lélek megtestesült, megszemélyesített típusa volt, *művészlélek,* aki a művészben fensőbbrendű embert tisztelt; a szépséget és a műalkotást erkölcsi hatásáért becsülte. A művész az isteni ideák szépségét másolja szép formákkal.

Az idealista ember más típusú mint a realista.

A realista nem elvek szerint él, hanem azt cselekszi, amit neki a „tények diktálnak," amit épen jónak lát. Legtöbb ember pedig az anyagi gondot, az élet nehéz küzdelmét látja; ezért mogorván megtagad és elutasít minden eszmét. A realista a dolgokat, körülményeket a maguk rideg valóságában nézi; használhatóságukat mérlegeli. Az idealista ellenben az eszmét keresi és értékeli, eszményi célokért küzd, míg a realista csak elérhető célokért dolgozik. Az idealizmus elvonatkozik sokszor az élettől; a realista könnyen cinikussá lesz, midőn a siker az értékmérője. — Találóan jellemzi Noszlopi az idealistákat így: „Az idealisták akkor látnak, ha behúnyják szemüket, a realisták ellenben akkor, ha kinyítják. Előbbiek époly magától értetődőleg szeretik az ütéseket, mint ahogyan az utóbbiak félnek tőlük. Az idealistának az elvek és eszmények a fontosak. Rendíthetetlenül a nagy dolgokra gondol, az eszmékben és eszményekben látja az egyetlen valóságot a világon. A valóságot a maga mértékére szabja, az egész világegyetemet csak mint a hősi lélek visszfényét tekinti. Az emberhez egyedül méltó szerinte, ha a becsületért harcol és amikor e harcban sebet kap, mosolyog. Az idealista megfürdött az illúziók sárkányvérében és ezért sebezhetetlen, mint az ifjú Siegfried. A realista számára viszont a valóság a fontos, a tényleges valóság és a hatás, alakítás ebben a tér- és időbeli létezésben. Nem terheli meg fejét „haszontalanságok"-kal, nem keresi a veszélyt,

az akar maradni, aminek született, és többre becsüli a ma elérhető verebet, mint a holnapi túzokot." (Világnéz. lélekt. 192.)

Az idealizmus az eszmék és eszmények érvényesülésének rendszere; a gyakorlatban a fennkölt eszmék, az erkölcsi ideálok tisztelete és valósítása. (Más a bölcselet idealista rendszere, melyről később tárgyalunk.) Az ideákról, eszmékről szóló tan az *ideológia*, mely az ismeretelmélet alapvető kérdéseit, a fogalom, az eszme mivoltát, eredetét, a tárgyakhoz való viszonyát kutatja. E bölcseleti alapkérdésekre Platon az idealizmus elméletével válaszolt. A misztikus és ideális lelkű Platon azt tanította, hogy fogalmaink velünk születtek, illetve: fogalmi ismereteinkben visszaemlékezünk, ráeszmélünk arra, amit lelkünk az Olympuson látott a megszületésünk elötti, még meg nem testesült életünkben.

Hogy a platoni idealizmus miként egyeztethető össze a realizmussal, arra legmeggyőzőbb példa Aristoteles rendszere.

Aristoteles.

A tiszta kritikus éleselméjűség bölcselő megtestesülése és „vezére mindazoknak, akik tudnak", — így jellemezte Dante a nagy Filozófust, a stagirita bölcset. Aristoteles a gondolkodástörténet folyamán szereplő egyik legegyetemesebb lángelme, tudásban felülmúlta Platont és Demekritost, megalkotta az igazi logikát és a biológia természetbölcseletét, valamint a bölcselettörténetet, kiszélesítette a metafizikai lélektant. Különös, hogy ez az univerzális zseni nem művelte a mathematikát, pedig a nagy tanítómestere: Platon *Akademia*-jának kapuján e felírás volt: Ne lépjen be ide, aki nem ért a geometriához! Aristoteles arithmetika és geometria nélkül is a legnagyobb rendszerező bölcselő volt, egyetemes tudásával felülmúlta az ókor valamennyi lángelméjét.

Aristoteles a trákiai Stageirában (stagirita!) 384-ben született; atyja a makedon király orvosa volt, tőle örökölte a természettudományok iránti hajlamot. Platon athéni Akadémiájába 18 éves korában iratkozott, húsz éven át, a Mester haláláig itt tanult. Több évi idegenben tartózkodás után, Fülöp makedon király Sándor fiának nevelőjeként a makedóniai udvarban élt, innét Nagy Sándor trónralépése után távozott. Kétszer nősült, egy leánya és egy fia volt. Athénbe 335-ben tért vissza, megalapította a lyceumot, melyben sétálgatva tanított (innét a peripatetikus-iskola

elnevezés) tizenkét éven át. A nép makedoniai pártja Demosthenes-től irányítva, 323-ban Aristotelest istentagadással vádolta. A Filozófus ekkor a chalkisi birtokára költözött, ahol 322-ben meghalt.

A „logika atyja" Aristoteles az érzéki- és értelmi ismeretet összekapcsolta. Módszeres gondolkodó volt; az analizist és a szintézist, az indukciót és a dedukciót összekapcsolta, az ismereteket összefoglalta és rendszerezte.

Aristoteles világnézetében három fejlődési fokot szokás megkülönböztetni. Első athéni tartózkodása idején platonista volt; assosi tartózkodása alatt már bírálta a plátói rendszert; a második athéni idejében a realizmus híve és teljesen elfordult az ideatantól. Az átmeneti korban (347—355) bírálta a platoni ideatant és kezdte írni a metaphysikát. Írott műveit két csoportra osztják: az exoterikus művek dialógusszerű, a közönség számára szánt, szép stílusú iratok; az akroamatikus művek Aristoteles előadásait tartalmazzák, sokszor a tanítványok jegyzetei alapján.

Aristoteles fennmaradt összes műveit először a rhodosi Andronikos adta ki, Kr. e. 70 körül. E kiadásban az *első filozófia* iratai a fizikát tárgyaló iratok mögé kerültek, ezért a *metafizika* nevet kapták.

Aristoteles munkái három csoportra oszlanak: az Organon címen összefoglalt logikai munkák; — 2. a metafizikai és fizikai munkák (biológiai, lélektani stb. művek); — 3. az etikai, esztetikai, retorikai és politikai művek.

A „logika atyja" belátta, hogy a tudomány a dolgok logikai rendjének megismerése; a tudomány alapfogalmai bizonyítást nem igényelnek és kétségtelenek; a tudomány észelveken nyugszik, az ész fogalmakat alkot és kutat. A logikai és egyéb oksoron a feltételek száma véges. Igazi tudást csak a fogalmi ismeret biztosít. A fogalom (logosz) a dolgok lényegét szellemi ismeretképben igyekszik kifejezni; e lényeg a dolgok érzékelő szemlélete révén elvonás által ismerhető meg. Érzékelés nélkül nincs értelmi ismeretünk, nem gondolkodhatunk. Helyes gondolkodással megismerjük a tárgyi valóságot. Két fogalom állító vagy tagadó kapcsolása az ítélet. A következtető összetett ítéletet Aristoteles nevezte szillogizmusnak, meghatározta szabályait. A szillogizmus az általánosból következtet az egyesre, az indukció pedig az egyes tapasztalati adottságból kiindulva az általánosra következtet.

A bizonyítás célja a dolgok lényegének megismerése, vagyis a helyes fogalmi ismeret, melyet definició által nyilvánítunk.

Aristoteles szerint a logika még nem a szorosan vett filozófia, hanem ennek csak módszertani előkészítője. A kategória elmélete félig már metafizikai jelentőségű. A dolgok tíz kategóriája (alaposztálya): az állag, mennyiség, minőség, vonatkozás, hely, idő, cselekvés, szenvedés, helyzet, birás. A legfontosabb kategória a szubsztancia (állag), minden határozmány hordozója; önállóan létező, az itéletekben alanyként szereplő való, egyetemes faji és nemi sajátságokkal. Az állag járulékokat hordoz.

Az „első filozófia" (próté filoszofia) vagy metafizika minden tudomány alapja; a létet önmagában kutatja, minden létező legegyetemesebb határozmányaival foglalkozik. A metafizika az okok, a végső elvek tudománya. Az ok fogalma kifejezi azt, ami valaminek a létét eredményezi. Négy féle ok van: formai, anyagi, létesítő vagy mozgató ok és cél-ok. Az okok a változások előidézői; minden valami által és valami végett létesül.

A változás örökkévaló létalapja az *anyag*, mely kezdet- és végnélküli és meghatározatlan, szenvedőleges. A meghatározó ok a *forma*, mely a való belső lételve, a dolog mibenlétét meghatározza. Minden természeti lény anyagból és formából áll. A forma a célos tevékenység elve. A való annál tökéletesebben létezik, minél inkább érvényesül benne a forma. A lét teljessége Isten! Az anyagtalan ens realissimum.

A próté hülé, az ősanyag formátlan, merő lehetőség, meghatározhatatlan és megismerhetetlen; még nem valóság, de lehető szubsztáncia, melyet majd a forma alakít. A valóságban az anyag és a forma külön-külön nem létezik; csak egyetlen tiszta anyagtalan forma van, ez a legtökéletesebb létű Isten.

Aristoteles szerint a világ öröktől való, folytonos mozgásban van, folytonosan változik. De a mozgató okok sorozata nem lehet végtelen, tehát kell lenni egy mozdulatlan ősmozgatónak, aki a változatlan Isten. Az aristotelesi rideg spekulativ istenfogalom Istent: tiszta aktusnak, egyetlennek, szellemi lénynek, legtökéletesebb értelmi szemlélődéssel önmagát gondoló gondolkodásnak tartja. Isten közvetve, az önmaga iránti szeretet révén mozgatja a világot.

A teremtés fogalmát Aristoteles nem ismeri. Isten csak a világ folyamat megindítója (Ősmozgató), de nem teremtője, nem

is végcélja a világnak. De „Isten és a természet céltalanul semmit sem tesznek."

A világ összes változásai a térben és az időben történnek. A tér a testeket egymástól elválasztó határ, vagy a körülzáró test határa. A tér nem lehet végtelen és nem lehet üres. — Az idő a változások ama mértéke, száma, amelyet számolunk a megelőző és a következő szerint.

A világegyetemben az immanens célszerűségi elv érvényesül a csillagoktól az apró lényekig. A gömbalakú világot az állócsillagok veszik körül. A mozdulatlan gömbalakú Föld körül kerignek a bolygók. A szférákat és a csillagokat magasabbrendű szellemi intelligenciák mozgatják. A testek négy elemből: föld-, víz-, levegő-, tűzből alakulnak.

* * *

A lélekről szóló könyvében Aristoteles sajátos lélektant írt. A lélek az első entelecheiája a szervezett életképes fizikai testnek. A lélek a forma, az éltető elv; az emberi lélek gondolkodó, eszes szellemi, halhatatlan való, mely már a testbejutás előtt is élt. A lélek öntevékeny, cselekvő elv. Gondolkodás nincs érzéki képzet nélkül, a gondolkodás mégis az érzékelésnél magasabbrendű szellemi működés, elvont fogalmakat alkotni képes. Az értelem valami isteni valóság és örökkévaló. A lélek másvilági életéről Aristoteles nem értekezett. Szerinte „a természettudós feladata a lélek lényegét megismerni," — mégis Ő alapozta meg a rendszeres metafizikai lélektant.

Aristoteles etikája szerint az erkölcsi élet célja az ember természetéből állapítandó meg. Az ember az értelem által irányított vágy, — az akarat által a jóra törekszik. A legfőbb jó megszerzése a boldogság. A legfőbb cél elérésére az erényes élet segít. Az érzelmi élettel kapcsolatos u. n. *ethikus* erények a helyes középúton tartják a cselekvőt, pl. a szertelenség és a tunyaság közt az önuralom, — a gőg és a kishitüség közt a lelki nagyság érvényesül az okos, erényes férfiúnál. A *dianoétikus* erények az értelemmel kapcsolatosak. Az erkölcsiséghez önfegyelmezés kell, melyet az akarat szabadsága valósít. A főerény az igazságosság. (Mich. Wittmann: Die Ethick des Aristoteles. 1920—14.)

A polgári- és természetjog szabályozza az emberek egymáshoz való viszonyát. Aristoteles a Politika című állambölcseleti művében erkölcsbölcseleti eszméket is hirdet. Állítja, hogy az

ember természeténél fogva társas lény. Az öncélú állam a legtökéletesebb társas alakulat; fő célja a polgárok erkölcsi tökéletességével kapcsolatos boldogság biztosítása. A barátság a legerősebb társas kötelék. A jó állam polgárait erényessé neveli. Háromféle ilyen állam lehetséges: a királyság, ahol a köz javára egy uralkodik; — az arisztokrácia, ahol az államügyeket több kiváló egyén intézi; — a népuralom, a politeia. Mindezek elfajulása a magánérdek uralkodása, ami a tirannizmusban, az oligarchiában és a demokraciában történik. Szükségesnek tartotta a középosztály fenmaradását. A meggyökeresedett szokás hatalma alól Aristoteles sem mentesítette magát, midőn természetesnek, sőt a szofisták nézetével szemben jogosnak és méltányosnak mondotta a rabszolgaságot; — bár hangsúlyozta, hogy a rabszolgákkal emberségesen kell bánni,

Aristoteles élesen elítéli a platoni ideális államot, a nő-, gyermek- és vagyonközösséget. Sürgeti a házasélet tisztaságát, de a gyermekek számát az állam határozza meg, a gyermekeket a hetedik életévtől az állam neveli erényes polgárokká.

Három alapvető emberi tevékenységet különböztet meg: a gyakorlatit, melynek célja a cselekvés, — az elméletit, célja a megismerés, — az alkotót, melynek a mű a célja. A művészet a jellegzetes vonások utánzása, a forma ábrázolása, a természet köréből. A szónoki beszéd is művészet. A szépség kellékei: a részek aránya, a rend. A műélvezet az összhangban való gyönyörködés. Arisztoteles Poetiká-jából csak az éposz és a dráma leírása maradt fenn.

Bölcselettörténeti vonatkozású feljegyzéseiben találóan jellemzi a filozófusokat, nagyrabecsüli — mint Platon is — az egyiptomi bölcseket és a keleti nagy gondolkodókat, külön is kiemeli Zoroasztert. Történeti feljegyzései azért is becsesek, mert sok ókori gondolkodó eszméit Aristoteles feljegyzései őrizték meg az utókornak. Sokszor a saját elméletét igyekezett erősbbíteni a régibb gondolkodók tanaira hivatkozással.

A Filozófus — így nevezte Őt aquinói sz. Tamás — nagyszerűen felépített módszeres logikájával legyőzhetetlen dialektikus volt; egységesítően átfogó szemlélete és éleslátása új tudományok megalkotására képesítette; a bölcseletet pedig öncélú, tudományos rendszerré emelte. Kialakította a reális rendszerezett világképet. Megállapította a gondolkodás törvényeit; felépítette a rendszeres

metafizikát és lélektant. Megértette az érzéki és érzékfeletti létet, az anyagi és a szellemi világot; ezek egyikét sem tagadva, bölcseletileg kidolgozta a mérsékelt realizmusnak nevezhető rendszerét, azt a dualista világmagyarázatot, mely ma is közkincsünk.

* * *

Peripatetikus iskola

A peripatetikus iskola a Kr. u. III-ik századig őrizte és magyarázta Aristoteles tanait. Az iskola tagjai szaktudományokat műveltek, történelmi, természettudományi, irodalomtörténeti, csillagászati kérdéseket tárgyaltak, metafizikával alig foglalkoztak.

Aristoteles halála után a Peripatos vezetője a Filozófus barátja és leghívebb követője, a lesbosi *Theophrastos* (372—287.) lett, aki az iskola számára házat és telket szerzett, 322-től 287-ig volt az iskola feje. Megalapította a növénybiológiát és megírta a természetbölcselet történetét, valamint karakterológiai színezetű jellemrajzait. A lampsakosi *Straton* 18 évig volt az iskola vezetője; a Stagirita rendszerét Demokritos mechanizmusával igyekezett összeegyeztetni. Tanítványa az ókor kimagasló csillagásza, a samsosi *Aristarchos*.

A Peripatos vezetője Kr. e. 70-től 50-ig Rhodosi *Andronikos* volt, aki a Filozófus műveit összegyűjtötte és magyarázta. — Az Akadémia szellemét később megrontotta a stoikusok tanainak beszivárgása. Az aristotelesi hagyományokat és a szaktudományos kutatást Alexandriába átszármaztatták. A későbbi peripatetikusok közül kiváló az aphrodisiasi *Alexander* (Kr. u. 200), aki a naturalizmus szellemében lényegesen megváltoztatta a Stagirita tanait. A neoplatonikus értelmezők közül híres *Simplikios*, utána a platoni eszmék mindinkább terjednek. A peripatetikus iskola a Kr. u. III. évszázadban beolvadt ugyan az újplatonizmusba, de az igazi aristotelizmus nem múlt el, hanem csak szunnyadt, századok múlva a bizánci és arab bölcsek közvetítése révén diadalmasan hódított az európai főiskolákon.

Aristotelizmus

Az aristotelizmus a tudományok történetében legnagyobb hatást elért eszmeáramlat. Nemcsak a bölcseletben és hittudományban, hanem a jog- és természettudományban is fontossá vált. A Filozófus tanait nemcsak a peripatetikus iskola őrizte, hanem késő századok mulva az arab bölcselők is átvették, ter-

jesztették, a keresztény skolasztikában is uralkodóvá lett, bár a skolasztika eleinte platonikus eszméket vett át.

(A középkori aristotelizmusról érdekes adatok olvashatók Martin Grabmann: Methoden und Hilfsmittel des Aristotelesstudiums im Mittelalter (1939) c. újabb művében.)

Az aristotelizmus leghathatósabb terjesztője aquinói sz. Tamás volt, aki Aristotelesben látta a Filozófus eszményi megszemélyesülését. Nemcsak a tomisták, hanem a skotisták is alkalmazták rendszerükben az aristotelizmust; a renaissance újplatonista áramlata sem tudta háttérbe szorítani.

A reformació bölcseletébe és theologiájába szintén az aristotelizmus vonult be, bár Luther a Filozófust „Narristoteles" néven gúnyolta és rendszerétől eleinte óvakodott, később mégis — főleg Melanchthon hatására — a Stagirita tanai a protestáns tudósokat is meghódították. Az újkorban főleg Leibniz igyekezett az aristotelizmust a cartesiusi tanokkal és az új természetmagyarázattal összeegyeztetni.

Aristoteles rendszerének fogalmai a modern kultúrának is közkincsei. A Stagirita logikája, a materia- és forma fogalma, a lehetőség és megvalósultság megkülönböztetése, a szubsztanciaelmélet, a célszerűség szemlélete, a teisztikus metafizika, a lélekelvűség, a vitalista életmagyarázat ma is használatosak, sőt hódítanak.[1]

A XIX. században Trendelenburg és Brentano újították fel az aristotelizmust. A modern vitalizmus egyik legkiválóbb tudósa Driesch: az entelecheia elnevezést is átvette. A Filozófus józan realizmusa a mai természetbölcselet minden vonalán alkalmazható. A neoskaliszticizmus az aristotelesi fogalmak nélkül el sem képzelhető.

A kiváló bölcselettörténettudós M. *Grabmann* legújabb művében kimutatta, hogy a középkori kultúrának és szellemi életnek

[1] A most megjelent *„Filozófiai lexikon"* (Faust kiadás) tévesen értékeli Aristotelest, midőn állítja: „Keletnek, az araboknak imperialista előretörése is szellemi síkon az aristotelizmus jelében történik, és egyeduralmát csak a renaissance, a polgárság előretörése dönti meg, amikor ismét előtérbe kerül az új társadalom ideológiai alapjait jobban alátámasztó demokratizmus. A polgárságnak a győzelem felé vezető útját Aristoteles tanainak fokozatos feladása kíséri. Manapság csak az egyházi elzártságban él még halvány látszatéletet, de mint irányító faktor megszűnt létezni a tudomány számára." (54. l.)

Ez a megállapítás *nem* „egyházi elzártságban" is: bizonyíthatatlan kijelentés, melynek ellentmond a tudomány legújabbkori története. Pl. Driesch!

tudománymagva az aristotelizmus volt. Nemcsak a bölcseletben és a hittudományban, hanem a római- és az egyházjog terén, sőt az orvostudomány terén is Aristoteles eszméi érvényesültek. E. *Gilson* szerint: a humanizmus gyökerei a 13 ik századi aristotelizmusban erősödtek meg, ebből fejlődött a reneszánsz és az újkor kultúrvilága.

* * *

Prohászka Ottokár a világfejlődésről:

„A világ nem kész, hanem készül s mi csak kubikusai, meg taligásai vagyunk a nagy világépítőnek, kik nem napfénynél, hanem az eszmények csillagfényénél dolgozunk. Ez a csillagfényes lámpa nem világít rá a nagy műre a maga egészében s azért azt úgy, ahogy van, vagyis inkább ahogy lesz, át nem tekinthetjük; s gyakran nem fér a fejünkbe, hogy miért van ez így s nincs máskép; de másrészt az a csillagfényes lámpa s az ő világossága teljesen megérdemli bizalmunkat, mert nem alszik ki soha!

Ez az eszményiség minden kínnak s gyötrelemnek problémáját így oldja meg: minden rossz a jót szolgálja, de minden rosszat a több jóval kell legyőzni, a háborút is több, nemesebb emberséggel — Hol tartunk még ettől?!

(„Élet." 1915. nov.)

III. korszak. – A hellenizmus bölcselete.

GÖRÖGORSZÁG függetlenségének elvesztése után makedon-, majd a Kr. e. II. századtól római uralom alá jutott. A görög kultúra azonban elevenen tovább is terjedt, meghódította a Földközi-tenger menti népek többségét. Az alexandriai Museion-ból szerte áradt a tudás fénye, Rómában is kigyúlt a filozófia lángja és bevilágította a nagy birodalom kultúrhelyeit. Új eszméket nem hirdettek; a spekulatív szellem kevésbbé mutatkozott, inkább a szaktudományok iránt volt nagy érdeklődés.

A bölcselet az erkölcsi irányítást vette át. A sokratesi iskolákból kialakult a stoicizmus és az epikureizmus, utóbb divattá vált a skepticizmus. A filozófia lelki vezető lett, különböző típusú bölcseket nevelt.

A hellenizmus korának két nagy szakasza volt: egyik az antik bölcselet etikai és vallási rendszereit, — a másik a keresztény patrisztikus filozófiát fejlesztette. Mindenik rendszer hirdette, hogy az erkölcsi értékek hordozója az egyén; a bölcs önmagában találja meg a boldogságot; az egyszerű hívő és a hívő lángelméjű bölcs Istenben találja az élet értelmét és sz. Ágostonnal vallja: Deum et animam scire cupio. — Noli foras ire, in teipsum redi, in interiore homine habitat veritas.

* * *

Az emberiség művelődéstörténetében kimagasló szerepe volt az alexandriai ősi főiskolának, mely már a Kr. e. harmadik század végén nagyhírű kultúrközpont volt. A főiskola kiváló tanáraitól a tanulni vágyó ifjak ezrei tanulták a tudományok minden ágát.

Alexandriát Nagy Sándor 332 ben alapította. A Ptolomaeusok alatt a görög szellemi élet központja lett, Kr. e. 48 ban érte el virágkorát. Az alexandriai iskola 800 évig (Kr. e. 300 — Kr. u. 500) évig volt a tudás forrása. A tudósok a Museionban laktak, államköltségen éltek, az ismeretek minden szakát művelték. A tudósok függetlenségét gazdag alapítványok is biztosították.

A múzeumi nagy könyvtárban Kr. e. 250 körül közel 490 ezer irattekercset, a Serapis templomban közel 43 ezer tekercset őríztek. A római birodalom neves bölcselői, tanárai, orvosai, papjai, csillagászai, számtantudósai itt tanultak. Itt írta meg Euklides geometriáját, itt fejlesztette Hipparhos a csillagászatot, Eratosthenes a csillagászati földrajzot. A könyvtárak sok viszontagságon estek át, de a görög filozófia változtatott alakban is fennmaradt, a város kultúrközpont volt, amíg a hódító arabok 642-ben fel nem dúlták. Az alexandria filozófia-iskola egyik típusa volt: a hellén-zsidó irány, Philon vezetése mellett, a másik irány az új-pythagoreusok tana volt Nigidius Figulus és P. Vatinius vezetésével. A Kr. u. III. században az újplatonizmus hódított Ammonias Sakkas irányítása mellett. A pogány és eretnek tévtanok kivédésére alakult itt a híres katecheta-iskola, melynek első kiváló vezetője Panténus (180 körül), virágzása Origenes alatt volt; itt tanítottak sz. Kelemen, Heraklas, Nagy Dénes, utolsó vezetője Rhodon volt (395). A bölcseletben Platon tanait követték. — A kereszténységet Alexandriában a hagyomány szerint sz. Márk evangélista terjesztette először. Itt kezdték a kéziratokat iniciálékkal és miniatűrökkel illusztrálni. A város körül őskeresztény katakombák vannak.

A stoicizmus.

A hellenista bölcseletnek kimagasló és tiszteletreméltó megnyilvánulása volt a stoicizmus.

Alapítója a cipruszi Kitionból származott *Zenon* (334–262), aki Athénben a különböző filozófus iskolák tanait megismerve, maga is tanított a Stoa poikile csarnokban. Egységes világnézetet sikerült kialakítania a különféle rendszerekből kiválogatott tanok alapján.

Zenon halála után *Kleanthes* (304–233) vezette a Stoát, utóda *Chrysippos* (281—208) rendszerezte a stoikus tanokat, melyek szerint: a bölcselet célja az erény gyakorlása; a logika és fizika elméletileg segítik megerősíteni az etikát, mely a rendszer magva. A stoikusok a tudományt nagyrabecsülték, a vallást a bölcselettel azonosították; a népvallást az erkölcsiség támaszának elismerték, de a mitológia istenségeit allegorikusan értelmezték. A rendszert az empirizmus jellegzi, az igazság kritériuma a helyes érzéki

észrevevés. Ismeretelméletük szenzualista; a fogalmak nem tárgyi egyetemes létezők kifejezései, mert csak az egyedi *testi* valók léteznek; a szellemi lények is testiek; a mindent átható istenség tüzes lehelletszerű legfinomabb anyag, mely telve van célszerű kifejlődésre képes értelmes létcsírákkal. A *logosz* spermatikosz a platoni ideákhoz és a Stagirita által vallott entelecheiához hasonló elevenítő, de eszes elv, mely célszerűen, művészien alakít, kifejleszt.

A stoikusok anyagelvi panteizmusában az emberi lélek az istenség kiáramlása, vele kölcsönhatásban él. Az isteni *pneuma* feszültsége szerint alakul a világ, mely időnkint ekpürósis (világégés) által az istenségbe visszatér és később újraképződik. A világ dolgainak összetartozásában a „kozmikus szimpátia elve" érvényesül. A világrendben a szükségképeniséget a *végzet* tartja fenn, a célszerűségek valósulását a gondviselés biztosítja. Az istenség művészi tűz (pür teknikon), mely teremti és átalakítja a világot. Az újraalakulás az isteni élet fejlődése, minden az isteni összlétből áramlik az egyéni létbe és az őstűzben való feloldódás révén abba ismét visszatér; a világegyetem a lehető legjobb és legcélszerűbb.

A stoikusok még erkölcstanukat is a természetben uralkodó ész- és törvényszerűség alapján alkották. Az eszményi emberi élet az, amely alkalmazkodik a világtörvény összhangjához. Kövesd a természetet! Élj összhangban a természettel! vagyis: kövesd saját eszes természeted szavát, ösztönét és ne cselekedjél saját kényed szerínt esztelenül, mert az erény lényege a tudás.

A Stoa vallotta az akarat szabadságát; az ész parancsolja a kötelességteljesítést. A cselekedet értékét a szándék határozza meg. A kötelesség fogalmát a stoikusok kiválóan kidolgozták és hangsúlyozták. Az erkölcsileg tökéletes ember indulatoktól mentes „stoikus apáthia"-ban él. A Stoa hirdette a humanizmust és a kozmopolitizmust. A világegyetem rendjét a filozófus tudásával megismerő bölcs a tökéletes ember, a stoikusok eszményképe, aki annyira független a földiekhez való ragaszkodástól, hogy hogy hősiesen kész az élettől önként megválni, sőt bizonyos esetekben az öngyilkosság kötelesség. Zenon és Kleanthes önként vállalták az éhhalált.

A Stoa a cselekvő erényes életet sürgette. Főerények: a bölcseség, bátorság, mérséklet, igazságosság. Az emberi cselekvés

a közösségre irányuljon. A jó gyakorlása erkölcsi kötelesség. A későbbi Stoa az eredeti szigort enyhítette. A Stoa szellemében létesült a nagyszerű római jog! A jótékony igazságosság.

A római birodalomban a stoicizmus a Kr. e. II. században terjedt; főleg *Panaitios* (180—110) humanista tanítása révén, az előkelők világnézete lett. A Stoa jelesei voltak még: az evolucionista Poseidonios (135—51), — a platonista színezetű felfogást valló, szelídséget sürgető Annaeus *Seneca* († Kr. u. 65), — a rabszolgából vallásos bölcselővé művelődött *Epiktetos* († Kr. u. 130), — a mélylelkű *Marcus Aurelius* Antonius (121—180) császár.

A Stoa sok tantételét az etika terén a kereszténység is elfogadta; a jelenkorban is vannak hívei.

Az epikureizmus.

Demokritos mechanikus világnézetére építette eszményiséget tagadó, földhöz ragadt tanait, a számoszi *Epikuros* (341—270). Előkelő tanítványait athéni kertjében tanította; 300 tekercsnyi kéziratából csak töredékek maradtak. A Demokritos atomtanából és Aristippos hedonizmusából összefércelt epikureizmus a Kr. előtti három században hódított. A „kert filozófusai" szerint a bölcselet célja: a boldog életre való útmutatás. A bölcselet részei: a kanonika, fizika és az etika. A kanonika (logika) szerint az igazság hármas kánonja: az érzet, a képzet és az érzelem. Az érzéki szemlélet mindig igaz. E szenzualista felfogás csak olyan ítéletet fogad el igaznak, melyet a szemlélet meg nem cáfol. A gyakorlati cselekvés kritériuma a gyönyör és a fájdalom; a gyönyör sugallja a teendőt, a fájdalom az elkerülendőt.

A fizika ismerete helyes világképre segít. A világegyetem az üres térben mozgó örök atomok halmazai. Atomszerű a lélek is, tűzből, levegőből, pneumából és még egy meghatározatlan elemből áll. A lélek nem halhatatlan, mert a halálban a lélekatomok szétszóródnak, az érzékelés megszűnik, így az egyéni lét megsemmisül. Ezért az epikureusokat a halál nem érdekli. Ugyancsak a fizika megtanít a lelki nyugalmat zavaró félelemtől való szabadulásra. A végzettől nem kell félni, mert a vak véletlen érvényesül; az istenektől sem kell tartani, mert ők a világtér csillagközeiben emberalakú fénytestben boldogan élve, nem törődnek a világ bajaival. A későbbi epikureizmus már határozottan isten-

tagadást vallott. A halálfélelmet eloszlatta ez az érvelésük: „minket a halál nem érdekel, mert ha már itt a halál, akkor mi már nem vagyunk itt és ha mi még itt vagyunk, a halál még nincs itt." Ezért is igyekezzék mindenki minél több gyönyört élvezni.

Epikuros etikájában a gyönyör az erkölcsiség mértéke. A nyugalom gyönyörét, az *ataraxia*-t, vagyis a fájdalomnélküliség biztosítását kell elérni. Az igazi életbölcseség: a legnagyobb gyönyört a legkisebb fájdalommal megszerezni egész életen át. A gyönyört állandósulni segítik: a barátkozás, főleg az erénygyakorlatokkal kapcsolatos lelki élvezetek, melyek a mult örvendetes emlékeiből és a jövő reményéből is adódnak. Epikureus erények: a fölényes nyugalom, az igénytelenség, egyszerűség, szolgálatkészség, részvét és a már említett barátság. Epikuros eszméit barátaival levélírásban közölte.

Az állami élet az ősi vadság állapotából lassú fejlődéssel alakult ki. Legokosabb a közügyekkel nem törődve, visszavonultan élni, mint a bölcs Horatius mondotta: „beatus ille, qui procul negotiis."

Az epikureizmus alaptévedése az, hogy az élet célját a gyönyörben határozta meg; eszmeszegény bölcseletét a XVII. században Gassendi sikertelenül ujította fel. Nevesebb ókori Epikuros-követők: Lucretius Carus, Metrodoros, Philodemos, Petronius, Statius, Horatius.

Epikuros iskolája voltaképen az egoisták és hedonisták meg a közömbösek felekezete volt. A hanyatló római birodalomban a stoikusok voltak az ellenzékiek, a sülyedést menteni akaró lázadók; az epikureusok pedig a hatalom árnyékában fölényes nyugalomban pihenő konzervativek, a lakájtípus mosolygó megelégedettei, legjobb esetben a függetlenséget élvező életművészek, akik a kultúra konfortját raffinált rutinnal biztosították önmaguknak.

Ezt a lapos, eszmeszegény kiélt világnézetet elsöpörte a diadalmasan terjedt kereszténység.

A kételkedés rendszere.

A szkeptikusok szerint: a bölcs fontolgat (szképteszthai) de az ítélettől okosan kételkedve tartózkodik. A tépelődő spekuláció a boldogsághoz szükséges lelki nyugalom kárára van.

A szkepticizmus mestere az elisi *Pyrrhon* (kb. 360—270) volt, aki az érzéki megismerés bizonyosságát is kétségbe vonta. Szájhagyomány révén fennmaradt tételeit *Ainesidemos* (Kr. e. I. sz.) — aki Alexandriában tanított — rendszerezte; e munkát folytatta *Sextos Empeirikos* (Kr. u. II. sz.). Pyrrhon tanait tanítványa Timon (320—230) megörökítette azokban a gúnyversekben, melyekkel az előző idők dogmatikus filozófusait támadta. Az Akadémiában is megerősödött a szkepticizmus; az Akadémia tekintélyes vezetői: *Arkesilaos* (315—241) *és Karneades* (214—129) tagadták az észérvek bizonyító erejét, támadták a dogmatikus iskolák tételeit, hangsúlyozták az érzékelés megbizhatatlanságát és a dolgok lényegének megismerhetetlenségét, minden ismeret viszonylagosságát.

A szkeptikusok szerint az ítélet legfeljebb valószinűséget fejezhet ki; az oksági elv nem megtámadhatatlan; Isten megismerhetése is kétséges. Karneades a stoikus bölcselet ellen polemizálva hangsúlyozta, hogy a világ szépségéből és tökéletességéből a stoikusok alaptalanul következtettek Isten létezésére, mert hiszen a világban sok baj és tökéletlenség van, mindezen az istenek vagy nem tudnak, vagy nem akarnak segíteni; de mindkét feltevés Isten fogalmával ellenkezik. Egyébként a szkeptikusok az istenhitet a nép számára hasznos meggyőződésnek tartották, de kifogásolták az istenbizonyítások erejét.

A szkeptikusok etikája relativista volt; a teljes közömbösséget vallották helyes erkölcsi magatartásnak; a szükséges cselekvésben az ösztön és a szokás mérvadó.

Pyrrhon a hindu fakirok nyugalmát és érzéketlenségét többre becsülte, mint a filozófusok tudását, vélekedését; — végreis minden mindegy, a valóban bölcs ataraxiában él, fölényes lelki nyugalmában közömbös minden iránt, így a boldogságot biztosítja magának. A pyrrhoni okoskodás és élet a filozófia öngyilkossága; a kételkedés megelőzi a bölcseletet, de nem pótolhatja, mert a filozófia épen a kételyek és vélemények tisztázása. A logikátlan gondolatzavar vitte Sextos Empirikost a gondviselés elleni ismert érvelésére: „Ha Istennek mindenekre gondja van, akkor semmi rossz nem lehet a világon. De a világ tele van rossz mozzanatokkal. Tehát nem állíthatjuk, hogy Isten mindenekre gondot visel... Ha pedig Isten mindenekről gondoskodhat de ezt nem teszi, akkor gonosznak kell őt tartanunk. Ha meg sem nem

akar, sem nem tud mindenekről gondoskodni, akkor gonosz is volna, meg gyönge is. Istenről ezt állítani azonban istentelenség". A szkeptikus kritikának érdeme is van, az, hogy a dogmatikus filozófiával szemben sürgette a józan induktív empirizmust, a tudományos alaposságot.

Az eklekticizmus.

A különböző bölcseleti rendszerekben helyesnek vélt tanításokat kiválogatta és egy rendszerré egyesítette az eklektizmusnak (eklégein = kiválasztani) nevezett bölcseleti eljárás, mely a Kr. e. II. század óta szokásos volt. Főleg a római gondolkodók körében terjedt, a gyakorlatias irányú római szellemnek megfelelt.

Eklektikus bölcselő volt Marcus Tullius *Cicero* (Kr. e. 106—43) szónok és államférfi, aki a görög bölcseletet Rómában terjesztette.[1] A közmegegyezés által igazolt fogalmakat és ítéleteket igazaknak tartja, egyébként szkeptikus volt. A boldogságot a lelki-testi képességeink kifejlesztése állandósítja; az indulatmentes és ezért, erényes élet alapja a tevékenység, legfőbb erény az igazságosság, mely kötelességteljesítésre serkent. Ciceró az emberi közmegegyezés alapján elismerte Isten létét, a gondviselést, a lélek halhatatlanságát, a szabadakaratot. Eredeti eszméje nem volt, de szerette és terjesztette a filozófiát.

A római eklekticizmus jeles bölcselője volt Cicero barátja M. Terentius Varro (Kr. e. 116—27), aki műveiben cinikus és pythagoreus tanokat is feldolgozott. — Az eklektikusok terjesztették Cicero etikai elvét: nihil bonum nisi quod honestum, nihil malum nisi quod turpe.

A szinkretizmus.

Az egymásnak sokban ellentmondó bölcseleti rendszerek az emberek többségét nem tudták megnyugtatni; a sülyedő világban a megváltás vágyát fenntartotta a platonizmus. A züllő társada-

[1] Cicero remek latinsággal megírt művei megőrizték a görögül nem tudók számára is a hellén nagy gondolatokat. Hortensius-a keltette fel sz. Ágostonban is a bölcselet iránti érdeklődést. Legkiválóbb művei: Academica, ismeretelméleti fejtegetésekkel; — De natura deorum, melyben görög források alapján tárgyalja a görög bölcseleti rendszerek istentanát; — De finibus bonorum et malorum, — De officiis, — Tusculanae disputationes, e könyvekben ethikai kérdéseket tárgyalt. Az Akadémia és a Stoa komoly tanait különösen becsülte, de az elvont fejtegetések nem érdekelték. Liberális deista volt; a népi vallást az állam célszerűségből tartsa fenn.

lomban is akadt kivételes egyéniség, aki merte vallani Ciceró mondását: sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; komoly vallásosságot sürgetett, a filozófia és a vallás összekapcsolása révén remélte a lélekemesbítést megvalósítani. Így létesült a szikretizmus, a vallást igazoló bölcselet.

Alexandriában találkozott leginkább a görög filozófia és a keleti (egyiptomi, zsidó, hindu) vallásmisztika; itt fejlődött ki a szinkretizmus különböző formája.

Judea állami függetlenségének elvesztésével a zsidóság hellenista hatás alá jutott; a görög filozófia és a zsidó vallás összegyeztetésén munkálkodott az alexandriai *Philon* (Kr. e. 25 — Kr. u. 50), aki a zsidók követeként Gaius császárnál Rómában járt (40-ben). Bölcselettel, szentírásmagyarázással, apológiával foglalkozott. Szerinte a filozófia célja, hogy a kinyilatkoztatásból táplálkozó bölcseséget szolgálja. A szentírás allegorikus értelme a görög bölcselettel azonosítható.

Philon szerint Isten világfeletti örök létező, a tökéletességek forrása, aki a világgal közvetítő szellemek által tart kapcsolatot. Legfőbb közvetítő az Isten egyszülött fia a *Logos*, a világ előképe, az ideavilág hordozója, aki a látható világban megtestesül. Nyilvánvaló, hogy e világképben a theocentrikus bölcselet ismerhető fel, az emberprobléma jut előtérbe, melynek megoldása Isten. Ez a beállítás új, de — mint Halasy Nagy találóan megjegyzi — „a hellén filozófia alkotja azt az alapot és azt a tradiciót, amelyben mindez lehetséges. Ahogy a növény gyökere, mely a földben van nem látszik, de él, sőt nélküle maga a növény se élhetne, úgy tűnik el az új problémák és megoldások mögött az antik tradició, de a történeti vizsgálatnak mi sem könnyebb, mint ezt megtalálni." (Antik filozófia, 1934—384).

Az ember lelke büntetésül jut a testbe. Az érzékiség fékezése által Istenhez kell hasonulnia. Istennel a lélek az extázisban egyesül, Őt szemléli; az isteni fény beleárad a Logos másába a lélekbe. — Philon főleg a platonizmust, stoicizmust, a pythagoreizmust használta fel a zsidó vallásrendszer racionalizálására, de a keleti misztikával elködösítette szinkretizmusát. Hirdette, hogy a görög bölcsek is Mózes könyvéből szerezték a filozófiájuk alapeszméit. Vallásbölcseletének középpontja a Logos-tan. A Logos Istennek és az isteni Bölcseségnek elsőszülött fia, akinek megtestesülése a világ. A Logos árnyéka, nyomai mindenütt fellel-

hetők ; a filozófia feladata a Logos-szemlélet, hiszen a meghatározatlan élettelen ősanyagból a Logos alakított fejlődő rendezett világot.

Az istenközelség tudata az életboldogság, melyre az erényes élet segít. Főerények ; az okosság, mértékletesség, bátorság és igazságosság. Philon filozófiája voltaképen Istenről szóló misztikus tanrendszer, thesophia. Ez a theologus bölcselő nem tudta leszerelni a rabbinizmust, mely ellene fordult, — de nagy hatással volt a patrisztika bölcseletére és theológiájára. Philon megmutatta, hogy filozófiával lehet vallási hittételeket észérvekkel értelmezni és bizonyítani. Az alexandriai katecheta-iskola Philon tanait különösen nagyra becsülte.

Így lett a filozófia ancilla fedei, utóbb ancilla theológiae ! A megváltásért sóvárgó világ az igaz vallást kereste, a filozófia segített az istenkeresés nagyszerű munkájában. E közreműködés nagyjelentőségű és hatékony volt, mert hiszen az akkori vezető körök (u. n. „intelligencia") lelki irányítója a filozófus volt.

Istentkereső bölcselö irányzat volt az újplatonikus és újpythagorikus valláserkölcsi egyesület. Ilyen eszméket tartalmaznak a Kr. u. II.—III. században elterjedt hermetikus iratok (Hermes Trisgemistos gyüjtemény, mely Hermes isten révén igéri a gnózis-t, az istenismeretet) és a Kald jóslatok című vallásbölcseleti költeménysorozat. — A hagyományos görög vallást platoni és aristotelesi bölcselettel akarta megerősíteni *Plutarchos* (45—125) delphii pap, majd állami tisztviselő, történetíró filozófus.

Az újpythagoreusok szerint a filozófia a lélek tisztúlásának eszköze ; bölcselőik közt sok a kóbor mágus. Philostratos megírta Tyanai *Apollonios* vándorbölcs legendás életét, felsorolja a mágus csodatetteit, jövendöléseit, extasisait stb. — Az újpythagoreus Gerasai *Nikomachos theológiai számtan*-t szerkesztett. Az apameai *Numenios* (III. század) Platont „attikai nyelven szóló Mózes"-nek aposztrofálta. Az újpythagoreizmus eszméi érvényesültek a zsidó therapeuták-, az essenusok-, részben a farizeusok alakulataiban is. A kereszténység első századaiban a bölcselők nagy része pythagorasban tisztelte a misztikus vallásalapítót, — Platonban a túlvilágra mutató idealistát, — Aristotelesben a logikus theistát, — a Stoában a Logos-tant és az etikai komolyságot.

Az újplatonizmus.

A megváltást váró, istentkereső lélek hívta a szellemi mozgalmak előterébe az újplatonizmust. Az alexandriai görögös létszemlélet nem érte be Kelet vallásos misztikájával; Platon ideális tanaival igyekezett a lélek misztikus vágyait bölcseletileg kielégíteni és igazolni. Az ideák szégségét tükröző világ az Abszolutum emanációja; a lélek a Nous hasonmása és közvetítő az érzéki és értelmi világ közt.

Az alexandriai keresztényből pogánnyá lett *Ammonios Sakkas* (Kr. u. 220 körül) újította fel a platonizmust, tanait nem írta le, de tanitványa *Plotinos* (205—270) ötven éves korában megkezdte az új platonikus tanok részletes leírását.

Az egyiptomi származású Plotinos 11 évig Alexandriában Sakkas tanítványa volt, majd a perzsák és a hinduk hazájába indult, hogy bölcseletüket tanulmányozza, e terve nem sikerült, 245 körül Rómában letelepedett. Szigorú életmódja, bölcsesége miatt nagy tiszteletben állott, sok tanítványa volt, ezek közül Porphyrios hat könyvbe (Enneades) összefoglalta a Mester iratait. Gallienus császár szándéka volt Platonopolis néven Campania mezején oly várost alapitani, melyben Plotinos tanait valósító bölcselők élnek misztikus szemlélődésben. — Plotinos bölcseletében a romantikus szellem nyilvánult meg „mágikus idealizmus" alakjában. A lélek filozófusa volt.

Plotinos szerint az Őselv a meghatározhatatlan Egy, vagy a Jó, kinek lényege kifejezhetetlen, változhatatlan, mert létének túláradó teljességéből szükségképen kicsordul minden lét. Először az Egy hasonmása a Nous áradt ki belőle és önmagát megismerő Értelemmé vált. Minthogy minden az Egy őselvnek kiáradása, a plotinizmus voltaképen spirituális monizmus. A Nous az Egy-ből kisugárzó fény (fénymetafizika!); a Nous-ban vannak ős szépségükben az ideák és ezek révén a világegyetem ősmintája. A Nousból csordul ki a világlélek, ebből pedig az egyéni lelkek; az ember szellemből (nous), lélekből (psyché) és testből (hylé) áll. Az anyagban célszerűen alakító szellemi erők működnek.

A léleknek a szellemvilágba kell visszatérnie, Istenhez kell hasonulnia, az érzékiségtől megtisztulnia. Legtökéletesebb lelki tevékenység az elragadtatásban: az „Egy érintésé"-ben történik. — A szép a szimetrián átragyogó szeretetreméltóság.

Plotinos bölcselettörténeti jelentőségét a kutatók nagyon eltérően ítélték meg. Egyesek a plotinizmusban az ókori filozófia megsemmisítését látták, mások viszont annak diadalmas továbbfejlesztését. A hellén újplatonizmus történetének ismerője *Magyariné* (egyet. magántanár a platonizmus története tárgykörből) legújabb művében ezt vallja: „ma általánosan elfogadott megállapítás, hogy Plotinos — talán az egyetlen logikát kivéve — a filozófiának minden ágában újat, mélyet és maradandót alkotott".[1]

A haldokló görög-római pogányságot az újplatonizmus sem tudta az elmúlástól megmenteni, bár Plotinos és hívei a pogány vallásokkal: főleg az egyiptomi Nap-isten, a római Sol invictus és a Mitras-kultusz révén benső kapcsolatban voltak. A hitehagyott Juliánus császár is pártfogolta őket. Az újplatonizmus a III—VI. században sokféle változatban elterjedt, de a görög bölcseletet fellendíteni azért sem tudta, mert bizarr miszticizmusával a varázslók, kuruzslók vallása és a babonák melegágya lett főleg a vallásos-teurgikus irányú pergamoni iskola követőinél. Az alexandriai iskola a tudományos irányt igyekezett megőrizni. Az athéni és szíriai iskola metafizikai-spekulativ irányban működött, ide tartozott *Porphyrios* (232—300), aki támadta a kereszténységet és a gnosztikusok dualizmusával szemben érvelt az anyagnak a szellemből történt kiáradása mellett. Tanítványa Jamblychos († 330) a keresztények ellensége Szíriában tanított.

Az V. század eleje óta az athéni Akadémián is újplatonizmust tanítottak. A kiváló rendszerező *Proklos is* (410—485) itt tanított.[2] A már említett alexandriai iskolában keresztények is tanulták az újplatonikus filozófiát, matematikát és természettudományt. Itt tanított újplatonikus bölcseletet *Hypatia* (355—415) filozófus és matematikus nő, aki Aristoteles tanait igyekezett a platonizmussal

[1] Magyariné Techert M.: A hellén újplatonizmus története. 1934—10.

[2] M. Croiset „*A görög kultúra*" c. művében írta: „Bármily veszélytelenek voltak is a görög polytheizmusnak utolsó képviselői, Justinianus császár mégis bűnül rótta fel nekik, hogy nem voltak hajlandók csatlakozni a diadalmas valláshoz. 532-ben rendeletet adott ki, amelyben megparancsolta az athéni főiskola bezárását és megtiltotta olyan filozófia tanítását, amelyet a keresztény egyház kifogásolt. Utolsó képviselői tehát kénytelenek voltak száműzetésbe menni: Chosroeshez, a parthusok királyához menekültek. De a tulajdonképeni görög kultúra már jóval előbb kialudt, mielőtt a birodalom meghozta volna halálos ítéletét; fokozatosan elhalt a IV. század folyamán. Szellemének egy része átszivárgott a kereszténységbe és megtermékenyítette szent Vazul, nazianzi sz. Gergely és aranyszájú sz. János ékesszólását. Szellemének másik fele már régóta szerves részévé vált a latin kultúrának." (1938—308.)

összeegyeztetni; keresztény tanítványai voltak: Hierokles, Lykopolis, Synesios. A keresztényies irány vallotta az anyag semmiből való teremtését, elvetette az emanáció és a végzet tanát.

Az újplatonizmus kihangsúlyozta a szellemi élet autonómiáját; a boldogságot is a szellemi ember benső örvendetes élményeinek élvezésében látta. A tökéletes ember a lélek saját bensejében Istennel eggyé válik az extasisban. A filozófia megtisztítja és megszépíti a lelket és csak a szép lélek észlelheti a szépet, az arányokon áttündöklő szeretetreméltót. A lét is azért kívánatos, mert szép, mert csupa forma, melyen szellem ragyog át. Minden külső szépség oka a benső alkotó forma.

A keresztény misztikában is feltalálható nem egy újplatonikus gondolat, de ebből nem következik, hogy a kereszténység az újplatonizmusból vagy a politinizmusból alakult ki, mint ezt pl. Troeltsch és mások állítják.

* * *

Prohászka Ottokár a forradalomról:

„Mi a világot felrobbantani nem birjuk, ez nem a mi mesterségünk; de erre a mesterségre nem is irígykedünk. A napsugár bizonyára nem irígy a dinamitra s Michelangelo vésője nem irigy a bellunoi tagliapetra feszítővasára és én nem vagyok irígy a vödörre, mikor csak kelyhem van. Öblíteni utcákat s mosni kloakákat nem tudok; de azért az én kelyhem az áldozat aromáját leheli s azt iszom belőle magamba s ez elég nekem s a vödröt hagyom.“

(Kat. Szemle. 1919. jan.)

A keresztény patrisztikus bölcselet.

A BÖLCSELET nem vallás, mégis a kultúrvallásoknak sajátos bölcseletük van. A kereszténység is kialakította a maga bölcseletét, bár a bölcselet önmagában a vallástól független.

A lét eredetéről, céljáról szóló krisztusi evangeliumi tanítást a kereszténység első gondolkodói már igyekeztek spekulative kifejezni. E törekvés a bölcselet fejlődésére is hatott. A keresztény bölcselet története kezdetben szoros kapcsolatban volt a dogmatörténettel; csak a skolasztika kialakulásakor vált szét a bölcselet a dogmától.

Világnézetek lélektana című könyvében Noszlopi ezt vallja: „Legfejlettebb világnézete, tulajdonképeni világnézete ama koroknak, népeknek, vagy egyéneknek van, amelyeket a theisztikus vallások valamelyike meghódított, és megtanított arra, hogyan kell a világot valami világon kivül fekvő, túlvilági, transcendens pontból szemlélni. Isten oly pont, amely világfeletti és mégis a világ felé fordul. A kereszténység természetfelettiségénél és kinyilatkoztatásánál fogva a legkifejlettebb világnézet. A keresztény világnézet Krisztusnak, Istennek pillantása, amelyet a világra vet". (13. l.)

A keresztény bölcselők alapelvként vallották, hogy az igazságot ésszel és hittel lehet elérni; a kinyilatkoztatott igazság nem ellenkezhet az ész által megismert igazsággal, mert forrásuk közös: Isten. Az intelligens hívő már Nikodémus óta értelmet keresett a hitben is. Szent Ágoston hangsúlyozta: intellige ut credas, crede ut intelligas. A ker. bölcselet jellegzője, hogy a kinyilatkoztatott hitigazságokkal összhangban van, de tartalmilag nem merítheti ki a ker. hittitkokat. A miszteriumok világában az emberész csak tapogatódzva jár, látni a természetfeletti kegyelemsugár képesíti.

Bölcseleti tétel igaz lehet akkor is, ha a kinyilatkoztatás nem tartalmazza; de a bölcseleti állítás téves voltára következtethetünk, ha a kinyilatkoztatással ellenkezik. Ezért a ker.

bölcseletnek negativ kritériuma a kinyilatkoztatás. A bölcselet ismeretforrása az ész, a hit forrása pedig a kinyilatkoztatás; mindkettőnek közös ősforrása — mint fennt említettük — az *isteni lényeg*, aki kinyilatkoztatta magát a történelemben (szentírás) és a látható világban (teremtés). A kinyilatkoztató Isten nem mondhat ellent a Teremtőnek, ezért a ker. bölcselet nem állíthat és nem fogadhat el kinyilatkoztatás ellenes tant, mely meghazudja az isteni lényeget.

A bölcselet fejlődése a ker.-filozófia főleg a metafizika főproblémájának, az Abszolutum fogalmának tökéletesítésével hatott. A keresztény isteneszme felülmúlta Plato és Aristoteles fogalmait. A keresztény bölcseletben Isten a lét teljessége, lényege a létezés; minden más létező változékony, esetleges, Isten jóságos akaratából létezik. Isten magának a létnek végső eredete, teremtője ezért végső célja is. A teremtés az isteni akarat aktusa, de számunkra titok. Isten örök eszméi szerint alakul a világrend; a célszerűségi tények az isteni bölcsesség gondolatának valósulásai, és Isten dicsőségének nyilvánulásai. Isten az örök Igazság, változhatatlan. Isten a legtökéletesebb személy; az ember hasonló hozzá szellemi lelkének értelme, szabadakarata és halhatatlansága révén. A rossz hiány; a szabadakaratával visszaélő ember okozza az erkölcsi rosszat. A bűn Istennel való szembehelyezkedés.

A kinyilatkoztatás igazságainak fényénél a ker. metafizika oly mélységekbe hatolt, melybe a legnagyobb antik filozófusok bele nem láttak. A kinyilatkoztatás az üdvösségre szükséges elveket tárta fel, ugyanakkor az észnek új távlatokat nyitott és lehetővé tette a hit tárgyának tudományos fogalmakkal és módszerrel vató kifejezését, értelmezését. A pogány bölcsek tudományos támadásai ellen is kellett a ker. hitvédőknek bölcseleti érvekkel védelmezniök.

A ker. hittudósok és hitvédők kezdet óta értékelték a görög filozófiát, főleg a platoni és aristotelesi metafizikát. A kereszténység nem is alkotott új filozófiát, hanem a görög bölcselet fogalomkincsét, terminológiáját és módszerét alkalmazta és fejlesztette a saját elvei szerint. A kereszténnyé lett pogány bölcselők és az első apologéták a hellenizmus fogalmait átvették és megfelelő módosítással alkalmazták keresztény gondolatrendszerükben. A platoni és aristotelesi filozófiát a középkori skolasztika csodálatos éleselmével alkalmazta a ker. gondolat-rendszerekben.

Kühár Flóris tanár „A ker. bölcselet története" c. művében megállapítja: „Tény az, hogy az evangeliumi világkép *egyes* pontjai *elszórtan*, különböző gondolkodók műveiben, különböző irányokban meglelhetők. Krisztus sötétbe fényeskedő világossága talált a világéjben szentjánosbogárszerű fénypontokat. E fénypontok azonban az antik világban csak arra voltak jók, hogy körülöttük a sötétség még nagyobb legyen." (1927. – 16.)

Az általános keresztény bölcseletnek négy korszakát szokás megkülönböztetni: I. a patrisztikus kor, Krisztustól a VIII. század végéig. — II. A skolasztikus kor, a IX.-től a XV. sz. végéig. — III. Újkor, a XVI. századtól a XVIII. sz. végéig, — IV. Legújabb kor, XIX. sz. elejétől napjainkig,

A keresztény bölcselet tételei a patrisztikus korban a dogmákkal együtt alakultak ki, a hellén-római pogánysággal és a ker. tévtanokkal vívott nagy szellemi csaták közben. A ker. kinyilatkoztatás igazi tartalma nem az eszmék és dogmák, hanem maga Krisztus a megtestesült Ige, aki ma is él az égben és az Egyháza titkos testében. Krisztus több, mint az antik világ összes szellemtörténeti mozzanata együttesen.

Az evangeliumi eszmerendszer és erkölcstan több mint a platoni-, aristotelesi és a stoikus szinkretizmus; a krisztusi tan alapjaiban más, mint a pogány filozófia. Szent János Logos-tana sokkal többet kifejez, mint Herakleitos, Philon és a stoikusok logos-a; sz. János feltételezi az akkor már közismert logos-fogalom tudását, de ennek fenséges tartalmat ad: az Ige testté lett, megtestesült az Isten második személye és mi látjuk dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal . . .

A patrisztikus bölcselet a nicaeai zsinatot (325) megelőző korban az apostoli atyák-, hitvédők- és az alexandriai iskola ker. gondolkodóinak munkájával a ker. alapproblémákat tisztázta és a rendszerezést megkezdte. A hellenizmus a kereszténységgel először akkor találkozott filozófus-köntösben, midőn szent Pál az Areopagon a stoikus Aratusból idézett. Az ifjú kereszténység missziós hivatása is követelte a bölcseleti megerősítést, hiszen a Földközi tenger mellékein csaknem mindenütt a hellenizmust kellett meghódítania . . . A II. század közepétől gyakoriak a pogány bölcselők támadásai (Fronto, Kelsos stb.) a keresztények ellen. A ker. apologétáknak észérvekkel kellett védekezni. Később a ker. hittartalmat meg kellett érteni, mindezekhez bölcseleti fel-

készültség kellett. Az apostoli atyák tudományos hitvédelemmel, bölcselettel alig foglalkoztak.

Az apologeták közt kiváló *szent Jusztinusz* vértanú (89—165), görög szülők fia; megismerte a stoikus és platoni bölcseletet. 133-ban kereszténnyé lett, filozófus köpenyét megtartva, a művelt pogányokat igyekezett megtériteni. Nyilvánosan vitatkozott pogány bölcselőkkel. Rómában filozófiai iskolát alapitott. Két apológiai művet írt.[1] Tanitványa volt *Tatianus*, ismerte a görög filzófiát, de Mózestől átvett torzitott tanoknak mondotta, ezért megvetette. A kereszténységet a hellének ellen írásban is védte ; — Isten- és az erkölcsi fogalmak velünk születtek ; a lélek egy része a világnak, ezért nem természetszerűen, hanem isteni ajándékképen halhatatlan. A Logos-tant tovább fejlesztette ; szerinte minden igazság keresztény

Ismert apologéták voltak még : Aristides, Melito sardesi püspök, Athenagoras, Theophilus antiochiai püspök, Hermias, Minutius Felix római ügyvéd, aki 185 körül megírta Fronto támadásai ellen Octavius című klasszikus nyelvezetű apológiáját.

Az apologéták általában Platont tekintik a bölcselet mesterének. Sz. Jusztinusz szerint a Logos spermatikos-ból ered minden igazság, az Ige csirái révén az igazság részleges ismeretére jutottak a pogány bölcselők is. A történelem kezdete és végcélja a világteremtő és megváltó Logos.

* * *

A II.—III. század racionalistái a hittitkok magasabb ismeretére törekvő *gnosztikusok* voltak. A keresztény hitigazságokat különböző bölcseleti tanokkal, főleg a torzított platonizmussal, valamint idegen ethikai elvekkel és ritusokkal a vallási szinkretizmus nevében összekeverték. A keresztényüldözés vérengzései, az erkölcsi romlottság nyomán felvetődött a *rossz* eredetének problémája, mely a gnoszticizmus tengelykérdése. Szerinte a rossz a világegyetemben érvényesülő létező erőtényező ; a jó és a rossz küzdelme állandóan folyik. Az erkölcsi cél a rossztól való szabadulás után az Abszolutumban megtérni. Filozófiai rendszerüket a racionalista szentírásmagyarázatukkal erősbbítették ; Krisztusnak az apostolokkal közölt állítólagos titkos tanaira utaltak, apokrif könyvekre hivatkoztak, szenítrási szövegcsonkításokkal is kalandos magyarázatokat adtak.

Az anyagot a rosszal azonosítva, tagadták Krisztus igazi

[1] Rauschen—Altaner : Patrológie. 1931.—72.

emberségét és szenvedésének megváltó erejét; tagadták a test feltámadását. A világ keletkezését pantheista vagy dualista magyarázattal értelmezték. Erkölcstanukban a rajongó aszkézis megfért a kicsapongásokkal. A gnoszticizmus a kereszténységet gyökerében megtámadta és egyik legnagyobb eretnekséggé lett. Felhasználták keleti és hellén misztériumok bizarr fogásait, a számmisztikát és az allegorizálást. A manicheus szír gnosztikusok a parsismus tanait is átvették.

A gnoszticizmus nemcsak a hellén bölcselet szinkretizmusát használta fel, hanem sokféle, sőt ellentmondó idegen eszméket is átvett. Két főirányzata volt: a parszi dualizmusra alapozott *szír* és a pantheisztikus és allegorizáló alexandriai irány.

A szír irányzat nevesebbjei: *Saturninus*, szerinte a világot és az embert is a fény országának Atyjából emanálódott *eon*ok, meg a sötétség országának sátánjából kiáradt eonok alkották. Simon mágus (I. sz.) utódai a *simoniánus*ok mágiát és kicsapongásokat űztek. Az *Ophiták* a legbadarabb torzvallást alkották meg: a kígyót tekintették a lét fő feltételének, kígyóimádók voltak, Jézust gyűlölték, Júdást tekintették igazi apostolnak; kicsapongásokban éltek.

Az alexandriai gnosztikusok képviselői: a pantheista *Basilides* (120 körül), a zsidóellenes *Justinus;* a vagyon- és nőközösséget hirdető, orgiákat rendező *Karpokrates* (130). A legnagyobb gnosztikus rendszer megalkotója *Valentinus*, szerinte a teremtetlen ősmonasz mellett női társ őselv, Sigé szerepel. Alexandriában (135), utóbb Rómában (160 ig) tanított, fantasztikus pantheizmusában a szám-misztika is jelentős. Követői erkölcstelenségről hirhedtek. Mérsékelt gnosztikus volt *Marcion* (145 körül), aki dualizmust vallott, hirdette, hogy az igazságosság Istene a szeretet Istenével hadakozik. Az *Enkratiták* (Tacián, † 170) bortól, hústól, nősüléstől tartózkodtak. A perzsa *Mani* (Manes, sz. 216)-t a perzsa király elevenen megnyúzatta (277).

A gnózis ellen főleg a nyugati kereszténység küzdött. A nagy szellemi harcban kialakult a dogmafejlődés helyes útja, a Szentírás kánonját megállapították és a tudományos hitvédelmet, a teológiai irodalmat erősbítették.

A gnoszticizmus ellen küzdő apologéták közül kiválók: szent *Ireneus* (140–202) püspök, aki a görög bölcseletet jól ismerte; hirdette, hogy az igazi gnózis az apostoli Egyház krisztusi

tana. Isten a vele egylényegű Logos által teremtette a világot és gondviseli. A testté lett Logos Krisztus. Az emberi lélek halhatatlansága Isten kegyelmi ajándéka. A rossz eredete a szabadakarattal való visszaélés. Tanítványa:

Hyppolytus presbiter, majd római skizmatikus gyülekezet püspöke volt Kallistus pápa idejében; a gnosztikusok hamis misztikája ellen érvelt. Bizonyította, hogy a rosz nem pozitivum, hanem léthiány.

Kiváló apologéta volt *Tertulliánus* (160—230) a hevesvérű afrikai, aki megtérése után Karthagóban hittanító volt, sürgette az egyházi hagyomány tiszteletét, de olyan stoikus tanokat is vallott, melyek keresztényellenesek; utóbb a bölcseletet a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek vélte, mert — szerinte — az emberi bölcsesség Krisztussal ellenkezik. De nem vallotta a „credo quia absurdum" tételt, hanem azt vélte, hogy a kereszt bölcsesége más mint a világi felfogás, mely lehetetlennek tart olyat, ami Istennél mégis lehetséges.[1] Rigorózus felfogása a montanisták felekezetébe sodorta. Főműve a *Liber apologeticus*. Tévesen minden létezőt testesített; vallotta: nihil est incorporale, nisi quod non est. Isten és a lélek is: corpus est sui generis! Nihil enim, si non corpus. De a Stoától vett anyagosítást összeegyeztette a lélekhalhatatlanság tanával. Az emberi lélek az atya spermájával száll az embrióba (traducianizmus), így öröklődnek a szülők lelki-testi tulajdonságai.

Isten anyagtalan létét és a lélek halhatatlanságát bölcseleti érvekkel is bizonyították: *Arnobius*, szerinte is ayagi való az emberi lélek, az ismereteket érzékeléssel szerzi. *Minucius Felix* a célszerűségi istenbizonyitást alkalmazta. *Firmianus Lactantius* (250-330) a „keresztény Cicero" szerint a filozófusoktól nem sokat tanulhatunk, mert tanaik ellentmondók, eleve bölcsnek kell lennie, aki ellentétes tanokból helyesen válogat. A lélek a halál után szellemként tovább él.

A spekulativ hittudomány fejlesztése, a hittételek bölcseleti megalapozása és értelmezése s ezzel a keresztény gnózis módszeres kidolgozása az *alexandriai hittanító iskolában* történt. E nagyszerű

[1] Így érthető Tertullián e mondása: „Mortuus est Dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile est." (De Carne Christi 5.) Ismert mondata: „O testimonium animae natraliter christinae." (Apol. e. 17.)

katechetikai iskola a nyugati kultúra alakulására is sorsdöntően hatott. Az antik eszmeértékeket átmentette az európai középkorba; geometriai módszerrel egyetemességre törekedett. Az alexandriai hittanító iskola kiváló elméi: Kelemen, Origenes, Nagy Dénes csodatevő Gergely.

Alexandriai Kelemen (kb. 150 - 215) a görög bölcseletben járatos volt már, midőn kereszténnyé lett és Pantaenus tanítványává szegődött, utóbb az iskolát vezette. Tisztázta a bölcselet és a hit viszonyát. Platont vélte legkiválóbb bölcselőnek. A Krisztusban testet öltött Logos fénye megvilágosít mindent, felvilágosította az ókori bölcseket is. A kinyilatkoztatásban való hit a ker. gnózis kiindulópontja, de a hittől a megértésig, a gnózis-ig a bölcselet által jutunk. A bölcselet a tudományok királya, igazságának ismertető jellege a hittel való megegyezés. Isten felfoghatatlan és szellemi lény, aki a világot a Logos által teremtette. A kiegyensúlyozott ember a gnózis és a szeretet által Istenhez kapcsolódik és hozzá hasonul a lelki nyugalomban is.

A hit és tudás módszeres szintézisét, a theológia tudományos rendszerét az „adamantinus" eszű *Origenes* (185—254) alkotta meg. Kelemen tanítványa volt, már 18 éves korában vezette az iskolát, melyből téves tanai miatt távoznia kellett. Mint presbiter, a palesztinai Caesareában nagyhirű iskolát létesített. Kelsos ellen 8 könyvet írt. Több műve elveszett. Kiváló biblikus is volt. Túlzó platonizmusa miatt tévtanokat is vallott, ezért elítélte az Egyház.

A világ nem az Atya,- hanem a Logos képmása; az öröktől-fogva teremtett világegyetem örökös körforgásban van; a lélek is örök teremtmény, a test a lélek börtöne. A pokoli büntetés nem örökös; végül minden teremtmény visszatér Istenhez (apokatastázis). Origens világnézetén századok múlva is nagy viták folytak. A téves tanokat kikapcsolva, Origenes hivei voltak: Nagy szent Vazul, nazianzi sz. Gergely, a nagy filozófus nyssai sz. Gergely.

Origenes tanítványa *Nagy Dionysius*, Origenes után az alexandriai kathek. iskola vezetője volt, később Alexandria püspöke lett. A természetről című művében az epikureizmus és atomizmus ellen írt. Védte a keresztény tanokat. Midőn önmaga bizonyos szentháromságtani tévedésbe esett, a pápa ítéletére készséggel módosította véleményét. Dénes idejében lett az alexandriai iskola az egyetemes Egyház tanításának irányító és

védő tudományos központja. Dénesnek a Decius- és Valeriánus-féle keresztényüldözés idején menekülnie kellett; 264-ben halt meg.

Csodatevő *sz. Gergely* püspök (213—270 körül) Caesareában Origenes tanítványa volt öt évig, és remek beszédben búcsúztatta a távozó Mestert. Egyik értekezése: De passibilitate et impassibilitate Dei. Írt a lélekről is.

A III. század közepén élt caesareai *Pamphilius*, aki Origenes védelmét írta meg. Az olympusi *Methodius* püspök pedig irataiban Origenest megtámadta, miáltal hosszú időkig dúló szellemi harcot kezdeményezett.

Keleti bölcselő hittudósok.

A nicaeai zsinat elfogadta a fides quaerens intellectum gondolatát és az alexandriai gnózist formailag igazolta.

A ker. gondolkodók beláttak, hogy a hittartalomnak bölcseleti fogalmakkal való értelmezése és rendszerezése szükséges. A nagy Szentatyák kidolgozták a IV. században az egyházi dialektikát, pontosan meghatározták a fogalmak árnyalati különbségeit is.

A IV. századi nagy viták a Logos-kérdéssel kapcsolatosan a Szentháromság tanáról szóltak. Az ókor legnagyobb eretneksége az arianizmus: a Logos-tanban az Ige istenségét tagadva, a bölcseletet a tekintélyhit fölé értékelte. Az Egyház tiltakozott a tulzó racionalizmus ellen. A nicaeai zsinat a filozófiai eredetű *homousia* (egylényegűség) műszó használatával is elismerte a hittételek bölcseleti fogalmazásának fontosságát. A győzelmes alexandriai irány a nyugati patrisztikát is meghódította; ezt elősegítette Nagy Konstantin milanói rendelete (313-ban), mely nemcsak a keresztényüldözéseket szüntette meg, hanem az egyházi tudomány fejlődési lehetőségét is biztosította.

Az alexandriai iskola IV. századi legkiválóbb gondolkodója Nagy szent *Athanáz* (295-373) volt, az arianizmus nagy ellenfele, aki mint pap részt vett a nicaeai zsinaton, védelmezve az orthodox vallást. Remete sz. Antal tanítványa volt. Alexandria patriarkája lett. Ötször szenvedett számkivetést bátor hitvédése miatt. Constantinus császár ellen is írt apológiai művet. Az egyháztörténelem egyik legnagyobb egyénisége; az „egyház oszlopa", az „orthodoxia atyja" nevet érdemelte. Kitünő vitázó volt, —

Tanította, hogy Isten nemcsak a látható világból következtetve ismerhető meg, hanem az emberi lélek mélyén is szemlélhető az istenképmás, melyből közvetve Isten megismerhető. Működésével az alexandriai iskola irányát kijelölte.

Nagy szent *Vazul* (330-379) Konstantinápolyban és Athénben tanult, 370-ben szülővárosának Kappadókiának püspöke lett. Becsülte a hellenista műveltséget és ajánlotta a görög irók válogatott műveinek olvasását. Sokat foglalkozott az istenismerés kérdésével; szerinte: Isten működéseiből megállapítjuk a tulajdonságait, melyek összességéből Istenről fogalmat alkotunk.

A filozófus *Nyssai sz. Gergely* (331-394) sz. Vazul testvére, rétor volt; püspök lett, főleg a II. konstantinápolyi egyet. zsinaton védte az igaz hitet. Istenről, a lélekről, a halhatatlanságról, a teremtés titkáról, a hit észszerűségéről írt. Tárgyalta a hit és a tudás viszonyát; a tudás a logikus következtetéssel állapítja meg az igazságot, a hit a kinyilatkoztatásból (Szentírás, hagyomány) merít. A tudás segít a hit eléréséhez. A hittitkok tárgyalásában a módszeres kételyt is alkalmazza. A hit a tudás határain túlra is eljut.

A mélyengondolkodó nyssai sz. Gergely elismerte a misztikus ismerést és az intuiciót. Ő az első ker. író, aki a misztika elméletét rendszerezte. Szerinte a misztikus szemlélő a Szentlélek kegyelméből kapott extázisban „a felismerhetetlenbe és láthatatlanba merülve ott látja Istent. E látás abban nyilvánul, hogy az ember nem lát, mert a keresett a megismerhetőségen túl van, homályként környékezi a felfoghatatlanság." Sz. Gergely bölcseletének főtárgya a Logos-elv. Isten a Logos által teremtette és megváltotta a világot. Krisztus istenemberségének, a Szentháromságnak kérdéseit főleg sz. Gergely oldotta meg a mai értelemben. Természetbölcselettel is foglalkozott. Neoplatonikus elgondolással azt vélte, hogy a szellemi Istenből keletkezhetett olyan ősanyag, mely anyagtalan, értelmi tulajdonságok egysége. A lélek természeténél fogva halhatatlan, egyszerű, értelmes való, Isten képmása, melyet a szabadakarattal való visszaélés, a bűn elhomályosít. Miként a sötétség hiánya a fénynek, úgy a rossz hiánya a jónak; a rossz értékhiány, nem valóság.

Nazianzi sz. Gergely (330-389) püspök és konstantinápolyi érsek, kiváló szónok, költő és filozófus is volt. Platonikus embertant tanított.

Caesareai Eusebius (263-339) püspök egyetemes tudós sokat irt; az újplatonikus Porphyriussal vitatkozott; történetíró is volt.

Egyiptomi sz. Makarios (300-390?) remete, stoikus gondolatokat felhasználva, a ker. misztika elméletét írta meg. A lélekben Isten természetes és égi képe szemlélhető. A lélek az akarat és a kegyelem által elérheti az apatheiát és az extázist, melyben Isten a lélekkel egyesül.

Az antiochiai iskola iránya Aristoteles eszméit is hirdette. Nevesebb képviselői voltak: mopsuestiai *Theodorus*, aranyszájú sz. *János* (†407), az eretnek *Nestorius* (†451 táján), cyrusi *Theodoretus* (†458).

A nyugati szentatyák közül bölcselettel is foglalkoztak: poitersi szent *Hilarius* (†366) püspök, az arianizmus ostorozója. A lélek anyagszerűségét vélte. A keleti tudományokat népszerűsítette. — Milanoi szent *Ambrus* püspök etikájában Ciceronak De officiis című művét és a stoikus eszméket keresztényi tanokkal átnemesbítette. *Marius Victorinus* rétor 355-ben lett keresztény. Porphyrius és Aristoteles műveit latinra fordította. Neoplatonista bölcselő volt, hitvédő műveket is irt. — Ambrus és Victorinus jelentékenyen hatottak szent Ágostonra.

Szent Ágoston.

A patrisztika legnagyobbja, a szellemtörténet gigászi egyénisége, az ókor lángelméinek utolsó és legmagasabbra röppent jelensége. Egyetemes tudós, bölcs tanító, akinek a filozofálás életszenvedély, tanítása átélés, intuitív meglátásai vátesi villanások, tervei nem utópiák voltak. Gondolatatai ötletesek, sziporkázóan szellemesek.

Grandiózus szellemének alkotó erejével világképén is folyton változtatott, fejlesztett, példák erre a Confessiones és a Retractationes című művei. Vallásos géniusz, gondolatművész és misztikus szent volt.

A hit és tudás összeegyeztetésén dolgozott; az istenismeret és emberismeret érdekelte. A természettudományokkal nem foglalkozott, de mélyen belemerült a misztikába. Gondolkodása sokban újszerű, sőt még ma is modern; a bölcselet fejlődésének irányát Ágoston határozta meg.

Aurelius Augustinus Északafrikában (Tagaste) született 354-

ben. Karthagóban, utóbb Milanóban a szónoklattant tanította. Filozofálni 19 éves korában kezdett; manicheus, szkeptikus, aztán újplatonikus eszmékkel foglalkozott. 387-ben szent Ambrus megkeresztelte; pap és Hippó püspöke lett. Küzdött a manicheusok, donatisták és pelagiánusok ellen. Sok filozófiai művet írt, minden érdekelte ahol problémát látott. Értekezett Istenről, lélekről, halhatatlanságról, akaratszabadságról, az ismeret forrásáról, ker. erkölcstanról, széppről, rendről; történetbölcseletet is írt. A „De civitate Dei" c. műve történetbölcseleti alapon írott apológia. A vandálok ostroma közben halt meg 430-ban.

Mint bölcselő, nem új rendszert alkotott, hanem a nagy kérdéseket éleselmével mélyen fejtegette. „Deum et animam scire cupio", ez volt a programmja. Az igazságbirás feltétele az önmagunkbatérés és a szív tisztasága; hírdette, hogy a boldog élet az igazság birása feletti öröm. A görög filozófiából az újplatonizmust leginkább értékelte és felhasználta. Módszerét jellemzi ismert mondása: „intellige ut credas, crede ut intelligas;" a hit által megvilágított értelem jut kellő igazságismeretre, önmagába elmerülő, befelé néző önmegfigyeléssel. Kár, hogy spekulatív és intuitív meglátásai által szerzett eszmekincseiből zárt rendszert nem alkotott; de kialakított világképe így is fenségesen nagyszerű. —

A szkeptikusok ellen bizonyította az igazság megismerhetését. Öntudatunk bizonysága, a lélek kételkedő képessége („ha kételkedik, él") önmagunk létét igazolja. A szkepticízmust cáfolja ama tény, hogy az értelem rátalál az igazságra, mert egyetemes érvényű ismereteket szerez, minők pl. a logikai és erkölcsi elvek, matematikai tételek. Az igaz ismeret Isten örök eszméinek fényében, isteni megvilágítás által adódik; szent Ágoston e véleményében alkalmazkodott Platon és Plotinos ismerettanához. Isten a lumen intelligibile, világossága az igazság.

Isten létét így bizonyítja: vannak megismert örökérvényű igazságok, kell tehát örökkévaló abszolut igazságnak, Isten-nek lenni! Hasonlóan vezet Istenhez a jóság és a szépség. Vallomásaiban írta: „a művész lelkéből kezei alkotásába átmenő minden szépség, a minden lelkek felett tündöklő szépségből származik." A patrisztika és a görög bölcselet hagyományos istenbizonyítékait elfogadta.

A Logos-tant sz. Ágoston kibővítette; a Logos személye

összefoglalja az igazságokat és eszméket. A dolgok örök eszméi, a rationes aeternae Istenben megvannak, a teremtésben pedig az által valósulnak, hogy az ősanyagban rationes seminales, eszmecsírák mint fejlesztő erők szerepelnek, egyuttal a dolgok lényegének megismerését segítik. Szent Ágoston élete vége felé elvetette a velünk született eszmék plátói tanát. Vallotta, hogy a kinyilatkoztatás több és biztosabb mint a bölcseleti ismeret.

Ágoston szerint a Szentháromság kibontakozása lélektani folyamat. A három isteni személy egyetlen isteni lényeg. Az Atya a Logos-ban gondolja önmagát és minden dolgot; az ideák, a valók örök eszméi a Logos-ban vannak. Az isteni eszmék élő egysége a Logos, akit az Atya önmagából nemzett. Az Atya és az Ige egymásban önmagát szereti és mindkettőjüktől származik a Szentlélek, a személyes szeretet.

Isten a világot semmiből, szeretettől indított akaratával teremtette. A világ fejlődését nem mechanikai szükségszerűség, hanem Isten örök tervei irányítják. Az ősanyagban rejlő rationes seminales révén „mundus gradvidus est causis nascentium".

Isten a kategóriák felett áll, ezért Róla a teremtményekkel azonos módon mit sem állíthatunk. Isten kifejezhetetlen. „Deus melius cognoscitur nesciendo. Sic intelligamus Deum, si possumus, quantum possumus, sine qualitate bonum, sine quantitate magnum, sine indigentia creatorem, sine loco ubique totum, sine tempore sempiternum. (De trinít. V. 1.)

Szent Ágoston főbb bölcseleti művei: a szkepszis ellen írt Contra Academicos; — Isten megismeréséről és a boldogságról De beata vita; — az érzékfeletti igazság ismeretéről Soliloquia; — a lélek és test viszonyáról De quantitate animae; — a halhatatlanságról De immortalitate animae; — a szabadakaratról De libero arbitrio.

Sz. Ágoston metafizikájának főtétele: az Isten örök eszméiben való részesedés (participatio) elve. A valók az ősmintához való hasonlóság révén léteznek, Isten világosságának fénye a semmiből hozza őket elő. Így Isten a világ felett áll, de a világban működik. Ha Isten megvonná fenntartó erejét a világtól, akkor minden visszatérne a semmibe. A teremtményeket a Gondviselés irányítja a cél felé.

A tér és az idő a teremtéskor együtt keletkezett a világgal. Az örökkévalóság álló jelen; Isten a perpetuum nunc-ban él.

Lélektana szerint: „tria sunt, quibus homo constat: spiritus anima et corpus." Elfogadja ama platonikus érvet, mely szerint a lélek azért is halhatatlan, mert megismer igazságokat, tehát az örök Igazságtól elválaszthatatlan kapcsolata van. — A lelki tevékenység rugója és irányítója az akarat. Sz. Ágoston a voluntarizmust tanította, de értékeli az emlékezetet is, sőt vallomásaiban állítja, hogy a lélek és az emlékezet egy és ugyanaz.

Ágoston voluntarizmusa szerint: az erkölcstan a boldogságot kereső emberi akaratnak irányítást ad. Az akarat mozgatója a szeretet. A jó ember az Isten által megállapított rendet szereti; az erény a szeretet helyes rendje; legfőbb erény az istenszeretet: mindent Istenért és mindent Istenben szeretni, ehhez Isten kegyelme kell.

Az emberi lélek kettős életű: a homo interior más, mint a homo exterior. A lélek mint szellem, az örök ideákat szemléli, egyuttal mint anima, a testi cselekedeteket is irányítja. Az ember természete a kontempláció és az akció. A ratio inferior vagy scientia a földi dolgok ismeretét, a ratio superior vagy sapientia az örök eszmék szemlélete által szerzett bölcseséget biztosítja. Misztikájában a kontemplációt az üdvözültek boldogsága előízének mondja. A lélek *apex mentis*-e (szellemcsúcs) a kontempláció mélységén átéli, közvetlenül érzi Isten jelenlétét.

Ágoston nagy szelleme sub specie aeternitatis szemléli a világfolyamatban az emberiség történelmét is, mely szerinte: Isten örök terveinek időbeni valósulása. Bölcseletileg beigazolta szent Pál e tanítását: Istenben élünk mozgunk és vagyunk. Történetszemléletében jelentékenyen elfordult a platoni eszméktől. A történelemben az eszmék küzdelmét, az erkölcsi értékek megvalósításáért zajló harcot látta. Az etikai értéket szolgálja minden kutúrérték, a bölcselet, a tudomány, a művészet is. — Államtanában (De civitate Dei) történeti megvilágításban bizonyítja a kereszténység társadalomfenntartó erejét.

Szent Ágoston hívő bölcselő lelkében Kelet és Nyugat kereszténységének értékei, a hellén filozófia kincsei halmozódtak fel és áradtak szerte híveire. Tüneményes egyéniségéből sugárzó bölcseség: szivárványhíd az ókor, középkor és újkor gondolkodástörténetének pillérei felett. Eszméi tovább éltek a középkor bölcseletében, teológiájában, misztikájában. A modern filozófia több problémáját már Ágoston felvetette, pl. a megismerés és

öntudat viszonyát, az igazság tapasztalattól független érvényét. — A XIII. században a skolasztikusok Aristoteles iratainak megismerése után igyekeztek az ágostoni-aristotelesi szinkretizmust megalkotni; aquinoi sz. Tamás végezte e munkát legnagyobb sikerrel.

Ágoston, az isteni fény-misztika mestere, ma is sugározza felénk az örökkévaló, kifogyhatatlan krisztusi fényt, mely lánglelkét betöltötte. Harnack is elismerte, hogy Ágoston az V-től a XVII-ik századig, vagyis tizenkét századon át uralkodott a nyugati kultúrvilág vallási, bölcseleti, sőt politikai eszméin is. — Sz. Ágoston vallási géniusza élesen meglátta a kat. Egyház krisztusi misszióját, teljes lelkével állott az apostoli munkába: igazságszeretetből. Meggyőződése volt: „non intratur in veritatem nisi per caritatem, — ubi inveni veritatem, inveni Deum." Már az ókorban az „élet filozófusa" volt; szerinte a lélek jellegző tulajdonságai: esse, vivere et intelligere; Isten és a lélek élet, ezért mondotta: Deus autem tuus etiam tibi vitae vita est. (Conf. X. 6.)

Vitatkoztak sokat azon, hogy az utolsó antik-, vagy az első középkori nagy gondolkodó volt-e Ágoston. Bizonyos, hogy a Végtelenben élt, múltból tanulva jövőbe következtetett, fölényesen kivédte a kereszténység ellen intézett támadásokat.

A patrisztikus-kor letűnése.

A keletrómai birodalomban a hitvitákkal kapcsolatos villongások és politikai bonyodalmak, a mohamedanizmus előnyomulása, — a nyugatrómai birodalomban a népvándorlás, az elmélyedő bölcselő munkát akadályozta. Eredeti gondolkodók e korban alig mutatkoztak, beérték a korábbi századok bölcselő eredményeinek összefoglalásával. Keleten e korban történt a maig is tartó megcsontosodott merevség.

A tudományos dogmatizmus, ekkleticizmus és szkepticizmus vált megszokottá. Keleten az újplatonizmus terjedt, nyugaton szellemi téren sz. Ágoston csodálatos zsenije uralkodott századok mulva is.

Keleten Hypatia alexandriai bölcselőnő tanítványa *Synesius* ptolemaisi püspök újplatonikus tartalmú értekezéseket és költeményeket írt (a kopaszság dícsérete is tőle származott). Meghalt 412-ben.

Emesa püspöke *Nemesius* újplatonikus, epikureus és aristotelesi eszmékből állította össze az emberi természetről és a lélekről írt művét, mely a legrégibb anthropologiai kézikönyv.

Az V—VI-ik században a platoni eszméket és az aristotelesi logikát tanító gázai-iskola jelesei voltak: *Aeneas* (sz. 450), aki dialógusában a keresztényellenes újplatonikus tanokat cáfolta. — *Prokopius* (465—529) ügyesen összeválogatta és szembeállította az ellentétes állításokat. Testvére *Zachariás* püspök († 553) a világ örökkévalóságának tételét cáfolta.

Kiváló és utolsó nagy keleti patrisztikus *damaszkuszi sz. János* († 749) pap, egyháztanító. Főműve a „bölcseség forrása", melyben a keleti hittudósok tanait az aristotelesi dialektika segítségével rendszerbe foglalta, miáltal előmunkása lett a középkori skolasztikának. A görög Egyház kiváló himnuszköltője is volt. Pompás nyelvezetéért *Chrysorroas* jelzőt érdemelt. Az említett főműve a középkori summa-k ősalakja; összefoglalja a bölcseleti alaptételeket, leírja a tévtanok történetét és magyarázza a hittételeket.

A VI-ik században ismert hitvédők voltak: alexandriai munkaszerető (Philoponos) *János*, Aristoteles tanainak értelmezője, a monofizitizmus tévelyébe esett, Krisztusban nem két külön természetet vélt megkülönböztethetőnek, hanem csak egy istenemberit (mint a koptok és jakobiták).

Leontius *Byzantinus* († 543) hitvédő irataiban élesen megkülönböztette a természet és a hypostasis (magának való lét) fogalmát. A Logos hypostasissal egyesült Krisztus emberi természetével.

Nyugaton az V-ik század végén tűntek fel a *pseudo-dionysosi* iratok, melyek a VI-ik század óta a theológia és a misztika gyakran idézett forrásai. Az ismeretlen szerző — aki kétségtelenül kiváló misztikus volt — magát szent Pál apostol tanítványának Dionysiosnak, az athéni araeopag tagjának nevezte. (Ez a Dénes az Apostolok Cselekedetei-ben [17—34] említett Araeopagita Dénes volna.) — Az anonimus szerző e Dénes neve alatt, a szentírásban említett személyekhez címezte leveleit (10), melyekben részletesen kifejti az újplatonizmus hatását tükröző misztikus tanait.

A pseudo-dionysosi iratokra a konstantinápolyi vitán 533-ban a monofiziták hivatkoztak, de azokat az orthodoxok hamisítvá-

nyoknak minősítették. Utóbb mégis tekintélyt nyertek, nagy sz. Gergely, I. Márton és Agathon pápák is hivatkoznak rájuk, a IX. században Scotus Eriugena latinra lefordította. A Dénes-iratok a középkorban oly nagy becsben voltak, hogy még aquinoi sz. Tamás is kommentálta azokat. A humanisták (főleg Laurentius Valla) kimutatták, hogy hamisítványok; apokrif voltukat újabban Koch és Stiglmayr kutatásai igazolták. Krüger szerint valószínű, hogy a psendo-dion. iratok szerzője a *gazai Dénes*.

Az anonim szerző a neoplatonista bölcseletet akarta krisztianizálni. Az ú. n. tagadó-teológia híve: állítja, hogy Istenről mit sem állíthatunk, mert fogalmaink felett van. A teremtmények léte Isten létfeleslegéből teremtés — de nem emanáció révén létesült. Az anyag jóságát is elismeri az újplatonikusokkal szemben. Istenben az ideák, a dolgok előképei öröktőlfogva léteznek; a túláradó isteni jóság révén valósultak az ideák. Miként a fény- vagy hangforrás nem csökken, ha sokan felfogják, úgy Isten létegysége és teljessége sem kisebbedik a teremtményeknek létben való részesedése által.

A Dénes-iratok, négy értekezés: De divinis nominibus, — De mystica theologia, — De coelesti hierarchia, — De ecclesiastica hierarchia, — és tíz kisebb levél. Újabb vélemény szerint e kitünően megírt művek valószínűen Sziriában keletkeztek; szerzőjük biztosan ismerte Proklus († 485) neoplatonista műveit. — A Dénes-iratokat Severus antiochiai patriarcha említi először 512—518 közti időben. (Rauschen—Altaner: Patrologie, 1931—402.)

Szerző a De divinis nominibus c. művében kimutatta, hogy a végtelen jó és szép Isten tökéletességéből miként áradnak e tulajdonságok a teremtményekre. Így ír: „Isten az élők élete, a létezők lényege, minden életnek és valónak forrása, saját jósága által oka, mely mindent létesít, hogy legyen és mindent megtart, hogy el ne vesszen. Oka mindennek, mert minden az Ő jóságából lett; ez az ok bölcs is, szép is, mert minden dolog, míg megtartja saját természetét, telve van isteni összhanggal és szent szépséggel." Isten a nem teremtett fény, kiből minden fény ered és aki mindent megvilágít; a természet ettől a Fénytől fényes; a természeti szépség csak részesedés a széppétevő első ok szépségében.

Pseudo—Dionysios szerint: a természet Isten jelképe. A jelkép alapja, hogy eszmetársítás révén az érzéki jelhez, a

szemlélet tárgyához állandóan érzékfeletti eszmét kapcsol, ezzel szinessé teszi a misztikus természetszemléletet. A jeleknek egyenkint konkrét jelentésük van, melyek vagy az isteni életnek, vagy az angyalok szellemi világának egyes tulajdonságait, jegyeit hordozzák. E megállapitások nagyjelentőségűek a ker. *művészi* szemléletre is. Ez a szimbolizmus alapja a középkori egyházművészet állat- és növényábrázolásának, mely a szimbolizmus eszköze.

Valószinűleg Plotinostól vette át az intuitiv-extatikus istenmegközelítés gondolatát, melyet színesen leírt: a lélek elhagyva az érzékelhető világot, lelki erejét önmagára, befelé irányítva, saját lelke mélyén szemléli a legfőbb jóságot és szépséget. E misztikus lélekmélyben nyilvánul a „lélek sötét éjtszakája," mely telítve van boldogító meglátásokkal és teljes „tudós tudatlansággal", miként mindezekről az újabb misztikus szentek is tanuskodnak.

Az „utolsó római és az első skolasztikus" Manlius Torquatus Severinus *Boethius* (480-524) Nagy Theodorik gót király bizalmasa, konzul, államférfi, nagyműveltségű gondolkodó volt, akit később összeesküvés vádja miatt kivégeztek. Aristoteles több művét latinra fordította és magyarázta. A hittételeket aristotelesi böcselettel értelmezte. Legkiválóbb műve: De consolatione philosophiae, melyet a börtönben versben és prózában írt a bajokban vigaszul szolgáló eszmékről; bizonyította, hogy a lelket csak Isten örök birása boldogíthatja. Euclides geometriáját latinra fordította. De musica címen öt kötetes könyvben megírta a bizánci zene tudományát is. Műveit sokan olvasták és idézték, főleg a isteni gondviselésről szóló tanát; definicióit és axiomáit a skolasztika nagyrészt átvette.

Később a ker. bölcselet: fejlődése útján mindinkább önállósult a teológiától, de az Egyházatyák tudományos működését igazán értékelni csak a későbbi kor tudta, midőn a bölcselet hittudományi vonatkozását többen belátták.

„Initium sapientiae timor Domini."

(Ecclesiasticus I. 16.)

A középkori bölcselet.

A PATRISZTIKUS KOR a VIII-ik századdal letűnt. - Az Egyház a népvándorlás lezajlása után átvette az európai népek vezetését a léleknevelés terén. A középkori kereszténység szellemi vezetői tudták felismerni és értékelni az antik szellemi kincseket. Becsülték a római jogot, Platon és Aristoteles bölcseletét, a klasszikus irodalmat és művészetet; a maradandó értékeket igyekeztek felhasználni és keresztény szellemmel megőrizni.

A művelődéstörténet ismerői ma már kultúrszégyennek tartják azt, hogy nemrég bizonyos „liberális felvilágosult" körökben divat volt „sötét középkor"-ről beszélni. A középkor rakta le az újkori művelődés alapjait; Alkuintól Scotusig sok lángelme dolgozott a skolasztika felépítésén; a Summák a nagy gondolkodók szellemkincseit összefoglaló akkumulátorok, melyekből a tanulnivágyókra fényenergia áradt,

A középkori bölcselet nemcsak átvette, hanem tovább is fejlesztette az antik filozófia fogalomkészletét, sőt a skolasztika aranykorában átfogó egyetemes rendszert tudott alkotni a különböző forrásokból szerzett igazságokból. Érdemét fokozza, hogy világkatasztrófa romjain tudott kultúrvilágot építeni!

A középkori bölcseletben az egyéniség is érvényesült. Scottus Eriugena felfogása más mint sz. Bonaventuraé, ezé más mint sz. Tamásé, brabanti Sigeré, Halesi Sándoré más mint Rogerius Baconé; az iskolákban mégis, még tartalmi tekintetben is lényegben megvolt a szellemi közösség. A cél is közös volt: metafizikai alapon egyetemes rendszerbe, Summa-ba foglalni a keresztény eszmekincseket, beleértve a misztikát is.

A skolasztikus filozófiát *„örök bölcselet"*-nek szokás nevezni, mert ez a filozófiai rendszer: az antik nagy filozófusok és más kiváló bölcselők maradandó eszméit megtisztítva és aquinói sz. Tamás által a kinyilatkoztatott igazságokkal összhangosítva, az egyetemes emberi ismeretkört egységes nagy szintézisbe, *Summa*-ba foglalta. — Ez a filozófia azért is *perennis*, mert kialakulásában

történeti folytonosság valósult. Az „örök bölcselet" alapelvei megvilágitják a neoskolasztikában a modern filozófia eszméit és problémáit is, sőt a szaktudományok legújabb eredményeit is — mint könyvünk második részében leirtuk — összhangositani tudja az egyetemes tudást kritikailag átfogó rendszerébe. Önként értődik, hogy az „örök bölcselet"-ben a tovább fejlődés is örök, folytonos, mint ezt az újskolasztikus bölcselet története és mai állása igazolja.

A metafizikai spekuláció nem tagadta meg az empirikus kutatást, hiszen Aristoteles rendszerét a skolasztika aranykorában különösen alkalmazták. A filozófia a középkorban kapcsolatban volt a theológiával, de nem merült ki ennek szolgálatában, hanem a világkép észszerű értelmezésére törekedett; logikai szabályaival módszeres gondolkodásra szoktatott. Volt többféle bölcseleti irányzat.

Az észszerűen megalapozott ker. világnézetet a középkorban a skolasztika tanította. A bölcseletet is a *schola*-ban tanították. A *scholasticus* név eredetileg a *hét szabad művészet* tanítóját, majd iskolavezetőt, a tudóst jelentette. Később az a középkori ker. filozófia és theológia kapta a skolasztikus jelzőt, mely a platoni, majd az aristotelesi dialektikát alkalmazta. Az éleselméjüséget a szokásos disputációk fejlesztették.

A középkor szellemtörténetének jellegzője a mély gondolkodás; az Egyház az egyetemes kultúra terjesztője volt, ebben vezető munkásai a szerzetesrendek apostoli szellemű és nagytudású bölcs tagjai.

A hívő középkori tanult ember természetszemlélete geocentrikus (a föld körül forognak a csillagok), erkölcsi felfogása és történetszemlélete anthropocentrikus, — egyetemes világszemlélete pedig theocentrikus volt.

A skolasztikus bölcselet kialakulása. (800—1200.)

Skolasztikus-nak nevezték az ókorban a *hét szabad művészet* mesterét, a középkorban pedig minden iskola tanítóját. A skolasztika hittudományra és bölcseletre oszlik. A skolasztikában is voltak modern gondolatok, pl. aqu. sz. Tamásnál is. A skolasztikus bölcselet módszere a XIII. század elejétől általában: az aristotelesi logikából származó deduktív módszer, — mellette a skolasztika aranykorában az induktív módszer is kifejlődött.

A római antik világban az *artes liberales :* a szabad férfiúhoz illő ismeretek voltak, a középkorban pedig a latin ismeretek tárgyai az iskolában. Két csoportja volt : 1. a *trivium :* grammatika, retorika, dialektika, vagyis alaki képzés tantárgyai. — 2. A *quadrivium :* aritmetika, geometria, asztronómia, zene ; ezeket csak magasabb fokú intézetekben tanították. Mindkét csoport tantárgyait magában foglalta az egyetem előkészítő fakultása, a mai bölcsészeti kar őse : a *facultas artium*, melynek elvégzői magister artium liberalium címet nyertek.

Skolasztikus tanításmód : a szövegolvasás és magyarázat, vagyis a lectió (a tanár lector), — másik mód a disputatió. A lekcióból származott a lapszéli és sorközi jegyzetek u. n. glossza-irodalma, — és a hosszabb értelmezésekből álló u. n. kommentárok. A tekintélyi érvekből és összeállított tételekből alakultak a *sententiák*, a nagyobb, egységesen összefoglalt eszmerendszerek voltak a *summa-k*. A logikusan fogalmazott elvont gondolkodás mesterművei köztük találhatók. (M. Grabmann : Die Geschichte der scholastischen Methode. 1911.)

A középkorban volt nem keresztény bölcselet is, pl. az arab és a zsidó filozófia ; — sőt voltak nem skolasztikus keresztény bölcselők, pl. brabanti Siger.

A skolasztika kezdetén a filozófia platonikus irányú volt, mert az akkor ismeretes forrásművek nagy többsége ilyen volt ; Aristoteles műveiből kevés volt ismeretes a XII. század második feléig. Az antik bölcselők akkor ismert művei mellett az Egyházatyák és főleg sz. Ágoston művei voltak források és irányítóan hatottak a bölcselet fejlődésére. A keleti egyházszakadás (858) miatt megakadt a hellenista műveltség Bizáncon át történt nyugatra áramlása ; így érthető, hogy például Aristoteles természetbölcseleti művei Nyugaton csak a XII. században váltak ismertté, midőn a toledói fordító-kollégium arabról latinra fordította.

A középkorban a tudományt a kolostori- (S. Gallen, Fulda, stb.), — székesegyházi- és káptalani-, — valamint az uralkodók palotai iskoláiban művelték.

Az iskolák létesítésében nagyhatású volt Nagy Károly kultúrtevékenysége ; a kiváló uralkodó birodalmában az iskoláztatást is fejlesztette. Udvari iskolákat létesített, melyekben angol és olasz skolasztikusok tanítottak. Nagy Károly az iskolaügy

rendezését, új iskolák szervezését a britt származású bencésrendi *Alkuin*-ra (730—804) bízta.

Alkuin

Alkuin (= templombarát, Alchwine, Albinus) a yorki káptalani iskolában tanult, majd tanított. A császár hívására 781-ben Franciaországba ment, a schola platina s egyéb iskolák megszervezésére és a frank közművelődés irányítására. Alkuin bölcselő, hittudós, költő, csillagász és nyelvtanító volt; főérdeme, hogy Anglia tudományát és kereszténységét a frank művelődés alapjává tette. Az aacheni udvarban levő tudós társaság vezetője lett Flaccus álnéven. A toursi sz. Márton-kolostor apátjaként megszervezte a kolostori iskolát, mely a középkorban mintakép volt. Szent Ágoston eszméit hirdette pszichológiai és erkölcstani előadásaiban és irataiban. Dialektikai, retorikai és nyelvtani tankönyveket is írt. Levelei értékes kultúrtörténeti források. A filozófiát a trivium tantárgyai közé felvette. (Később a bölcselet a quadrivium végére, a theológia elé került.)[1]

Alkuin kiváló tanítványa volt *Hrabanus Maurus* (776—856) a német iskolázás alapítója, megszervezte a híres fuldai iskolát. Mainz érseke lett. De institutione clericorum című főművében sürgeti a papság bölcseleti és hittudományi módszeres képeztetését. A lélekről és a dolgok természetéről is írt.

A fuldai iskola élén Hrabanus utóda *Candidus* az ember nem mindenható voltáról következtetett a független Mindenhatóra. A IX. század neves bölcselő theológusai Servatus Lupus, Reimsi Hincmarus, Paschasius Radbertus apát és Ratramnus.

Kiváló dialektikusok voltak még: Auxerrei Erik († 876) és Remig († 908), Aurillaci Gerbert, II. Szilveszter polihisztor pápa † 1003), Notker Labeo s. galleni szerzetes († 1022), a chartresi iskola alapítója Fulbert († 1028). Túlbecsülték a dialektikát: Besatei Anselm († 1050 táján) és követői, akik már azt hirdették, hogy a dialektika a theológia mestere, Boethius művei a Szentírás felett állnak, a dogmákat szillogizmusokkal támadták.

[1] A káptalani (székesegyházi) iskolák alapítója szent *Chrodegang* (742—766) metzi püspök, kinek regulája sz. Benedek szabályai nyomán: megszabja akanonokok életmódját. A kanonokok iskolájában tanulás és nevelés céljából a monostorba eleinte kiskoruakat is befogadtak, de mivel ez a fegyelem rovására lett, az aacheni zsinat (817) megtiltotta. Ezentúl a monostorokban és székesegyházaknál belső és külső iskolákat állítottak; a belsőben a papok, a külsőben a világiak tanultak. Chrodegang apátságokat is alapított (Részletesen olv.: Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon. 1910.)

A bölcselet gyakorlati hasznát főleg a hitvitáknál tapasztalták. Toursi *Berengarius* († 1088) racionalista kanonok tagadta az átlényegülést, mert a dialektika szerint a járulékok (külső színek) változása nélkül a lényegváltozás lehetetlen. Feltünési vágyból több dogmát és intézményt megtámadott. Több zsinaton elítélték. *Roscelin* († 1120) kanonok tagadta az általános fogalmak valóságát és kétségbe vonta az isteni lényeg egységét, triteizmust tanított.

A dialektikai túlzások ellen *Damiani sz. Péter* (1007—1072) remete, majd ostiai biborospüspök, az egyházi reform vezére küzdött. Túlzóan hangsúlyozta az emberi tudás fogyatékosságát; De divina omnipotentia című művében állította, hogy a Mindenható a megtörtént dolgot is meg nem történtté teheti, sőt az ellenmondás elve is megszüntethető. Téves felfogásából a kettős igazság elve is következik: ami bölcseletileg igaz, a hitben lehet téves és fordítva.

A bölcseletet kevésre becsülték *Otloh* regensburgi bencés († 1070) és *Manegold* volt vándortanító, majd ágostonrendi kanonok († 1103 táján).

Kiváló hitvédő bölcselő volt *Lanfranc* (kb. 1010—1089) Bec-i bencés apát, majd canterbury érsek, aki bizonyította, hogy a dialektika helyes használata megalapozza és védelmezi a hitet, értelmezi a hittel elfogadott tételeket.

E korszak bölcselői az istentan-, ismeretelmélet- és a lélektan terén a plátói eszméket alkalmazták. A platonizmust főleg a szentatyák irataiból, kivált sz. Ágoston, Boethius műveiből ismerték. Később a logikában és az ismeretelméletben az aristotelizmus hódított, a XIII. században már erősen visszaszorította a neoplatonikus-ágostoni irányt. A hit és tudás viszonya is tisztázódott.

Scottus Eriugena.

A fogalmakkal való módszeres bánásmódnak (dialektika) a hit észszerű magyarázatára való felhasználását a középkorban először Eriugena, utóbb ellentétes gondolatrendszerrel szent Anzelm mesterien gyakorolta.

Johannes Scottus Eriugena (Scotigena 800—877) az első önálló ker. gondolkodó a középkorban. Ír szigeten született, valószínűleg ír kolostori iskolában tanult. Kopasz Károly a párisi

schola palatina vezetését bízta rá. Görögül is értett; sokat írt. Pseudo–Dionysios iratait és nyssai Gergely Anthropológiáját latinra fordította. Szent Ágoston és Nagy sz. Gergely műveit és Boethius iratait tanulmányozta.

Túlzóan racionalista volt. De divisione naturae c. főművében (867) állította: „Omnis enim auctoritas, quae vera ratione non approbatur, videtur infirma esse", — „ratio vera nunquam ex auctoritate!" Az észt a tekintély fölé emelte a hittételek magyarázásánál is. Szerinte: a filozófusok feladata a Szentírás még rejtett igazságait feltárni. Irányzata volt: újplatónizmussal telített racionalisztikus misztika. Isten világfelettiségét feladva, sajátos logikai pantheizmusával megingatta a theizmus pilléreit, bár a keresztény terminológiát alkalmazta. Meteorszerűen feltűnt titokzatos egyéniség volt, de nem skolasztikus!

Eriugena szerint: a lét ősforrása a felfoghatatlan Isten: a teremtő teremtetlen természet. Isten a lényeg feletti lényeg; önmagát nem képes megismerni, de végtelenségének tudata személyiségének bizonysága. A teremtetlen őstermészetből (quae creat et non creatur) a teremtett és teremtő természet, az ideák világa létesül. A világban nem az ideák testesülnek, hanem a Szentlélek szeretete által felfokozott képességükkel létesítik a dolgokat, melyek a szellemi valókkal együtt: az istenség jelentkezései. A dolgok fogalmainkban inkább léteznek, mint a valóságban; az anyag csak látszat, ha a forma járulékai szétesnek, az anyag úgy megszűnik, akár az árnyék a fény elmúlásakor.

A mindenség a lezajlott körforgása után az istenségbe visszatér (deificatio). Az ember a misztikus tudás által tér Istenbe; az érzéki világtól való elszakadás, az ideális lényegek megértése segítik a Logos által a megistenülés, a theózis állapotába. A végleges megdicsőülés, az apocatastasis a mindenség ideává visszaalakulása, tér- és időnkívüli állapotba feloszlása révén, ugyancsak a Logos által történik.

Eriugena monisztikus ideálizmusa őse volt a modern idealista monisztikus bölcseleti rendszereknek, melyek Spinoza, Fichte, Schelling és Hegel világnézetében szerepelnek.

Eriugena valószinűen nem látta át, hogy tüneményes spekulativ tehetségének szabad kibontásával mennyire eltávolodott a hit és ész összhangjától. Jóhiszeműen idézgette a Szentirást és az Egyházatyákat, de tekintélyi érvül szánt idézetekkel sem

tudott szabadulni az ő sajátos logikai pantheizmusa alól. Érthető, hogy téves rendszerét az Egyház kárhoztatta; III. Honorius pápa 1225-ben a De divisione naturae című művét elégetni rendelte. (Több kézirattal másolt példány mégis fennmaradt.)

Szent Anzelm „a skolasztika atyja".

Sz. Ágoston, nagy sz. Albert és aqu. sz. Tamás mellett a legkiválóbb keresztény gondolkodó; eredetisége is imponáló. Szent Ágostonból merített legtöbbet, Boethiust és Scottus Eriugenát is idézi.

Anzelm (1033—1109) előkelő családból Aostában született. A normandiai Bec-ben Lanfranc tanítványa, ugyanitt bencésszerzetes, perjel, majd apát (1073) lett. 1093-ban canterburyi érsek; e méltóságában az invesztitura harcokban védte az Egyházat. A keleti szakadárok ellen 1098-ban védte a nyugati Egyház hittanát. A szerzetesi és a papi fegyelem helyreállítását is szorgalmazta VII. Gergely reformeszméi szerint.

Bölcseleti módszere az intellectus quaerens fidem; vallotta, hogy a filozófia a hithez vezet. Az intellectus fidei megnyugtatja igazságot kereső lelkét. Finoman elemezte az igazság fogalmát, szerinte az igazságnak három összefüggő jelentése van: az abszolut igazságot Istenben, az igazság második jelentését a lét ontológiai igazságában, a harmadikat az ismeretben találhatjuk. Az igazságot így definiálja: rectitudo sola mente percebtibilis. Isten az összes igazságok oka; Őbenne az igazság a léttel azonos.

Anzelm elítélte a dialektikusok túlzó racionalizmusát, misztikus lelke a credo ut intelligam elvét követve végzi a hit bölcseleti értelmezését, a hittételek észokokkal való igazolását. Bölcseletének legértékesebb mozzanata a természetes istentana, melyben ontológiai új érvvel is bizonyítja Isten létét. Monologium c. művében a dolgok rendjéből és tökéletességéből következtet az oksági elvvel.

Az ontologikus híres istenérvét a Proslogium c. művében írta le. Ez az *a priori* érv Isten fogalmából következtet Isten létére ilyképen: Isten olyan lénynek gondolandó, kinél nagyobb nem gondolható. Már pedig az, aminél nagyobb nem gondolható nem létezhetik csak az értelemben. Si enim vel in solo intel-

lectu est, potest cogitari esse et in re: quod maius est. Az értelmi létezésnél nagyobb a valóságos létezés; tehát az a lény, melynél nagyobb nem gondolható, nem lehet csak az értelemben, mert ha csak ott volna, akkor felülmúlná az a lény, melyről gondolható hogy a valóságban létezik. Existit ergo procul dubio aliquid, quo maius cogitari non valet, et in intellectu et in re, — ez a lény Isten.

Emez érv súlyát sz. Anzelm abban látta, hogy több a valóságos, mint a gondolati létezés, a legtökéletesebb lény fogalma tehát a létet követeli. Az ontologikus istenérvet kezdet óta sokféleképen kritizálták. Már sz. Anzelm kortársa Gaunilo marmontieri bencés szerzetes megtámadta az érvet, felszinesen hivatkozva arra, hogy a fogalom nem bizonyítja a létezést; elképzelhető mesés sziget, mely a valóságban még sincs. — Anzelm érvét elfogadták: sz. Brunó, auxerrei Vilmos, Halesi Sándor, sz. Bonaventura, Occam, nagy sz. Albert, Duns Scotus, Descartes, Leibniz. Aquinoi sz. Tamás elfogadta azon alapeszmét, hogy Istenben a lényeg és a létezés szükségkép azonos, de az ontologikus érvnek mint kiinduló pontnak bizonyító erejét tagadta. Anzelm érve összetett következtetés, a benne rejlő főelv az, hogy az isteni lényeg és lét szükségszerűen azonos. Szent Tamás nem tartotta igazoltnak, hogy a legtökéletesebb Lény a Végtelen elgondolható fogalommal kimeríthető. — Az ontologikus istenérv értékéről ma is megoszlanak a vélemények.

Sz. Anzelm bölcseleti műveiből jelesebbek még: De grammatico, melyben a dialektika főkérdéseit tárgyalja; De veritate; De libero arbitrio; De concordia praescientiae cum libero arbitrio. A megváltás titkát észokokkal értelmezi Cur Deus homo c. művében. A középkori misztikára mélyen hatottak Meditatio-i. Nagy érdeme, hogy korának dialektikai felkészültségét a hittani bölcselkedésre beállította. Hatása századokra terjedt, különösen a XIII-ik századi ferences bölcselők és theológusok vallották mesterüknek.

Tanítványai közül kiváló laoni Anzelm († 1117) aki Párisban és Laonban tanított, Abaelárdnak is mestere volt. A középkori Sententiairodalom egyik kezdeményezője. — Segni Bruno, autuni Honorius, Konstanzi Bernold, chartresi Ivo, Irnerius a XII-ik század első felében kifejlesztették a quaestio-irodalmat, a sic et non módszert, mely az ellentétes véleményeket szembeállítva szemléltetőbben érvel.

Viták az universaliák-ról.

Minő az általános fogalmaink viszonya a tárgyhoz? Van-e az univerzáliáknak tárgyi létük? A fogalomban kitejezett egyetemesség, az universale hogyan viszonylik a tárgyi léthez? A filozófia emez alapvető kérdéseiről a XI. században indult nagy vita. E kérdésekben gyökerezik a platonizmus és az aristotelizmus középkori ellentéte is. A platonista realizmus az egyetemes fogalmakat állagi valókra és lényegekre értelmezte.

A problémát Porphyrios *Eisagoge* c. művében felvetette, midőn kérdezte, hogy a nemek és fajok csak elménk alkotásai-e, vagy valóban léteznek? Ha valóban léteznek, testi vagy szellemi valók-e; — a dolgokban bennrejlenek-e, vagy azoktól különváltan léteznek? Ismerettani és lélektani nagy probléma ez!

Emez alapvető kérdésekre — melyeknek tisztázása a skolasztikus szintézisre döntően hatott — háromféle válasz alakult.

1. A IX—XI. század *túlzó realizmusa* platonikus hatásra, a kritikus érzék kezdetleges fokán az universalia ante rem elvét vallotta, vagyis, hogy a fogalom teljesen egyezik a tárgyi világgal; minden úgy létezik, amint fogalmainkkal képzeljük. A sok egyedről állítható fogalmakat, pl. ember, madár, az aristotelesi logika species (faj) — és genus (nem) fogalmaknak nevezi. A túlzó realizmus hívei az összes fogalomtípusnak önálló tárgyi létét vallották. Nevesebb hivei voltak: *Fredegesius* († 834) toursi apát, Alkuin tanítványa, a semmit és a sötétséget is valóságnak vélte. Auxerrei *Remigius* (†908) tanította, hogy az egyedek a fajból való részesedés révén léteznek. *Gerbert* (†1003) reimsi püspök majd II. Szilveszter pápa, polihisztor, aki a spanyolországi arab tudósoktól is tanult. A túlzó realizmus következményeit levonva jutott monisztikus logikai pantheizmusba a nagyeszű *Scottus Eriugena*, aki úgy okoskodott, hogy minél általánosabb a lét, annál tökéletesebb; legtökéletesebb tehát a leghatározatlanabb lét, az ens generalissimum.

2. Az universáliák kérdését a *mérsékelt realizmus* Aristoteles alapján oldotta meg. E szerint: universalia in re, vagyis tárgyi valóságos létük az egyedekben benmaradó, azoktól függetlenül, önállóan nem léteznek. A XII-ik század iránya e felfogás.

3. A XIV-ik században kifejlődött a *konceptualizmus*, mely szerint az egyetemesnek csak fogalmi léte van azáltal, hogy az

alanyi tudat alakulatai a hasonló vonásokat közös conceptusban (fogalomban) összefoglalják. A *szélső nominalizmus* szerint az universaliák nem is észlények, hanem merő szavak (flatus vocis), melyek a tárgyak egy csoportját jelzik. Ez az antirealista túlzás nominalista alakban már a XI. században is felbukkant, főleg *Roscelin* (†1120) mester tanaiban, melyek szerint a megismerés merő érzéklés-folyamat. — Tanítványa: Champeauxi *Vilmos* (1070—1120) párisi mester eleinte a túlzó realizmust, utóbb az indifferencia-elméletet tanítva állította, hogy az egyed a fajjal közös természet hordozója, bár egyedi határozmánya is van, pl. Péter és Pál különböző egyének, de azonosak emberi mivoltukban. Végül azt tanította, hogy a lényeg az egyedekben sokszorozódik, ezért van köztük lényegi hasonlóság.

A Fulbert (†1028) alapította chartresi iskola mestere chartresi *Bernát* (†1126 körül) kiváló platonista az universaliákat a plátói ideákkal azonosította (formae nativae). Öccse, chartresi *Thierry* (†1150 körül) bölcselő természettudós mathematikai istenérve hangsúlyozza, hogy a sokaság az egységet feltételezi. A Szentlélek a platoni világlélek, de a valók lényege bár isteni, mégis különbözik Istentől, mint a fényforrás a megvilágított tárgyaktól. – Chartresi Bernát tanítványa conchesi *Vilmos* (†1154 körül) megírta Seneca és Cicero eszméi alapján a középkor első erkölcsbölcseleti könyvét Summa moralium philosophorum címen. A megismerést merő pszichofiziológiai folyamatnak vélte; felújította az atomizmust.

Az universaliákra vonatkozó nagy vitában a mérsékelt realizmus híve volt a kiváló *Petrus Lombardus* (1090? – 1164) bölcselő hittudós, a Magister Sententiarum. Bolognában, majd a párisi S. Viktor-iskolában és sz. Bernáttól tanult, utóbb a párisi Notre Dame káptalani iskolában tanított. Híres nagy művét, a *Libri IV. Sententiarum*-ot 1145–50-ig írta: e mű sz. Tamás *Summa*-jának megjelenéséig a bölcselet és hittudomány művelésmódjának irányító példája volt. Lombardi Péter Sententiáit a legnagyobb skolasztikus tudósok is kommentálták. (E nagy műben néhány idegen véleményt is leírt a Magister, e tévedéseket III. Sándor pápa, majd a harmadik lateráni zsinat elítélte.) Péter mester nem volt eredeti gondolkodó, de kiváló rendszerező. A hittudományban az észérveket a szentirási és tekintélyi érvek mögé helyezte, ezzel a hittudományi módszert századokra kijelölte.

XII. század elején az angol származású *Bathi Adelard* tanulmányúton járt Görög- és Spanyolországban, megismert több olyan Aristoteles-művet, mely eddig Nyugaton ismeretlen volt. Eklektikus rendszerében az universáliákról — De eodem et diverso — c. művében állítja, hogy különböző vonatkozásban ugyanazon egyed lehet nem, faj, egyed is (respectus-elmélet). Ő alkalmazta Nyugaton először Aristoteles mozgási istenérvét. Atomista volt. Alchwarismi aritmetikáját lefordította.

A XII. században különböző pantheisztikus világszemléletet hirdettek: Toursi Bernát, Benei Amalrich, Dinanti Dávid.

Az universáliák kérdésének ismerettani, lélektani és metafizikai jelentősége főleg *Gilbertus* Porretanus (De la Porrée, 1076–1154) kancellár, párisi tanár, majd poitersi püspök rendszerében nyilvánul. Mélyértelmű magyarázatot írt a hat utolsó aristotelesi kategóriáról. Tanította, hogy a tudományok alaptételeiket a tapasztalatból való indukcióval szerzik. A Szentháromságról való tévtanát visszavonta. Egyes tudományok alaptételei nem alkalmazhatók minden más tudományra, ezért a filozófia elhatárolandó a theológia területeitől. Gilbert szerint a faj és nem fogalmát: az egyedek hasonló vonásainak egybefoglaló elvonása által alkotjuk. Az érzéki dolgok lényegét elvonás útján, Istent és a lelket intuitiv megismeréssel ismerjük.

Az universáliákra vonatkozó nagy vitákban a mérsékelt realizmust a nagyeszű Abaelard juttatta általános elismerésre.

Petrus Abaelardus (1079—1142).

A XII. század legnagyobb dialektikusa volt. A bretagnei Palaisban katonai ősöktől született. Roscellin, Champeauxi Vilmos és Laoni Anzelm tanítványa volt, — a párisi székesegyházi — utóbb a szent Genovéva-hegyi iskola nagyhírű tanára lett. Bár világi volt, sikerült kanonoki javadalmat szereznie; Fulbert kanonok unokahugával Heloise-zal titokban házasságot kötött, gyermekük halála után Heloise kolostorba vonult. Fulbert bosszúból kasztráltatta Abaelardot, aki most a St. Denys bencéskolostorba vonult, de pappászenteltetése után innét is távozott, Paraklétum néven kolostort alapított, melyben tanított. Szent Bernát érvei hatására tévedéseit visszavonta (1121), St. Gildes apátjává választották, később lemondva az apátságról Páris közelében tanított, tévedéseit

a sensi zsinat 1141-ben elítélte. A pápához menő útjában meg betegedve: egy bencés kolostorban megszállott; itt Istenhez tért. A Praklétum-kolostorba vitték holttestét, melyet később Heloise holttestével együtt Párisban temettek el.

Abaelard nem volt teológiai racionalista, hanem a dialektikai túlzások sodorták tévedésekbe. Hányatott életét a Historia calamitatum című önéletrajzában írta meg.

Legfontosabb bölcseleti műve a Dialectica; elve: „dubitando ad inquisitionem venimus, inquirendo veritatem percepimus." A dielektika fontos szabálya: a szavak jelentésének megállapítása; így lehetséges a pontos fogalmi körülírás, mely a skolasztikus módszer jellegzője. Abaelard logikai és dialektikai módszere jelentékenyen fejlesztette a skolasztikát. A „sic et non" módszert a theológiai érveléseknél is alkalmazta.

Nagy tévedése volt, hogy a Szentháromság tanát természetes észigazságnak vélte, ezért szerinte, már az ókori pogány bölcselők is ismerték. Abaelard szerint a Szentlélek a világlélek, a plátoni Nous azonos a keresztény Logosszal, kiről sz. János evangelista írt. Szerinte Isten a legjobb világot teremtette.

Belátta, hogy az ész a hittitkok teljes értelmét nem foghatja fel, de képes a hitellenes érveket megcáfolni; így a dialektikus készség a hitvédelmet szolgálja. — Csak az isteni értelem ismer tökéletesen; az üdvözültek tudása nagyobb mint a földi hitre épített intellektuális megismerés.

Abaelard universale-nak mondja azt, amit többről állíthatunk, quod in pluribus notum est praedicari, — singulare vero, quod non. Dolog (res) nem lehet egyetemes, mert „rem de re praedicari monstrum ducunt." Az universale csak az isteni értelemben létezik a dolgoktól különváltan és megelőzően; de Isten az egyetemesről és egyedi létezőkről egyaránt bír fogalmi ismerettel. — Az erkölcsbölcseleti kutatást is előbbre vitte.

Erkölcstana szerint: a cselekedetek erkölcsi minőségét a szándék határozza meg, a cselekedetek egyébként közömbösek. Az ókori bölcsek a természeti törvény követésével megközelítették a keresztény erkölcsi tökéletes életformát, pl. Sokrates, a nemes stoikusok. A keresztény erkölcs a természetes erkölcs nemesített reformja, melyet a krisztusi lelkiismeret irányít. Elve: non est peccatum, nisi contra conscientiam. De a jó lelkiismeretnek egyeznie kell az erkölcsi törvénnyel. Téves lelkiismerettel végzett

cselekedet nem bűn, hanem hiba; a bűn a rosszhoz való hozzájárulás.

Nem volt olyan nagy rendszerező elme mint pl. Scottus Eriugena, de erős dialektikus tehetség volt. Műveit nagyrészt elégették; a fennmaradt csonka kódexek tartalmából is megállapitható, hogy Abaelard gazdag szellem volt, de hasonlított olyan feltalálóhoz, aki maga sem tudta találmányának rendkívül nagy értékét; nem tudatosan megindította a kritikai tanulmányok fejlődését. Az általa összehalmozott sokféle értékes anyagból az utódok építették a tudományos theológia dómját.

Nagy ellenfele volt clairvauxi sz. *Bernát* (1091—1153) apát, a nagy misztikus, „hatalmas márványoszlop" a doctor mellifluus és az „utolsó egyházatya" jelzőkkel ékesített szent, — néha erős hévvel és szatirikusan megtámadta Abaelardot, pl. így írt: „Van itt Franciaországban egy új, a régi bölcselőből átvedlett theológus, aki eleinte a dialektikában kontárkodott, most pedig a Szentírásban űzi eszelős játékát. Ez az ember mindent tud... mindennek okát adja, annak is, ami az észokokat túlszárnyalja. Így aztán egyszerre oktalan is lesz, meg hitetlen is. Mi is lenne jobban észellenes, mint az ésszel az ész fölé emelkedni. És mi inkább hitellenes, mint semmit sem hinni, amit az ész nem képes belátni." (Tract. de errore Abael. c. I. n. 1—2.)

* * *

Abaelardtól kezdve a platonizmust mindinkább kiszorítja az aristotelizmus. A XII. század közepén lefordították Aristoteles Analitikáját, Topikáját és Sophistikáját; ezekből alakult a *nova logica*. A XII. század végéig kialakult a skolasztikus gondolkodást kifejező irodalmi és tanító módszer. A középkori bölcselő gondolkodás belső egysége könnyebben kifejlődhetett volna, ha az ókori- és keleti nagy gondolkodók szellemi hagyatéka: Nyugaton korábban és nemcsak fogyatékos részletekben, hanem bőségesebben ismeretes lett volna.

A gondolkodás formáját az aristotelesi logika adta ugyan, de a tartalma leginkább az ágostoni-újplatonizmus eszmekincséből töltekezett. Később a platoni és aristotelesi ismerettan keverékével az elvonás mellett az intuició is érvényesül mint ismeretforrás. E szinkretizmus szerint: az érzékelhető dolgok ismeretét elvonással, az érzékfeletti valókat, Istent, lelket, a fő észelveket pedig velünkszületett vagy az isteni megvilágítással szerzett módon ismerjük.

Tárgyilagosan meg kell említenünk, hogy a dialektikusok között volt sok semmitmondó, szőrszálhasogató, kiket már kortársaik is *nugiloqui ventilatores*-nek neveztek. Ezek a széllelbélelt fejű érvelők voltak a középkor, főleg a XII-ik század szofistái. Kiváló volt köztük a párisi Adamus Parvipontanus, kinek iskolájában körömszakadásig vitatkoztak pl. azon, hogy a kócmadzagon terelt malac esetében a malac vezeti-e az embert, vagy az ember a malacot? Másutt azon vitatkoztak, hogy hány lélek fér el egy tűhegyen.

A dialektikus készség kifejlesztése mellett a XII. század végén a jövendő skolasztikus nagy szintézisnek, a fokozódott tudásanyag egységes feldolgozásának lehetősége végre elérkezett. A tételek dialektikus gondolatmenete is kialakult: felsorolja az ellenvetéseket, majd az ellenvetéssel szembefordított tekintélyt, ezután kifejti részletesen a tételt és érveit, végül egyenként, megoldja az összes felhozható nehézségeket. A skolasztika bizonyításmódja olyan volt, mint a páncélba öltözött nehézfegyverzetű lovag kivédhetetlen kardcsapása.

A dialektika az új-korban is megtartotta jelentőségét a bölcseletben, bár nagyon ellentétes irányok szolgálatába állították az idők folyamán.[1]

A skolasztika első mesterei.

A tudomány eredményeinek egységes összefoglalására törekedtek; elfogadták az aristotelesi ismerettan lényeges mozzanatait. Igyekeztek az ágostoni platonizmust Aristoteles eszméivel összeegyeztetni. Előljárt e munkában a párisi szent Viktor-kolostor híres iskolája.

Hugo a S. Victore (1096–1141) szász grófi család sarja, kiváló bölcselő, misztikus theológus és természettudós volt. A párisi ágoston-kanonokrendi sz. Viktor kolostorban tanult és

[1] A modern dialektikának a materializmussal kapcsolatos szereplésére példa Jeszenszky Erik „Dialektika" c. új munkája, melyben olvassuk: „A dialektikus tudományt nem haladhatja meg az idő, mert a dialektikus tudomány, önönmagának megtartása mellett, önönmagának folytonos meghaladása az időben. A dialektikus tudomány nem lehet dogmatikus, mert egyetlen dogmája a dogmák elvetése, nem merevedhet meg, mert szelleme maga a hajlékonyság. Az a mozgalom, mely a dialektikus tudományt fogadja el vezetőjének, nem bizhatja magát emberfeletti törvényekre, mert számára törvények működése és emberi cselekvés azonosak... (1941–6. l.)

tanított. Jeligéje: Tanulj meg mindent, majd belátod, hogy mi sem felesleges! — Ismerettanában az aristotelesi elvonás-elméletet hirdette; a tudományok alapja a logika, mely nem a tárgyakat elemzi, hanem az értelemmel foglalkozik. Didascalion című összefoglaló művében a tudományokat négy főcsoportba osztja, melyek a theoria, praxis, mechanika és logika. A posteriori módon, a külső és belső tapasztalatból érvel Isten létéről.

Hugó a misztikus szemlélet három fokán megkülönbözteti 1. a cogitációt, mely a dolgok érzéki és képzeleti felfogása; — 2. a meditációt, mely az előbbi megfigyelést bensőségesen elmélyíti; — 3. a kontemplációt, mely intuitív szemlélettel a természetismeretből Istenig hatol. Jeles műve még: De unione corporis et animae. Találó mondása: Coarctata scientia jucunda non est! — Mély definiciója a *hit*-ről: „Voluntaria absentium certitudo supra opinionem et infra scientiam constituta; — a hit: a távoli dolgoknak a vélemény felett és a tudás alatt álló, akarattól függő bizonyossága". — Hugó főérdeme, hogy theodicaeai istenérveit empirikus alapon fogalmazta; az esetlegesség, a keletkezés és elmúlás érvei a kiindúló pontjai. — Tanítványa: *Richardus a St. Victore* mestere világnézetét vallotta.

Salisbury János (1117—1180) a meggyilkolt Becket Tamás érsek titkára, majd chartresi püspök, leírta az universaliák kérdésének történetét. Szerinte: a bizonyosság alapjának, a rationes aeternae-nek ismeretére a szemléleti adatokból való fizikai és metafizikai elvonás révén jutunk. Államtanában az első korszak társadalmi eszméit összefoglalta.

Alanus de Insulis (1128—1202) kortársaitól a „doctor universalis" címet kapta. Nemcsak a hittudományi tételeket, hanem a hittitkokat is matematikai dedukciószerűen bizonyítja a Maximae theologicae című művében. Párisban tanított, utóbb a ciszterci rendbe lépett. Mintaszerű tudományos módszernek a matematikai dedukciót tartotta; az Egyházatyák tételeiből szillogizmussal vezette le a misztériumokat is. Igy előhírnöke lett Descartesnek és Spinozának. Vallotta a számok metafizikai jelentőségét. Szerinte: a lélek és a test közti kapcsolatot a *spiritus physicus* alkotja; a világ rendjét és fejtődését pedig az Isten által önálló létezőnek teremtett *természet* tartja fenn.

A skolasztika első korában az aristotelesi elvek mindinkább tért hóditanak; az egységesítő szintézis kezd kialakulni. A mélyre-

látók már kihirdették, hogy minden fizikai való anyagból és formából van, de a forma nem a létezés szubstánciális elve, hanem a tulajdonságok összege.

Újabban felfedezett, vagy Keletről átszármazott Gondolat-mesterművek tanulmányozása révén is: a Nyugat-i bölcselet tökéletesbbedett.

Keleten a szírek, arabok és zsidók Aristoteles összes műveinek birtokában és hatása alatt művelődtek; Nyugaton az antik szellemi értékeket gyűjtötték, melyek hatására ez egyetemes tudású és mélyen spekulatív lángelmék megalkották a skolasztika aranykorának csodálatos gondolat-dómját.

* * *

Prohászka Ottokár a tudásról és az életről.

„Az ismeret az csak tél, melyben a hó világít, melyben jégvirágokban s kristályos bár, de hideg formákban merevült meg az élet folyama; de sem a hideg formákból, sem a jégvirágokból meg nem élünk. Nekünk nem az kell, hogy a fogalmak és az értelmi műveltség jégvirágokban reánk fagyjon; hanem az, hogy az élet lelkünkben a maga sajátos formáiban, amilyenek az odaadás, a bizalom, a vágy, a szeretet, a kitartás és fegyelem fakadjon."

„A szent éj fénye (Karácsony) még ma is világít... Ez a világosság nem a tudomány virrasztó éjféli lámpafénye, nem a forrasztócsövek lángja, nem a színelemzések tört sugara, nem a reflektorok viharos tengereket bejáró fénye, hanem olyan világosság-féle, mint amilyen a napsugár, mely magasból jön s eligazít s melyből élet és szépség lesz a földön. Ez a világosság az a nagy hit, hogy Isten van velünk, hogy lejött közénk, hogy ő a mi napunk és életünk."

(Magyar Figyelő. 1911.—445.)

Az arab és a zsidó bölcselet hatása.

AZ ARABOK az antik görög természettudománnyal, főleg a fizikával, matematikával és bölcselettel a szír keresztények révén ismerkedtek meg.

A VIII–X. században tűzzel-vassal terjeszkedő arabok nemcsak Előázsiát, Egyiptomot, Észak-Afrikát, hanem Spanyolországot is meghódították, itt Cordovát a művelődés központjává fejlesztették, innét érintkeztek a nyugati kereszténységgel. Cordova volt a nyugati Bagdad.

Az Abasszidák 750-től a bagdadi udvarukba szír természettudósokat és bölcselőket hívtak; főleg a nesztoriánusok edessai iskolájának későbbi ágazataiból (Nisibis, Gandisapora, Resaina, Kümersin) való tudósok nemcsak Aristoteles összes műveit fordították szír nyelvre, később arabra, hanem a görög matematika, orvostudomány és a bölcselet sok nagyértékű művét kincsükké tették a fordítások révén.

A szír és arab tudósok Aristotelest újplatonikus alapon magyarázták; így az arabok az antik filozófiát könnyebben összeegyeztették a mohamedánizmussal. Hirdették, hogy a lét az Abszolutum emanációja, az ismeret pedig isteni megvilágosítás eredménye.

Az Aristoteles-kutatás lázában sok olyan mű volt forgalomban a nagy Stagirita nevén, melyeket a kritika utóbb apokrif iratoknak bizonyított. Így pl. az „Aristoteles theológiája", a „Liber de causis" című műveket a XVIII. sz.-ig a Filozófus művének vélték.

Bagdadban tanított az első hellenista műveltségű arab tudós *Alkendi* († 870 körül). Bölcselő, matematikus, csillagász, orvos volt; az arabok „a filozófus-"nak nevezték. Közel 200 munkát írt, sajnos legtöbbje elveszett. A matematikát tartotta a tudományok alapjának. Ismeretelmélete újplatonikus volt.

Az ősanyag mivolta *Masarrah* († 931) szerint: fényszerű szellemi való. E vélemény a nyugati skolasztikus anyagelméletekre nagy hatással volt.

Az aristotelesi logikát az arab iskolákba *Alfarabi* († 960) vezette be. Peripatetikus bölcselő, matematikus, csillagász, zenész is volt. Bagdadban tanított, utóbb Aleppóban és Damaszkuszban élt. Fennmaradt kevés művei közül néhány: héber fordításban kerülte el a pusztulást. Istenbizonyítását nagy szent Albert is elfogadta. Megkülönböztette a létet a lényegtől; Isten lényege a lét, ebből áradnak ki a dolgok, melyek az universum egyedei. A lét és a gondolkodás forrása Isten; a lélek halhatatlan. A perspektiváról is írt.

Avicenna

Az arab „filozófus-fejedelem" *Ibn Sina* vagy *Avicenna* (980—1037) bölcselő, hittudós, fejedelmi családok orvosa, tanító bölcs volt. Már gyermekkorában jogot és hittudományt, 16 éves korában orvostant tanult. Filozófiai előadásokat tartott nagy hallgatóság előtt, utána zeneszó mellett tanítványaival mulatott. Több mint száz kötet könyvet írt. Főműve a 18 kötetes „gyógyulás könyve" c. tudományok enciklopediája; legfontosabb műve pedig a Metafizika, melynek újabb latin fordítása 1926-ban jelent meg. A Nyugat Avicenna műveit a XIII. században fordításokból ismerte meg.

Tanította a világ örökkévalóságát; az emánáció folyamata is örök. Istenből árad a szellemvilág, melynek utolsó emánációja a cselekvő értelem, belőle létesülnek a halhatatlan egyedi lelkek és az érzéki lények formái. Az emberi ismeret legmagasabb foka az extasis.

Nagy természettudós, kiváló optikus volt *Alhazen* (Ibn el Heitham el Basri, 965—1038). Bár a fénytörés törvényét még nem ismerte, már írt a gömbsüveg nagyító képességéről. A geometriai optika mestere volt; a tükrözés törvényeit ismerte. Kimondotta, hogy a fénysugár nem a szemből, hanem a tárgyból indul ki, a szem csak felfogó készülék. Latin fordításban is megjelent főművét (1572) Witeló és Roger Bacon is forrásul használták.

Kiváló orvostudós volt Ibn Nefisz († 1290 körül). Arab természettudósok főleg a kémia terén végeztek fontos felfedezéseket.

Nyugaton a cordovai *Abul-Kázim* (Alsaharavi, † 1106) nagyhírű sebészorvos, Altaszrif címen leírta az akkori orvostudományt. E mű latin fordítása nagy hatással volt az európai orvostudomány fejlődésére.

Az arab természettudomány nyomán fejlődött a természetbölcselet.

A filozófusok ellen gyakran felhangzott az igazhitű mohamedán teológusok részéről a racionalizmus vádja. *Gazali* (Algazel, † 1111.) az Izlam legkiválóbb teológusa, megírta a latinra is lefordított Destructio philosophorum-ot, melyben aristotalesi fogalmakkal érvel a Korán hittana mellett. Apológiájára Averroes válaszolt.

Az arab bölcselet a XII. században Spanyolországban virágzott. Kiváló filozófus volt itt *Avampace* (Ibn Baggah, † 1138) Aristoteles magyarázó és misztikus.

Abubacer (Ibn Tufejl, 1100—1185) bölcselő, orvos és államférfi. Fennmaradt műve a Hajj ibn Jakzán című bölcseleti regény, mely nemcsak latin-, hanem több európai nyelvű fordításban megjelent.

Averroes

A legkiválóbb nyugati arab bölcselő, Aristoteles nagytekintélyű magyarázója *Averroes* (Ibn Rusd, 1126—1198) bíró, orvos és filozófus. Kordovában született előkelő családból. Élete vége felé irigyei bevádolták, a racionalista bölcselőt a vakbuzgó kalifa száműzte, írásait elégette. Averroes iratai mégis fennmaradtak latin és zsidó fordításokban. A teljes aristotelesi szöveget, — az újan felfedezett Metafizikát is — magyarázta. Aristoteles eredeti tanait akarta ugyan hirdetni, de az újplatonizmust nem tudta levetni. Művei a XIII. század közepén már lefordítva a tudósoknál forogtak közkézen ; kivált a párisi egyetemen és a ferenceseknél olvasták. Averroes a világ legnagyobb emberének Aristotelest tartotta.

Hirdette, hogy a filozófia a teljes igazságot felöleli, de ezt kevesen érik el, a többiek, az átlagemberek rászorulnak a kinyilatkoztatásra. A belátás csúcspontja a bölcselő tudás. — Az intelligenciák Istenből áradnak (monopszichizmus). A Hold mozgatója az emberi értelem. Az istenérvek közül a célszerűségi a legmeggyőzőbb. Az anyag öröktőlfogva létezik, benne magszerűen rejtőznek a később kifejlődő formák.

A párisi egyetem bölcsészeti karán Brabanti Siger vezetése mellett nagy mozgalom támadt az averroizmus mellett ; ellene főleg aqu. sz. Tamás küzdött. A tévtan főbb pontjai : a világ és a mozgás örökkévaló ; — az összes emberekben egy és ugyanazon

értelem van (intellectus universalis); — az igazság kettős, a hittudományi igazság gyakran ellent mondhat a filozófiai igazságnak és viszont.

Averroes az intellectus universalis tanát azzal indokolta, hogy mivel a szellem nem sokszorozódhat, azért csak egyetlen értelem létezhet, mely az istenség emanációja. Az emberi megismerés az egyetemes világértelemben való részesedés, legmagasabb foka a misztikus ismeret. Az egyetemes értelem halhatatlan ugyan, de a testhez kötött egyéni lélek elpusztul, illetve a halál pillanatában beleolvad az egyetemes szellembe.

Az averroizmus ellen tiltakozott az 1270. és 1271-iki párisi elítélés, a tan mégis elterjedt, sőt olasz iskolákban még a XVI. században is otthonos volt; a humanista bölcseletben szerepelt, sőt a modernizmus is felújította az averroista tanokat. Az újabb latin averroizmus egyik híve: Johannes Jandunus önmagát Averroes majmának nevezte.[1]

* * *

A nyugati ker. bölcselet fejlődésére jelentékeny hatással volt a *zsidó bölcselet*, mely az arab filozófiai spekulációkat tökéletesbítve, Spanyolországban megerősödve szerteáradt, főleg a XI. és XII. században. Legkiválóbb zsidó filozófusok:

Salamon *ibn Gebirol* (Abi-Cebrol 1020—1060 ?), akit a XIII. század skolasztikusai *Avicebron*-nak neveztek és arabnak tartottak, de Munk 1845-ben megállapította, hogy zsidó bölcselő volt. Gondolatrendszerét az aristotelesi, újplatonikus és arab filozófiai eszmékből állította össze és a latin fordításban fennmaradt „Fons vitae" című művében, párbeszédes alakban leírta. E mű hatással volt a Soharban kifejlődött zsidó kabbalára. A teremtés és az emanáció fogalmát igyekezett összeegyeztetni. Szerinte: a Teremtő először a kozmikus szellemet létesítette, ebből a további emanáció révén kifejlődnek a materia universalis és a forma universalis sokféle módosulása révén a dolgok. A szellemi lényeg is subtilis anyagból (materia spiritualis-nak nevezték később) — mely testetlen — és formából összetett létező.

[1] Az arab bölcseletben jelentékeny volt az u. n. Őszinték szövetsége (ichvám al-szafá) mozgalom; tagjai a mezopotámiai Baszrában a X. században megírták 51 fejezetben a tudományok enciklopediáját.

Az izlám és zsidó filozófiáról részletesebben: Goldziher Ignác értekezése, a Kultur der Gegenwart sorozat Allgemeine Geschichte der Philosophie című kötetében.

Gebirol e sajátos universalis materia és forma tana — mint később majd rámutatunk — a skolasztikában meggyökeresedett és nagy viták, szellemi csaták oka lett.

Maimonides

Maimonides Mózes (rabbi Maimuni, Rambam, arabul: Abu Imram Musa ben Maimum, 1135—1204.) a legnagyobb zsidó vallásbölcselő és kodifikátor, Cordovában született, később viszontagságok után Kairóban letelepedett, hitközségi rabbi és Szaladin szultán orvosa volt.

A tévelygők útmutatója című főműve 1190-ben jelent meg (Klein Mór magyarra fordította 1879.); e könyvben az aristotelesi bölcselettel igyekszik összeegyeztetni a zsidó világnézetet. (Arabul és franciául kiadta a Tévelygők kalauza-t Munk 1856—66.)

Maimonides önálló istenérve a lények korlátozottságából és változandóságából következtet a szükségképeni létezőre. Isten a világ anyagát semmiből teremtette. A test feltámadása észérvvel nem bizonyítható hittétel. A misnához (a zsidók szájhagyományos törvénye) arab nyelven írt kommentárt (1168). Misné Tóra címen 1190-ben 14 könyvben megírta a zsidó törvények kodifikációját; e mű döntő hatású lett a zsidó vallási élet későbbi alakulására.

A „filozófus sors" Maimunit is elérte: allegorikus bibliamagyarázatai miatt racionalizmussal vádolták és hitsorsosai kiközösítették. Orvosi műveit is több nyelvre lefordították. Főleg az istenérvei révén a skolasztikára nagy hatással volt.

Az arab és zsidó filozófusok nagy műveit a XIII. és XIV. században a spanyol- és franciaországi zsidók terjesztették Nyugaton; így jelentékenyen hozzájárultak Aristoteles *teljes* szellemi hagyatékának közkinccsé tételéhez.

Itt megemlítjük, hogy az arisztotelizmus terjedését Nyugaton kezdetben egyházi tilalmak akadályozták, mert bizalmatlanok voltak az ágostoni-újplatonikus eszmékkel ellenkező tanok iránt, valamint az arab eredetű fordítások sem voltak mindenkor megbizhatók. A párisi zsinat 1210-ben óvatosságból megtiltotta Aristoteles fizikai műveinek használatát, öt évvel utóbb a pápai követ a metafizikai műveit is eltiltotta. IX. Gergely 1231-ben e műveket ugyancsak eltiltotta, de ugyanakkor bizottságot nevezett ki, melynek feladata Aristoteles összes műveit megbizható hűséggel lefordítani. A párisi egyetemen 1255-től már magyarázták összes műveit; legmegértőbb értelmezője aqu. sz. Tamás volt.

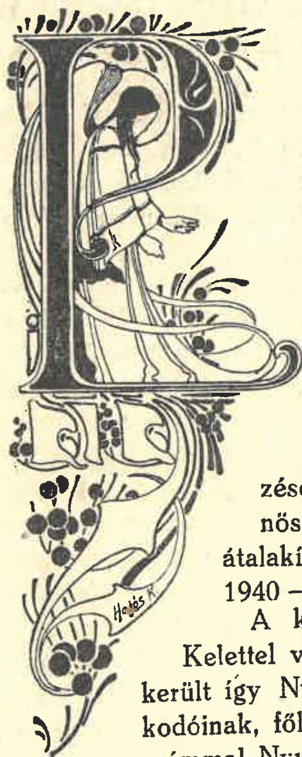
„Neminem enim diligit Deus, nisi eum, qui cum sapientia inhabitat. Est enim haec speciosior sole, et super omnem dispositionem stellarum, luci comparata invenitur prior. Illi autem succedit nox, sapientiam autem non vincit malitia."

(Liber Sapientiae VII. 28.—30.)

„Vani autem sunt omnes homines, in quibus non subest scientia Dei, et de his, quae videntur bona, non potuerunt intelligere eum, qui est; neque operibus attendentes, agnoverunt quis esset artifex . . . a magnitudine enim speciei et creaturae cognoscibiliter poterit creator horum videri."

(Liber Sapientiae XIII. 1.—5.)

A skolasztika aranykora.

ÜNKÖSDI LÁNGOK sziporkáztak e korban... Elfogulatlan elme ma már meg tudja becsülni a skolasztika kultúrtörténeti értékét. Modern tudósok is nagyrabecsüléssel magasztalják. Pl. A Nobel-díjas Alexis Carrel így nyilatkozott: „Embereknek a skolasztikus fegyelem által megélesített elméjéből kiugrott a tudomány. És akármilyen különösen hangzik, a Nyugatnak azok az emberei önmagáért művelték a tudományt, az igazságért, a szépségéért, teljes érdektelenséggel. Ahelyett, hogy megmaradt volna egyéni önzésében, mint történt a Keleten és különösen Kínában, ez a tudomány 400 év alatt átalakította a világot." (Ismeretlen ember — 1940 - 298. l.)

A kereszteshadak révén is megélénkült a Kelettel való forgalom; sok becses filozófiai mű került így Nyugatra. Az antik filozófia nagy gondolkodóinak, főleg Aristotelesnek művei lassankint teljes számmal Nyugatnak is kincseivé lettek. Tudós fordítók a görög, szír, arab és zsidó nyelven írt műveket latinra fordították. Különösen kitűnt e működésben a dominikánus nyelvtudós *Moerbeke Vilmos* (1215—1286).

Három körülmény elősegítette a skolasztika virágzását: 1. a forrásművek sokasága; 2. az egyetemek alapítása; 3. a kolduló rendek alapítása. Nagy pápák és fenséges dómokat építő hivek milliói becsülték nagyra e kor tudósait.

A legfőbb tanító- és tudománytművelő intézetek a középkorban a pápai- vagy püspöki alapítású egyetemek voltak. Az első

universitas magistrorum et scolarium a XIII. század elején a párisi Szajna-szigeten működő iskolák egyesülése révén létesült. 1231-ben a pápa is elismerte három fakultását.[1] Kevéssel utóbb alapították az oxfordi, a bolognai és a nápolyi egyetemeket. A filozófiai mozgalmakat főleg a párisi egyetem hittudományi és bölcseleti fakultása irányította.

A bölcselettörténet egyik legérdekesebb mozzanata az a különös és csodálatos tény, hogy a skolasztika aranykorának legragyogóbb elméjű bölcsei — koldusbarátok voltak. A Gondviselés intézte így!

A XIII. század elején alapított koldulórendek vezetői az élet követelményeit figyelve hamarosan belátták, hogy nem elég a jámborság és egyszerűség, „sancta rusticitas sibi solum prodest," ellenben a tudás, a műveltség — főleg ha a vallásossággal kapcsolt — hódító hatalom.

A rendalapító assisii sz. Ferenc nem szerette a tudományt, mert tudta, hogy a száraz gondolatok elfonnyasztják a lelket. Ki is fejezte aggodalmát: „Multi sunt, qui totum studium suum et sollicitudinem suam die noctuque ponunt in scientia, dimittentes vocationem suam, sanctam et devotam orationem." — Isten mégis úgy akarta, hogy a ferences lélek szent Ágoston tudós-bölcs szellemében is kivirágozzék. A franciskánosok bolognai iskolája még sz. Ferenc életében létesült; 1230-ban Párisban és Oxfordban alapítottak híressé vált rendi iskolát. Kezdetben a ferencesek csak theológiát tanítottak, később azonban az élet követelte, hogy bölcselettel, tehát az antik filozófusok eszmerendszereivel is foglalkozzanak. Ezt könnyebben tehették azért is, mert sok tudós világi is belépett a rendbe, mint pl. Halesi Sándor párisi egyetemi tanár, aki az aristotelesi bölcseletet is beoltotta a ferences, theológiába. Érthető, hogy a rendtársak konzervatív csoportja tiltakozott a „pogány" újítás ellen, mely rongyokba öltözteti a theológiát a királyi tudományt („induunt regem vestibus sordidis et laceratis"), A filozófia mégis győzött . . . sz. Bonaventura és

[1] Az universitas négy fakultása: hittudományi, bölcseleti, jogi és orvosi. A filozófia elvégzése után iratkozhattak a theológiai szakra. A jelöltek a baccalaureátus elnyerése után két évig a klasszikusokat magyarázták, ezzel magisteri címet szerezve önállóan taníthattak. Studium generale-nak is nevezték; a tanárok és a tanulók minden nemzetből valók lehettek. — Hazánkban az első egyetemet pápai beleegyezéssel Pécsett Nagy Lajos alapította; 1543 ban a törökdúláskor szünt meg.

Duns Scotus is bölcselő hittudósok voltak. Az oxfordi-ferences irányzat pedig a tapasztalati tudományokat kiválóan művelte, gyakorlati irány volt

A tudományok művelését a predikátorok rendjének alapítója kifejezetten követelte. Ezért írta sz. Bonaventura: „Prius unctio, dein speculatio! Alii (sc. Praedicatores) principaliter intendunt speculationi, a qua etiam nomen acceperunt et postea unctioni. Alii (sc. Minores) principaliter unctioni et postea speculationi Et utinam iste amor vel unctio non recedat a Cherubim." A szerzetesek tudományművelését elősegitette a fegyelmezett lelkület, a kolostori magány és csend, a rendelkezésre álló könyvtár és a másféle tevékenység alól felmentett, anyagi gondoktól mentesített életmód.

Az újan alapított domonkosrend és ferencesrend tudós tagjai már 1231-ben tanszéket foglaltak a párisi egyetemen; a világi papság tiltakozása és féltékenysége, az intrikák és viták özöne sem tudta megakadályozni a nagytudású és szentéletű szerzetes-professzorok elismerését.

A skóla bölcselői a XIII. sz. első felében az ágostoni-aristotelesi szinkretizmust alkották meg. Az újplatonizmus hatását mindinkább csökkentette a Nagy Albert és sz. Tamás érveivel erősödött aristotelizmus, melyet az averroizmus, a hódító empirikus és matematikai módszer is elősegített.

E szinkretizmus bölcselői voltak: *Gundisalinus* Domonkos segovai főesperes (XII. sz. II-ik fele), művein meglátszik Avicebron hatása. A lélek halhatatlanságát szerinte a gondolkodás szellemi természete és az elragadtatás bizonyítja. — *Alfredus Anglicus*, toledói fordító, a De motu cordis c. mű szerzője. — Párisi *Auvergnei Vilmos* (†1259) tanár, püspök, aki Ávicebront a legnemesebb filozófusnak nevezte. — *Auxerrei Vilmos* (†1235 ?) párisi tanár, a Summa aurea szerzője. — *Genti Henrik* (†1293) kanonok, párisi tanár, a „doctor solemnis", aki hevesen ellenezte, hogy a koldulórendek tagjai egyetemen taníthassanak.

* * *

Kiemelve kell itt megjegyeznünk, hogy a skolasztikus tudósok, a metafizikusok ép úgy, mint az empiriát sürgetők és Aristotelesért lelkesülők is nagyon jól tudták és belátták azt, hogy merő tapasztalati ismerettel és matematikai tudással lehetetlen a világot megérteni. Akár lapos korongnak, akár gömbalakúnak vélték a

Földet, meg voltak arról győződve, hogy a mérésekkel és kísérletezésekkel szerzett földi ismeret nem elég a makrokozmosz megértéséhez, ehhez bölcseleti mély elvonások, következtetések szükségesek.

A középkor tudósai is tudták azt, amit *Mikola* tanár kitűnő könyvében így fogalmazott: „Ha a földet egy méter sugarú gömb alakjában állítjuk elő és ezt a gömböt vékony lakkréteggel vonjuk be, akkor ez a vékony lakkréteg az a világ, amelyben az ember él, kísérletezik, megfigyel és az itt nyert törvényeket általánosítja a nagy mindenségre. Absztrakciók, általánosítások, elmebeli folyamatok termékei nélkül tehát a makrokozmoszról felfogást alkotni nem is lehet." (A fizika gondolatvilága. — 1933—176. l.) — A skolasztikus természetbölcselők, a metafizikusok, a platonikus-aristotelesi szinkretizmus bölcselői: a világot nem ürgelyukból nézték és nem közellátó naiv következtetéssel alkották meg világnézetüket. Érdemük annál nagyobb, hogy kezdetleges természettudományos ismerettel rendelkeztek, mégis a nagy problémákat meglátták és azokat csodálatos mélylelkűséggel elemezve, átfogó világszemléletet alkottak.

Megjegyzésre érdemes *Mikola* tanár e megállapítása: „A skolaszticizmus az okszerűség, a racionalizmus iskolája. Benne minden tényleges vagy elképzelt jelenségnek megvolt a maga oka. A skolasztikus iskolában az emberi szellem ránevelődött az okok szerinti gondolkodásra, a természet rendjébe, törvényszerűségébe vetett hitre... Az axiomatikus világfelfogás a logikában, különösen pedig a szillogizmusban olyan mechanizmust akar teremteni, amely az embert gondolkodási folyamatában vezesse. A szillogizmus tulajdonképen primitív megnyilatkozása a mathematikai összefüggésnek, ez is, az is kifejezője az emberiség ősrégi tapasztalati igazságának, amely szerint a világ jelenségei között kapcsolatok állnak fenn. A skolaszticizmus másik nagy érdeme tehát az, hogy az emberi szellemet a mathematikában való hitre nevelte rá." (A fizika gondolatvilága. 1933—171-2.)

* * *

Halesi Sándor

Az ágostoni-eszméket őrizte a régi ferences iskola, a párisi és oxfordi egyaránt, ez utóbbi azonban empirista is volt.

Az első ferences tanár a párisi egyetemen *Halesi Sándor* (1175—1245) Hales nevű angol községben született. Párisban

tanult, ugyanitt tanított; előbb a szabadművészetek-, majd a hittudományok karának tanára volt. Bölcseleti tanait a Petrus Lombardus beosztását követő Summa Theológica-ban írta le. Ismerte az antik filozófusokat, Aristoteles legtöbb művére utalt. Kortársai „doctor irrefragibilis"-nek nevezték. IV. Sándor pápa a francia ferences tartományi főnökhöz intézett külön bullában: a paradícsomi forrás áradatának nevezte Halesi S. tudományát és *törhetetlen* tételeit.

Az augusztinizmust vallotta ugyan, de műveiben felhasználta csaknem az egész Aristotelest az arabokkal, főleg Avicennával egyetemben Nem volt ugyan a szintézis és az áttekinthetőség mestere, mégis továbbfejlesztette az Abaelard-féle sic et non-módszert; az aristotelesi és arab nagy eszmék felhasználásával előkészítette az arany-skolasztikát. Tanította a teremtett valók anyag-alak összetételét. Realista volt; az egyetemes fogalmat a dolgok formájának vélte. A működő- és befogadó értelem közti különbséget ismerte. Az akarat szabadságát védte. Istent summum bonum-nak nevezte; elfogadta az ontologikus isten-érvet. Vallotta hogy Istent pozitíve meg nem ismerhetjük, hanem csak privative.

Halesi Sándor midőn a szerzetbe lépett (1231) már rendes tanár (magister regens) volt a párisi egyetemen. A párisi rendház noviciusaként: a zárda nagy tantermében folytatta egyetemi előadásait; az akkori egyetemi szabályzat szerint ugyanis, a párisi ferences hittudományi főiskola az egyetemhez tartozónak számított; egyik ferences tanár az universitas professzorkarának rendes tagja volt.

Halesi S. utóda, Johannes de Rupella már ferences szerzetes volt az egyetemi tanszék elfoglalásakor. A párisi universitáson ez időtől kezdve a ferencesek és dominikánusok törvényes jogcímen tanítottak, eleinte egy-egy, utóbb két-két tanszéken. Ezért a világi papság hevesen tiltakozott, az 1255—59-ik években lezajlott nagy küzdelemben főleg sz. Bonaventura és sz. Tamás lángelméje vívták ki a mendicantes-tanárok részére a fölényes diadalt.[1]

[1] Halesi S. érdemeit még rendtársai közül is egyesek kicsinyelték. Pl. *Rogerius Bacon* így irt: „Fratres adscripserunt ei magnam Summam illam, quae est plus quam pondus unius equi . . . Exemplar apad fratres putrescit et iacet intactum". Pedig a lósúlyú Summa nem rothadt a testvéreknél, hanem tekintélyes forrásmű volt, melyet neves tudósok, sőt aqu. sz. Tamás is gyakran idézett. Kifejezetten Halesi Sándor tudományos útján akart haladni nagy tanítványa sz. Bonaventura, aki jeles tanára műveiből hálásan idézett és vallotta Róla: „cuius vestigiis praecipue inhaerere propono." A bíboros főpap alázatos nagyrabecsülő szeretettel járt egyszerű tudós mestere nyomán.

Szent Bonaventura „doctor seraphicus" (1221—1270.)

A ferences Ágoston-aristotelesi irány sz. Bonaventura rendszerében virágzott ki. XIII. Leó szerint: „az összes misztikusok fejedelme" volt.

Bonaventura, családi nevén Fidanza János Toscanában (Bagnorea) született. A legenda szerint négy éves korában csodásan meggyógyította, assisii sz. Ferenc és szerencsés jövőt (Bonaventura) jósolt neki. Huszonkét éves korában ferences lett, Párisban Halesi Sándor tanítványa volt; 1248–56-ig a párisi egyetem tanára. Ekkor írta legtöbb tudományos művét. Párisban benső barátságot kötött aqu. sz. Tamással, akivel együtt diadalmasan küzdött Saint Amour-i Vilmos és a „doktor solemnis" Genti Henrik kanonok és tanár ellen, akik a kolduló szerzetesek egyetemi tanársága ellen támadtak.

Harminchat éves korában a rendtársai generálissá választották: e tisztségét 1273-ig bölcseséggel viselte, a Rend második alapítója volt: kétszer is átdolgozta a rendi szabályokat, végezte a benső rendi szervezést, új alapra helyezte a rendi tanulmányokat.

X. Gergely 1273-ban bíborossá nevezte ki, megbízta a II. lyoni zsinat előkészítésével. Aqu. sz. Tamás a zsinatra utazás közben meghalt; Bonaventura nagy tudásával, ragyogó szónoklataival és életszentségével a zsinat vezető egyénisége lett. A zsinat befejezése előtt járványszerű betegségben meghalt. Túlsokat dolgozott; dogmatikai és misztikai műveket írt. Richardus a st. Victore eszméi nyomán generálissága idején megírta a középkor legkiválóbb misztikáját lelki magányában az Alverna hegyén; a mű címe: Itinerarium mentis ad Deum. Hasonló műve az Incendium amoris.

Mint Albano püspöke: adminisztrativ egyházi ügyekkel is sokat foglalkozott; szentbeszédeiből gondolatgazdagság áradt. Sokat és szépen írt, valószínűen Ő a szerzője a Stabat Maternek is. Breviloquium című művében a dogmatikát foglalta össze. Misztikájában a ker. tökéletesség három foka: 1. a parancsok megtartása, 2. az evangeliumi tanácsok követése, 3. Isten ismerésében és szeretetében gyarapodás a szemlélődésig. Misztikus írásait szerafikus melegség jellegzi. Jelszava volt: *plus unctione, quam speculatione!*

Egyéniségét tisztánlátó ész, rendszerező készség, melegség,

misztikai mélyenjárás és szónoki lendület jellemzi. Az eredeti ferences iskola klasszikusa volt, mintaképe a franciskánus szellemű theológusnak. A kegyelet és az alázatosság konzervatívvá tette, mégis ismeretelméleti kérdésekben igyekezett az ágostoni irányt összeegyeztetni Aristotelesszel, akinél mégis jobban vonzotta Platon. Szent Tamás az észhez, Bonaventúra a szívhez szólt. A Sentenciák könyveiről és a Szentírásról írt kommentárjait is átitatta szeraíikus gondolatokkal.

Már Halesi Sándor törekedett az ágostoni-aristotelesi színkretizmust valósítani; tanítványa Bonaventura is ezt kisérelte meg. Emez ismerettan szerint: az érzéki világról elvonás útján, — a lélekről és Istenről pedig intuitív közvetlenül szerzett ismeretünk van. Sz. Bonaventura tanítja, hogy az érzékszervek az összes dolgok közös formáját alkotó *fény* diffuziója révén keletkező érzéki képeket fogják fel. Az érzeteket a központi érzék egybefoglalja és a képzeleterő megőrzi. A fogalmat a képzeletből az intellectus possibilis és agens alakítja ki.

Kiemelve kell itt megjegyeznünk, hogy e korszakban sokat vitatkoztak az u. n. *fény-metafizika* tételein. Minden dolog fénytünemény. Isten a teremtetlen fény; a lét és a fény azonosak. A meghatározhatatlan ősanyag is fényszerű, legcsekélyebb, de mégis tényleges aktualítás. — Ez az elgondolás annál érdekesebb, mert a mai sugárzástan és a modern anyagelmélet is azt vallja, hogy fény volt minden és fénnyé válik minden; az anyag folytonos körforgásában, az elemek átalakulásában a kezdeti és végső stádium a fény! Megkapó, hogy a bibliai teremtéstörténet is a „Fiat lux"-al kezdődik.

Bonaventura szerint: ismereteink igazságát a minden tevékenységünkkel közreműködő Isten, mint végső ok biztosítja a lelkünkbe adott ratio superior által. A tudást a kinyilatkoztatás megvilágosítja; a filozófia a hívőleg elfogadott igazságok értelmét belátja és az észt Isten boldogító szemlélésére segíti. Ezért a hit előfeltétele a filozófiának.

A ferences-iskola elfogadta Sz. Anzelm ontológiai isten-érvét is.

Bonaventura szerint a lélek hat fokon emelkedik Istenhez: érzék, képzelet, ész, értelem, megértés és *syntheresis* által. A syntheresis a legnemesebb lélekrész, az *apex mentis*, mely az „ignorantia docta" állapotában szemléli a felfoghatatlan isteni lényeget és élvezi a mennyország előízét.

Bonaventura — sz. Tamástól eltérően — a világ öröktől való teremtését bölcseletileg lehetetlennek mondotta. A semmiből teremtett világ, mely a nemlét után lett, nem lehet örökkévaló. Ha a lélekvándorlás tanát elvetjük, akkor az örökkévaló világban a halhatatlan lelkek végtelen sokasága lenne, ez pedig lehetetlen.

A régi franciskánusok anyagelmélete sz. Bonaventuránál leginkább tanulmányozható. Szerinte: minden teremtett való közös alapformája a fény; ez a legnemesebb forma, mely az Örökfényt tükrözi. A fény aktív erő, mely áthatja a világegyetemet és a kövektől az alacsonyabb szellemi tevékenységig minden működést biztosít. A fényszerű ősanyag aktuális léttel biró oly sem testi, sem szellemi való, mely alapállománya *minden* teremtménynek. — A Teremtő az anyagban kezdettől elhelyezte a létcsirákat, melyből a forma, alkalmas létfeltételek közt kifejlődik.

Megjegyzendő: a szellemi lényekben az anyag nem azonos a kiterjedt és veszendő testi anyaggal, hanem különös finomságú „*materia spiritualis*". Az egyediség elve: az anyag és a forma együttesen. A legmagasabb forma az értelmes lélek. De Bonaventura szerint is: a lélek, mint minden szellemi való, *anyagból és formából* összetett. Igazolja ezt a lelkiállapotok változékonysága, az öröm, szomorúság stb. hullámzásai. Az ősanygban levő fény formához a formák többféle változata járúl, midőn az elemi, — keveréki — és egyesítő formák egyesülése révén kifejlődik a konkrét egyedi állag. A forma completiva összefogja a formákat és uralkodik rajtuk.

Az akarat nemesebb képesség, mint az értelem; az akarat jóságának próbája a szeretet. A lélek — Bonaventura szerint — nemcsak értelmi, hanem erkölcsi megvilágítást is kap: az erények közlése által. A sarkalatos erényeket Isten sugározza a lélekbe, természetes képesség megadása által. Az erények állhatatos gyakorlását pedig a kegyelem segíti.

A ferences szellem kifejlődésére vonatkozóan idézzük itt Schütz professzornak érdekes megállapítását: „Sz. Ferenc szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy szerzete ne legyen tudós szerzet. Mikor az okos pisai Agnello a maga alapította oxfordi stúdiumban először hallotta a rendtársak theológiai vitatkozását és felkiáltott: „Az együgyű testvérek a mennyországba hatolnak, és ezek itt kérdik, van-e Isten," — akkor sz. Ferencnek a lelkéből szólott.

Mégis: ha megadatott volna sz. Ferencnek megismerni egy Halesi Sándornak, Bonaventurának, sőt egy Scotusnak működését, theológiájukon felismerte volna a maga lelkének némely rejtett vonását, épen a legmélyebbeket és legtermékenyebbeket és megáldotta volna azt a tudományt: az Ő tudományát." (A klasszikus ferences theológia. 1927—49.)

* * *

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a XIII. század elején az ősanyag mivoltáról és a vele kapcsolatos forma-tanról lefolyt nagy viták révén leszűrődött *vélt igazságok* nemcsak a filozófiai világkép milyenségére, hanem az exakt tudomány fejlődésére is jelentősen hatottak.

Az alkemista aranycsinálók közül a komoly kutatók: a „bölcsek kövét" is filozófiai alapon keresték!

Jól megjegyzendő, mert a mai anyagelméleti vitáknál is felmerülő probléma: a „materia universalis". — Mint Schütz professzor is kiemeli: a szt. Tamás előtti skolasztikusoknál általában, tehát a ferenceseknél is általánosan elfogadott tanítás volt a materia universalis tana, mely szerint nemcsak a testi valók *összetettek*: formátlan ősanyagból (materia prima) és lényegadó forma substantiálisból, hanem minden teremtmény ilyen összetételű. Így az emberi lélek is, sőt az angyalok is anyagi substratummal is bíró lények. Halesi szerint ez a finom lélekanyag: non est subiecta motui, nec contrarietati; sz. Bonaventura szerint: materia spiritualis. Ilyen értelemben szellem és anyag közt nincs áthidalhatatlan különbség. Az ősanyag nem merő formátlan képesség, hanem már magában is létiség, bár túlfinom, fény formás test, mely magában hordja a jövő kifejlődés sokféle típusának rationes seminales-eit. (Klassz. fer. theol. 20. l.)

De Schütz professzor, aki az anyag mivoltának kérdésével nagyon sokat foglalkozott, nem tartja szabatosnak a régi ferences iskola anyagelméletét. Így nyilatkozott: — Halesi Sándor és Bonaventura is „a fényt gondolták alkalmasnak arra, hogy bármilyen teremtett valónak lét-alomjáúl szolgáljon. Hangsúlyozzák, hogy ez az anyag nem egynemű, hanem minden lényrendnek, a rangjának megfelelő anyag jut; az angyaloknak és emberi lelkeknek egészen másnemű az anyaguk, mint a testi valóknak. Ez ez egész felfogás azonban nem szabatos. Zavaró dolog ugyanis szellemi valóknál anyagról beszélni." (A bölcselet elemei. 1940—313.)

Az anyag mivoltának kérdésével szorosan kapcsolatos a keletkezés és elmúlás, illetve átváltozás probblémája, melyen ugyancsak sokat törték a fejüket a skolasztika aranykorában is a keresztény-, az arab- és a zsidó bölcselők.

A magában meghatározatlan ősanyag alkalmas volt bárminő formát befogadni, ezért lehetett volna más is, mint amivé tényleg lett. A lényben a lényeget a forma adja („forma dat esse rei"). De bizonyos külső okok hatására a forma már nem képes magát az anyagon fenntartani, ilyenkor az anyag átalakúl, más formát vesz fel; — hasonlatban: mint pl. megmelegítjük a viaszpecsétet és más pecsétnyomó vésetrajzát nyomjuk reá. Az anyagban tehát benne szunnyadnak az összes formák, közülök egy megtestesíti és minősíti a dolgot, mely most már meghatározott természetű való, pl. arany.

Skolasztikus elv: formae proprie non fiunt, sed educuntur e potentia materiae. Ha ez igaz, akkor a formált, minősített anyagból mást is lehet csinálni, *csak* ki kell találni azt, hogy miként kell pl. az ólomból vagy a higanyból kiűzni a régi formát úgy, hogy az arany formáját öltse fel. Ez a *csak* izgatta a „bölcsek köve" keresőit, ez élesztette az alkémisták kandallóinak tüzét, ezzel akarták retortában kifőzni a homunkuluszt. Az antivitalista „mesterséges élőlény" alkotók is e végzetes „csak"-ban bíznak. Az élettelen világra vonatkozóan e „*csak*" legújabban megszűnt tudományos ábránd lenni. Bebizonyúlt, hogy az elemek igenis nem állandók, hanem átalakulnak, sőt mesterségesen átalakíthatók. Ma az atomrombolást és átváltoztatást gigászi energiákkal és titáni műszerekkel felszerelt tudományos laboratóriumokban végzik; — holnap talán már gyári üzemben gyártják... (L. e könyv II. részében.) Vajjon álmodott-e Halesi Sándor és a többi skolasztikus tudós arról, hogy a XX-ik század közepén valóban felfedezték a bölcsek kövét...

A *fény* és a sugárzás ma is a fizika alapvalósága és főjelensége!

Modern tekintélyi érvként hivatkozunk *Mikola* tanár e nyilatkozatára: „A kvantummechanika a mikrokozmoszhoz fűződő gondolatfolyamatok révén a természet megismerésében ugyanahhoz a zárókőhöz érkezett el, amelyhez a relativitas elmélete a makrokozmoszra vonatkozó gondolatsorokkal jutott. Ez a zárókő a *fény*, amely számunkra a megismerést szolgáltatja és így minden

megismerésbe mint tovább bonthatatlan végső zárókő belejátszik." (A fizika gondolatvilága. 1933.—312.)

* * *

Sz. Bonaventura nevesebb követői voltak: Mathaeus ab *Aquasparta* († 1302) biboros és rendi generális. *Pecham János* oxfordi tanár és canterburyi érsek († 1292), matematikus, költő és hittudós. Ádáz ellenfele volt sz. Tamásnak, akivel Párisban 1270 körül nyilvánosság előtt vitatkozott. Mint canterburyi érsek: megismételte a tomizmusnak Tempier párisi érsektől és Kilwardby dominikánustól történt elitélését.

De la Mare Vilmos († 1298) a „Correctorium fratris Thomae" szerzője, a régi skolasztika híve és éles hangú támadója az aristotelesi új iránynak.

Petrus Johannes *Olivi* (1248–98) ferences flórenci tanár, az emberi lelket három formából állónak mondotta, melyek közül csak a tenyésző lélek van közvetlenül kapcsolatban a testtel. Tévtanát a viennei zsinat elítélte. A régi ferences iskolához híven: vallotta a formák sokaságát, a szellem is szellemi matería és forma összetétele. A szegénységre vonatkozó rigorizmusa miatt rendje börtönbe zárta. Szentéletű egyén volt, hitvallóan halt meg.

Varro (Guarra) Vilmos, a „doctor fundatissimus" a Bonaventura utáni időben a legtekintélyesebb párisi ferences tanár volt.

Nagy szent Albert, a „doctor universalis." (1220?—1280.)

A középkor egyik legnagyobb tudósa; minden idők egyik legkiválóbb gondolkodója. Hittudós, természettudós volt, a bölcseletben autodidakta. Svábországban, a bollstädti grófok családjából született, Páduában tanult, 1223-ban lépett sz. Domonkos rendjébe. Aquinoi sz. Tamás nevelője volt. Korának legkiválóbb orvosa és természettudósa; a természettudományos induktiv megfigyelést a mély spekulációval összefűzte, így sokban, pl. az atomelméletével is: korát századokkal megelőzte.

1228-tól Kölnben, Hildesheimban, Freiburgban, Regensburgban tanított, 1245-ben párisi tanár lett, majd ismét Kölnben tanított, ahova Párisból aquinoi sz. Tamás is követte. A domonkosrendiek tartományfőnöke volt 1254—1257-ben. A pápa 1260-ban Regensburg püspökévé nevezte ki, de Albert két év múlva lemondott a

a püspökségről. 1263—64-ben keresztes hadat hirdető pápai legátus volt. 1270-ben ismét Kölnben tanított, itt halt meg.

Univerzális átfogó és eredeti szellem; rengeteget írt széleskörű forrásismerettel rendelkezett, munkabírása majdnem emberfeletti volt; összes művei 38 kvartkötetben Párisban 1890—99-ben jelentek meg A. Borgnet kiadásában. Főérdeme, hogy a skolasztika számára feldolgozta az aristotelesi bölcseletet az arab-zsidó magyarázatokkal. E művei a logika, fizika, matematika és erkölcsbölcselet körébe tartoznak. Az averroisták ellen két könyvet írt. Theológiai műve: Summa de creaturis; — a Summa Theologiae című nagy műve befejezetlenül maradt. Kommentárokat írt Petrus Lombardus szentenciáihoz és a Pseudo-Dionysiushoz. A világteremtés-problémával különösen sokat foglalkozott; nem fogadta el az öröktől való teremtés gondolatát, de hittitoknak vélte a teremtés időbeli kezdetét.

Albert hangsúlyozta, hogy a bölcselet az ész előtt nyilvánvaló tételekre, a hittudomány pedig a kinyilatkoztatott tanokra épít rendszert. Bölcseleti kommentárjai valóságos filozófiai enciklopédiák, mert az összes akkor ismert nagy filozófusokat bőven ismerteti, nézeteiket a saját megállapításaival kiegészíti. — Méltányolta és a pantheista szinezettől megtisztította: a világfolyamat emanációs fénymetafizika révén való értelmezését.

Az aristotelesi elveket még nem tudta teljes következetesen alkalmazni, mégis Albert vezette be a skolasztikába az aristotelesi filozófiából: 1. az ősanyag tiszta lehetőségi jellegének tételét; 2. Ő hirdette, hogy a forma és materia összetettsége csak az anyagi valókra vonatkozik, mert a szellemek és az emberi lélek tiszta forma, anyagmentes.

Ismeret tanában a lélek tabula rasa, csak tapasztalat révén szerezhet ismereteket; az érzéki dolgok lényegét elvonás útján ismerjük meg; de a lélek önmagát, a szellemi intelligenciákat és Istent: az isteni megvilágosítás erejével ismeri.

Erkölcsbölcseletében a syntheresis, a conscintia és az akaratszabadság problémái a fő pontok.

Nagy Albert azért is nagyrabecsülte Aristotelest, mert mindketten természettudósok is voltak. Főleg állattani és növénytani megállapításai nagyjelentőségüek. Az orvostudományban Galenus és Hippokrates voltak fő tekintélyei. A vegytan, csillagászat és földrajz kérdései is érdekelték. Önálló kutatásokat is végzett. Hangoztatta,

hogy a természettudomány alapja a megfigyelés és minden körülményre kiterjesztett kisérletezés. Elve: „oportet enim experimentum non in uno modo, sed secundum omnes circumstantias probare, ut certe et recte principium sit operis."

Tanította, hogy a föld gömbalakú és a túloldalán is emberek laknak; az asztronómiát ismerte, de a világegyetemről alkotott nézete messze felülmúlta kortársai lapos és naiv elképzeléseit.

Nagy sz. Albert átfogó tudásáért „doctor universalis" jelzőt kapott. Tanítványa Strassburgi Hugó így jellemezte: „nostri temporis stupor et miraculum." Mégis inkább enciklopedikus, mint szintetikus tehetség volt. Sokszor csak felsorolta a különböző nézeteket, de határozott állásfoglalását nem nyilvánította. Lélektana következetlen, megkülönböztetett első- és másodrendű érzéki tulajdonságokat. Következetes és egységes összefoglalás hiányában: tanítását saját tanítványai különböző irányokban fejlesztették; — így aqu. sz. Tamás az aristotelizmust, Strassburgi Ulrich és a természettudós Freibergi Dietrich pedig az arab újplatonizmust dolgozták fel a nagy Mester rendszerének fejlesztésében.

Különös tragédia Nagy Albert életében: ez a csodálatos eszű doctor universalis, élete alkonyán teljesen elvesztette emlékezőképességét.

Sz. Albert nagysága azzal is nyilvánult, hogy volt bátorsága szakítani a korabeli tudósók közvéleményével és mert Aristoteles nyomán újat tanítani, pl. elvetette a fénymetafizika túlzásait.[1]

A középkori eszmetörténet kopernikuszi fordulata Nagy sz. Albert bölcs tudományával kezdődött, nélküle nem fejlődhetett volna ki aqu. sz. Tamás. Találóan írta Kühár Flóris tanár: „A világnézetekben is vannak elemek, vannak alapok és vannak stílusok, mint egy épületben. Egyszerű dolog egy porladt követ kiemelni a falból és újat tenni a helyébe; nehezebb az alapokat pótolni, mással felcserélni, még nehezebb az épület stílusát gyökeresen átalakítani, pl. egy román templomot gótikussá tenni. A megelőző irány színkretizmusa csak *elemeket* vett át Aristotelesből, Nagy Albert tette őt alappá és aqu. sz. Tamás építette át

1 Albert empirizmusa, a középkorban majdnem páratlanul álló természettudományi ismerete nyílt őszinteségben is nyilvánult. Néha nyersen naturalista volt; az exakt tudományokat lekicsinylő teológusokról azt mondotta, hogy hasonlók az oktalan állatokhoz, állnak mint a borjú az újkapú előtt, vagy megugatják azt, ami nekik ismeretlen valóság.

a keresztény világkép dómját új alapon, új stílussal." (A ker. bölcselet történ. 1927—124.)

Nagy Albert egyik főérdeme, hogy eredményesen harcolt az akkori divatos „latin averroizmus" ellen. Szent Tamás második párisi tartózkodásának főrendeltetése szintén e küzdelemben való győzelmes résztvétel volt.

Nagy sz. Albert egyik kiváló tanítványa volt chantipréi *Tamás* (1201—80) ágostonrendi- majd dominikánus szerzetes, aki „Liber de rerum natura" címen megírta a természettudomány enciklopediáját. 1256-ban megjelent „Bonum universale de apibus" című művében a szerzetesek életét összehasonlította a méhek életével.

A latin averroizmus.

Az averroisták Aristoteles tekintélyére támaszkodó túlzó racionalisták voltak akik még a gondviselést is tagadták. Épen szélsőséges tanaik miatt: az igazi aristotelizmus nehezen juthatott be a skolasztikába, mert az averroista tévtanok ellenfelei a peripatetikus bölcselet iránt is bizalmatlanokká váltak. Így történhetett, hogy aqu. sz. Tamás több tétele is tilalomra jutott.

Az averroizmus nagytekintélyű latin hirdetője a XIII. sz. második felében a párisi tanár *Brabanti Siger* (1225 – 1282) volt. Heves, nemzetiségi villongásokat is szító, nyugtalan és őnfejű egyéniség, aki öntelten kijelentette azt is, hogy Nagy Albert és Tamás nem értették meg a Stagirita intentióját. Tévtanai miatt 1277-ben másodszor is elitélte az inkvizitor; Siger a római kúriához akart fellebbezni; IV. Márton pápához indult, útközben Orvietóban saját elmebajos titkára meggyilkolta.

Siger kifejezetten elismerte ugyan a kinyilatkoztatás igazságát és nyiltan nem vallotta a kettős igazság elvét, de a hit és a bölcselet viszonyát kétesen határozta meg, mintha a hitigazságok észérvekkel egyáltalán nem volnának bizonyithatók. A túlzóan voluntarista XIV. századi averroisták már nyiltan vallották a kettős igazság elvét, vagyis az ellentétek egyidejű fennállásának lehetőségét. Valamely hitigazsággal egyidejüleg fennállhat a vele ellentétes bölcseleti igazság. Isten a lehetetlent is lehetővé teheti.

A latin averroizmus legveszedelmesebb tévtana volt, hogy

csak egyetlen értelem létezhet, a szellemi állag nem sokszorozódhat, ezért az összes emberekben egy értelem működik. Egyéni lélekhalhatatlanság és akaratszabadság nincs. Az intellectus agens az egyes emberrel csak úgy kapcsolódik, mint a hajós a hajóval, amelyen tartózkodik.

E veszedelmes tévtanok ellen írták Nagy sz. Albert és aqu. sz. Tamás — mindketten azonos címmel — „De unitate intellectus contra Averroistas" c. műveiket. Sz. Albert ellenük érvelt „De quindecim problematibus contra Aveorristas" c. könyvében. Cáfolta a duplex veritas elvét, valamint azt a tévtant, hogy Isten nem ismeri az önmagán túl levő lényeket, ezért lehetetlen a gondviselés. Téves állítás: mivel az emanáció szükségszerű, azért a világ örökkévaló, sőt a fajok is örökkévalók. Ugyancsak averroista tévedés volt az a hit, hogy az égitestek állása végzetszerűen hat a földi életre; a csillag-konstellációk folyton ismétlődnek, szerintük ismétlődnek a történelem folyamán a földi események, egy-egy korszak jelentős epizódjai még sokszor fognak lejátszódni a világtörténelem örökforgó-szinpadán.[1] Érthető, hogy a latin averroizmus szertelenségeit az Egyház kénytelen volt elítélni és a veszedelmes tévtanok ellen védekezni.

A XIII. század racionalizmusa és averronizmusa ellen *Duns Scotus*, Rajmundus Lullus is harcoltak, de kiirtani ők sem tudták. A párisi egyetemen 1315 táján *Janduni* János („Averroes majma") felújította az averroizmust és a kételkedés örvényéhez sodródott. A kármelita *Baconthorp* János is averroista lélektant és ismeretelméletét hirdetett. A XIV. század közepétől Olaszország főiskoláin (Bologna, Velence) is otthonossá vált az averroizmus; a páduai egyetemen még a XVIII. században is voltak e tévtan hívei, sőt a modernisták is több tantételüket felhasználták új rendszerükben.

[1] Különös, hogy a csillagok állásához kötött embersors gondolata ősrégi. Nemcsak a középkori ember állíttatott horoszkópot, hanem a csillagjóslás ma is jól jövedelmező kuruzslás, kivált a fővárosokban. — Modern, tudományos szinezetű asztrológiai irodalom van; sőt Astrologie und Medicin cimen is többen írtak könyveket. — Magyarul a jelen évben jelent meg van Tromp I. dr. „Sorsunk és a csillagok" (Népszerű asztrológia) cimű könyve, mely a sugárzáshatások ismertetésével kezdődik és kuriózumokkal végződik. — Kétségtelen, hogy a kozmikus- és egyéb sugárzások az emberre is jelentékenyen hatnak.

Aquinoi sz. Tamás „doctor angelicus" (1226—1274).

Műveinek alapos ismerője és nagytudású rendtársa Horváth Sándor tanár az angyali doktort így jellemzi: „Szent Tamás nem volt forradalmár, hanem egy hatalmas forradalom — az averroizmus — legyőzője. Nem volt újító, hanem az örök emberi javak és igazságok olyan összegezője és kodifikátora, akihez hasonlót a bölcselet és a theológia terén nem találunk. Nem volt romboló természet, aki csak romok között otthonos, hanem építőmester, aki az összeomlott ház minden értékes anyagát felhasználja egy új s az ember szellemi életének összes követelményeit kielégítő épület felemeléséhez." (Aqu. sz. Tamás világnézete. 1924—9.)

Sz. Tamás a „*theologorum princeps et philosophorum norma*" jelzőt érdemelte.

Nápoly közelében született az aquinoi grófi családból. A nápolyi dominikánusoknál tanult s ugyanott belépett — szülei akarata ellenére — a Rendbe. 1245-től Párisban Nagy Alberttől tanult; 1248-tól 52-ig a Rend kölni főiskoláján, majd Párisban tanított 1259-ig, ekkor Olaszországba ment és különböző városokban, Rómában is tanított.

1268-ban ismét Páris egyetemén működve, küzdött az averroizmus és a tanárszerzeteseket támadók ellen. 1273-ban Nápolyban tanított, 1274-ben pedig pápai meghívásra elindult a lyoni zsinatra, de útközben megbetegedett és a fossanovai ciszterci-apátságban meghalt.

Csodálatos munkabírással megáldott, sokoldalú, átfogó, fegyelmezett elme volt. Skolasztikus szintézisét az antik nagybölcselők, sz. Ágoston és az arab-zsidó filozófusok, főleg azonban a Stagirita eszméiből alakította *tomizmus*-sá. Műve nagyvonalú szintézis.

Horváth Sándor meghatározása szerint: a tomizmus a valóságnak az érzéki létfogalom nézőpontjából történő szemlélete.

Ismeretelméletében a Filozófus-t követte: minden természetes ismeret a tapasztalásból származik elvonás útján. Értelmi ismeretünk sajátos tárgya az érzéki valók lényege; de azért megismerhetjük a valóság egész körét; — az érzékfeletti valókról azonban csak az érzéki vonások tagadásával szerzett analóg fogalmakat alkothatunk. A lélek önmagát aktusaiból következtetve ismeri. Az igazság a gondolatnak a tárggyal való megegyezése (adaequatio

rei et intellectus); ítélettel fejezzük ki. Ismerettanának alapja a tapasztalatból származó elvonás.

Lénytanában sz. Tamás csodálatos mélyenlátással határozza meg az *ens* (való) fogalmának metafizikai tartalmát, belátta, hogy minden emberi tudás ebben gyökerezik. Belátta, hogy az *ens* változatai hasonlóak és arányosak, analógok, — nem egyjelentésűek.

Tamás metafizikájának legmélyebb megállapítása a valóságfogalomra vonatkozó *analogia entis* tana. Ezt azonban csak a létfogalom elemzése révén vezethette le. Csak a lét fogalma alá tartozó valókat ismerhetjük meg; a lét az összes kategoriákat átfogja, sőt felettük áll. A lét transcendens határozmányai: az egység, igazság és a jóság; minden létező önmagában véve jó. — Megállapította a lényeg és létezés viszonyát is. A lényeg (essentia) a való meghatározásában kifejezett léttartalom; a létezés pedig (esse, existentia) a lényeg valósulása. Isten lényege a lét, esse per se; a teremtett valók a létben csak részesednek, esse participatumok. A dolog lényege szabja meg a létben való részesedés mértékét.

A valóságfogalom analógiája kifejezi azt, hogy a valóságfogalom a különféle létező alanyokban nem egy-vagy különböző jelentésűen, hanem analóg módon bennrejlik. Ez lehet az aránylat analógiája (anal. proportionalitatis); a valóság analógiájában benne rejlik az analógia attributionis is. — Az analógi entis elve alapján visszük át az anyagi valókról alkotott fogalmainkat a szellemi világra, sőt Istenre is. Analógiával mondjuk pl, hogy Isten egy, igaz jó.

Az analógia entis tagadása pantheizmusba, vagy agnosticizmusba vezet. Aki az univocitasentis-t (valóság egyjelentősége) vallja, az a lét minden valóját és mozzanatát azonosítva: pantheizmusba jut. Aki pedig az aequivocitas entist (valóság különböző jelentősége) elfogadja, az a tapasztalati valókról szerzett fogalmakat nem viheti át a szellemi világra, Istenre, mert a transcendens világra vonatkozó fogalmai üresek, tartalmatlanok lesznek. Ez a következetlenség agnoszticizmusba visz.; nagy fokú e következetlenség, mert hiszen minden ismeretünket a valók érzékelése révén, elvonás által szerezzük. Az így akotott fogalmakat helyesen csak analógiával alkalmazhatjuk az érzékfeletti valókra.

A thomizmus istenérvei, a természetes istenbölcselet

(theodicaea) összes tételei analógia entis elvén alapulnak; ellenzői agnosztikusok vagy pantheisták.

A hitigazságok természetfeletti eredetűek; az isteni tekintély indít a hittartalom igazságainak elfogadására. A filozófia önálló tudomány, de hasznos szolgálatot tesz a theológiának, ezért „anicilla theologiae"; bizonyítja a hit előzményeit (Isten léte, lényege a világhoz való viszonya, a lélek hallhatatlansága), cáfolja az ellenvetéseket és a hitigazságokat szemléltető hasonlatokkal megvilágítja. Mivel a természetes és természetfeletti ismeretek forrása ugyanaz az isteni igazság, azért a hit- és észigazságok közt nem lehet ellentét.

Szemlélődéseiben is empirikus bölcselő maradt; a tudomány feladatának vélte a világegyetem rendjének és okainak feltárását.

Istentanának alapja az analogia entis és az okság elve; az előbbi révén megismeri Isten mibenlétét, az utóbbi által az istenbizonyítékok révén Istenhez jut. Elveti sz. Anzelm érvét; Tamás szerint Isten léte csak az okozatból való következtetés által ismerhető fel. Öt istenérve van: 1. a világban levő változásból, mozgásból következtet a mozdulatlan mozgatóra; — 2. a létesítő okok sorából következtet az első létesítő okra; — 3. az esetleges világból az abszolút szükséges lényre; — 4. a tökéletesség (jóság, szépség) ágostoni érve oksági elvvel kiegészítve; — 5. a célszerűségi érv. — Ezek alapján Isten: esse subsistens.

Tamás szerint: a világ időben való kezdete hittitok; a világ örök teremtése ellen felhozott érvek — szerinte — nem döntők. De maga a teremtés ténye bölcseletileg is bizonyítható; mivel Isten a lét teljessége, minden kívüle létező Tőle nyeri létét. Isten a lét egyetemleges oka. A teremtést így határozza meg: „creatio est emanatio totius esse ex non ente, quod est nihil."

Kozmológiai világképe az Aristotelestől elfogadott geocentrikus elmélet, de a csillagszellemek helyett, Tamásnál a szférákat kívülről ható intelligenciák mozgatják. Megjegyzi azonban, hogy lehetséges az eddigi elgondolásnál megfelelőbb magyarázat, melyet a jövendő kutatás hoz.

A teremtmény létét Istentől kapja, létfenntartását is Isten biztosítja, enélkül a teremtmény megsemmisülne. A teremtményeket céljuk elérésére Isten a gondviselésével kormányozza.

Az emberi lélek szellemiségét, egyszerűségét, teljes anyagtalanságát, hallhatatlanságát, a testhez való viszonyát meggyőző

új érvekkel is bizonyította. A léleknek a testtel való egyesülésmódját Aristoteles szerint magyarázta. A lélek és test közt — szerinte — oly benső egység áll, hogy a halál után a léleknek a testtől való külön léte „praeter naturam" állapot. A lélek a testet éltető egyetlen formai elv, az összes tevékenységek benműködő elve; a testben tehát nincs többféle forma substantialis. A léleknek azonban többféle képességét különbözteti meg: tenyészőt, érzőt, érzéki vágyót, gondolkodót és akarót. Az értelem és akarat a lélekben székelnek, a szervi képességek pedig a test bizonyos szerveiben.

Az akarat tényeiben is Isten az első és főok, aki közreműködik az akarat tényeiben. Az akarat szabadsága a motívumok megítélésén alapszik. A szabadság tárgya a bonum particulare. Az emberi cselekedet az értelem és akarat közös tevékenységének eredménye. Az akarat tárgyaihoz az értelem által jut. A szabdság gyökere az ész.

Szent Tamás és a skolasztika a mérsékelt indeterminizmust tanítja. A szabad választásnál a velünkszületett és szerzett készségeknek fontos szerepük van. Az akarat tárgya a jó, amennyiben az értelem igaznak tartja. Az értelem nemesebb ugyan mint az akarat, mégis az istenszeretet értékesebb, mint Isten megismerése.

Teocentrikus etikájának alapja az aristotelesi erkölcstan. Kiindulása pszichológiai; az emberi törekvés célja az örök boldogság; az életcél a legfőbb jó, az Isten, aki a világegyetem végső célja. Az erkölcsiség az eszes természet Isten felé törekvése; az ész szabályai szerinti cselekvés. Az egyes esetekre érvényes gyakorlati ítélet a lelkiismeret. A társas vonatkozások erkölcsi szabályozója a természetjog. Az emberi hatalom forrása: Isten világfeletti hatalma. A zsarnok uralkodónak a nép jogosan ellenállhat. Legjobb államforma a nép bevonásával kormányzó monarchia. Minden törvény forrása az isteni bölcseség, ezen alapul a természet- és a tételes törvény.

Szent Tamás az ő fenséges világnézetének a tomizmus-nak kialakításáért, az aristotelizmusához következetesen, feladta a régebbi skolasztikusok tanaiból: az ismeretet közlő isteni megvilágosítást, — az apriori istenérveket, — az ősanyag tényleges létét, — a formák sokaságát, — az akarat elsőbbségét, — az eszmecsírák tételét. Érthető, hogy a „merész újítót" sokan támadták, rengetegsok ellenfele volt, — mégis győzött!

Szent Tamást „doctor communis"-nak is nevezik ; egyetemes tudása — melynél csak alázatossága volt nagyobb — és mély hite képesítette arra, hogy az aristotelesi metafizika épületét a saját- és szent Ágoston eszméivel boltozza be.[1] Tamásról már életében azt írták : ha minden bölcseleti könyv elpusztulna is, Ő újra megalkotná a filozófiát. Szemlélődő szent volt, aki termékeny eszméit a kereszt tövében szerezte. Önálló kritikáját megőrizte, ha kellett : szembeszállt Aristotelesszel és Nagy Alberttel is.

* * *

Kiemelve kell megemlékeznünk, hogy sz. Tamás nagy érdeme a szellemtörténetben az is, hogy következetesen felhasználta az *aristotelizmust,* bár előre tudta, hogy ezért sok támadás éri.

Schütz professzor is megjegyzi Dogmatika-jában : „Minthogy Szent Tamás az összes előzőknél következetesebben vallotta Aristotelest mesterének a bölcseleti kérdésekben, a közép ferences iskola és a szintén ágostoni irányú rendtársa, Kilwardby Róbert, canterbury-i érsek részéről heves támadások érték, sőt Tempier párisi püspök (1277) néhány tételét el is ítélte." (Dogmatika. 1937—279.)

Az angyali doktor lángesze tisztán átlátta az antik görög tudás, — főleg az aristotelesi bölcselet felhasználható szellemkincseit.

Aqu. sz. Tamás méltán értékelte nagyra az antik görög tudományt, főleg a Stagirita rendszerét. *Mikola* tanár a görög kultúrtevékenységet így szemlélteti : „A görögök találták fel, hogyan lehet mérőasztal segítségével felmérni, folyók széllességét meghatározni, magasságot mérni. Feltalálták a nivellálás műveletét, az alagutak építésénél követendő szabályokat, a bányákban való tájékozódás módszereit. Megismerték a haladó és a forgó mozgást, sebességet, és szögsebességet mértek, súlypontokat határoztak meg. Megismerték az emelő egyensúlyának, az erő parallelogrammjának, a forgási sík megtartásának elvét. Feltalálták a végtelen csavart, a fogaskerék-áttételt. Megismerték a hidrosztatikai nyomásnak, a felhajtó erőnek, a folyadékba merített testek súlyveszteségének törvényét. Megismerték, hogy a levegőnek van súlya, sőt épen Aristoteles volt az, aki először mérte meg a levegő súlyát. Feltalálta a lopót, az aerometert, a szifont, a szívó kutat, a nyomó

[1] H. Nagy J. is méltányolja sz. Tamásban, hogy filozófiája nem szolgai másolata a Stagirita rendszerének, hanem kora igényeihez mért rekonstrukciója, amelybe a középkorban szétszórtan élő platoni, plotinosi, augustinusi, sőt stoikus elemek is művészi módon belefonódtak." (A filozófia története. 1921—154.)

szivattyút, a tűzi fecskendőt, a búvár harangot. Felismerték a lélegzés fizikáját, a húrok és sípok rezgési törvényeit és a levegő szerepét a hang közvetítésénél. Tudták, hogy vízgőznek feszítő ereje van és feltalálták az első gőzgépet, ha nem is vették használatba. Megismerték a fényvisszaverődésnek törvényét, sőt épen Euklidesz volt az, aki ennek alapján optikát írt. Megismerték a fénytörést és a légköri sugártörést. A városok civilizációjával kapcsolatos számos technikai problémát, a csatornázás, a vízvezeték kérdését oldották meg. Igen gazdagok voltak természetrajzi ismereteik is. Aristoteles zoologiáját a biologusok ma is alapvető munkának tartják...

A görög szellemi világnak és Aristotelesnek modern ócsárlói és kritikusai teljesen megfeledkeztek arról, hogy az emberiség vékony gömbrétegen él... mi hiába kisérletezünk, hiába észlelünk akármennyit arról a világról, amely a rétegen kívül van, puszta tapasztalás útján soha megfelelő ismeretet nem szerezhetünk. Bizonyos tehát, hogy Aristoteles sokkal helyesebben és mélyebben fogta fel feladatát, mint modern kritikusai. Ő felismerte a tényt, hogy a makrokozmosz pusztán tapasztalás útján meg nem ismerhető. Amikor tehát nagyon absztrakt fogalmait és általános axiomáit és megismerési elveit felállította, azt tudatosan tette, mert átlátta, hogy a mindenségről csak ilyen úton lehet ismereteket szereznünk." (A fizika gondolatvilága. 1933—151.) Sz. Tamás genije mindennek világnézetalkotó jelentőségét tisztán felismerte. Ezért dolgozta bele Aristoteles rendszerét a keresztény bölcseletbe és így tudta *perenis*-szé tökéletesíteni a skolasztikus filozófiát.

* * *

A misztika rejtelmeiben is jól látott. Dogmatikai és misztikai mélységű a két remek himnusza: Adoro te devote és a Pange linqua, valamint az Úrnap-i szentmiseszöveg, melyet az angyali doktor szerkesztett.

Szent Tamás másik nagy érdeme, hogy a *misztikát* helyesen értékelte és irta le. Nagyjelentőségű volt e helyes szemlélet már az Ő korában is, amikor az álmisztika már veszedelmesen burjánzott. *Horváth* Sándor professzor is megállapította: „Csak a misztika éltető elemétől, a Szentlélek ajándékaitól kellett elszakadni, hogy ez mesterséggé váljék s a központi szemlélet oly homályt, oly lehetetlenségeket és annyi sajnálatraméltó tévedést hozzon létre, mint ezt a történelem mutatja.

Szent Tamás ezt a természetellenes szakadást nem ismeri, sőt a meglévőt is megszüntetve: a misztikát az emberi ismeret és élet legszebb virága, a tudomány folytatása és élővalósággá történő kialakulása gyanánt tünteti föl. Ha a skolasztika és misztika között az ő felfogása szerint különbséget akarunk tenni, akkor azt a színtézis, az összegezés rendjének, az ember küzdelmének az igazsággal és ennek leigázásának mondhatnók, míg a misztika a rajta való uralmat, az igazságnak az analízis, az értékelés szempontjából történő élvezetét, átélését képviseli. Nála a misztika nem homály, hanem fény, az emberi lélekben bármikép megvalósuló ismeretek értékesítése az egészen központi és egész valónkat lefoglaló szemlélet érdekében. Nem a semmittevés (quietizmus) jutalma, nem is az ebben végződő tétlenség, hanem az élet, tehát a belülről táplált mozgás legmagasabb foka, az emberi fáradság értékeinek gyümölcsöztetése. Mindnyájunk személyes theológiájának mondhatnók ezt, mely az egyikben a tudomány a másikban a közmeggyőződés adataira támaszkodva, a hit, a tudomány és a theológia eredményeit egyaránt egy még magasabb nagyszerű színtézisben foglalja össze. Itt már sem a hit, sem a tudomány, sem pedig egyéb emberi mértékkel le nem tompított fénynél látunk és cselekszünk, hanem egyenesen Isten sajátos felfogási és működési módja mértékeli és értékeli a miénket is, a végesség és a testtel való összeköttetés lehetőségei és határai között." (i. m. 1924—210.)

Szent Tamásnak a misztikáról adott tanítása ma is helytálló és biztos irányjelzés a misztika csodálatos titokzatosan ködös homályában.

* * *

Csak természetes, hogy Egyházától — melyért életszentségben emberfelettien dolgozott — a legnagyobb elismerést kapta: 1323-ban szentté avatták, 1567-ben egyházdoktor, 1880-ban a kat. egyetemek és iskolák védőszentje lett. XIII. Leo 1879-ben az Aeterni Patris körlevélben sz. Tamás gondolatait propagálta. Őt tette az újskolasztikus mozgalom vezérévé. X. Pius a modernizmus ellen sz. Tamást ajánlta, XV. Benedek 1919—21-ben, XI. Pius 1922-ben, XI. Pius 1922-ben a tomizmust magasztalták. A Codex Juris Canonici 589. és 1336. kánonjai követelik, hogy a kat. főiskolákon a hittudományt és az elméleti bölcseletet, szent Tamás elvei, tanai és módszere alapján tanítsák.

Szent Tamás világnézetét bölcsen jellemezte Horváth Sándor: „Minden ismeret újabb gyötrelem, újabb vágyódás és előretörtetés forrása. Lelkünk nyugalomra nem juthat mindaddig, míg részleges igazságok határozzák meg értelmünket, részleges javak vágyaink tárgyai. Végső célunkat és boldogságunkat ezek birtoklásában tehát nem találhatjuk meg. Abban a tárgyban kell ezt keresnünk, amely a lélek teljes hordozóképességét kitölti s egy újabb „miért" vagy egy újabb vágy lehetőségének egyszersmindenkorra útját vágja. Ezt pedig csak a végtelennek, Istennek birtoklásában, a visio beata-ban érhetjük el. Ennek az előkészítője Istennek a kinyilatkoztatás alapján nyert megismerése az értelem és tökéletességeinek megvalósítása az akarat révén. Ez a földi élet tökéletlen boldogsága, amelynek jutalma gyanánt nyerjük a *visio beata* tökéletes és az Istenével közös boldogságát. Ebben a gondolatkörben mozog szent Tamás természetfeletti világnézete." (I. m. 138.)

Ismeretes, hogy sz. Tamás rendszerét sokan ellenezték, még igen kiváló tudósok is. Pl. Charles és Little kimutatták, hogy az univerzális zseni Rogerius Bacon ferences sugalmazta Gulielmus de la Mare-t a híres Correctorium fratris Thomae (1277—82) megírására. E támadóiratban Mare Vilmos szent Tamás 117 tételét cáfolta. A ferences generális elrendelte, hogy a franciskánusok közt a doctor angelicus Summa-ját csak a Correctorium magyarázataival szabad leírni és terjeszteni. — Hogy aztán Rogerius Bacont a dominicanusok miként intézték el, azt tragikus élettörténetében olvashatjuk. Ne feledjük azonban: mindez a skolasztika aranykorában történt, az arany pedig tűzben tisztul... az eszmék csatatűzében elvész a salak és megmarad a való érték..

Minden lény Istenhez hasonúlni törekszik. „Omnia ad assimilationem dei tendunt", hirdette sz. Tamás, sőt nemcsak tanította, hanem szentül átélte. Ebben felülmúlta saját összes elméleti tudását, túlszárnyalta a világ összes bölcseit.

* * *

Szent Tamás átfogó világszemlélete elfogadhatóan megoldotta az emberiség legnagyobb problémáit: Isten és a világ, — a föld és ég, — természet és kegyelem, — hit és tudomány, — szabadság és tekintély, — Egyház és az állam viszonyát. Diadalmasan küzdött a latin averroista racionalizmussal és leleplezte az augusztinizmus tetszetős fátyolába öltözködött neopla-

tonista álmisztikát, mely nagyon sok hívőt elvont az evangéliumi Krisztus-tanoktól.

Hogy sok ellensége volt, az önként értődik: — hiszen csodálatos tudásával és szent életével a *jobbat* akarta!

Duns Scotus a „doctor substilis" és „dr Marianus" (1270?—1308).

A ferences bölcselet kiváló ismerője Trikál professzor szerint: „Duns Scotus bölcseleti iránya ív a középkori és az újkori bölcselet között. Mint kritikus át és átértékelte a középkori gondolkodást és evvel együtt Szent Tamás bölcseletét is. Mint új utakra mutató lángész, a metafizikai gondolkodás magaslatairól lerepült a természet, a fizikai világ körébe és a fogalmak új értékelése, az egyedek jelentőségének felismerése folytán rávezetett a természetnek tapasztalati megismerésére. Az akarat szerepének kiemelésével pedig megtermékenyítette a neveléstudományt és a lélektant és elmélyítette a vallásosságnak egész egyéniségünket és akarati életünket átható hivatását". (Duns Scotus és a ferences bölcselők 1924).

A ferencesek e nagy tanítómesterének életéről kevés biztos adat ismeretes. Valószínűleg ír származású volt. 1290-táján 18 éves korában Kölnben lépett a sz. Ferenc rendjébe. Oxfordban tanult, ugyanitt ünnepelt tanár volt, Párisban is tanított. 1308-ban Kölnbe helyezték, itt nemsokára, 38 éves korában meghalt.

Nagy tudását egységes rendszerbe foglalta. Kételkedő és kritikai hajlama merész birálatokra vezette. Így pl. nem tartotta a tiszta ésszel bizonyíthatónak Isten mindenhatóságát és a lélek hallhatatlanságát, de hódolattal meghajolt a dogmák előtt. Empirista és voluntarista volt, becsülte az aristotelizmust. Rövid életében igen nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki; műveit legutóbb Párisban (1895) 26 kötetben adták ki.

Újabb kutatások igazolták, hogy Scotus nem volt sz. Tamás oly kiméletlen kritikusa és a skolasztikus hagyományok mellőzője mint régebben vélték. Éles eszű, félelmes dialektikájú, de tárgyilagos kritikus volt, új eszmék hozzáfűzésével akarta a hanyatlani kezdő skolasztikát megmenteni. A kort mozgató nagy kérdésekre tudott válaszolni, sajátos és határozott elveket is (pl. formalizmus, materia primo-prima) valott; tekintélye oly nagyra

nőtt, hogy a híres nagy egyetemek külön skotista tanszéket szerveztek. A ferencesek a valladolidi káptalanjukon (1593) a thomizmussal szemben Duns Scotus rendszerét tették a rendtagokra kötelezővé. A skotizmus virágkora a XVI—XVII. században volt: képviselői nagyobb számmal voltak, mint az összes többi irányok hívei együttvéve.

Scotus tagadta a lét és lényeg közti reális különbséget. Bölcseleti alapgondolata az az ontológiai eszme, mely az egész világot azonos valóságnak véli. A létet Scotus egyneműnek vallotta (univocitas entis), de a platheizmus örvényét kikerülte azzal, hogy a materia dura fogalmát nem terjesztette az anyagi világon túlra. Az ősanyag szerinte nem formátlan képesség, hanem magában is létező, de a túlzó formalizmusából — melyet a skolasztika nem fogadott el — következett a „materia primoprima"-tana, mely szerint az általános anyagiság minden teremtett lényben közös, ebben gyökerezik a dolgok egységessége. Isten mindenhatósága formanélküli anyagot is létesíthet.

Scotus ugyanazon egy formán belül is megkülönböztetett többféle metafizikai mozzanatot, „entitates, quarum haec non est illa", pl. ilyen formalitások az emberben az állatiság és eszesség, Istenben a jóság és igazság, — melyek a lényben benne voltak az ész distingválásai előtt is; benne voltak de nem mint plures res seu formae, sed plures formalitates. Ez Scotus híres distinctio formalis-a. Ezen alapon tartják Őt a modern egyéniség-tisztelet első nagy metafizikusának és a modern tapasztalati tudományok bölcseleti megalapozójának, mert Scotus szerint minden teremtménynek a létében forma nélkül is van valósága, a meghatározatlan ősanyag is valósággal létezik! Az egyediség elve azonban Scotus szerint az *alak;* Aristoteles és sz. Tamás ellenben azt tanították, hogy az egyediség elve a materia formata, vagyis az az *anyag*, mely bizonyos alakot megtestesített. A természetben nem az általánosnak, az elvontnak van jelentősége, hanem az egyesnek, az egyedinek. Az egyesből ismerjük meg az általánost és nem megfordítva; de a világos megismeréshez szükséges az általános fogalmak, a kategóriák, predikabiliák előzetes ismerete. Csak mindezek ismerete alapján lehet valamit tudományosan meghatározni és rendszerezni. Igy Scotus rendszerében az egyes nem tünteti el az általánost, ezért kikerüli a túlzó nominalizmus tévedését; — mivel az egyed létezésében az általánost is elismeri,

Tanítja, hogy impossibile est abstrahere universalia a singulari non cognito singulari. Ezért az Ő kritikai nominalizmusát sokan elfogadták, sőt Őbenne látják a modern fizika fogalomalkotásának úttörőjét.

Trikál tanár is állítja, hogy „a skotista bölcselőknek valóban nagy érdemük, hogy annak a kornak hatalmas metafizikai légkörében megtalálták a modern fizikához vezető utat és ezen az úton ők, mint Roger Bacon és az oxfordi iskola, tényleg gyakorlati eredményeket is értek el. Nem Verulami Bacon, hanem Duns Scotus, Roger Bacon és Occam (mind a három angol) a modern természettudományoknak bölcselő úttörői. A ferences bölcselők fizikus szelleme szülte Verulami Bacont is." (I. m. 207. l.)

Scotus lélektanában kiemeli az értelem aktivitását és az egyén *intuitív* ismeretét tartja az elvont egyetemes ismeret előfeltételének. Voluntarizmusa szerint sz. Tamással ellentétesen azt tanítja, hogy az akarat állásfoglalásának, tevékenységének indítékát *önmagából* és nem az értelemből is meríti. Nem az értelem és akarat együttesen, hanem maga az akarat a teljes oka a szabadakarati cselekvésnek. Az akarat értelemfelettiségét a szabadság határozza meg; az akarat irányítja az értelmet a tárgy felé. Scotus szerint az örök boldogság is az akarat működésében teljesül, mert az istenszeretet tökéletesebb mint az istenmegismerés. Az értelem csak megmutatja, hogy a hitigazságok alkalmasak az üdvösségre irányításra, ezért gyakorlati értékük van. A teológiát nem spekulatív, hanem az erkölcsi normákat tartalmazó praktikus tudománynak nevezte.

Egyébként Scotus a dogmák rációit elméletileg is igyekezett bizonyítani, kivált a Szentháromság titkát érvelte alaposan. Tanította, hogy csak a posteriori, a tapasztalatból kiinduló istenbizonyítás lehetséges. Nem alkalmazta a sz. Tamás által is kedvelt „primus motor immobilis" istenérvet sem. Inkább a platonikus őstett, őstevékenység, öntudatos önakarat a Mindenható jellemzője; Scotus szerint Isten önmagát nem választási szabadsággal, hanem libertate essentiali akarja.

Érdekes, hogy az empirista Scotus Isten legfőbb tulajdonságát, szent Tamással ellentétben: nem az önmagátólvalóságban, nem a magánvaló létében, sem az abszolut szellemiségében, hanem a *Végtelen*-ségben ismerte fel. Az ontológiai istenérvet oly értelemben fogadja el, hogy a „summum cogitabile" fogalmában

nincs ellentmondás, vele Isten végtelensége bizonyítható. Isten a végtelen léttenger, melybe beleömlik minden lét, akarat és érték; de egyuttal minden egyedi lét ősforrása is. — A régi ferencesek az örök teremtést ellenmondásnak vélték; Scotus szerint „nem nyilvánvaló az örök teremtés lehetetlensége'"

Scotus nagy érdeme az is, hogy az augustinus-neoplatonicus — irányt megtisztította az arab eredetű téves misztikától és a tudományos dialektika módszerével megerősítette.

A skotista ferences lelkület az elvi teológiai pozitivizmust vallja aqu. sz. Tamás hittani racionalizmusával szemben. A ferences a hit igazságaiban a kinyilatkoztató Isten rendelkezéseit tiszteli és az Egyházban látja e tételes rendelkezések őrét. A hitigazságok elfogadhatóságának alapja az Egyház tanítása a lélekbe ontott hit révén. A maga útjain járó ész — a hű ferencesek szerint — a hitigazságokban is kételkedik; e kisértések elől megmenti őt az Egyház tanítói hivatalának oltalma. Roma locuta, causa finita!

Találóan írta Schütz professzor: „Az a gesztus, mellyel a Poverello a rendje sorsáról döntő biboros kollegium előtt a kőpadlóra borul mindent elfogadni kész alázattal és elszántsággal, beleöröklődött teológus fiaiba és erőteljesen kiütközik még egy Scotuson is, ki belefáradva a kritikába, kijózanodva az érvelésekből, leveti magát a krisztusi tekintélyű Egyház előtt és kész elszántsággal fogadja, bármit követel tőle." (A klassz. fer. teol. 42.)

* * *

A skotizmus szerint a teológia, „quia habet obiectum nobilissimum et principia per se certissima sunt": legelső tudomány ugyan, de nem szorosan vett tudomány, mert tételei nem „ex evidentia rei" származtak; nem is elméleti, hanem gyakorlati ismeret, practica sapientia. A bölcselet ellenben a tudás területén tárgyi evidenciát keres, ebből következtet, Istenben a lét okát, az első mozdítót látja. A skotizmus a hit területét tágítja és intuitiv jellegű hittétel-elfogadásában Istent mint legfőbb jót *akarja* szeretni.

A skotizmus kiváló terjesztői voltak: a portugál *Macedo* (1599—1681) és *Montefortióni Jeromos* (1730 táján).

A ferences *Bradwardine Tamás* (1290—1349) oxfordi tanár, később canterburyi érsek, Ockham hatása alatt: a skotista indeterminizmusból hittani determinizmust formálva azt tanította,

hogy az emberi akaratot Isten kényszeríti a cselekvésre. E tévtan Wiclif révén átszármazott a német hitújítokhoz.

Bizonyos, hogy a középkori eszmerendszerek nem thomista csoportjában a legértékesebb világnézetet a tiszta skotizmus alakította ki.

* * *

Prohászka Ottokár a természetről:

„Mi lett az emberből, a kultúrvilágból, valahányszor a természetet meg nem értette s inspirációit félreértve, sötét szemmel nézett reá?! Mily tévelyekbe sodródott, mily agyrémeket termelt, mennyi ostobasággal s bűnnel fertőztette meg a közvetlen érzéseket s az azokból folyó történést! Hogyan siklott ki lépten-nyomon s hogyan torzult el szellemében ép úgy, mint műalkotásaiban. Ennek megtapasztalásában mindenkinek része lehet, aki a berlini, vagy más nagy „ethnologisches Museum" folyosóin s termein átkínlódik. Ez a ház tele van a lélek abortusaival. Undorral nézem a hindu, indián, perui, kínai kultúrának természetellenes vajúdásait, a hindu istenek torzképeit, a fölséges természetnek emberi torz utánzatait, — azt a kusza rajzot, azt a sok bogot, csomót, azt a perspektíva-nélküli, lapos festést. Azt gondolom, hogy valami undok démon műhelyében járok, valami perverz művész örjöngései közt. Mélyen átérzem, hogy itt az alakító lélek volt beteg s az termelt bolond gombát eszében, képzeletében, kedélyében, mint ahogy a rothadó fa termeli a penészt." (Élet. 1913.—789.)

Skolasztikus természetbölcselők.

Az oxfordi ferences iskolában tapasztalati irány alakult ki. Trikál professzor szerint: „Szent Ferenc iránya gyakorlati irány. Ebből a lelki alaphangulatból fejlődött ki az emberek és a természet nagy szeretete. Aki szereti az emberek lelkét, megtanulja nyelvüket, hogy nyelvükön tudja őket Istenhez vezetni. Aki pedig szereti a természetet, foglalkozik vele és mindazzal, ami a természet megértéséhez vezet. Íly lelkületből fakadt ki a ferencesek lelkében a nyelvnek, a természetnek és a matematikának nagy szeretete s így lettek ők, mint Adam de Morisco és Roger Bacon a modern nyelv- és természet- és matematikai tudományok úttörői. Az oxfordi iskolában inkább fizikai és gyakorlati szellem uralkodott, mint metafizikai." (Értekezése a Sz. Ferenc nyomdokain c. műben. 1924—202.)

Az oxfordi egyetemen augusztinista szellemben művelték a XIII. század végéig a hittudományt és bölcseletet, de a természettudományt és a matematikát az arab tudósok nyomán fokozottan gyakorolták és értékelték.

A természetbölcselők közt kivált a franciskánus *Grossetete* Róbert, másnéven Grossum Caput (1175—1253) utóbb lincolni püspök, aki a világot more geometrico szemlélte. A természet ökonomikus elvét látta a természetben úgy valósúlni, hogy minden a legmegfelelőbb, legrövidebb úton, legrendezettebben történik. Az üres tér lehetetlenségét is tanította. Fényelmélete renkívül érdekes és jövőbe látásra vall. De luce seu de inchoatione formarum című híres művében résztetesen leírta, hogy miként véli a fényt a természeti valók alapelemének. Az arab tudósok természetbölcselete nyomán szellemesen átalakította sz. Ágoston fényelméletét.

Grossetete szerint az igazságot csak Isten fényében ismerjük, mint a Szentírás is mondja: „et in lumine Tuo videbimus lumen!" Az anyag összes megnyilvánulásai végső elemzésben fényjelenségek. Az őseredeti forma corporeitatis, az ősanyagot alakító forma a fény, melynek terjedése a vele egyesült anyag kiterjedését okozza. Az ősfényanyag sűrűsödése és ritkulása révén alakult a látható világ minden létezője. Felismerte, hogy a fénytüneményeket matematikai és geometriai törvényekkel kell értelmezni. Jól ismerte az arab optikai műveket, perspektiva-tant és ezeket tökéletes-

bitette. Így vált fényelmélete lényegében azonossá a későbbi Newton-féle emanációs fényeleméléttel, mely szerint a fény majdnem végtelen finom anyag.

A fény — Grossetete szerint — erőközpont is; önmagát gyarapítja, időtartam nélkül terjed a gömbsugarak irányában; hirtelen is felvillanva erőhatásokat okoz. A fény létesíti az anyag három dimenzióját is. A színek és a hangok szintén a fény módosult megnyilatkozásai. A fény hat az élőszervezetek életjelenségeire; sőt az egész világegyetem a fény benső törvényei szerint alakult és fejlődik tovább. — A ferences tudós megsejtette a mai modern sugárzástan fontos tételeit. Legkiválóbb tanítványa és a skolasztika aranykorának legnagyobb természettudósa: Rogerius Bacon.

Rogerius Bacon, a „doctor mirabilis" (1213?—1292).

Csodálatosan eredeti elme, folyton megfigyelő és kísérletező, bölcselő zseni, a technikai haladás prófétája. Nagy eszénél nagyobb volt azonban életének — tragédiája. A törpék hada nem tudta elviselni a nagy távlatokba látó géniusz nagyságát.

Oxfordban tanult; belépett a ferences rendbe; magister lett, az oxfordi egyetemen hét évig tanított, de erős kritikái és radikális újításai miatt megfosztották a tanszéktől. Jóakarója Fulcodi Quido, aki pápa lett IV. Kelemen néven, 1266-ban felszólította Bacont, hogy küldje meg számára művét. Bacon hihetetlen munkabírással egy év alatt kétezer lapon megírta az Opus Maius-t, melyet két kisebb művel és sok térképpel, táblázattal, ábrával megküldött a pápának. IV. Kelemen azonban 1268-ban meghalt; a Bacon ajánlotta reformeszmékből mi sem valósult meg.

Bacon ezentúl tíz éven át dolgozott a Compendium Philosophiae című művén. De most elérkezett a nagy csapás. Az 1277. évi kárhoztató tételekre válaszolva megírta a Speculum astronomiae c. művét; a dominikánus tudósok elleni túlzó és sértő kritikája miatt, rendi általános főnöke egy kis zárdába internálta; itt kellett bünhődnie 1292-ig. Fogsága után megkezdte a Compendium studii theologiae írását, de rövid idő mulva meghalt.

Bacon elve: oportet omnia certificari per viam experientiae; a tekintélyi érv is tapasztalati bizonyításra szorul. A merő elméleti racionalizmus hasonlít a pókhoz, mely mindent önmagából sző; —

a felületes empirizmus pedig csak gyüjt hangyamódra, de nem rendszerez. Szerinte még a mennyiségtani igazságokhoz is tapasztalati bizonyosság kell, ezért kijelenti: „tudhatja valaki az egyenesszárú háromszög bizonyítékait, tapasztalat nélkül a lelke meg nem nyugszik."

Bacon a matematikát tartotta alapvető tudománynak. Merész állítása: virtus tota logicae dependet ex mathematica." — „A természettudósok és bölcselők tudják meg, hogy a természeti valók iránt örökké tehetetlenek maradnak a mathematika hatalmának ismerete nélkül. Szerette volna az egész világfolyamatot számtani képletben kifejezni.

Életrajzának írója Mester János professzor vallja: „Erősen hiszem, ha ennek az istenadta tehetségnek nem nyirbálják meg a szárnyát, hanem tizévi hallgatásrakárhoztatás és 14 évi fogság helyett megalakíthatja a pápa vezetése alatt a világ egységesen működő tudóstársaságát, századokkal vitte volna előre a kereszténységet, a világtörténelem folyását és nagy krízisektől kimélte volna meg az emberiséget." (Rog. Bacon és a tap. tudományok 1926.).

Ez a kritikus elme is folyton tervező feltatáló, nem volt rebellis egetostromló titán, hanem szókimondó bölcs, aki azonban gyermeki hittel és ferences lelkülettel vallotta, hogy a filozófia önmagában haszontalan, rendeltetése a hitigazságok értelmezése: „una tantum sapientia perfecta, quae in sacra Scriptura totaliter continetur."

A természet titkait kutatva, különböző műszereket szerkesztett: mikroszkópot, teleszkópot, tudományosan elemezte a szivárvány jelenségeit, tanította az energia átváltozását: tudta, hogy vannak láthatatlan sugarak. Tudta, hogy az erőhatások mathematikai törvénybe foglalhatók. Bacon nemcsak középkori alchémista, hanem modern tudományos értelemben is vegytantudós volt. Feltalálta újból a lőport és a nehéz ágyút; a jámbor „lelki életet" sürgető rendtársainak kivált az nem tetszett, hogy Bacon sokat vegyészkedett. Hire járt, hogy cellájában robbanások történnek, füst terjeng és kénszag árad, mindeme gyanús körülmények megerősítették az együgyű lelkeket ama pletykában, hogy Bacon a sátánnal cimborál. Komoly források is állítják, hogy az egyetemi tanszékét főleg a vegyészkedése miatt vonták el Bacontól, sőt a kémikus volta a végső elítélésének is egyik oka volt.

A bűbájosság vádja ellen védekezve felsorolta, hogy miként látja a technika jövendő fejlődését. Így irt: „A természet és az emberi ügyesség csodás műveit felsorolom, hogy belássuk, mennyire méltatlan e művekhez hasonlítani a bűbájosságot, mely nem is képes annyira. Merő ésszel és ügyességgel készíthetők hajók evezősök nélkül, e folyami és tengeri hajók egy ember kormányzása mellett gyorsabb járatúak, mintha evezősökkel volnának tele. Hasonlóan készülhetnek igás állatok nélkül hihetetlen gyorsan haladó kocsik, — azt vélem, ilyenek voltak a régi kaszás harci szekerek. Készíthetők repülőgépek, melyekben a középen ülő ember: kieszelt eszközt forgat, miáltal madárszerűen mesterséges szárnyak csapdossák a levegőt. Hasonlóan szerkeszthetők kis gépek, melyek nagyon súlyos tárgyak felemelésére és lebocsátására valók. Alkalmas műszerekkel életveszély nélkül le lehet ereszkedni a tengerek és folyók fenekére".

A sugárzás és vele kapcsolatosan az optika problémái különösen érdekelték. Tudta, hogy vannak láthatatlan sugarak és sugárzó energiák. Lehetségesnek vélte, hogy igaz az akkori közfelfogás, mely szerint a hiúz a kőfalon is átlát; az energia hang- és hőalakban fémeken is áthatol, valószínű, hogy a fénynek bizonyos általunk szemünkkel közvetlenül nem érzékelhető sugárfaja, a falon is áthatol. Szerinte a terjedő fény nem test, de hullámszerűen valamilyen közvetítő közegben terjed. Actio in distans nincs, üres tér lehetetlen. A csillagászattal is alaposan foglalkozott; hirdette, hogy az égitestek a föld anyagával azonos összetételűek. A korabeli naptár hibáira vonatkozóan állította: „a Szentírási szöveg megrontása mellett, ez a világ legtürhetetlenebb tévedése," Kifejezte azt a sejtelmét, hogy a föld mozog: „az universum jobb berendezésű volna, ha a föld mozogna és az ég állna," Indítványozta a gömbalakú Föld felmérését. Kimondotta hogy Kelet-Afrika accedens valde Nyugat-Indiához. Közvetve hatással volt Kolombusra és Kopernikusra.[1]

[1] A Compedium philosophiae (Scriptum principale) című főművében a felosztás: I. kötet. Nyelvtudomány: nyelvtan és logika. — II. kötet. Matematika, általános és részletes (kilenc féle). — III. kötet. Fizika és természetbölcselet; ebben: általános természetbölcselet, optika, csillagászat, légkörtan, alchemia, gazdasági vegytan, orvostan, kisérleti tudományok. — IV. kötet. Metafizika, etika, világnézet- és erkölcstan.

Bacon szerint a külső tapasztalás érzékek útján, a benső pedig isteni sugalmazás és benső érzék által történik. Kár, hogy e nagy tudós az asztrológiára sok időt fordított.

A régi ferences bölcselőkhöz híven, Roger Bacon is vallotta a formák sokaságát, a materia spiritualist és a rationes seminalest. De hirdette azt is, hogy a külső tapasztalat okvetlen szükséges ugyan, de nem elég; a tökéletes tudást a benső isteni megvilágosítás adja, melynek legfőbb fokát a misztikus elragadtatásban éri el a lélek.

Bacon még a logika érvényét is a matematikától tette függővé, a tapasztalati tudományokat akarta egységesen összegezni; becsülte az exakt tudást és a bölcseletet, mégis kiemelte, hogy a filozófia haszontalan és hiábavaló, ha nem az istenszolgálatra serkent.

Bacon a nyelvtudománynak is mestere volt. Többen Őt vélik a nyelvbölcselet, az összehasonlító nyelvtan és a tudományos szövegkritika alapítójának. Híres *offendiculá*-inak leírásában a tudás akadályait felismeri: a túlzó tudóstekintély-tiszteletben és a mennyiségtan-, természettudomány-, nyelvtudomány mellőzésében.

Becsülte az esztétikát is. Szép mondása: „Úgy gondolom: a tudomány ékesszólás nélkül olyan, mint az éles kard a béna ember kezében; viszont az ékesszólás tudás nélkül éles kard őrjöngő bolond kezén".

Roger Bacont újabban rehabilitálta a bölcselettörténeti kutatás. Hazánkban Mester János egyetemi tanár méltatta Bacon R. érdemeit.

* * *

A számtan és mértan módszerével, 9 abszolut és 9 relatív fogalommal akarta az összes tudományokat összefoglalni a ferences boldog *Rajmundus Lullus* (1235—1315) bölcselő, az izlám nagy ellenfele. Kortársai „doctor illuminatus" jelzővel tisztelték; megtanult arabul, hogy eredményesen küzdjön az averroizmus és az izlám ellen. Közel 300 művet írt, kereszteshadat toborzott és vándorszónok volt; a tuniszi missziójában ellenfelei megkövezték. Főműve az Ars magna (generalis); ebben fejtette ki számtani módszerét, az *ars lulliana*-t, melyet később Giordano Bruno, Gassendi, A. Kircher, Leibniz, — újabban Boole, Javons és Schroeder módosítással alkalmaztak.

Az újplatonikus fényelméletet továbbfejlesztette a sziléziai *Witelo* (1225—1270. körül). Az arab Alhazen művei alapján megírta híres Perspektiva-ját, melyhez Kepler 1604-ben kiegészítő befejezést írt.

R. Bacon „dominus experimentorum"-nak nevezte *Maricourti*

Petrus Peregrinust, aki a mágnesség kutatásával és a perpetuum mobile szerkesztésével vesződött.

A skolasztika független irányú művelői.

Említettük már, hogy a skolasztika nem törte le az egyéniséget és megengedte az önálló vélemény nyilvánítását. A független gondolkodóknak azonban el kellett viselni a kritikát.

A XIII. század ágostoni irányának kiváló képviselője volt *Genti Henrik* (1200?—1293) „doctor solemnis", Tournai-i kanonok, 1227-től a párisi egyetem magistere. A régi ferences iskola eszméit egyéni nézeteivel bővítve vallotta. Hirdette, hogy Istennek csak univerzális ideái vannak. A lét és a lényeg közt nincs valóságos különbség. A szellemi valókat, az egyetemes valóságokat és végső lételveket csak Isten különös világossága által ismerhetjük. Túlzó voluntarizmusa szerint az aktív akarat nem szorul külső tárgyi hatásra. Mint említettük, a doctor solemnis heves ellenfele volt a kolduló szerzetesek egyetemi tanárságát megengedő iránynak. — Főbb művei: a befejezetlen Summa Theol. — Comment. super octo libr. Physicorum, és a Quodlibeta.

De Fontaines Gottfried († 1310 körűl) párisi kanonok és magister, Genti Henrikéhez hasonló tanokat hirdetett a voluntarizmust kivéve. Vallotta a transmutatio eszméjét, mely szerint Isten mindenhatósága által egyik testi való olymódon változhat át másikká, hogy előző sajátságait is megőrzi.

Aegidius Romanus († 1316) ágostonrendi tanár, aqu. sz. Tamás párisi tanítványa, nagy Mestere védelmére írta 1277-ben a Contra gradus et pluralitates formarum című vitaíratát. Ezért egyidőre a tanítástól eltiltották. A thomista tanokhoz egyéni nézeteit is hozzáfűzte, vallotta az ágostoni eszme-csírák gondolatát, tagadta az aktív- és passzív értelem közti különbséget. Tanítványa Szép Fülöp számára megírta a Quaestio metaphysicalis de regimine principum című könyvet az uralkodó kötelességeiről. De ecclesiastica sive de summi pontificis potestate c. művében a pápa teljesjogú hatalmát védte.

A „doctor modernus" *Durandus de S. Porciano* (1270-5—1334) domonkosrendi párisi egyetemi tanár (1312-től), utóbb az avignoni pápai udvarban lector sacri palatii. 1317-ben Limoux, kilenc év mulva Meaux püspöke lett. A thomizmust több pontban támadta,

ezzel rendtársai neheztelését kihívta maga ellen, sőt cenzurákkal is illették racionalizmusra hajló véleményeit. Durandus a lélektanban és az ismeretelméletben a platoni-ágostoni irányt vallotta; csak az oksági viszonyt ismerte el reálisnak; tagadta a lelki tények és képességek valós különbségét, valamint az intellectus agensről szóló tant. De nem tagadta az egyetemes természet tárgyi voltát, az értelmi ismeret tárgyi értékét, ezért igaztalanul tartották Őt nominalistának. E vád alól csak legújabban tisztázta Őt J. Koch a Durandus de S. Porciano (1927) című művében. Durandus abban is tévedett, hogy az igazságot nem a tárgy és az ismeret megegyezésében ismerte fel, hanem egyszerűen abban, hogy — szerinte — a dolgokat a tárgyi mivoltukhoz és megjelenésükhöz híven fogjuk fel.

Durandus fő műve a három átdolgozásban is megjelent Commentar Libri Sententiarum; — Quaestones disputatae; — Quodlibeta. Szakvéleményt adott a Szentszékhez a szegénységről szóló vitában és a visio beatifica tanra vonatkozóan, stb. — Fő ellenfelei voltak *Hervaeus Natalis* a Defensio doctrinae D. Thomae szerzője és *Bernardus Lombardi* (Durandellus) az Evidentiae contra Durandum c. mű írója.

* * *

Prohászka Ottokár a tenger csendjéről:

„A tengert az éj csendjében kell nézni! A Fölségest mindig csendben kell szemlélnünk, mert lármában elfödi arcát s vásári zajban elvész a szava. Azért avat prófétákat a puszták csendje s azért látnak a látnokok és imádkoznak a szentek éjjel. Éjjel tovább látni, mint nappal, mert nappal a szem lát s az értelem sokszor szintén leszegeződik a látóhatárnak perifériájához. Ez a periféria pedig oly szűk s oly korlátolt . . .

Az élet mindig éj s a gondolkodó ember tekintete éjbe vész. S nemcsak éj, hanem tenger is az élet; itt is, mint ott, villamos fényű pontok úsznak; a tudomány s a művészet kápráztató fényű lampionokkal szegélyezi utainkat. Hullám veti fel s hullám nyeli el azokat. Csak egy dolog világos előttünk, az, hogy nem bízhatunk bennük s más fény után eped a lelkünk; fény után mely izzó nappá sűrűsíti s hevíti a gondolatnak szétszórt s a sötétségben elvesző sugarait. Az éj s az Oceán különben analógok: csend, mélység, titokzatosság s a méhükben kialakuló új világ s új élet jellemzik mind a kettőt."

(Alkotmány. 1904—192.)

III. korszak. – A skolasztika hanyatlása.

A KÖZÉPKORI keresztény szellemi élet egységét a XIV. században megzavarta, utóbb felbomlasztotta a pápai tekintély gyengülése (avignoni fogság) és az egyházszakadás, valamint a sok háború, mely nemcsak fegyverekkel, hanem bölcseleti eszmék harcával is nyilvánult.

Az egyetemek autonómiája liberális irányba terelődött, vagy illuzóriussá vált, midőn uralkodók rendeletei gyakran megváltoztatták az egyetemek tanmenetét, indokolatlanul könnyítették a stúdiumokat. A főiskolák színvonala is hanyatlott ilymódon, sőt a skolisztika további fejlődése is megakadt, vagy téves irányba hajlott.

A thomizmus és a skotizmus főleg a kegyelet miatt: a szerzetesrendeknél hagyományosan tovább is fennmaradt, de új értékkel nem erősbödött; művelői beérték a kommentálással és a hagyomány védelmével. Akadtak ugyan merész újítók, de ezek hamarosan végleg lesiklottak a skolasztika területéről, így pl. a nominálizmussal kacérkodók.

A domonkosrendűek hűek maradtak Mesterükhöz az angyali doktorhoz, a thomizmust védték főleg a tekintély alapján; a ferencesek Duns Scotus rendszere mellett kötötték le magukat. A többi Rend is elkötelezte magát egyik nagy Tekintély rendszeréhez és mellette hagyományszerűen kitartott a rendtagok többsége. Akik a szabad véleménnyilvánítás túlzó hívei voltak, azok a „via moderna" útjain bukdácsolva, jelentéktelen, sekélyes „önálló világnézetet" alakítottak valamelyik nagyobb tévbölcselő nyomán. Lapos polémiákban, a tekintélyek kommentálásában merült ki a majdnem konyhalatinsággal fogalmazott skolasztikus irodalom, melyet később a kezdődő humanista mozgalom túlbuzgó hívei lemosolyogtak.

Jellegzi még a XIV. század ker. bölcseletét a skolasztikus hagyománytisztelet nyomán fellépett eklekticizmus és az erősbödő kriticizmus, mely utóbbi Ockham újnominalizmusában kirívóan

megnyilvánult és kimondotta a bölcseleti világnézetnek az egyházi tekintélytől való függetlenségét.

Rá kell itt mutatnunk egy kultúrtörténeti fontos mozzanatra, melyből megérthető az a sajnálatos jelenség, hogy a XIV. században nem tudnak kinevelni kimagasló skolasztikust még azok a szerzetesrendek sem, amelyek sz. Tamást és Scotust adták a kultúrvilágnak.

A skolasztika hanyatlásának egyik fontos okozója volt az a tény, hogy a kritizmus a szerzetesrendek tudósai közt is sokat tévútra vitt, főleg azokban a rendházakban, ahol az u. n. spirituális irányúak nem tudták ellensúlyozni a liberális hajlamú tudománypártiakat.

Ne feledjük, hogy a koldulórendek tagjainak nyilvános főiskolai, egyetemi tanárokká habilitálása ellen nemcsak világi papok, hanem komoly szerzetesek közül is sokan tiltakoztak, mert féltették a hagyományos rendi szellemet az elvilágiasodás veszélyétől. Aggodalmuk nem volt alaptalan; sok rendházban megbomlott a benső béke és a fegyelem. Pl. a ferencesek közül nagyon sokan, a spirituális mentalitásúak: szent Bonaventurának sem tudták megbocsátani azt, hogy a tanárkodást megengedte, sőt ezért és a magasabb tudományművelésért még a nyilvánosság előtt is küzdött. Az élet igazolta, hogy a tudományt sürgető és a nyilvános tanárságért harcoló sz. Bonaventurának és aqu. sz. Tamásnak igazuk volt ugyan; de igazolta az élet a spirituálisok aggodalmát is, amennyiben még a szigorú fegyelmű rendházakban is elvilágiasodtak a tanárok közül sokan, meglazult a rendház fegyelme, beszivárogtak szabadelvű tanok.

Így megérthető pl., hogy a ferences Ockham nominalistává spekulálta ki magát és téves modern eszméit sok szerzetes is lelkendezve elfogadta.

Hogy a túlzó tudományművelés és tanárkodás révén miként világiasodott el még szigorú szabályzatú szerzetesrendek szelleme is, arra meggyőző és érdekes példa: a tiszteletreméltó kármelitarend történetének a tudományműveléssel kapcsolatos sok esete a XIII. és XIV. században.

A kármelita P. Szeghy Ernő a Szent Terézia és a kármeliták című kiváló művében leírta (1921—57. l.), hogy már a XIII. században a kármeliták közül is voltak egyetemi tanárok a leghíresebb európai universitásokon. A fegyelem hanyatlásának

egyik oka az egyetemi tanulmányok voltak. „A kármelita-rend, — írja P. Szeghy E. — amelynek egész szelleme az imádságban és a világtól való elvonulásban csúcsosodik ki, mintha megittasodott volna a tudománytól: teljesen annak művelésére adta magát. 1324-ben már nyolc főiskolája, úgynevezett studium generale-ja van, úgymint: Páris, Toulouse, Bologna, Florenz, Monte Pessulano, Köln, London és Róma. 1345-ben pedig ezek száma 13-ra emelkedett. E kollégiumok hallgatói az egyetemi előadásokat látogatták. Az egyetemi élettel járt azután az, hogy a kármelita tanárok és hallgatók mindjobban alkalmazkodtak a többi egyetemi tanár, illetve hallgató életmódjához, ha más egyébért nem, már csak azért is, hogy versenyképesek legyenek".

De ennek a versenyképességnek a fegyelem kárára nagy ára volt! Pénz kellett könyvekre, „jött tehát a szerzetesi élet sírásója, a személyes illeték, a peculium". A rendi nagykáptalan 1324-ben megszavazott a párisi rektornak 400, a tanároknak személyenként 350 grossus évi illetéket. Mivel a szerzetes egyetemi tanár könyveivel és inasával nem fért el a zárdai cellába, tágas előkelő lakást kellett részére berendezni, finom posztóruhát csináltatott a daróccsuha helyett és azon a címen mert nagy szellemi munkát végez, hát nem tartotta a rendi bőjtöt és húst evett (de a gutaütés veszélye ellen a vérmesebb havonta köpülyöztette magát, vagyis eret vágatott, akkori szokás szerint. — Szerző). A tanárok példáját utánozták a szerzetesnövendék tanítványok; így a fegyelemlazulás elterjedt.

A kármeliták 1336. évi nagykáptalanja — mint P. Szeghy felsorolja — „megengedi a párisi, oxfordi és cambridgei kármelita egyetemi tanároknak, hogy inast tarthassanak. Egyes határozatai arra mutatnak, hogy nagyon gyakoriak voltak az aposztaziák. Az 1345-iki káptalan büntetéssel sújtja azokat, akik világi ruhában járnak, akik lakásukon lakomát rendeznek. Az 1358-iki káptalan eltiltja az ezüst, vagy elefáncsont csattokat a cipőkön és a hasonló értékes anyagból készült markolattal biró kardok viselését, megengedi azonban, hogy tisztességes rövid kardokat viselhessenek. Íme, hová jutottak! Mit szólt volna Stock Szent Simon egy kardcsörtető karmelitához... Igy lett tehát a nagy tudomány megölője a szerzetesi szellemnek". (i. m. 59. l.)

A kármelita ősi fegyelmet visszaállította a Rend bölcs és szent reformátornője, avillai sz. Teréz, a sarutlan kármeliták

vezére, aki bár nagyrabecsülte a tudományt és tudós lelkiatyát keresett, nem tűrte a tudós hivalkodást.[1] A sarus kármeliták nagy káptalanja 1336-ban kimondotta, hogy rendi definitorrá és a káptalanrautazó tartományfőnök szóciusává csak egyetemi rangfokozattal biró rendtagot szabad megválasztani. A reformáció után a sarutlan kármeliták szabványai eltiltották az egyetemi rangfokozatok és az akadémiai tagságok megszerzését és viselését. Ez a bölcs rendelkezés a sarutlanoknál ma is — nagyon helyesen! — érvényben van. Érdekes, hogy a magyar pálosrendben is egy időben túltengett a tudományos munka és címkórság, ezért a pálosrend generálisa megtiltotta a doktori cím viselését.

Íme ilyen volt körülmények közt, könnyen elterjedtek a téves bölcseleti eszmék a szerzetesrendek fegyelmezetlen tagjai közt is, akik siettették a skolasztika hanyatlását.

Az újnominalizmus.

A XIV. század kimagasló és sok vitát provokáló bölcseleti iránya volt a felújított nominalizmus, Herakleitos († 475. Kr. e.) óta a XI. századi Roscellinon át azt vallja, hogy egyetemes fogalmainknak a valóságban mi sem felel meg. Az egyetemes fogalom tárgyi értékének eme tagadása egyuttal kiemeli, hogy csak az egyednek van valóságos léte; az egyetemesség mindössze abba nyilvánúl, hogy bizonyos valókat közös *néven* jelölünk (ezért a nominalizmus elnevezés), bár az így megnevezett valókban közös természet nincs. Ockham és Biel az egyetemességet a fogalomba helyezték.

A következetes nominalizmus szükségképen agnoszticizmusba visz, mert tagadja, illetve lehetetlenné teszi a tudaton kívül levő valóság lényegismeretét, ezzel tagadja az istenismeretet és az egész metafizikát. De a nominalizmussal kapcsolatos kritika nagy pozitiv eredményeket is elért, megalapozta a Kopernikus–Galilei-féle tanokat, amennyiben kialakítani kezdte az új csillagászati, fizikai világképet, sürgette a modern mechanika kidolgozását és

[1] Igaz, hogy a „pietas praecedit", de a tudást nem pótolja. Lelkivezetés miatt is szükséges a tudás bölcsesége. Avillai szent Teréz önéletrajzában így nyilatkozott: „Maga az Úr is sok esetben meghagyta nekem, hogy tárjam fel egész lelkemet gyóntatóm előtt mondjam el neki azokat a kegyelmeket, melyekben Ő engem részesít és hogy *tudós embert válasszak* lelkivezetőmül. Ezt igen sokszor megparancsolta nekem".

az új atomelméletet. Így érthető, hogy ma is nominalizmus alapján állnak a Hume és Comt nyomain haladó pozitivisták és általában az empiristák.

Az újnominalizmus kezdeményezője a ferences *Aureoli Péter* († 1322) volt, aki Párisban tanult, majd Bolognában, Toulouseban és Párisban tanított utóbb aixi érsek lett. Tagadta az egyetemes fogalmak tárgyi értékét, csak az *egyed* valóságos létét ismerte el, de csak az értelmünkben felmerülő *intentionális látszatlét* alakjában. Értelmünk nem a való tárgyról, hanem az értelemben létrejött látszati képről szerez ismeretet. Mivel az általánosnak tárgyi léte nincs: a fogalmak csak értelmi alkotások; nem a spekuláció, hanem a tapasztalati kutatás a tudományos működés.

A nominalizmus „venerabilis inceptor"-a és szabadgondolkodó nagy mestere a hányatott életű ferences *Ockham* (Occam) *Vilmos* (1300—1349 táján). Az oxfordi egyetemen tanult, majd tanított. 1324-ben eretnekséggel vádoltan az avignoni pápai udvarnál vizsgálati fogságra itélték, tanait kárhoztatták. A pápa ellenségéhez Bajor Lajoshoz menekült Pizába (1358); erre XXII. János kiközösítette. A császári udvarban biztonságban érezve magát („Tu me defendas gladio, ego te defendam calamo"), élesen írt a pápa ellen. A császár halála után óhajtott a Szentszékkel és rendjével kibékülni, de valószínű, hogy meghalt pestisben mielőtt békülési terve sikerült volna.

Ockham intuiciós ismeretelméletével aláásta a metafizika alapját és rendszerével a skolasztika hanyatlását szolgálta. Szerinte az universale reális léte felesleges az egyedi lét mellett; a lények sokszorositása ellenkezik az oekonómia elvével. A fogalom természetes jel, a szó pedig intézményes; az általános csak merő fogalom és szó, sunt quaedam intentiones vel conceptus formati per intellectum.

Az egyetemes léte nem reális; az egyediség elvének kérdése felesleges, mert az egyed és a lét azonosak, Isten is csak az egyedeket ismerheti. Az egyetlen ismeretforrás a tapasztalat, mely a jelenségek egymásutániságát bizonyítja és az induktiv következtetést biztosítja ugyan, de az okság elvét csak valószínűsíti, de nem igazolja. Az ismeretszerzés a külső és belső intuició által történik.

Az occamizmus (terminizmus, konceptualizmus) volt a skolasztika „via moderna"-ja, rohamosan terjedt. Ockham szabadelvűségét

kifejezi e nyilatkozata is: „Assertiones praecipue physicae, quae ad theologiam non pertinent, non sunt ab aliquo solemniter interdicendae, quia in talibus *quilibet debet esse liber*, ut libere dicat, quod sibi placet."

De nemcsak a természetre vonatkozó állításokban volt liberális hanem a metafizikai tndományos megismerést tagadva, állította, hogy lehetetlen a bölcseleti Isten-bizonyítás, ellenben lehetséges különböző végső okoktól függő több világ is, így Isten egysége sem bizonyítható meggyőzően. A világban tapasztalható véges határokból nem következtethetünk a Végtelen-re. Az sem bizonyítható, hogy az ember fő java és végcélja Isten, mert bizonytalan, hogy a véges emberi szabadakarat képes-e befogadni a Végtelent. Ockham etikájában az erkölcsi érték relativizmusa abban gyökerezik, hogy az erkölcsiség alapjául teljesen az isteni akaratot jelöli meg.

Ez a liberális modern világnézet a thomista és skotista rendszerrel szemben gyorsan otthont talált az oxfordi, párisi, bécsi és prágai egyetemeken is, bár az egyetemi hatóságok sőt a pápák is tiltakoztak ellene. Luther is dícsekedett azzal, hogy Ockham követője.

A nominalista tanokat *Biel Gabriel* (†1495) tübingeni tanár a *Collectorium*-ában rendszerezte és átsegítette a protestantizmushoz.

A skolasztikában a nominalizmus a XVI. század végén jelentőségét elvesztette.

Az occamizmus szélsőséges megnyilvánulása volt *Autrecourti Miklós* (1340 körül) szkepticizmusa. Párisban tanult, a Sorbonneon tanított. Tagadta az okság elvének érvényét és az állag megismerhetését. Az okság elve alapján csak valószinű következtetés vonható; — abból: mert valami van, nem következik, hogy másnak is kell lenni. Az állagot nem ismerhetjük meg, hanem csak jelenségeket észlelünk, melyeknek összegét állagnak nevezzük. A jelenségekből, s belső élményeinkből nem következtethetünk a külvilág létére. A világfolyamat csak az atomok sokféle változása, mozgásmódosulása.

Közvetlenül nyilvánvaló kiindulási pont az ellenmondás elve és az öntudat. — Téves tanai miatt Avignonba idézték, 60 tételét elítélték. Később a kifogásolt írásait az egyetem plénuma előtt el kellett égetnie (1347). Tévtanai visszavonása után 1350-ben metzi kanonok lett.

Ockham hatása alatt állott a már említett *Bradwardine Tamás* († 1349) ferences oxfordi tanár, majd canterbury érsek, aki theológiai determinizmust vallott. Szerinte: Isten az emberi akaratot kényszeríti.

Ockham híve volt a párisi egyetem hírneves rektor-tanára *Buridán János* (1300?—1358) bölcselő és természettudós. A pszichikai determinizmust vallva állította, hogy szükségképen azt választjuk, amit értelmünk jobbnak ítél. Az empirikus-induktiv irány híve volt; a mozgást az impetus (lökés)-elmélettel értelmezte. Az elhajított kő mozgását a lökés által nyert állandó erő, a levegő ellenállása és a nehézkedési erő határozzák meg. A test a végtelenig mozogna az impetus következtében, ha a másik két tényező nem befolyásolná. A Galilei—Newton-féle mechanika alapfogalmai alakultak ki Buridán impetus-elméletében. Feleslegeseknek mondotta az aristotelesi szférikus szellemi mozgató okokat, mert az Istentől adott első lökés elegendő az égitestek mozgásához. Newton első axiomája is Buridán mozgás-elméletét fejezi ki.

Sokáig azt vélték, hogy a logikában a szillogizmus középfogalmának kitalálására alkalmas pons asinorum-ot (szamárhíd) Buridan eszelte ki; utóbb bebizonyult, hogy ez *Dorp János* találmánya. Valószínűen az ellenfelei, az általa képviselt psz. determinizmusra célozva eszelték ki a „*Buridán szamara*" gúnyolódást, mely szerint: a két egyforma szénacsomó közt választani nem képes szamár — éhenpusztul.

Buridán tanítványa volt szászországi Albertus (de Saxonia 1316—1390) a bécsi egyetem első rektora, a mozgás fizikai törvényeinek érdemes kutatója és Ockham tanainak terjesztője. A természeti szükségszerűséget az etikára is érvényesnek mondotta, ezért eretnekséggel vádolták. Állította, hogy a nehézkedés középpontja a világegyetem közepén van. Vizsgálta a szabad esés törvényét, a gyorsulás okait, kétségbe vonta a Föld mozdulatlanságát.

A nominalisták sorában a természetbölcseletnek kiváló művelői között volt *Oresmei Miklós* (†1382) párisi tanár, majd lisieuxi püspök. Alkalmazta a koordinata-rendszert, megállapította — Galileit megelőzve — az esés törvényeit. Világosan bizonyította a Föld forgását és keringését, megelőzte Kopernikus tanát. Az új csillagászati világképet a hittel összeegyeztette. Küzdött az asztrológusok kuruzslása és a babonák ellen. Aristoteles műveihez kommentárokat irt. Kiváló nemzetgazdász is volt.

Újabban a kiváló fizikus Pierre *Duhem* († 1916) a fizika történetének kutatója bebizonyította, hogy Buridán, szászországi Albert és Oresmei Miklós tanai átszármaztak a későbbi olasz fizikusokra, így Galileire is; Leonardo da Vinci is nem járatlan úton haladt a fizikai kutatásaiban.

A nominálizmus az állambölcseletben is új utakat nyitott. A páduai *Marsilius* (1270—1343), a keresztény egység elleni forradalom egyik előkészítője, Párisban tanult, ugyanitt egyetemi rektor volt. Ockhammal együtt támadta a pápaságnak az állami életben való illetékességét. A népfönség elvét vallotta: a törvényeket a nép alkotja és szentesíti, a fejedelem csak végrehajtja. A pápa elől Bajor Lajoshoz ment, tanácsadója lett. Jandunus Jánossal együtt írta a Defensor pacis című híres könyvet, melyben a világi uralkodó jogait védi a pápai hatalom ellen.

A nominalizmusból kivezető új útat keresett *Pierre D'Ailly* (1350—1420) a párisi egyetem nagyhírű tanára, harcos egyházpolitikus, majd bíboros-követ, aki a kétely ellen az öntudat bizonyosságát, a *„vagyok és gondolkodom"* meggyőződését állította. Tanítványa és barátja *Gerson* János (1363—1420) a „doctor christianissimus", a párisi egyetem kancellárja. Bölcseleti, hittudományi és misztikai műveket írt. A misztikát a filozófia és a spekulativ theológia fölé helyezte. Készséges hitoktató volt, megírta az első katekizmust. Vallotta, hogy a tudománynál fontosabb az élet. Békés lelkülete a realizmust akarta kibékíteni a nominalizmussal. Hirdette, hogy a bűnbánó szem többet lát mint a gőgös ész; nem átvizsgálni, hanem átélni kell az evangéliumi hitet.

Gersont többen a „Krisztus követése" könyv szerzőjének vélték, de a kritika utóbb e véleményt megdöntötte. Főbb bölcseleti vonatkozású művei: Considerationes de theologia mystica; — De theologia mystica practica; — Consolatio theologiae.

* * *

A középkor és a renaissance közt a határvonalat meghúzni majdnem lehetlen. Bizonyos, hogy sok olyan eszme, melyet renaissance-korinak szokás nevezni, már a XIII-ik században is az élet szinterén hódított. A középkori szellem virágkorában sok olyan eszme élt, mely a renaissanceban általánosan érvényesült. A természet szeretetére és a misztikus természetszemléletre már assisii sz. Ferenc felhívta a figyelmet. Viszont a XV-ik századi francia és németalföldi műveltség még középkori, — a skolasztikus

gondolat még eléggé fenntartotta a szellemi vezetést a reformációig. A lovag, a tudós és az Egyház megtartotta tekintélyét az újkor hajnalán is. A gótikus művészet a XIV. században még erőteljes volt. A késői középkor is az universaliákról vitatkozott.

A középkor alkonyán is a művészet az élettel szoros kapcsolatban állott, úgy gyönyörködtek a műalkotásokban, mint akár a mezők virágaiban; mindkettő az élethez tartozik, a mindennapi „élettér" díszei, rendeltetésük az, hogy mindennap gyönyörködtessék a szemlélőt. A középkori ember a művészeti alkotásokat nem tekintette a hétköznapi élet elől való menekülés eszközének, miként ezt a napjainkban sokan teszik.

A középkor túlértékelte a lovagi- és a doktori ideált.

A kiváló kultúrtörténész *J. Huizinga* „A középkor alkonya" c. művében (1939—66. l.) írja: „Jóval a középkor vége után is még általában úgy gondolták, hogy a lovagság és a doktori fokozat bizonyos tekintetben egyenlő értékű. Ez a párhuzam mutatja, micsoda magas erkölcsi értéket tulajdonítottak a lovagi eszmének. A lovag és a doktor méltóságát úgy fogták fel, mint a két legmagasabb emberi tulajdonság, a bátorság és a tudomány megszentelt formáit. A lovaggáütés által a tettek embere ideális síkba emelkedik fel; a doktorrá avatás által a tudomány embere nyeri el felsőbbségének elismerését. Az egyik hősi fémjelzést ad, a másik pedig bölccsé nyilvánítja az embert. Szertartásos felavatás a kifejezése annak mindkét esetben, hogy valakit a legmagasabb életcél követésére szentelnek. Hogy a lovagi eszme a társadalmi életben mégis sokkal nagyobb szerepet játszott, azért van, mert a lovagság erkölcsi értékén kívül bőségesen tartalmazott igen erős hatású esztétikai értékeket is."

A bölcselet terén a nominalizmus okozott jelentékeny változást, amennyiben megingatta a metafizika alapját, elősegítette a szkepticizmust, feldúlta a hittudomány és a bölcselet közötti összhangot, túlbecsülte a logikát, ezzel dédelgette a racionalizmust. Érdeme azonban, hogy elismerte a természetben érvényesülő egyetemes törvényeket és siettette a természettúdományok fejlődését.

* * *

„Initium sapientiae timor Domini . . . Plenitudo sapientiae est timere Deum, et plenitudo a fructibus illius."

(Ecclesiasticus. I. 1—5.)

II. RÉSZ.

ÚJKORI BÖLCSELET.

„Omnis sapientia a Domino Deo est, et cum illo fuit semper, et est ante aevum. Arenam maris, et pluviae guttas, et dies saeculi quis dinumeravit? Altitudinem coeli, et latitudinem terrae, et profundum abyssi quis dimensus est?

Sapientiam Dei praecedentem omnia quis investigavit?

Prior omnium creata est sapientia et intellectus prudentiae ab aevo. Fons sapientiae verbum Dei in excelsis, et ingressus illius mandata aeterna." (Ecclesiasticus. I. 1—5.)

Prohászka Ottokár a haladásról:

„Csak az öreg, fázós, maradi emberek, azok a szellemi idétlenségek reszketnek az új időktől, kik belegémberedve az eddigi állapotokba, valami új, jobb világot elképzelni képtelenek. Ezeknek a bajuk a sötét kapitóliumból ered; újat nem tanulnak, elfogultan régiségek körül kuncsorognak. Hagyjuk őket, elnézésre méltók, de szavuk nincs.

Mi ellenben a fejlődés emberei vagyunk; a mozgalmas, nyugtalan idők gyermekei; — ha gondolataink néha merészeknek, szavaink éleseknek látszanak, gondoljuk meg, hogy a próféták énekei is kellemetlenek voltak, az Isten nyelvezete is erős és éles. Az igazság öltözete is rideg, s betevő falatja sincs sokszor; bókokat nem tanult s farizeusokat tisztelni nem tud; — de nemde keresztelő sz. János öltözete is rideg, szava éles volt, s mégis neki volt igaza s nem a jeruzsálemi hautevolée-nak, melynek a teveszőr öltözet épp oly kevéssé tetszett, mint sz. János ebédje, no meg legkevésbbé az új rend, melyet hirdetett, pedig ez volt a „regnum Dei."

(„A XX-ik század szociális irányzata" című értekezése a Magyar Sion 1899. évf. 918. l.)

Az újkori bölcselet.

MÁR A KÖZÉPKOR vége felé nyilvánvaló volt, hogy más, új ember-eszmény van kialakulóban. E nagyjelentőségű emberalakításban a bölcseletnek döntő szerepe volt.

Kornis professzor is megállapítja, hogy „az új embereszmény konstrukciója, új értékfelfogás kialakítása filozófiai gondolatmunka. A kultúra az értékek rendszere, amelyek emberi tevékenység útján a kultúrjavakban öltenek alakot s történetileg objektiválódnak. Minthogy pedig a kultúrjavak (vallási, erkölcsi, jogi, művészeti, technikai, politikai intézmények és mozgalmak) sokszor egymásnak ellentmondanak, bennük ellentétes értékfelfogások erjednek-forrongnak, az a vágy támad, hogy ennek a zűrzavarnak közös elvi alapjai vizsgálat alá vetessenek. A kultúra tehát öntudatossá iparkodik válni, mintegy öneszméletre tör.

A kultúrának ez az öntudatossá válása a filozófiában megy végbe. A filozófus arra törekszik, hogy a kultúra szétfolyó anyagát bizonyos egyetemes kategóriák körül kristályosítsa, fogalmi rendszerbe foglalja. Amikor egy-egy korszak életérzése, az emberi élet értékéről és eszményéről táplált felfogása megváltozik s új értékrendszerre, azaz kultúrára tör, akkor egy-egy filozófus szerkeszti meg, kisebb-nagyobb radikalizmussal, az értékek új rangsorát s azt az embermodelt, amelyben mint eszményben az új értékfelfogás testet ölt." (A kultúra válsága. 1934—160.)

A XV-ik században a tekintélytisztelet lazult, a humanista bölcselkedés hatására a vallási egység felbomlott, az egyén önállóbb lett, a középkori társadalmi élet szervezettsége megingott. Az érdeklődés az ember és a természet viszonyára irányult. Új világ kialakulását kivánták.

Az újkori bölcselet alakulását az individualizmus és a naturalizmus jellegzi. Az újkori bölcselő: egyéniségének tükrében szemléli a világot és a problémákat önállóan igyekszik megoldani. Így még a nemzeti sajátságok is érvényesülnek: kifejlődik a francia racionalizmus, a német kriticizmus és az angol epirizmus.

A középkori skolasztikus bölcselet aranykorában kifejezte és erősítette a nemzetközi keresztény szellemet; utóbb, főleg a nominalizmus hatására a bölcseletben is érvényesül a nemzeti vonatkozás az egyéni kriticizmussal és racionalizmussal kapcsolatosan. A természettudományos felfedezések a gondolkodás irányát is módosították.

Az önállóságát féltő újkori bölcselő, magát a vallásos hatásoktól is függetleníteni igyekezett; nem félt az Abszolutumot a természettel és a szellemmel azonosítani. Az újkori emberek többsége nem megcsodálni, hanem *meghódítani akarta a természetet,* melyet elemezve vizsgált;[1] — a teleologikus szemlélet helyett a mechanikai világmagyarázatot igyekezett kidolgozni; új világképet alkotott. Az igazi misztikus természetszemléletet kevesen sajátították el.

Az újkori filozófus fokozottabban törekszik *egységesítő* világnézetre. A régi dualizmust tagadva: egyetlen elvre igyekszik visszavezetni a világjelenségeket, így az embert testestől-lelkestől

[1] Amerika felfedezésével megnyilt az ember számára a „világ!"
Földünk gömbalakjával kapcsolatosan *Mikola* tanár kiváló művében ezt írja: „A hajózás évről-évre élénkebb lett. A 13. század folyamán a mágneses iránytű használata általánossá vált. Nunez de Coimbra feltalálta a noniust és ezzel a hajó helyének meghatározását tette pontosabbá. A hajósok ezekkel a segédeszközökkel nagyobb utazásokra is merészkedhettek s nem csoda, ha a végeláthatatlan óceán izgatta képzelődő erejüket. A Föld gömbalakjának fogalma alapján Aristoteles mondta ki először, hogy Ázsia keleti pontjait nyugat felé haladva el lehet érni. A gondolatot Roger Bacon elevenitette fel újból a 13. században ezt írván: vitorlázzatok nyugatra, hogy kelet felől jöhessetek vissza. A 14. században Toscanellit ragadta meg ez a képzet és arra ösztönözte, hogy tudással és intuicióval térképet készítsen az akkor ismeretes világról. A Föld gömbalakúsága a filozófusok gondolatvilágából a reális lehetőségek sorába kezdett lépni. Erős akaratú és széles látókörű hajósok kezdtek a probléma megvalósításának gondolatával foglalkozni. Így jött létre a tudománytörténelem legnagyobb-szerű kísérlete: a Föld körülhajózása. Mert kísérlet volt ez, amelyet elméleti tudósok évezredekkel előbb előre láttak." (A fizika gondolatvilága. 1933–159.)

bevonja a természet mechanizmusába. Az egységesítők másik tábora viszont: az anyagvilágot is átszellemesíti. — Az újkorban az ismeretelméleti problémákat is a természettudományos szemlélet befolyásolja.

A modern optikai- és egyéb műszerek kétséget keltettek az érzéki tapasztalat megbízhatósága iránt. A bölcselők közül sokan: a fogalmakat az ész veleszületett adottságainak, vagy önkényes munkája eredményének nézik és a tárgyi világot az észtől teszik függővé.

A Descartes által megindított egyoldalú racionalizmus kiváltotta az empirizmus ellenhatását; — az ellentétes irányok harcában megjelent Kant kriticizmusa.

A középkor magába tudta asszimilálni az antik műveltséget, átalakította a római világbirodalmat, krisztianizálta a római jogot is Nagy Károly nyugat-római császár korában (768—814). E nagy császár és frank király 46 évi uralkodása alatt 63 hadjáratot vezetett; a szászok, longobárdok és arabok meghódítása sok vérbe került; a kard szerezte meg, de a keresztény eszme tartotta össze az új birodalmat. A diadalmas keresztény eszmekincs kifogyhatatlansága táplálta szellemileg azokat az új nemzeteket, melyeket az antik római birodalom romjain letelepedve, a keresztény birodalomban nemcsak hazát, hanem kultúrát is nyertek. — Ez az erőteljes keresztény szellem antik kincsekben még gazdagodott a XII-ik század közepén és a XIII-ik század első felében, diadalmasan magába olvasztotta az antik szellem újabban megszerzett kincseit (Pl. az aristotelizmust feldolgozta aqu. sz. Tamás). Ez is renaissance volt!

A XV. század elejétől kezdve azonban a tudósok és érdeklődők az antik kultúra szellemkincseit túlmohón gyűjtötték; az asszimiláló képesség a skolasztika hanyatlása, stílustalansága miatt csökkent. Bár az Egyház most is jóindulattal volt a klasszikus irodalom és művészet iránt, a humanista bölcselkedés sokszor vakmerően egyéni, de nem eredeti, — nem is filozófus, hanem *filológus*, — nem szabadságkereső, hanem szabadságot hajhászó volt. Epigonok szolgai módon másolták az antik világnézetet és kritikátlanul elfordultak a hanyatlott skolasztika tépett tógájába öltözött keresztény bölcselet- és hit tudományától. Megtagadták a tekintélytiszteletet és a keresztény morál alapjait, de sunyi számítással hajlongtak a hatalom előtt. Háttérbe állították a ter-

mészetfelettit és hirdették rajongóan a *naturalista* világnézetet. A pozitív vallás helyébe állították a csillagjóslás babonáját és a kuruzsló alchemiát.

Az új eszméket könnyen terjesztették a *könyvnyomtatás* révén is; a humanizmus az európai szellemi életet hamarosan elvilágiasította és egységét szétforgácsolta.

* * *

Az újkori filozófia korszakai:

1. A renaissance filozófiája, 1400-tól 1640-ig.
2. Descartestől Kant fellépéséig, 1640-től 1770-ig.
3. Kant és a német idealisták, 1770-től a XIX sz. közepéig.
4. A legújabb kor bölcselete, a XIX. sz. közepétől máig.

* * *

Jánosi József S. J. tanár a bölcseletről:

„Fejlődés tagadhatatlanul van a filozófiában; de ez a fejlődés egész sajátságos és a legtöbb szempontból még f e l d e r í t e t l e n ü l t i t o k z a t o s folyamat. A filozófia a r i s z t o k r a t i k u s tudomány, mert keveseknek a privilegizált tudománya. De főképpen azért arisztokratikus, mert csak aránylag kevés, de kiváltságosan nagy, tehát igazában a r i s z t o k r a t i k u s s z e l l e m számít benne; az epigónok óriási hadserege csak másodrendű szerepet tölt be és sokszor káros hatású. A filozófia az emberi szellem legnagyobbjainak időnfelüli szenátusa. Évszázadokon, évezredeken át joga van szóra emelkednie annak, aki egyszer bekerült oda, a lángszelleme jogán. (Nem pedig a divat jogán...) Platon, Aristoteles ma is élő és ható tényezői az emberi szellem világának...

Alig volt az emberiségnek filozófiátlanabb kora a hatalmas lendületet vett természettudományok és hatalmas új felfedezések modern koránál. Viszont az igazi nagy filozófus szellemek a legegyszerűbb és sokszor vulgáris tények segítségével a lét szédítő mélységeibe világítottak bele. Mert a valóság akkor is valóság, ha nincs is rajta a fizikai, kémiai, vagy lélektani laboratórium jóváhagyó bélyege. A lángész épp lángesze csodálatos „műszerével" analizálja ki néha vulgáris valóságból is a lét nagy törvényeit, strukturáit."

(A szellem. 1935—131.)

ELSŐ KORSZAK.

A renaissance bölcselete.

KÖZHELY, hogy a renaissance jellegzője: az antik klasszikus tudomány és a művészet felújítása, a titokzatos természet megértése és szeretete.

Az *újraszületés*-embere megittasult a klasszikus görög-római képzőművészet és az antik tudományos- és szépirodalom remekeinek élvezetétől.

A klasszikus görög műveltség teljességét Nyugaton a XIV—XV. században a törökök elől Itáliába menekült görög tudósok terjesztették, akik a renaissance mozgalmat, az antik kultúra újjászületését megindították. Mint könyvünk előző fejezeteiben leírtuk: már a középkor is sokat felhasznált az antik műveltség kincseiből és ezeket a maga eszméihez formálta. A renaissance embere azonban az ókor bölcseitől már új világnézeti tájékozódást keresett. Az iránytű, messzelátó, könyvnyomtatás feltalálása és az új világrészek felfedezése elkápráztatta a büszke embert, hite megingott, a *humanizmus* eszméjét vallotta, mely a kereszténységet nem tagadta ugyan, de teljes értékét nem ismerte el.

A humanizmust eleinte az Egyház is támogatta, de később kitűnt, hogy a természetfelettit negligáló individualizmus és naturalizmus: valláselleness irányt vett, a skolasztikus filozófiát lenézi, stílusát, fegyelmét megveti.

A párisi, oxfordi, kölni és egyéb skolasztikus központok elvesztették irányító szerepüket. Az új irány tudósai a szabad működést biztosító firenzei, velencei, nápolyi *akadémiák*-ért lelkesültek.

A filozófiát nem skolasztikusok, hanem matematikusok,

művészek, természettudósok, filológusok és politikusok művelték, az antik művelődés kincstárából merítve és a skolasztika értékeit átalakítva: keverék-filozófiát alkottak. Itáliából indult ki az új irány; meghódította Németalföldet, Franciaországot, Angliát és lerakta az újkori bölcselet alapjait.

A humanista eszménye: az autonóm ember, aki isteni kegyek nélkül, saját erejéből érvényesül. Az averroistáktól a köztudatba belopódzott a fátum-ban való vakhit. Még hívő keresztények közül is sokan vallották, hogy a végzet a Gondviselés eszköze, sőt a stoikusok nyomán egyesek a fátumot a gondviseléssel azonosították.

Többen egy megalkotandó bölcseleti vallástól várták a nemkeresztény és eltévedt műveltek megnyerését a vallás részére; egyetemes vallást sürgettek. A pozitív vallás kárára való engedmények eredményezték a szabadelvű vallási toleranciát és a vallási közönyt. A német humanisták vezére Rotterdami Erasmus nyiltan hirdette, hogy a kereszténység alaptanai Platon, Cicero és Seneca világnézetével megegyeznek.

A humanisták misztikus hajlamai, költői képzelete és a formák szépség-kúltusza: a platoni filozófia újraszületését sürgették. Jól meg kell jegyeznünk, hogy ez az újraszületés nem feltámadása az antik bölcseletnek, kultúrának és természetszeretetnek. Találóan írta Prohászka Ottokár: „A korok változnak, s velük változik érzék, érzés, ízlés. A régi, klasszikus ember sem szerette a természetet úgy, mint mi. Aki azt gondolja, hogy a renaissance az antik világ természetszeretetét ébresztette életre, az rossz psychológus, s rossz kultúrismerő. A régi kultúrák csak úgy nem ébrednek életre, mint a régi emberek; a régi emberek most nem léteznek; az emberek mindig modernek". (A diadalmas világnézet. 148. l.) — A renaissance humanistája is a saját egyénisége és eszméi szerint alkotta meg a világszemléletét! Az antik szellem felidézése csak ösztönzésül szolgált, de sokféleképen módosították az antik nagy rendszereket is.

Az antik filozófia újraszületése a renaissance bölcselőinél csak annyiban valósult, amennyiben felkutatták és előtérbe állították a klasszikus nagy gondolkodókat — főleg Platont — és eszméiket vitatták, de tovább nem fejlesztették. Sok volt köztük a „zsúrfilozófus". — Kiválóbb komoly bölcselők voltak:

Bessarion János Vazul (1395—1472) Rómában letelepedett bíboros, konstantinápolyi pátriárka, aki a keletiek unióját jelentékenyen elősegítette. Bazilita szerzetesből lett Nicea érseke. Az aristotelizmust igyekezett összeegyeztetni a platonizmussal. Nagy könyvtárát a velencei sz. Márk-könyvtárban helyezték el, ma is ott van.

Platont a nyugati humanistákkal, főleg az unió ügyében Olaszországba utazott görög legátusok kedveltették meg.

Cosimo Medici a firenzei platonikus-akadémia alapítását azért határozta el, mert elragadtatással élvezte Georgios Gemistos *Plethon* (1355—1450) újplatonikus eszmékkel tarkított remek előadássorozatát Platon bölcseleti rendszeréről.

Rajongó platonista volt Marsilius *Ficinus* (Marsiglio Ficino, 1433—1499) orvos és bölcselő, a firenzei akadémia első elnöke és tanára. Latinra fordította Platon és Plotinos műveit; a lélek hallhatatlanságát védelmezte a „Theológia Platonica, seu de immortalitate animarum aeterna felicitate libri XVIII." (1482. Firenze) című művében. Platon vallásos géniuszát a túlzó miszticizmus és légies idealizmus ködébe vonta. — Ficinus pappá szenteltette magát, majd kanonok lett.

A firenzei akadémia kiváló tudósa volt *Pico della Mirandola* gróf (1463—1494) misztikus, polihisztor humanista bölcselő. Jól ismerte az antik,- arab- és zsidó filozófiát is. Oratio de hominis dignitate c. beszédében az éggel-földdel kiegyensúlyozott emberi-ideált ábrázolta. Rómában 23 éves korában 900 tudományos tételt tűzött ki nyilvános vitatkozás céljából. E tételek közül néhány eretnek hangzású is volt, ezért VIII. Ince pápa letiltotta a vitatkozást. Vagyonát a szegények közt szétosztva; elvonultan az imának és a tudománynak szentelte rövid életét. Halálos ágyán Savonarola a dominikánusok ruhájába öltöztette. Sz. Bellarmin véleménye szerint: Mirandola századának legnagyobb tudósa lett volna, ha földi élete oly hamar be nem fejeződött volna.

A bölcselő éleslátásával is megálldott *Leonardo da Vinci* (1452—1519) univerzális géniusza a bölcseletet is művelte. Vallotta, hogy miként a tudomány a természetet az ész által, úgy a művészet a képzelet által teremti újra. Tizenhat kötetnyi természettudományos művet is irt; hullámelméletével Newtont megelőzte.

Az ariztotelizmus *averroista* iránya főleg Páduában és Velencében hódított, szélsőséges hívei már az egyéni hallhatatlanságot is tagadták és a naturalista etikát hirdették.

A humanista Petrus *Pomponatius* (1462—1525) az u. n. alexandrinisták — Alexander Aphrodisias görög kommentátor hívei — vezérfilozófusa volt. Ő is tagadta a lélek halhatatlanságát, a csoda lehetőségét, a gondviselést, melyet a fátummal azonosított. Midőn e tévtanokat az V-ik laterání zsinat 1513-ban kárhoztatta, Pomponatius visszavonta tévtanait.

Platon követői és Aristoteles humanista hívei hosszas szellemi csatákat vívtak egymással. A humanisták azonban más antik bölcseleti rendszereket is kultiváltak, pl. *Cicero* és *Seneca* nyomán felújították a stoicizmust, melynek keresztény színezetet adott *Justus Lipsius* († 1606) louvaini tanár. Laurentius *Valla* († 1457) az epikureizmus érzéki élvezeteit dicsőítette. A szkepticizmus is terjedt; legolvasottab művelője volt a francia Michel de *Montaigne* (1533—1592), kinek híres Essais-át minden kultúrnyelvre lefordították, bár szerzője a szkeptikus gondolkodók mintaképe; — önéletrajzi adatokkal és bizalmas vallomásokkal tarkított sötét elmélkedései megérdemelték az indexre tételt.

A francia humanista Petrus *Ramus* (de la Ramée, 1515—1572) az aristotelesi dialektika ellensége volt. *Instituciones dialecticae* címen új logikát szerkesztett, melyben az inventio és a iudicium szerepel. A dialektikusok ramista és antiramista pártra szakadtak. — I. Ferenc király Ramust eltiltotta a tanítástól; Ramus 1562-ben kálvinista lett, a német egyetemeken akart érvényesülni. A dialektika és retorika furcsa keverékéből megalkotott *ramizmus* sok vitát provokált, mignem a wittenbergi-, lipcsei-, helmstedti protestáns egyetemeken is betiltották.

A kritikában sokszor gyenge renaissance-ember azt vélte, hogy a szkepticizmus a vallásos hit bensőségét alig veszélyezteti. Montaigne barátja Pierre *Charron* († 1603) kanonok azért vallotta a kinyilatkoztatás szükségességét, mert a természetes ész nem ismerheti fel Isten tulajdonságait és igazságait. A vallásnál fontosabb az erkölcs, melyben a szándék becsületessége határozza meg az értéket. A vallás nem alapja az erkölcsnek, hanem koronája.

Nicolaus Cusanus

Az önálló és modern gondolkodó Kuesi (Chrippfs) Miklós biboros-legátus, brixeni püspök (1401—1464) az új idők eszméinek első rendszerbefoglalója és átélője, átfogó tudásával és bölcseségével túlszárnyalta korának gondolkodóit. — A Trier melletti Kues-ben

született; a deventeri kolostori iskolában tanult, majd Heidelbergben és Páduában folytatta. Páduában a nagynevű Cesarini Julián volt a tanára; bölcseletet, jogot, theológiát, mennyiségtant, klasszikus irodalmat tanult. Mainzban ügyvéd volt, majd hamarosan egyházi életre szentelte magát. Orsini Jordán bíboros titkára lett, vezető szerepe volt az egyházpolitikai harcokban. A bázeli zsinaton a pápai tekintélyt védte. Az uniós ügyben a görögökkel Konstantinápolyban tárgyalt, itt felfedezte sz. Vazulnak egyik értékes kéziratát. Németország nagyvárosaiban az országgyűlésen mint pápai követ felszólalt, utóbb keresztes hadjárat hirdetése végett ismét bejárla Németországot. Tartományi zsinatokat tartott a szerzetesek és papok fegyelmének reformálása végett. A török elleni küzdelemben lelkesen támogatta Kapisztrán sz. Jánost. Rengeteg külső elfoglaltsága mellett is talált időt a bölcselet művelésére.

Cusanus rendszerét a tomizmus, a misztika, a nominalizmus és a humanizmus eszméi alapján önállóan alakította. Modern gondolkodó volt, de hitéhez és az Egyházhoz hű.

Az ismerettanban felújította Aureoli eszméjét és hirdette, hogy mi csak a jelenségek világát látjuk, az igazság igazi mivolta felülmulja ismeretünket. Az Egyetlen Igazságról csak sejtelmeink, coniecturáink vannak, mint ezt a tudós-tudatlanság, a *docta ignorantia* felismerteti velünk. Mivel kifejezései néha félreérthetők, ezért pantheizmussal vádolták, de helytelenül. — Vallotta a coincidentia oppositorum-ot, (ellentétek összeesése) Istenben, akiben összeesik a lehetőség és a lét, Ő *posse* és *esse* is, ezért: „Deus *possest!*" Mert Cusanus sz. Ágostonnal vallja, hogy a legfőbb lény minden kategóriát és minden ellentétet meghalad, ezért Isten fogalmilag meg nem ismerhető. A véges nem helyezhető viszonyba a Végtelennel.

De docta ignorantia című (1440) főművében kifejti, hogy az ész az igazsághoz úgy viszonylik, mint a sokszög a körhöz; ha a sokszögnek mégannyi oldala van is, még sem lehet kör. Legnagyobb a matematikai bizonyosság; szerinte: „nihil certi habemus in nostra scientia, nisi nostram mathematicam." (De possest.)

Következtető okoskodással az értelem nem képes áttekinteni a világegyetemet, de szemlélheti azt értelmi *szemlélet*-tel, visió intellectualissal, mely hasonlít a misztikus vizióhoz, de *tudatos* legmagasabb értelmi működés. Evvel az intuitív ismerettel (simplex intellectio) az értelem eléggé folfogja az Abszolutumot, kiben

az ellentétek teljes egységben megszűnnek, miként a kör kerülete egyenessé lesz, ha az átmérő végtelenül növekszik. Cusanus modern gondolkodó volt abban az értelemben is, hogy a régi tanokat igyekezett új módszerekkel bizonyítani és új terminológiával kifejezni. Vallotta, hogy csak Isten abszolut, a dolgok közt nem lehet két teljesen egyenlő, ezért minden mértékünk és megállapításunk csak viszonylagos.

Az ember a „parvus mundus"; ez a *kis világ* az univerzumot tökéletesen tükrözi, mert az ember testi és szellemi lény. Egyébként minden dolog a létfokon álló tökéletessége szerint tükrözi a mindenséget. A világegyetem és az egész lét ősforrása Isten; belőle bontakozik ki a Benne rejtőző sokféleség, mely a *komplicatio* állapotában Istenben megvolt, várta az explikálódást, vagyis a világegyetemi kifejlődésbeni valósulást. Cusanus eme gondolatait misztikus lelkének sajátos készségével, egyéni értelmezéssel és szokatlan terminológiával fogalmazta; pl. De docta ignorantia c. művében állítja: „Deus est omnia complicans, in hoc, quod omnia in eo: est omnia explicans, in hoc quia ipse in omnibus." Ez a fogalmazás kétségtelenül pantheisztikus színezetű, bár Cusanus nem volt pantheista, csak ezzel vádolták (pl. Johann Wenck heidelbergi tanár). Apologia doctae ignorantiae című művében Cusanus tisztázta ugyan magát a pantheizmus vádja alól, — mégis, az utána következő és Cusanusra hivatkozó modern mindenegységhirdetők a pantheizmusba estek. A mai pantheisták is Cusanus bíboros lángelméjében látják fellobbanni azt a fényt, melyből utóbb Giordano Bruno, Spinoza, Fichte, Hegel, Schelling a monizmus „fényszóró"-ját konstruálták.

Cusanus csodálatosan sokoldalú képzettségével messze túllátott korának világszemléletén. Spekulativ alapon felismerte, hogy a Föld mozog és kering a Nap körül, De reparatione calendarii címen írott művében a naptárreformot sürgette. — Túlságosan kihangsúlyozta az emberi értelem végességét, tökéletlenségét, tudásunk korlátait. Nagyra tartotta az intuitiv megismerést; mint a legtöbb nagy lélek, Cusanus bíboros is értékelte és szerette a misztikát. *De pace fidei* című művében kimutatta a különböző vallásokban található azonos vonásokat.

Giordano Bruno

Aristoteles éleseszű elensége, Cusanus rajongója volt a pantheizmusba tévedt Giordano Bruno (1548—1600) szabadgon-

dolkodó bölcselő és forradalmár. Nápolyban 15 éves korában dominikánus szerzetes lett; rendjének római kolostorában működött, de liberális nézetei miatt vizsgálatot indítottak ellene, mire Genuába, majd Genfbe szökött, megszakította Rendjével és az Egyházzal az összeköttetést. Toulouseban, és Párisban volt tanár, majd Londonban Erzsébet királynő udvarában élt több évig. Párisban, Wittenbergában, Zürichben, utóbb Velencében lakott. Kiszolgáltatták a római S. Uffíziónak, mely őt két évi fogság után mint megátalkodott istentagadót és forradalmárt: máglyán elégettette.

A skolasztikusok közül Bruno csak Rajmundus Lullust becsülte, szerinte a legnagyobb gondolkodó az „isteni" Cusanus; akinek sajátos rendszeréből a maga liberális módjára levonta a szélső pantheista következtetéseket.

Bruno szerint: Isten mint teremtő natura naturans, a természet rendjében nyilatkozik meg, mint az anyagban működő erő és formáló készség. Az isteni világlélekkel egyesült anyag végtelen és örökkévaló. A valók legapróbb alkotóelemei a *monasz*-ok, mindegyikők a világegyetemet tükrözi, sőt az istenség változata. Az istenség a monaszok monasza. A világegyetem lényegét nem az értelemmel, hanem az „eroico furore"-val, a hősi lelkendezéssel ragadhatjuk meg. — Etikájában az értéket csak abban ismeri el, amit az ember nem Isten kegyéből, hanem saját erejéből szerzett és biztosított magának. Sürgeti, hogy az ember ébredjen a saját nagyságának tudatára, alakítsa önmagát szabadon és önérzetesen; az erkölcsi magatartáshoz elegendő a helyes önismeret.[1] — Rómában és Nápolyban Brunónak szobrot emeltek a szabadelvűek.

* * *

Önálló, de irreális világszemléletet alkotott a nagytehetségű, de nyugtalan temperamentumu *Campanella* Tamás (1568—1639) domonkosrendi szerzetes, aki már ifjúkorában az aristotelesi rendszer ellenségének Telesius-nak híve volt. Orvostudománnyal és asztrológiával, sőt mágiával is foglalkozott. Napállam című könyvében kommunista-szerű köztársaság eszméjét terjesztette.

[1] A humanisták liberális vallási felfogását mutatja Brunó e nyilatkozata: „az igazán tudós és vallásos theológusok sohasem nyilatkoztak a filozófusok szabadsága ellen, az igaz, művelt és jó erkölcsű filozófusok meg mindig jó indulattal voltak a vallások iránt; mert ezek is, amazok is tudják, hogy a hit szükséges a nyers népek nevelése szempontjából, amelyeket kormányozni kell, az észbeli bizonyítás meg a gondolkodó embereknek való, akik tudják kormányozni magukat és másokat". (Giordano Bruno párbeszédei. Filoz. Írók. tára. 1914—162.)

Ezért és asztrológiai jóslataiért összeesküvőnek tartották, a spanyol uralom 27 évig fogságban tartotta; itt írta munkái nagyobb részét. Szerinte az öntudat bizonysága a metafizika lehetőségének alapja. A bennünk levő istenfogalom bizonysága a legtökéletesebb lény létezésének. A belső érzékünk által felfogott Isten főtulajdonságai: a hatalom, bölcseség és a jóság; emez attributumok a világon minden létezőben megvannak. A teremtésben Isten mindenekelőtt az ősmintákat létesítette, — azután az értelmes lényeket: angyali és emberi szellemeket, a világlelket, — majd a tér- és idő világát, — végül a látható világot, mely Isten élő szobra, benne minden eleven, történéseit a csillagok járása határozza meg. Campanella theológiája teozófus szinezetű, sok benne a mágikus, kabalisztikus vonás.

* * *

O MORS CUR DEUS NEGAT VITAM

S U P E R

BE TE BIS? NOS BI NAM!

A renaissance természetbölcselete.

A természettudományos gondolkodás a renaissanceban az aristotelesi világkép kifejlesztésével erősödött; segítette a pythagoreusi számelmélet és a demokritosi mechanizmus felújítása.

A mathematika és a természettudomány összekapcsolásával kialakul a mechanizmus világképe, melynek egyik elősegítője *Cusanus* biboros. A nagy *Leonardo da Vinci* is a matematika és a tapasztalat összekapcsolásával akarja a természettörvények megállapítását elérni.

Az új természettudományos világkép kialakítója Nicolaus *Kopernikus* (Koppernigk, 1473—1543) frauenburgi kanonok, aki a pythagoreus elméletből és régebbi tudósok, főleg a Rogerius Bacon vélekedéséből kiindulva, a Nap-ot mondotta a bolygórendszerünk központjának. — Koppernikust egy püspök-nagybátyja Krakkóban és Bolognában taníttatta és megélhetését kanonoki javadalommal biztosította. Valószínű, hogy Koppernikus élete vége felé a nagyobb egyházi rendeket is felvette. Páduában és Ferrarában jogot és orvostudományt is tanult; hat évig nagybátyja orvosa volt. Rómában csillagászatot tanított. Korszakalkotó elméletén 25 évig dolgozott, matematikai megokolásokat fűzve 7 alapigazságon nyugvó új „elmélet-"éhez. Elhalálozása évében jelent meg nagy műve: „De revolutionibus orbium coelestium libri VI." címen Nürnbergben. Kidolgozta a naptár-reformra vonatkozó tervét és elküldötte III. Pál pápának. Hitvédő-művet is írt Antilogikon címen; cáfolta Luther tévedéseit. Koppernikus rendszerét a kat. Egyház 73 évig nem kifogásolta; de Luther és Melanchton kezdet óta hevesen támadták, a Szentírással ellenkező tévtannak minősítették. (Luther „Der freienburger Narr-nak nevezte K.-t.)

A kopernikánus rendszert matematikailag Johann *Kepler*

csillagász (1571–1630) igazolta. A platonizmus elvei szerint bizonyította, hogy a világban fenséges harmónia van. Fiatal kora óta hirdette és védte a kopernikusi világrendszert. Nagy tudásával támogatta a Gergely-féle naptár-reformot. Protestáns felekezetétől sok kellemetlenségben volt része, ki is zárták az egyházközségből. — Kepler a gráci kat. főiskolán tanított matematikát, majd Prágában (1601) Tycho Brahe mellett udvari csillagász lett, utóbb a linzi főiskolán (1612) tanított. Vallásos, nemes egyéniség volt, aki több katolikus tudóssal — Gulden és Kurz jezsuitákkal is — barátságot tartott, Galileit védte.

A kopernikusi rendszer mellett Keplerrel együtt küzdött barátja *Galileo Galilei* (1564–1641) pisai, utóbb páduai matematikatanár. Bizonyította, hogy a természeti tünemények alapja a mozgás, mely matematikai törvényszerűséggel érvényesül, pl. az ingalengés és a szabadesés törvénye. Egyetemes érvényű tételt empirikus induktiv módszerrel nem állíthatunk fel, ehhez a szintézis és analizis együttes alkalmazása kell. A helyes feltevéses elméletet a tények tapasztalással igazolják. A természet titkait nem a dolgok lényegének ismerete — ami lehetetlen — hanem a dolgok viszonyainak megismerése oldja meg. Galilei mechanikai természetmagyarázatában az állag-fogalmát kiszorítja a funkció-fogalom.

A szabadgondolkodók Galileit nem tekinthetik szellemi ősüknek mert a nagy fizikus hű maradt a kat. Egyházhoz.[1]

Galilei fizikáját a nagy matematikus természettudós *Isaak Newton* (1643—1727) fejlesztette; Kepler és Descartes műveinek tanulmányozása után a matematikai fizika és a fizikai asztronómia megalapitója lett. A cambridgei egyetem tanára volt. Legnagyobb felfedezése az általános nehézkedés (gravitáció) törvényének megállapítása. Számításokkal kimutatta, hogy a földre eső kő esését ugyanaz az erő okozza, amely a Holdat a Föld felé, a Földet a Nap felé vonzza és az egész világegyetemben érvényesül. Ugyancsak Newton állapította meg a dinamika mozgási törvényeit.

[1] Meg kell itt jegyeznünk, hogy „esetének megbírálásában szem előtt kell tartani, hogy Galilei részben maga okozta sorsát, mert akkor még csak helyesen sejtett, de tudományosan be nem igazolt elméletének védelmében meggondolatlan és kegyeletsértő megjegyzéseket tett, s emellett kétszínűsködésével maga is bizonytalanságot árult el olyan kérdésben, melyben a kor legnagyobb természettudósainak többsége (Tycho Brache, Scaliger, Justus Lipsius, Verulami Baco stb.) ellene nyilatkozott, engedetlenségével pedig kiérdemelte azt az enyhe büntetést, amit kiszabtak rá. A római kongregációk tévedése nem bizonyít az Egyház csalatkozhatatlansága ellen". (Kat. Lexikon 180. l. itt a Galilei-eset részletes leírása olvasható.)

Megfejtette a színszóródás tüneményeit. Emanációs fényelmélete szerint: a fény végtelen finom anyag. Jeles könyve a „Philosophiae naturalis principia mathematica" (London 1687). Összes műveit öt kötetben adták ki (1779—85) Londonban. Siremlékére e feliratot vésették: *Qui genus humanum superavit.*

A renaissance természettudósai és bölcselői közt is excentrikus egyéniség volt a kóbor csodadoktor: *Paracelsus* Theophrastus Bombastus (1493—1541), aki a vegytant összekapcsolta az orvosi tudománnyal. A baseli egyetemen a gyógyászat tanára lett 1525 ben, miután beutazta Európát. Hirdette, hggy a természetismerethez szükséges a kisérletezés. Az emberből, a mikrokozmoszból ismerhető meg a nagy világ. A tudományok királya az orvostan, melynek tartó oszlopai: a bölcselet, a csillagászat, a hittudomány és az alchemia! A vegyészet feladata nem az aranycsinálás, hanem a gyógyszerek készítése. Számos higany- és ólomvegyületű-növényi gyógyszert készített. Megírta az orvostudományok rendszerét. Összes művei 10 kötetben Baselben 1589-ben jelentek meg. A fémtherápiára való áttérés úttörője volt. *Mayer* Az orvostudomány története c. könyvében (1927—190 l.) Paracelsust így jellemzi: „el kell ismerni, hogy némely gondolatával felülmúlta korát; megsejti a szervezet belső összefüggését, valamint a kór-lefolyás folytonosságát, a gyógyulás spontán lehetőségét; egyszerűsíti a gyógyszerrendelést s néhány erős növényi meg ásványi orvossággal gyarapítja a therápiát (antimon!) Ezért azonban őt az orvostudományok reformátorának megtenni nem lehet. Önálló és hasznos volt munkája a therápiában, de, ami jót a szervezetről ír, abban tulajdokép Hipokrates követője; többi alkotása pedig arra volt jó, hogy még ködösebbé tegye misztifikációival követőinek fejét." — A ködből pedig túlbőségesen volt a XVI. század első felében is. Csak megemlítjük, hogy *Reuchlin* János († 1522) a mágiát és a zsidó Kabbala szerencseszámait dicsőítette a De arte cabbalistica című (1517) könyvében. Ugyanakkor *Nettesheimi Agrippa* († 1535) pedig: De oculta philosophia cimen írt egy obskurus művet.

A renaissance bölcselőinek és természettudósainak nyugtalan, reformáló, forrongó újításvágya inspirálta azt a nézetet is, hogy a mikrokozmosz: az ember tükrözi a világegyetemet, a makrokozmoszt. Az univerzumot a saját eleven lelkes természete szerint elképzelő ember: hajlandó mindent átlelkesíteni, sőt átisteníteni,

De hajlandó volt arra is, hogy a természetben titokzatos szellemi erőket véljen, ezért mágiával, alchimiával, asztrológiával legkülönbözőbb jóslásokkal és egyéb babonával foglalkozzék, vagy a rosszul értelmezett újplatonikus misztikától elbódítva, okult módszerekkel keresse a titkok megfejtését. Még a nagy Kepler is készített horoszkópot. A várúr még vadászatra sem indult addig, amíg kedvező csillagjóslat bő zsákmányt nem igért. Keresték a *bölcsek kövét* és az örökifjúságot biztosító életelixírt. Talán soha nem járt a kultúrvilágban annyi „tudományos" sokféle szélhámos, mint a középkor végén és a kialakuló reneissance korában.

A renaissance felvilágosult természetkutatóit és bölcseit *Mikola* Sándor tanár így jellemezte: „ugyanazok a férfiak, akik világos fejjel, éles látással tudták megkritizálni a dogmákat, minden fegyver és kritika nélkül dobták oda magukat a mágiának, az alkémiának, a csillagjóslásnak, a számmisztikumokban való hitnek és gyógyíttatták magukat ráolvasással, babonaszerekkel, szenvedélyes akarattal keresték a bölcsek kövét, a nagy életelixirt, amely meggyógyít mindent, a fémeket pedig aranyá változtatja át és minden nevezetesebb alkalomra horoszkópot csináltattak maguknak a csillagjósokkal.

Külön kell hangsúlyoznunk, hogy e felfogás nem a tanulatlan, egyszerű emberek, hanem királyok, hercegek, főpapok, előkelők, tudósok között volt leginkább elterjedve. Az egyetemek a csillagjóslásnak, az aranycsinálásnak, a boszorkányokról szóló tannak külön tanszékeket állítottak fel. Még az olyan felvilágosodott szellem is, aminő Kepler volt, hitt a csillagjóslásban, a bolygók mozgására vonatkozó kutatásait pedig a számmisztikumokban való hittel indította meg. Azt is kell hangsúlyoznunk, hogy ez a felfogás a 16. század végén és a 17. század elején volt a legerősebb, tehát csak 300 esztendő választ el tőle...

Melanchton, aki Wittembergában a csillagjóslásról előadásokat tartott, a bibliában számos helyet talált, amelyek szerinte egyenesen rámutatnak arra, hogy a földi dolgokat a csillagok kormányozzák. Az egész hit alapját a következő latin disztichon fejezi ki: „Astra regunt homines, sed regit astra Deus. Cedunt astra Deo, praecibus Deus ipse piorum." Aki a csillagok hatásában nem hisz, írja a csillagjóslásról szóló könyvében Tycho de Brache, tagadja az Isten bölcsességét és szembeszáll a legkétségtelenebb tapasztalattal...

A csillagjóslásnak legnagyobb erősége épen az volt, hogy félig igaz tudományon, félig pedig erős hiten alapult. Nem csoda, ha e kor a csillagjóslást az ember legmagasabb, legnemesebb, legistenibb művészetének tartotta... Annyira erős volt a csillagjóslásban való hit, hogy 1524-ben az emberek bárkákat építettek, mert három bolygónak a Halak csillagképében való találkozásából új özönvíz bekövetkezését várták." (A fizika gondolatvilága. 1933–167.)

A vízözön nem következett ugyan be, de a csillagjóslás máig sem mult el, pedig a pápák többször erélyes lelki fenyítésekkel eltiltották a többi babonával együtt.

Francis Bacon (Verulami) 1561—1626.

Valószínűen nem volt rokona a ferences Rogerius Bacon-nak. Az empirikus-induktiv módszert és a tudományok reformját sürgette. Londonban született, Cambridgeben tanult jogot és filozófiát; atyja — aki állami méltóságot viselt — halála után ügyvéd, biró, az angol alsóház tagja lett. Egy összeesküvés történetének megírása után I. Jakab kegyébe jutott, koronaügyész, titkos tanácsos, főpecsétőr, kancellár és Verulam bárója lett (1618). Később a parlament azzal vádolta, hogy megvesztegették. Pénzbírságra ítélték, kizárták a parlamentből és az udvartól. Bár a király elengedte büntetését, Bacon a magánéletbe vonult és 1626-ban bekövetkezett haláláig tudományokkal foglalkozott. Szakitott a ker. skolasztikával, a materiális kultúra és a protestantizmus, — illetve az anglikánizmus bölcseleti világnézetének megalapítója lett.

Az Instuaratio magna cimű főművében a tudományt akarja radikálisan reformálni. E mű első része: De dignitate et augmentis scientiarum, a tudományok rendszerezése; — a második része a Novum Organon (Aristoteles organonja ellen) az új tudománytant ismerteti. Bacon a tudomány terén radikális *instauratio magna*-t sürget, követeli, hogy a természet törvényeit és a bölcselet elveit indukcióval állapitsuk meg. Igaz ugyan, hogy erre vonatkozó részleges kisérletei hasznavehetetlenek, sokan mégis Verulami Bacont tartják az új tapasztalati tudományok fő úttörőjének. Az újabb kutatások révén bízonyos, hogy Bacont nagy természetkutatók, pl. Rogerius Bacon. Nagy sz. Albert már századokkal sokban megelőzték.

Bacon erkölcsbölcseleti és politikai értekezései az *Essays*, latinul Sermones fideles címen jelentek meg. A Nova Atlantis című művében utopisztikus államelméletét ismertette. Szépirodalommal is foglalkozott, ragyogó stílussal, szellemesen írt. Bizarr feltevés volt, hogy Bacon írta volna a Shakespeare-műveket.[1]

Bacon a Novum Organonban hangsúlyozta, hogy a tudomány fejlődésének feltétele az előítéletek leküzdése, az elfogulatlan vizsgálódás; — ezért mellőzni kell a hamis képzeteket, az *idola*-kat. Tehát ne tévesszük össze a létesítő- és a cél-okságot (idola tribus); — ne nézzük a világot szűk egyéni nézőpontból (idola specus); — kerüljük a tökéletlen nyelvhasználat tévedéseit (idola fori); — ne ragaszkodjunk a bölcseleti iskolák hagyományos (idola theatri) tanaihoz. Az eddigi természetkutatás az indokolatlan előfeltevések (anticipatio naturae) miatt volt eredménytelen. A szillogisztikus régi módszer megbizhatatlan; az indukciót kell alkalmazni, a metafizikai spekuláció a tapasztalati adatokra épüljön. Az indukció a létesítő okok megállapítását eredményezi; ha ezeket megismerjük, a természet-, valamint a szellemvilág titkai feltárulnak nekünk, sőt az emberi akarat korlátlanná válik. — Mig Aristoteles az indukcióval az általános szabályt akarja megállapitani, addig Bacon a még ismeretlen lényeget akarja megismerni.

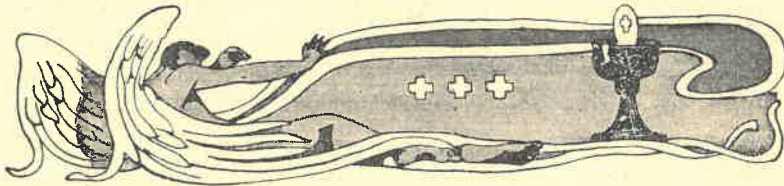
[1] Napjainkban mindinkább ismeretessé válik, hogy Verulami Bacont kortársai és későbbi csodálói túlértékelték. Tárgyilagosan állapitja meg *Mikola* tanár A fizika gondolatvilága című könyvében: „Francis Bacon az előítéletektől való szabadulást akkor hirdette, amikor már közel nyolcvan év múlt el azóta, hogy Kopernikus tényleg szakított a régi előitélettel; a tapasztalásra való visszatérést ajánlotta akkor, amikor Kepler, Galilei és Gilbert a tapasztalat alapján örökbecsű tudományos kutatásokat végeztek és primitív leíró induktív kutató módszert hirdet akkor, amikor már az előbb említett tudósok az indukciót a dedukcióval egyesítve sokkal tökéletesebb tudományos kutató módszert állapitottak meg. Elmaradottságát még tetőzi azzal, hogy többször igen mérgesen szembefordul Kopernikus szal és Galileivel, akiknek jelentőségét nyilván nem tudta megérteni, továbbá azzal, hogy a tudomány céljául az örök mozgónak megvalósítását és olyan gyógyszernek feltalálását tűzi ki, amely az emberi életet határtalanul meghosszabbítja. Ha szükség van olyanok említésére akik az újkor hajnalhasadását megérezték, akkor hivatkozhatunk Roger Baconra, aki már a 13. században hirdette a tradicióval való szakítást és a tapasztalathoz való visszatérést, vagy hivatkozhatunk Oresmusra, aki már a 14. században felvetette a folytonos változás és függyényszerű vonatkozás fogalmainak szükségességét. Ha pedig az induktiv kutató módszer újból való alkalmazását valakinek nevéhez kell fűzni, akkor erre legméltóbb Gilbert, aki 20 évvel Francis Bacon előtt e módszerrel az elektromosságra és mágnességre vonatkozó kutatásokat megindította.

Állítanunk kell továbbá, hogy az új tudomány tisztán induktiv úton meg sem lett volna alkotható. Aristoteles is és a skolaszticizmus is teljes világfelfogást adott, ezeket csak egy újabb teljes világfelfogással lehetett helyettesíteni. A mindenségre kiterjedő egységes világfelfogás pedig tisztán tapasztalati alapon soha meg nem alkotható". (A fizika gondolatvilága 1933—175.)

Bacon az idolákkal sem mondott újat, mert az elfogulatlan ismeretszerzést már szent Ágoston és aqu. sz. Tamás is sürgették. Bacon empirizmusa utat nyit az igazság kufár utilitarista, pozitivista és relativista kihasználására. Nyiltan hirdette, hogy a tudomány az ember hatalmáért van, ezért is gyakorlati célunak kell lennie. „Tantum possumus, quantum scimus."

Bacon természetbölcselete panpszichista. Az etikától elválasztotta az államtant és a társadalomtant; az etikát megkülönböztette a vallásos erkölcstantól. Mély mondása: „Leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere."

Verulami Bacon bölcseletéből hiányzik az ismeret kérdésének mély tanulmányozása. Érdeme, hogy az empirikus és pragmatista módszer sürgetésével elősegítette a modern természettudomány fejlődését.

Protestantizmus és a bölcselet.

Grisar is hirdeti, hogy „a lelki élet romlása nélkül a hitszakadás tragédiája teljesen megoldhatatlan rejtély lenne". Sokan hajlandók voltak az egyéni hitet szembehelyezni a dogmákkal. A hitből kiinduló protestantizmus a szubjektív átélést hangsúlyozva, az egyéni nézetet és a racionalizmust favorizálta, ezzel a hit alapját gyengítette.

Luther (1483—1546) azt vallotta, hogy az áteredő bűn következtében erősen megromlott az emberi értelem és az akarat. A hitnek az észhez kevés köze van. Az akkori német misztikában bízott. A pápa iránti féktelen gyűlöletében nem is lehetett lelkileg arra hangolva, hogy bölcseleti szubtilis elmélyedésben órákat töltsön el. Az észt Luther „a bolond kéjnő"-nek nevezte. A wittenbergi theológiai fakultás vezetője volt ugyan 1535-től egészen haláláig, de a tudományt nem fejlesztette. Még a legnagyobb skolasztikus tudósokat is szofistáknak, a hittudósokat „Sautheologen" (disznótheol.)

nevezte. A bölcseletben Ocham követőjének vallotta magát. *Kühár* írja Lutherről: „Egész álláspontja tudomány- és bölcseletellenes. Ezért támadja az egyetemeket, mint az ördög várait, Sodoma és Gomorrha romlásának terjesztőit. A biblia elégséges az üdvösségre; tudományra nincs szükség. Kopernikust bolondnak nevezi (der Narr); Aristotelesből is Narristotelest csinál, aki a főiskolákat félrevezette és bolondította. Az egész filizófiai oktatás az eddigi egyetemek artium-fakultásán ördögi munka, Teufelswerk. A Narristotelest azonban hiába dobta ki Luther az egyik ajtón, visszajött a másikon. Visszahozta *Melanchton*. A humanista képzettségű hitújító számolt azzal, hogy a lutheri dogmáknak is szükségük van észszerű igazolásra és hogy a hitvitákban észelvekkel is alá kell őket támasztani." (i. m. 182.)

Luthert kínjaiban is fanatizálta az önbiztató mondása: „A pápát gyűlölve halok meg!"[1]

Melanchton Fülöp (1497—1560) humansita, a wittenbergi egyetemen a görög nyelv tanára, Luther híve és főmunkatársa; nem volt pap, de rendszerbe foglalta a hitújítás tételeit. A luteránussá vált egyetemek tanítási rendjét átszervezte. Mérsékletével a ker. egyházak szétszakadását akarta megakadályozni; elítélte Luther túlzásait. Vallotta, hogy a természetes ész bizonyítani tudja a hit előzményeit; a hit betetőzi az észt. A bölcseletben ekklektikus volt. A protestáns iskolákban a filozófiát Melanchton tankönyveiből tanulták.

A svájci reformátor *Zwingli* (1481—1531) humanista volt, a stoikus és újplatonikus eszméket alkalmazta, érveiben Seneca és Cicero tekintélyére hivatkozott. Tagadta a szabadakaratot.

Luther és Zwingli tanait fejlettebb dialektikával alátámasztotta és rendszerezte *Kálvin* János (Calvin, 1509—1564) hitújító. A dialektikát Párisban tanulta, a humanistákhoz csatlakozott.

[1] *Lippay*-val valljuk: „Luther személyének megítélésénél pártatlanul elismerjük nagy tehetségét és képességeit, elismerjük, hogy cselekvésének főindítóoka az Isten gondolata volt, elismerjük, hogy élete végéig megmaradt Isten és Krisztus szeretetében és a felebaráti szeretet gyakorlásában; megértéssel vagyunk lelki fejlődésével szemben és mély részvétet érzünk tragikus életével szemben. De határozottan visszautasítjuk benne az Istentől küldött reformátort." (A protestantizmus. 1935.—19.) Legnagyobb tévedése volt az Egyház és a pápaság gyűlölete.

Grisar művében olvassuk: „Luther sírfelirata, melyet már előzőleg elkészített, azt hirdeti; hogy az ő halála a pápa halálát is jelenti: *Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, papa.* (Pestised voltam élve, halva halálloddá leszek, pápa.) Ez az iszonyú hexameter ugyan nincs ott a wittenbergi síremlékén, de megtaláljuk azon az 1752 óta Jenában felállított és Luther-képpel díszített óriási sírkövön, mely eredetileg valóban a sírjára készült." (Luther M. élete. 1929—259.)

Hidegen számító, vitatkozásra kész, ragyogó dialektikájú humanista rétor volt; hirdette a feltétlen predestinációt. Állította, hogy amit Isten akar, az már csak azért is igazságos, mert Ő akarja, tehát nem igazságtalan, midőn sokakat eleve a kárhozatra rendel, érdemeikre való tekintet nélkül. A Kálvin-féle Isten rideg kényúr, könyörtelen Rendelkező a predestináció-tan szerint. A szabadakarat — Kálvin szerint — mentesít ugyan a külső erőszaktól, de nem a benső kényszertől; az áteredő bűn által megromlott, szabadságát vesztett ember nem is akarhat jót, — a jócselekedetek a hitből önként származnak; az ember szükségképen vétkezik, bűnösségét Krisztus érdemei elfedik. Kálvin teljesen félreértette szent Ágostont — akire hivatkozik — a jóra- és rosszra előrendelés tanában.

A protestáns dogmatikához alátámasztó bölcseletet akart összeállítani Nicolaus *Taurellus* (Oechslein, 1547—1606) orvos, aki az értelem erejét abban látta, hogy az alapigazságokat megismerni és bölcseleti rendszert alkotni képes. A hittudomány alapja a bölcselet, ezt kiegészíti a theológia. A hit és az ismeret velünk születtek. A Philosophiae triumphus és a Rerum aeternitate című munkáiban bizonyítgatta, hogy a világegyetem egyszerű állagok összhangja; a lélek mikrokozmosz. — Taurellus volt Leibniz rendszerének előfutára.

A gondolkodás történetének érdekes és tanulságos ténye az, hogy *a protestáns bölcselet már az első évtizedeiben a hamis misztikába tévedt.*

Kecskés professzor is megállapította, hogy „a protestantizmusban, mely a külső vallási tekintélyt elvetette és az üdvösség bizonyosságát az alanyi élménybe helyezte, a *misztika* jelentősége nagy mértékben megnövekedett. Egymásután tűnnek fel a protestáns misztikusok, Kaspar *Schwenckfeld* († 1561), Sebastian *Frank* († 1542), Valentin *Weigel* († 1544), személyében. Valamennyit felülmúlja jelentőségében a görlitzi varga, Jakob *Böhme* (1575—1624). — Luther gyötrő problémáját, a *rossznak* az értelmét Böhme a bűn és a kegyelem kettősségét túlhaladó, végső eredetében akarja megragadni. Nyilván a természetben egymással küzdő, titokzatos erőkről tudó német természetfilozófusok (főképpen Paracelus) hatása alatt, a jót és a rosszat a lét ősi adottságainak látta. A jó megnyilvánulásához elengedhetetlen ellentétének, a rossznak a léte. A jó és a rossz etikai erők, egymásra hatásuk hozza létre

a mindenség fejlődését, melynek minden egyedében együttesen működnek. A két ősprincipium Istenben gyökerezik, de a rossz benne nem bűn, hanem a tevékenység ösztönzője"... (A bölcselet története. 1933—303.)

Kühár tanár pedig így írt: „Luthernek a német misztikához való viszonya közvetíti a misztikus eszméket a protestantizmusba. A misztika hat Osianderre, Frank(e) Sebestyén anthropológiájára és még inkább a görlitzi vargának, Böhme Jakabnak ködös fantáziájára. Böhme misztikája az ellentétek összeesését látja az Istenben és naív következetességgel beléje helyezi az Igent és Nemet, sőt a jót és rosszat is. Pantheisztikus fölfogásában a lélek azonossá válik Istennel; az emberi lélek magába foglalja az eget és a poklot teljes mérhetetlenségével. A jót és a rosszat a szabadakarat valósítja meg. Böhme bölcselete típikus példája a vargafilozófiának. Meglepő, hogy a filozófiatörténet egyes képviselői mily buzgón iparkodnak e vargagondolatoknak magasabb értelmet adni, sőt nagy színtézist látni benne. A német misztika Eckhart és Kuesi Miklós után nem szorult rá Böhme torzítására.

A protestantizmus kezdetei előre rajzolják azt az utat, mely a bölcselettel szemben egész fejlődésvonalán jellemzi. A szilárd alapok hiánya miatt dogmatikája kénytelen a hit észszerűségének racionális megalapozása helyett a misztikába, vagy a kedély és érzelmek világába menekülni, mihelyt racionális alapot keresve a bölcselettel kezd érintkezést, a hit és tudás öszhangja helyett kénytelen a bölcselet primátusát elismerni és így a hitet racionalizálni. A hit aztán labdája lesz a következő századok váltakozó bölcseleti irányainak". (A ker. bölcs. tört. 183.)

* * *

Említésre érdemes, hogy újabban a protestáns hittudományi főiskolákon részletesen tanítják a modern bölcseletet.

* * *

Szent Ágoston mondása:

„Mit ér az aranyból készült kulcs, ha nem nyithatjuk meg vele, amit megnyitni akarunk s viszont mit árt, ha a kulcs fából való, de megnyitja?"

(De doctr. christ. VI. 11.)

A renaissance skolasztikája.

AZ ÚJKORI természettudományos érdeklődés iránt a skolasztikának általában kevés érzéke volt. Ha túlzás is Verulami Bacon ama vádja, hogy a skolasztikusok nem akarnak tudomást venni az új természettudományról és a haladásról, az kétségtelen, hogy a *jezsuita tudósok* kivételével, a többi skolasztikus inkább csak metafizikai bölcselettel és hittudmánnyal foglakozott.

A katolikus tudósokat foglalkoztatta a protestantizmus- és a humanizmus elleni küzdelem. Az egyetemeken és a kat. főiskolákon az újkor elején is a skolasztikát tanították, de a thomisták, skotisták és a nominalisták, utóbb a molinisták nagy szellemi csatákat vívtak egymással; — az augustinus szerzetesek felújították a *Viterbói Egyed* által alapított scola aegidiana-t, a szerviták pedig *Genti* Henrik tanait követték.

A protestantizmus és a nominalizmus elleni küzdelemben aqu. sz. Tamás rendszere biztosította a győzelmet. A thomizmus tekintélye növekedett; a trienti zsinat atyái is nagyrabecsülték. Az egyetemeken Petrus Lombardus *Liber Sententiarum*-át lassankint kiszorította szent Tamás *Summa Theologica*-ja. V. Pius 1567-ben a doctor angelicust egyháztanítónak deklarálta, miáltal a thomizmus tekintélye méginkább növekedett.

A humanisták lesajnálták a skolasztika konyha-latinságát, viszont a skolasztikusok a humanisták gondolatszegény stílusgyakorlatait ócsárolták.

A XVI. században Spanyolországban fellendült a katolikus vallási és tudományos élet. Befejeződtek a mórok elleni hosszú harcok, az ország az új világrészek felfedezése révén hatalmas és gazdag gyarmatbirodalom lett, a kat. missziók ügye is jelentékenyen javult. A gazdag birodalomban a nyugodt, tudományos munka fellendült. Murillo, Greco és Zurbaran művészetében a vallás, sőt a misztika megértése, assisii sz. Ferenc szellemének megbecsülése is megnyilvánul. Az újraéledt erőteljes katolikus szellem megszilárdította a spanyol egyetemek tekintélyét. A sala-

mancai, coimbrai, alkalai (Complutensis) egyetemek a párisi hírnevét túlszárnyalták, de jónevűek voltak a sevillai, valladolidi és az evorai egyetemek is.

A *„thomisták fejedelme"* a francia dominikánus Joannes *Capreolus* (1380—1444) Párisban és Rodezben tanitott: elsőnek mondotta ki elvként, hogy nem a saját eszméit akarja terjeszteni, hanem sz. Tamás tanait akarja helyesen értelmezve közkinccsé tenni. A Libri defensionum című művét a skotisták és a nominalisták ellen írta. — A dominikánus szent *Antoninus* (1389 - 1459) flórenci érsek (előzőleg a San Marco zárda priorja) Summa Theologiájában: gazdasági, politikai és nevelési problémákat is a thomizmus alapján oldott meg.

A XV. században hazánkban is megfordult *Petrus Nigri* megírta a Clipeus Thomistarum című művét. A ferrarai Franciscus Silvester († 1528) a Summa contra Gentes-hez és Aristoteles több művéhez írt kommentárt.

Kiváló dominikánus szent Tamás-magyarázó volt a rendi generális *Thomas de Vio Caietanus* bíboros (1469—1534), a Szentszék magyarországi legátusa. XIII. Leo pápa rendeletére a *Summa*-t Caietanus kommentárjával kellett kiadni. Caietanus nagy eszével az V-ik lateráni zsinaton is kitünt; az első teljes kommentárt sz. Tamás Summájához Ő írta.[1]

Wadding Lukács ír származású ferences történetíró (1588—1657) kiadta Duns Scotus műveit és 1625-ben megalapította a római *Collegium Scoticum*-ot. (A VIII. Orbán pápa által elrendelt breviárium átjavítást nagyrészt Wadding végezte.)

A „Magister magistrorum" *Wittoria* Ferenc dominikánus tanár (kb. 1480—1546) szintén kommentárokat írt szent Tamás műveihez. De jure belli, De postetate civili, De Indis című műveiben a nemzetközi jog alapjait rakta le. Párisban, Brüsszelben, Valladolidban, főleg Salamancában tanított. Kiváló előadó volt. Jeles tanítványai: *Banez* Domonkos, *Canus* Menyhért és *Soto* Domonkos.

A bölcseleti és hittudományi megújhodásnak előmunkása

[1] *Kühár* tanár is megállapította: „A thomista irányhoz csatlakoznak a karmeliták, akik jelentős szerephez jutnak az alcalai és salamancai egyetemeken. A szerzetes aszkézis bámulatos munkabírásával és fegyelmezettségével alkotják meg nagy összefoglaló műveiket. A bölcselet tárgyait dolgozza fel a Cursus artium collegii Complutensis (1624) melyet később is átdolgoznak. A szerzők elrejtik családi nevüket. Michael a SS. Trinitate, Antonius a Matre Dei a Cursus főírói. Ugyanily nagyarányú a karmeliták hittudományi rendszere, a Cursus Salmaticensis". (1679.) — (Ker. bölcs. tört. 1927—188.)

volt, aki a természettudományok újabb eredményeit is felhasználta kommentáraiban: *Soto* Domonkos dominikánus (1494—1560) tanár az alcalai és a salamankai egyetemen. Igyekezett Aristotelest korszerűen magyarázni. A trienti zsinaton V. Károly császárnak volt hittudósa. De natura et gratia című főművében a thomista kegyelemtant értelmezte. De iustitia et iure címen is értekezett. A protestantizmus elleni egyházpolitikai harcokat irányította.

A bölcselet és hittudomány pozitiv történelmi módszerét alkalmazta a humanisták klasszikus nyelvén író Melchior *Canus* (1509—1560) egyetemi tanár. Főműve: De locis theologicis.

A thomizmust a molinisták ellen védte *Banez* Domonkos (1528—1604) dominikánus, 1581-től a salamancai egyetem tanára. Nagy sz. Teréz gyóntatója és tanácsadója volt. A kegyelem hatékonyságát és a szabadakaratot az isteni praedeterminacio physica-val értelmezte. A jezsuita Molina-val nagy disputációkat vívott. Megjegyzendő, hogy a praemotio, vagy praedeterminacio physica, valamint a gratia ab intrinseco efficax tanát szent Tamás nem tanította olyan formában, mint a banezizmus értelmezte. Egyik jeles művének címe: Apologia fratrum Praedicatorum adv. assertiones Molinae (1595).

Joannes a s. Thoma (†1644) szent Tamás bölcseletét rendszerbe foglalta Cursus philosophicus címen. A salzburgi bencés egyetemet 1623-ban alapították; tanárai nagyrészt thomisták voltak. A spanyol *Saenz D' Aguirre* bencés biboros († 1699) igyekezett sz. Anzelm rendszerét felújítani.

* * *

A jezsuita bölcselők.

Az egyházi élet megújításában és dicsőséges küzdelmeiben, az egyházi tudományok-, és a bölcselet fejlesztésében halhatatlan érdemeket szerzett a jézustársaság.

P. Gyenis írja a Jezsuita arcélek című művében (1940.—29 l.): „A nagy Prohászka a legracionálisabb szentnek nevezte Loyolai Ignácot. Nos, ez a racionális, céltudatosan dolgozó szent semmit sem hagyott ki életprogrammjából, amivel közelebb vihette a lelkeket Krisztushoz. A szentek hősiességével és leleményességével nemcsak iskolákat szervezett, nemcsak új világrészeket nyitott meg a hithirdetés előtt, hanem a léleknyerés szolgálatába állította a karitászt is." De beállította e célra a tudományt is, mégpedig oly tevékenységgel, melynek felülmulhatatlan, jellegzője a korszerűség.

A jezsuita rend 1593-ban kötelezte magát, hogy szent Tamást követi a hittudományban és bölcseletben, de több szabadságot biztosított magának. E szabadsággal élve: jelentékenyen közreműködött később a neoskolaszticizmus kifejlődésében is.

A bölcselet terén a jezsuiták első nagy munkája a híres *Cursus Conimbricensium*, mely nagyszabású Aristoteles-kommentár, melyet a coimbrai jezsuita-kollégium alapítója, Petrus *Fonseca* († 1597), a „spanyol Aristoteles," tanártársaival Goes és Alvarez Boldizsárral alkotott.

A jezsuita rend a XVI. században több főiskolát vett át és újat alapított. A nagy rend kiváló tudósa *Bellarmino szent Róbert* (1542—1612) bíboros. Löwenben és Rómában tanított, 1592 ben a Római Kollégium rektora lett. A protestantizmus elleni tudományos küzdelem fegyvertára Bellarmino, főműve a Disputationes de controversiis, 3 kötetes nagy munka, mely szenvedélyességtől teljesen mentes, logikája verhetetlen. XI. Pius pápa 1930-ban Bellarmint szentté avatta, 1931-ben pedig egyháztanítóvá deklarálta.

Kiváló jezsuita bölcselők voltak De Valencia († 1603), Ledesma Jakab, Vasquez Gábor és Lessius Lénárd, a magyarok közül *Pázmány* Péter.

Luis de *Molina* (1535—1600) a kegyelemtanba bevezette a bölcseleti szempontból nagy jelentőségű újítást, a *scientia-media* alkalmazását.[1]) Isten a scientia media által előre látja, hogy a szabadakarat az Istentől kapott közömbös concursus alapján miként határozza majd el magát a cselekvésre. Molina az isteni kegyelem hatékonyságát úgy akarta értelmezni, hogy az isteni előrelátás és az emberi szabadakarat is megmaradjon. Az akarat az Istentől felajánlott kegyelemhez önként hozzájárul, miáltal a kegyelem hatékony lesz.

Molina Coimbrában bölcseletet, majd Evorában 20 évig hittudományt tanított. Főműve: Concordia liberi arbitrii, cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione

[1] A scientia media Isten mindentudásának az a nyilvánulása, midőn Isten a teremtmények feltételesen bekövetkezendő, szabadon elhatározható cselekedeteit is előre tudja. Azért scientia *media*, (középső tudás) mert a scientia simplicis intelligentiae és a való dolgok előrelátása között középső helyen áll. Molina a scientia mediát a természetes istentanban is alkalmazza. Az okság elve szerint: Isten mint első ok a másod-okok működésére hat, de e hatás Molina szerint, a természetes rendhez tartozó egyidejű együttes közreműködés. A molinizmusra vonatkozó nagy vita ma sincs lezárva. Rómában a Congreg. de auxiliis gratiae előtt folytatott nagy viták 1598—1607. években is eldöntetlenek maradtak.

et reprobatione. Lissabon, 1588. Kommentárt írt sz. Tamás Summajához. Erkölcstani műve: De justitia et jure.

Suarez

A jezsuiták legnagyobb bölcselője *Suarez* Ferenc (1548—1617) a „doctor eximius," a „második Ágoston." Univerzális átfogó elmével és csodálatos munkabírással megáldott szentéletű zseni volt. Összes műveit újabban 28 kötetben Párisban adták ki (1878). Tanulmányait a salamankai egyetemen végezte. Már 23 éves korában tanár volt. 1578—85 között a római Collegium Romanumban, utóbb több spanyol nagy egyetemen tanított. Kiváló bölcseleti művei a Metaphysicae disputationes, 2 kötet. — De anima, — De legibus.

Suarez sz. Tamást követte ugyan, de új utakon is járt. A molinizmus és a banezianizmus közt közvetíteni akarva, a kegyelemtanban a kongruizmust hirdetve, a praedestinatio ante praevisa merita elvét (suarezizmus) állította fel.[1] Hirdette az anyag *nem* teljes potentialitását; tanította, hogy az egyediség elve azonos a dolgok konkrét valóságával. Az egyediség és a lényeg közt csak észbeni különbség van. A valóban létező egyedben a lét és a lényeg elválaszthatatlan. — A Disp. Metaph. című bölcseleti főművében tárgyalta a természetes istentant és új megvilágításban Aristoteles 12 könyvének fő problémáit. Nem a mozgatóban látta az okság elvének ősi valósulását, hanem abban, hogy omne quod fit, ab atio fit! Tagadta, hogy a lény és a lét közt való különbség van, ezért az ősanyagnak is van existenciája, tehát mielőtt a forma meghatározza, máris több, mint a merő lehetőség, képesség. — Az értelem közvetlenül megismeri az egyedeket, róluk sajátos fogalmat alkot; az egyed révén ismerjük meg az egyetemest, úgy, hogy az egyedi ismeretképeket közös tablón egyetemes fogalomként az értelem állandósítja.

Suarez *Metafizikája* a létet a maga teljességében és okaiban vizsgálja, sőt a lét nemeit kutatatja és értelmezi. Ezt az új módszerű metafizikát a protestáns iskolákba is bevezették.

Államtanában a protestánsok által hirdetett államabszolutizmussal szemben a népfenség elvét vallja, úgy, hogy a nép Istentől

[1] A kongruizmus a kegyelemtanban a molinizmushoz hasonló tan, mely megakarja állapítani az elégséges- és hatékony kegyelem közti különbséget. A hatékony kegyelem értelmezésében a kongruizmus, az ember hajlamait, körülményeit, hangulatát, a kegyelem közti viszonosságot, a gratia congruát fontos tényezőnek vallja.

kapja az álfamalkotó hatalmat, de választás útján hatalmát szerződés jelleggel átadja az uralkodónak. Suarez államelméletét a nagy jogbölcselő Hugo Grotius is nagyrabecsülte. A nemzetközi jogban Suarez szerint a végső jogforrás a természetjog; a népek viszonyát szabályozza a jus gentium (népjog); az egyes államok közti szerződés alapján áll a jus civile, a polgári jog. A népek békés együttélését a szeretet biztosítsa.

* * *

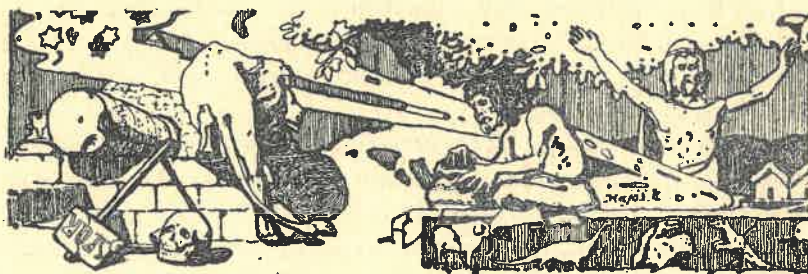
A renaissance bölcselet a nominalizmusra és a misztikára, valamint az antik filozófiára, főleg az újplatonizmusra támaszkodott. Új rendszert kidolgozni nem tudott, beérte az eklekticizmussal és a humanista eszmék szélesbítésével.

A humanisták kiegyensúlyozódása után megkezdődhetett az új bölcseleti alapvetés, melynél jelentős szerep jutott a természettudományoknak, a matematikának, geometriának.

A bölcselet hivatott művelői olyan rendszert akartak kidolgozni, amely legalább is a matematikai bizonyossággal egyenrangú eredményeket nyújt. A *mathesis universalis* révén akarták az összes tudományokat egységesíteni.

Matematikai felkészültséggel dolgozták ki racionalista rendszerüket a renaissance utáni bölcselők közül főleg Descartes, Hobbes, Spinoza és Leibniz, akik „*more geometrico*" alkották világnézetüket. E módszernek mintegy ellenhatásaként: az induktiv kutatás hívei, főleg az angol empiristák analizáló kritikával támadták a racionalista világnézetet. Felvetődött az értelem megismerő képességének kritikai vizsgálata. Descartes megindította az újkori racionalizmust, matematikai módszerrel alakította rendszerét, mellyel az újkori természetszemléletet is akarta kifejezni. A matematikai-deduktiv módszert és az analízist Descartes vezette be az újkori filozófiába, Spinoza következetesebben alkalmazta. De ez a módszer sem volt új a gondolkodás történetében, mert a pythagóreusok és az arab bölcselők régen alkalmazták, csak más formában.

II. rész. — Descartestől Kant-ig.

Descartes René (1596—1650).

Cartesius Renatus az újkori racionalizmus és általában a modern bölcselet megalapítója. Kiváló természettudós és matematikus is volt. A jezsuiták nevelték: már a kollegiumban nagy tudásvágy vezette kutatásaiban. Később Németalföldön önkéntes katona lett. Bethlen Gábor seregei ellen küzdve, résztvett 1621 nyarán az érsekujvári csatában. 1629-ben Hollandiában telepedett le, itt 20 évig élt teljes visszavonultságban, tudományos búvárkodásban. Krisztina svéd királynő meghívására 1649-ben Stockholmba ment, de egy év múlva tüdőgyulladásban meghalt. Módszere a kételkedés; kételkedés által akar eljutni ama biztos alaphoz, melyen már nem lehet kételkedni. Egyetlen dologban nem kételkedhetünk, abban t. i. hogy kételkedünk, gondolkodunk, tehát a gondolkodó létezik; cogito ergo sum. — Descartes e következtetése azonban téves, mert ha az igazságot megismerő képességünkben kételkedünk, nem tehetünk kivételt épen a kételkedő gondolkodás létével. — A res cogitans a lélek; a gondolkodás Descartes szerint a lelki állag lényeges tulajdonsága.

Descartes szerint az isteneszme belénk ontott; — elfogadta canterburyi sz. Anzelm ontológiai istenérvét. A tökéletes lény eszméjéhez a létezés szükségképen hozzátartozik. — Mivel Isten végtelenül bölcs és igazmondó, azért az érzéki tapasztalalatnak is igaznak kell lenni, ha nem így volna, akkor Isten állandóan megcsalna minket. Létezik tehát Isten, lélek és a külső világ. Szükséges, hogy a bölcselet a matematikai deduktiv módszert alkalmazza. Analizis útján kell intuitiv ismeretet szerezni; ennek tartalmát deductive kell kimagyarázni. A velünk született eszmék

lehetőségek alakjában úgy lappangnak az értelemben, mint a viaszban a figurák. Az igazság megismerésének feltétele az akarat fegyelmezettsége; az ítélet az eszmék ráalkalmazása a megfelelő tárgyakra az akarat által.

Descartes szerint: „per substantiam nihil aliud intelligere possumus, quam rem quae ita existit, *ut nulla alia re indigeat ad* existendum." Három substantiát vall: Isten, a lélek és a test. A substantia fogalmának megszükítésével előkészítette Spinoza pantheizmusát.

Természetbölcselete a mechanikai magyarázat világképe. Az állatok is merőben eleven gépek. A mozgás megindítója Isten. Mivel a mozgást és a testek sajátosságait a geometria magyarázza, ezért a természet értelmezése: tapasztalati geometria, a kiterjedés és mozgás törvényeinek alkalmazása.

Descartes a teleologikus szemléletet mellőzi; szerinte a tudomány feladata nem a cél-, hanem a hatóokok kutatása. Az emberi testben a lélek székhelye az agyi tobozmirigy (glandula spinealis). Az érzékeléseket a tobozmirigyhez a lehelletszerű, vagy lángszerű „életszellemek" közvetítik, mire a lélek megfelelő képzeteket alkot.

Tanította, hogy a tér azonos a kiterjedéssel, ezért üres tér nincs; a tér és a világ végtelen.

Descartes filozófiájának majdnem minden fontosabb tétele téves, mégis tetszetős skepticizmusa és matematikai jellegű okoskodása igen nagy hatást váltott ki. Mint matematikus előkészítette az infinitezimális számítást és megalapította az analitikus geometriát. Bár hívő katolikus volt, mégis téves filozófiájával Ő lett a pantheisztikus modern bölcselet atyja.

Descartes kételkedését cáfolhatjuk *Szent Ágoston* ismert érvelésével, melyet a szkeptikus akademikusok ellen állított: „Ha valaki kételkedik, ezt csak azért teheti, mert *létezik.* A kételkedő *emlékezik* is arra, amiről kételkedik; — azért kételkedik, mert *szeretne* megbizonyosodni. A kételkedő *gondolkodik* és *tudja,* hogy homályosan szemlél; — azért kételkedik mert azt *itéli,* hogy a kérdéses dolgot nem tarthatja vakon igaznak. Esetleg sok mindenben kételkedhet, de az imént említettekben nem, mert ha a felsoroltak nem volnának valóságok, akkor (nem lehetnének kétségbe vonhatók) lehetetlen volna kételkedni, — pedig kételkedik." (De Trinitate 10.—10.)

Descartes tanait lelkesedéssel terjesztették a janzenisták, de a nagy francia püspökök: Bossuet és Fénelon is vallottak cartesiánus tanokat. Érdekes eset, hogy mielőtt Descartes művei indexre kerültek (1663) már a dordrechti és delfti református zsinat (1657) megtiltotta a cartesianus tanítást.

A kételkedés útján a janzenizmushoz jutott *Pascal* († 1662) sok lelki tépelődés után belátta, hogy a szeretet nagy értékéhez a hit juttatja a lelket. „Gondolatok a vallásról" címen remekművet alkotott, mély gondolatainak leírásával.

A leghomályosabb cartesianus tant; a test és a lélek egymásra hatását igyekezett magyarázni *Geulinx* († 1669) leydeni tanár. Szerinte a test és lélek egymásrahatását, együttműködését Isten létesíti. Testi változás alkalmával Isten a lélekben megfelelő képzetet alkot; akarati cselekvés alkalmával pedig megfelelő testi mozgást létesít. Minden történés kizárólagos oka Isten, a másodlagos okok nem működnek. Alkalmi okokhoz kapcsolódik Isten működése; ez az *occasionalismus* tévtana. A bennünk működő Istennek alázattal kell engedelmeskednünk. — Az ál-misztika quietizmusához vezetett e tévtan, mely szerint mi csak szemlélői vagyunk a bennünk működő Isten munkájának. Ahol semmit sem tehetünk, ott ne is akarjunk tenni: „ubi nil vales, ibi nil velis." A kötelesség szempontjából kell mindent tekinteni.

Descartes tanaiból indult ki, de tőle messze jutott Nicolas *Malebranche* oratorianus szerzetes (1638 — 1715), optimista, az *ontologizmus* tévtanának megalkotója. Szerinte az eszméket közvetlenül Istenben szemléljük; Isten a lelkek Nap-ja, aki a halandók értelmét megvilágosítja. A lelkek úgy laknak Istenben, mint a testek a térben. Az igazság kereséséről irott főművében vallja, hogy mindent eszméink által ismerünk meg, de Istenben és Isten által! Az eszmék tárgya a végtelen, az érzék fölötti; a változhatatlan, vagyis az istenség; így Isten ismerete tudásunk őseleme. — M. termékeny író volt, munkái tizenegy kötetben jelentek meg. Sokat vitatkozott Bossuet-val a kegyelemtanról.

Hobbes Thomas (1588—1679).

Hobbes angol protestáns bölcselő, szélsőségesen anyagelvi, az ismerettanban pedig a sensualismus megalapitója volt. Falusi pap fia volt; tanulmányait az oxfordi egyetemen végezte.

A forradalom elől Párisba menekülve, megismerkedett Descartes tanaival. Galilei és Copernicus rendszerével. Angliába visszatérve szélső anyagelvi világnézetet hirdetett. Saját életrajzát 84 éves korában versekben írta meg. — Szerinte a bölcselet: a testekről szóló tudomány; még Istent is gondolhatjuk testi lénynek; de Isten nem tárgya a filozófiának. Csak testi valók léteznek. Az érzetek és érzelmek mozgások, a lelki élet merő mechanizmus. Az akarás szükségkép támad az előző agymozgásokból, ezért szabadakarat nincs. Az érzetek által változó vérkeringés okozza a kellemes vagy kellemetlen érzéseket, vágyat, utálatot; ez a jó és a rossz. Az elhatározások hajtóereje az önzés. A vallás csak mint fékező állami intézmény tűrhető.

Hobbes sensualista ismerettana szerint: az észrevevések csak jelei egy előttünk ismeretlen létezőnek; — a gongolkodás fogalmakkal való számolás; a logika legfelső tétele a tudatnak önmagával való megegyezése.

A bölcselet két részre oszlik: a természet- és az állam filozófiájára. Az államélet alapja a „bellum omnium cotra omnes". Az ember nem természettől társas lény. Miként a vad természeti erőket a világrend fékezi, úgy a nyers emberi erőszakot az államrendnek kell fékeznie. Az emberek szerződésszerűen behódolnak az államfő akaratának; minden jó, amit az állam helyesel, a forradalom bűnös és jogtalan. Csak az állam által megengedett vallás tűrhető, a többi babona. Érthető, hogy szélső radikalizmusáért a ker. papok bevádolták Hobbest a parlament előtt. Szellemesen, de nem meggyőzően védekezett.

Spinoza Baruch (1632—1677.).

Zsidó családból Amsterdamban született, a híres Saul Levi Morteira tanítványa volt, tanulmányozta Maimonides műveit és a kabbalisztikus irodalmat, később a skolasztikusok műveit. Legnagyobb hatással Descartes rendszerét tanulta. Szabadelviségeért hitsorsosai kiátkozták, ekkor felekezetnélküli lett. Hágába költözött, magántanítással és optikai üvegek köszörülésével foglalkozott. A pfalzi fejedelem meghívta a heidelbergi egyetemre tanárnak (1673), de Spinoza nem fogadta el, hogy megőrizhesse gondolatszabadságát. Szegényen élt, tüdősorvadásban 45 éves korában meghalt.

Descartes rendszerét kiszélesítette „more geometrico". A substantia fogalmából indul ki. Szerinte a állag: „est id, cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat. Substantia in se est et per se concipitur". Igy a substantia önmagának oka, lényege szükségkép magába foglalja a létet; ezért *az egyedüli substantia Isten*, az örök és végtelen lényeg. Az állomány megnyilatkozásmódja, kétféle alaptulajdonsága: a gondolkodás és kiterjedés, ezeknek számtalan módosulásuk lehet. A végtelen substantia fogalmából következik minden. Deus est onnium rerum causa immanens, non vero transiens, a dolgok Istenből létesülnek, kiáradnak. Ez a legkövetkezetesebb pantheizmus! Az ember az isteni természet módosult egyedi megnyilatkozása; a test és lélek egyetlen egyén, az istenség együttműködő modusa; az emberi lélek az istenség végtelen értelmének a része.

Csak Isten szabad, mert minden a saját szükséges lényéből következik. Az erkölcsi élet célja az erkölcsi szabadság biztosítása. Legyünk tetteink okai önmagunk, érvényesítsük énünket, ne álljunk a folytonos változó külső hatások alatt. Az adekvát ismeret révén eljutunk az önmagával való megelégedettség magaslatára, arra az örömre, melyben az ember önmagát és eszét mint cselekvő hatalmát látja.

Legtökéletesebb ismeret a scientia *intuitiva*, mely az ész legtökéletesebb teljesítménye, a dolgok lényegét igyekszik szemlélni, tárgya Isten megismerése és szeretete. Ez az amor Dei intellectualis az isteni mindenségbe beolvadt ember önszemlélete sub specie aeternitatis. Ebben az intuitív intellectuális szeretetben nyilvánul az emberi szabadság, boldogság és erény. — Spinoza szerint: az erköçsiség autonóm meghatározója az ész, mely a *mindenegység* felismerője és része. E gondolatot magáénak vallja a modern pantheista monizmus, melynek atyja Spinoza.

Spinoza rendszerének is az a tragédiája, hogy a végtelen és örökkévaló istenséggel azonosított ember *intuitiv ismerete is* korlátozott, léte meghatározott.

Locke John (1632—1704.).

Locke angol filozófus, aki a megismerés határainak kritikai megállapításán fáradozott. A westminsteri kollégiumban és Oxfordban tanult. Jól ismerte a skolasztikát, de Bacon és Descartes

gondolatai, valamint a Newtonnal fenntartott barátsága révén az új eszmeáramlat előharcosa lett. Shaftesbury gróf házában orvos és nevelő volt; később a kereskedelmi minisztériumban viselt magas tisztséget. Élte utolsó éveit vidéki birtokán töltötte. A politikai liberalizmust tudományosan igyekezett igazolni két értekezésében; propagálta a toleranciát, írt a nevelésről, e műve a pedagógia fejlődésének egyik megindítója. Főműve az emberi értelemről szóló négy kötetes munka. Vizsgálta, hogy meddig terjed az értelmi tudás, miről szerezhetünk ismereteket?

Locke megállapította, hogy velünk született eszméink, ismereteink nincsenek, minden képzetünk tapasztalatból ered. Sem az erkölcsi elvek, sem Isten fogalma nem velünk születtek. A lélek üres lap, melyre a tapasztalat írja a képzeteket. A szavak a tárgyak képzetének jelei.

A megimerés lehet intuitiv, demonstrativ és érzéki. Önmagunkat intuitive ismerjük meg, Istent demonstrative — vagyis közvetített okoskodással —, a többi dolgokat pedig érzéki megismeréssel. Az igazságot önmagunkban kell keresnünk, a képzeteknek nem a tárgyakkal, hanem egymással való megegyezésében kell meglátnunk. A külső dolgok léte teljes bizonyossággal nem állítható. Az emberi értelem camera obscura, melybe az ismeret világossága csak a tapasztalás résén hatolhat. A képzettartalom ismereteink elemeire, az egyszerű ideákra bontható szét. A külső behatásokra bennünk létesülő tudatjelenségek az érzetek. Az érzetek minőségét hordozó ismeretlen való: a *substantia*, mely meghatározhatatlan, felismerhetetlen, de létező valami. Saját lelkünk szellemi substantiájáról úgy szerzünk tudomást, hogy a különböző élményeinknek közös hordozó alanyát véljük. Magukat a tárgyakat nem ismerjük meg, hanem csak a róluk való képzeteinket.

Az intuitiv ismeret a bizonyosság legnagyobb foka. Önmagunk létezéséről közvetlen tudomásunk van intuitiv módon; önmagunk létéről az okság elvének alkalmazásával matematikai bizonyossággal Isten *létére* következtetünk. De Isten lényének tulajdonságait csak a természetfeletti kinyilatkoztatás tárja elénk; a kinyilatkoztatás igazságát azonban az ész állapítja meg. A kinyilatkoztatás ugyanazon Istentől való, aki az észt adta, tehát nem lehet észellenes!

Locke hirdette a vallásszabadságot, de megtagadta ezt az

atheistáktól és a katolikusoktól; az utóbbiaknak nem jár vallásszabadsági tolerancia, mert a pápa feloldhatja őket eskűjük alól. Elismeri, hogy az evangélium etikája a legtökéletesebb.

Neveléstanában hirdeti a természeti egyéniség szabad kifejlesztését, az öntevékenység fontosságát. Kívánja, hogy a gyermeket tanítsák játszva tanulni, fejlesszék ügyességét, jellemét, egyéniségét.

Államelméletében kidolgozta az alkotmányos királyság elméletét; kifejtette a képviseleti rendszer alapvonalait; szétválasztotta a politikai és egyházi hatalmakat. Különösen sürgette a szabadság védelmét. A törvényt megszegő uralkodó ellen a nép forradalommal felléphet és megvonhatja tőle a hatalmat. Mivel a függetlenség alapja a magántulajdon, a szabadságjogok közül legfontosabb a tulajdon védelme. A javak értékmérője a *munka*, mely a tulajdonnak jogalapja. A gazdasági liberalizmust hirdette; szerinte a gazdasági működést nem szabályozhatja az állam.

Locke nemcsak az ismeret kérdésének kutatását indította meg, hanem felvetette mindama problémákat, melyek a XVIII-ik század szellemi vezéreszméi voltak; a liberalizmus, racionalizmus, kriticizmus Locke rendszeréből indult.

Berkeley George (1685—1753).

Berkeley anglikán püspök, a materializmus nagy ellenfele, bölcsész, theológus és matematikus volt. Bölcselete a szubjektiv idealizmus vagy akozmizmus. A tudattól függetlenül létező valóságot tagadja; szerinte minden ismerettárgy csak idea, gondolat, vagy tudatállapot. Téves tétele: esse est percipi; a „tárgy"-nak nevezett valami csak a tulajdonságainak összege, e tulajdonságok pedig érzetek, képzetek; tehát a tárgyak csak bennünk téteznek, mint képzetek, rajtunk kivül nincs tárgyi való, de van külső okuk: Isten. Az önkényesen fellépő képzetek mellett tudatunkban vannak szükségszerűen jelentkezők, ez bizonyítja, hogy nálunknál felsőbb lény, Isten létesíti azokat; Ő kelti a véges elmékben a képzeteket, melyeknek összessége a világ. — Főműve az emberi ismeret alapelveit tárgyalja.

Berkeley téves ismeretelmélete szerint, van végtelen elme: Isten; léteznek véges elmék, de nem létezik anyag. Az egyedüli lét a tudati lét.

Kidolgozta a látás elméletét, bizonyította, hogy a tárgyak helyzetét, távolságát és nagyságát nem közvetlenül a látás révén észleljük, hanem más érzékek érzeteivel kombináljuk a látás érzeteit. Csak egyedi, konkrét képzeteink vannak, általános képzet lehetetlen.

Franciaországi tartózkodásakor megismerkedett Malebranche-sal, akivel sokat vitatkozott, de Locke műveiből legtöbbet merített. Igyekezett a hitet az ésszel összeegyeztetni. Locke nyomán vallotta, hogy a képzetek hordozója a lélek, a szellemi substantia. A képzetek Isten eszméinek hasonmásai s azokat Isten létesíti bennünk. Csak az Isten eszméivel egyező képzet igaz.

A misztikus hajlamú filozófus az idealizmusból majdnem az illuzionizmusba tévedt.

Hume Dávid (1711—76).

Hume skót protestáns bölcselő, a modern pozitívizmus úttörője és Kant tanainak előkészítő mestere. Az empirizmust az általános szkepszisig vezette. Szerinte: csak az igaznak vélt benyomások és fogalmak viszonylagos rendjét szabályozó tudomány észszerű.

Hume jogász volt, de hamarosan bölcselő és oknyomozó történetíró működésre tért át. Sokat tartózkodott külföldön. Párisban megismerkedett Rousseauval. Hazatérve 1767-ben államtitkár lett. Főműve az emberi természetről szóló értekezés, melyet már 26 éves korában készített. — Szkeptikus empirizmusa szerint: igaz dolog nincs, csak valódi létezhet; valódiságában velünk született érzés alapján hiszünk. A godolkodás elemei a benyomások és képzetek; benyomások a tárgyak által közvetlenül okozott szemléletek, érzetek, valamint az érzelmek, akarások; — mindezeknek emlékezetbeli másolatai a képzetek. *Megszokjuk* a képzetek kapcsolását és *hisszük*, hogy azok hasonlóan ismétlődnek. E szubjektív, megszokáson alapuló hitet a dolgokra alkalmazva felállítjuk az okság elvét. Kant azt vallotta, Hume-nak ez az oksági értelmezése ébresztette őt fel dogmatikai szendergéséből. Megismerhetünk némileg tényeket, de ezeknek metafizikai értelmezése önkényes; a képzetek világán kívüli ismeret nincs. Ismereteink tárgyi értéke azért is bizonytalan, mert tér és idő önmagukban nincsenek. Mi csak a percepciók egymásutánját tapasztalhatjuk, ezért mara-

dandó valók-, szubstanciák létét nem bizonyíthatjuk. Szellemi szubstantia léte nem igazolható; az „én" nem más, mint a precepciók halmaza.

Mivel Hume szerint csak percepcióink vannak, az oksági viszony sem a priori, sem a tapasztalatból nem bizonyítható; az oksági törvény alapja a megszokás, — ezért Isten létének és a lélek halhatatlanságának bizonyítása lehetetlen.

Az erkölcstan az indulatok, érzelmek elméletén alapul, így akaratszabadság nincs; az egyéni lelkiismeret a társadalom változó érdekei szerint módosul. Az erkölcsi világban nagy mozgató erő a rokonszenv. Az államot nem az emberi önzés, nem az érdekeket védő szerződés, hanem a rokonszenves társulás létesíti. Szerzett ismereteink célja csak az, hogy a létfenntartást szolgálják.

Leibniz Gottfried Wilhelm (1646—1716).

Leibniz atyja Lipcsében egyetemi bölcselet-tanár volt. — Jogidoktorátust szerezve, Nürnbergbe költözött; sokat utazott. Sokoldalú, mély filozófus-elme volt, de sikerrel művelte a matematikát és fizikát, kiváló theológus és politikus is volt. A harmóniát kereste; igyekezett a filozófiát a theológiával összhangosítani. Feltalálta az infinitezimális számítást (Newton után); létrehozta a berlini tudományos akadémiát, közreműködött a bécsi, drezdai, szentpétervári akadémiák létesítésében. Az egységes tudomány, egységes tudósvilág és egységes tudósnyelv megalkotásán fáradozott. E nemes törekvését Ő maga úgy jellemezte, hogy egyesíteni igyekezett „Platont Demokritosszal, Aristotelest Descartes-al, a skolasztikusokat a modern bölcselőkkel, a theológiát és az erkölcstant az értelemmel; — mindenünnét a legjobbat veszi át, aztán túlhaladja az eddigi bölcselők eredményeit." Nagy érdeme, hogy a régi eszméket újszerűen tudta felhasználni. Optimista filozófus volt; szerinte a világ a lehetséges legjobb, ennek tagadása az elégséges ok elve ellen volna. A pozitív vallások tételei az észt felülmúlják, de nem észellenesek; a hit és az ész közt nem is lehet ellentét.

Leibniz gondolatrendszerének alapja és csúcspontja az istentan. Ismerettani és metafizikai, valamint erkölcs- és jogbölcseleti következtetései Istenhez vezetnek. Sokat fáradozott a katolikusok és protestánsok egyesítésén, — hiába! Kora nagy tudósaival

sokat levelezett. Hivatali sokoldalú elfoglaltsága miatt, nem volt ideje bölcseletét rendszerbe foglalni

Már kora ifjúságában foglalkozott a gondolkodás módszerének tökéletesítésén. Megkülönböztette az észigazságot a tényigazságtól. Az észigazságok felbonthatók megdönthetetlen elemi axiómákra; a tényigazságok csak valószínűség erejével bizonyíthatók. Minden ismeret velünk született, de csak virtualiter lappangnak, ki kell azokat fejleszteni.

Metafizikájában vallja, hogy a fizikai világban nemcsak mechanizmus van, hanem célszerűség is valósul, erő is érvényesül. Szerinte a *substantia* az akcióra képes lény. A lények végső alkotó elemei: az öntevékenységgel biró egyszerű substantiák, a *monaszok*, ezek az anyagtalan, kiterjedésnélküli, oszthatlan egyszerű metafizikai erőegységek, melyek létüket Istentől nyerték; áthatolhatatlan önálló egyedek, melyeket csak Isten semmisíthet meg, Minden monasz percepció-képes, belülről ható, lélekszerü *entelechia*; olyan mikrokozmosz, mely a világegyetemet tükrözi a maga sajátos módján. Két teljesen egyforma egyed nincs; a világharmóniát — mely harmonia praestabilita — épen az egyedi különbségek változatossága teszi lehetővé, Isten előre-elrendezése révén. Bár a monaszok kiterjedésnélküliek, a testek mégis monaszhalmazok, az anyag dinamikus valóság. A tér és idő nem valóság, hanem csak jelenség.

A világegyetemben — Leibniz szerint — a folytonosság elve érvényesül, a paránytól a legnagyobb lényig finom átmenetek sokasága létezik; az öntudatos emberélet is fokozatosan bontakozik ki a fejlődés skáláján. A test központi monasza a lélek, mely halhatatlan.

Leibniz tanította, hogy az egyetemes erkölcsi elvek is velünk születtek. A természeti törvény követelménye a társasösztönön alapuló általános emberszeretet, a filantrópia. A társadalmi erkölcstan létesíti a természetjogot.

Leibniz monasz-elmélete révén sem sodródott a pantheizmusba, sőt vallotta, hogy Spinoza pantheista érvei „szánalmasak és érthetetlenek." A katolicizmusról megbecsüléssel, sőt rokonszenvvel nyilatkozott.

A felvilágosultság vezetői.

XVII. SZÁZAD végén a filozófia és a természettudomány képviselői megszervezték a felvilágosultság áramlatát, mely végig húzódott Angliából kiindulva az egész kutúrvilágon. A mozgalom az ész erejének és önállóságának hangsúlyozásával hódított; nem az istenhitet, hanem a kinyilatkoztatást támadta.

A felvilágosultság hirdetői az angol *deisták* voltak, akik a „természetes vallás"-t sürgették, így Cherbury Herbert († 1648) és John Toland († 1722), aki a pantheista észvalláshoz jutott. Az utilitarizmust hirdette Adam Smith († 1790) — Hume barátja — aki a liberális gazdaságtan megalapítója volt.

A *deizmus* liberális vallásbölcseleti irány, mely megengedte ugyan Isten létét és elismerte teremtő voltát, de tagadta a gondviselő tevékenységét, nem hitt az isteni igazságszolgáltatásban, tagadta a kinyilatkoztatás és a csoda lehetőségét; sőt a radikálisabb irány a természetfelettiséget és az örök életet is tagadta.

Tindall hirdette is, hogy az eredeti természeti vallást a kinyilatkoztatás nem tökéletesbíthette; a *változhatatlan* Isten fogalma is kizárja a lehetőségét annak, hogy a Teremtő a világ rendjébe beavatkozzon. A konok deista Rousseau ismert mondása: „Ha halottfeltámasztást kellene végignéznem, azt hiszem megőrülnék, de hinni nem tudnék!" A racionalisztikus deizmust — melynek kezdete a XVI-ik századba visszanyúlik — a szabadgondolkodók örömmel fogadták, mert *kényelmes világnézet.* A még hívő liberálisok és nem istentagadó szabadkőmívesek ma is a deizmus „vallás"-ával nyugtatják meg tág lelkiismeretüket.

A ker. bölcselet tiltakozik a deizmus ellen, mert Isten *actus purus,* tiszta ténylegesség, merő tevékenység; ez lényegéhez tartozik és nem jelent változást. Isten örök jelenben és örök tevékenységben él, hiszen actus purus! — Isten végtelen értelem és akarat, aki örök bölcseségével és mindenhatóságával fenntartja és gondviseli a világot. A természetes- és természetfeletti

kinyilatkoztatás történelmi ténye is ellentmond a deizmus veszedelmes és tetszetős tévtanának, mely sok nagyeszű gondolkodót is elkápráztatott; pl. *Locke* és *Hume* is a deizmust vallották.

A természetbölcselő Isaak Newton (1642—1727) a fizikai tüneményeket a nehézségi erővel magyarázta és így a mechanikai világképet kialakította deista értelmezéssel.

David Hartley († 1757) a pszichikai tüneményeket a képzetek társításával értelmezte (asszociációs pszichológia). Erasmus Darvin († 1802) — Charles Darvin nagyatyja — már a lélek anyagszerűségét tanította.

Franciaországban a felvilágosultság zászlóvívője volt *Voltaire*, (igazi nevén: Francois Mario Arouet le Jeune), aki hirdette ugyan ha Isten nem létezne, fel kellene Őt találni; de ádáz ellensége volt az Egyháznak. [Joghallgató volt, de inkább szépirdalommal és filozófiával foglalkozott. Összeférhetetlen természete miatt kétszer is bebörtönözték, majd kiutasították Franciaországból; Angliába menekült! — utóbb 15 évet töltött kedvesének Châtelet márkiné lotharingiai birtokán, itt írta többi közt a Jeanne d'Arcot gyalázó komikus époszt. A francia akadémia tagja lett. 1749-ben II. Frigyes meghívására Berlinbe költözött, nagy fizetést kapott, de négy év mulva már az uralkodó ellen támadt; a francia határon vásárolt birtokán fejedelmi pompában élt. — Bölcselete a Locke szenzualizmusának erőtlen s ellenmondásokkal teli utánzata. A felvilágosult abszolutizmust kívánta. A szatirikus novella mestere volt. Sokat levelezett kora összes nagyjaival; közel tízezer ilyen levél maradt fenn.]

A felvilágosultságot és a forradalom szellemét terjesztette a *d'Alambert* és *Diderot* által szerkesztett Enciklopedia, mely a vallásos nézeteket lekritizálta; — Etienne B. *Condillac* apát († 1780) szenzualizmusa szerint a lelki élet merő érzetmódosúlás. Minden érzet képzetet és törekvést tartalmaz.

A naturalista természetbölcselet terjesztője *de Buffon* gróf († 1788) volt, aki 36 kötetes „természettörténetet" írt, mechanikai világmagyarázattal, ragyogó stílussal. 26 éves korában a párisi akadémia tagja lett.

A rideg anyagelviség hirdetője volt *de la Mettrie* († 1751), aki szerint az ember is gép, csak fejlettebb agyveleje által különbözik az állattól. Az atheizmust tartotta a jólét feltételének.

Montesquieu († 1755) a „törvények szelleméről" írott köny-

vében bizonyítani igyekezett, hogy a törvények a történethez és földrajzi körülményekhez való alkalmazkodás révén létesültek.

A felvilágosultság terjesztői közül a legnagyobb hatást Jean Jacques *Rousseau* érte el. Hányatott élete volt; 14 éves kora óta vándorolt. Kálvinista volt, katolikus lett, de visszatért ősei hitére. Warensnéval élt sokáig együtt, majd Levasseur Terézzel — teljesen műveletlen nővel — 25 évi vadházasság után törvényes házasságot kötött. Öt gyermekét a lelencházban neveltette. Hírnevét megalapozta az akadémia által díjjal kitüntetett értekezésével, melyben a hiperkultúra erkölcsrontó hatását írta le és a természethez való visszatérést sürgette. 1762-ben jelent meg a Du contrat Social c. műve, mely a francia forradalom politikai és társadalomtani főforrása volt. Ugyanekkor írta az *Emile* című főművét, mely Goethe szerint a nevelés természetes evangeliuma. A párisi parlament máglyára ítélte Rousseau radikális műveit és elfogató parancsot adott ki ellene. Angliába menekült. Hume pártfogolta, de jótevőjével is hamarosan összekülönbözött; visszatért Párisba, megírta „vallomásait", melyekben dicsekvően tárta fel korábbi botlásait. 1778-ban szegényen halt meg.

Rousseau nem volt istentagadó, de feleslegesnek mondotta a dogmát és a kultuszformát. A nevelés feladata: szabadon kifejleszteni az ember romlatlan ösztöneit és veleszületett képességeit; egyéni nevelésre kell törekedni.

Németországban a felvilágosultság főképviselője Christian *Wolff* († 1754) filozófia-professor volt, a leibnizi bölcselet rendszerezője; azonban tagadta a substantia szellemi voltát és a harmonia praestabilita egyetemességét.

Eredeti gondolkodó volt Ephraim *Lessing* (1729—1781), aki a *fejlődés* törvényeit látta érvényesülni a lét minden vonalán. A kifejlett vallás az észvallás, mely dogmamentes, de erkölcsi tartalmú. Művészetbölcseletében hirdette, hogy a művészet lényege az utánzás.

A felvilágosultság eszméit népszerűsítette a zsidó Moses *Mendelssohn* († 1786), a vallásegyenlőség és szabadság sürgetője. Púpos, ideg- és hátgerincbajos egyén volt, mégis korszakot alkotott a német zsidóság történetében. Lessing barátságába fogadta és tudtán kívül kiadta filozófiai értekezését. A metafizikai tudományok evidenciája című értekezésével elnyerte a berlini akadémia pályadíját (Kant ugyanekkor csak a második díjat nyerte). A lélek halha-

tatlanságáról tárgyaló híres műve, a *Phaedon* 1767-ben jelent meg. A modern zsidóság megalapítója volt, Mózes és Maimonides mellett Őt tisztelik a harmadik legnagyobbnak. A szentírás fordítását és kommentálását is szorgalmazta; a mű 1783-ban jelent meg, Mózes öt könyvének és a zsoltároknak fordítását Mendelssohn végezte.

Alexander *Baumgarten* (†1762) Wolff kiváló tanítványa megalkotta a bölcseleti esztetikát. Szerinte a szépség az érzéki szemlélet tökéletessége. Az *esztetika* elnevezés is Baumgartentől származik. Rendszerét Kant is vezérfonalul használta.

A tapasztalati lélektant a nevelésben Heinrich *Pestalozzi* (1746—1827) svájci pedagógus nagy sikerrel alkalmazta. Kisbirtokán a szegény gyermekek számára nevelőintézetet nyitott, mely sajnos csak hat évig maradt fenn. Majd pedagógiai műveket írt. Jó népiskolák hiányában: az anyákra akarta bízni a népnevelést; a Lienhard und Gertrud című regényében leírta a pedagógusanya példaképét (1781). — Ezután elhagyott árva gyermekeket nevelt, majd tanítással foglalkozott és megírta „Wie Gertrud ihre Kinder lehrt" című főművét (1801). Yverdon (Iferten)-i iskolája világhírű lett; külföldi pedagógusok felkeresték, pl. Brunswick Teréz is. Pestalozzi a szociálpedagógia megalapítója, a nyomorult szegény népet akarta tanítással, neveléssel felemelni. Az oktatásban alkalmazta a szemléletet, de főleg a világos fogalomalkotást sürgette. Szerinte az oktatás elemi eszközei: a szám, forma és a beszéd. Inkább az eszmények embere volt, mint a gyakorlaté. Rousseau egyoldalú naturalista nevelésmódját ellensúlyozta.

* * *

„Timor Domini principium sapientiae, sapientiam atque doctrinam stulti despiciunt.

Sapientia foris praedicat, in plateis dat vocem suam.

Beatus homo, qui invenit sapientiam, et qui affluit prudentia: melior est aquisitio eius negotiatione argenti, et auri primi et purissimi fructus eius: pretiosior est cunctis opibus: et omnia, quae desiderantur, huic non valent comparari."

(Liber Proverbiorum. I. 7—20 et III. 13—15.)

III. korszak. — Kant és a német idealizmus.

Kant (1724—1804) rendszere.

Kant kriticizmusa
és „transcemdentális idealizmusa."

Immanuel *Kant* 1724-ben Königsbergben szíjgyártócsaládból született: pietísta, fegyelmezett, puritán gondolkodásmódját életében mindvégig megőrizte. Kant a modern szubjektivizmus legnagyobb képviselője, Paulsen szerint: a német protestántizmus filozófusa. Hírdette, hogy az ész önmagának és a természetnek törvényhozója.

Szerény, különc életű bölcs volt, aki megfigyelte korának összes szellemi- és társadalmi mozgalmát. A königsbergi egyetemen tanult filozófiát, matematikát és fizikát, de ifjúkorában érdeklődött a protestáns theológiai előadások iránt is. Kilenc évig nevelő volt. 1755-ben egyetemi magántanár, 1770-ben pedig a logika és a metafizika rendes tanára lett a königsbergi egyetemen. (Kétszer volt rektor) 1804-ben halt meg; a dóm árkádjainál temették el.

Eleinte a természetbölcselet érdekelte különösen. A világegyetem kialakulásának elméletét mechanikus magyarázattal alkotta meg, függetlenül Laplace-tól. Elismerte, hogy az ősanyag a Teremtő alkotása.

Őmaga vallotta, hogy a „dogmatikus szendergésből" Hume ébresztette fel; de nemcsak az angol empirikusok voltak reá hatással, hanem Rousseau is. 1780-ban jelent meg főműve: *A tiszta ész kritikája*, mely után még több jelentős könyvet írt. A vallás a tiszta ész határain belül című vallásbölcseleti könyvében a porosz kormány a ker. vallás lekicsinyítését látta, s megtiltotta, hogy Kant szellemében egyetemi előadásokat tartsanak. Az öreg

Kant ezért is 1797-óta nem tanított, hanem magányában kéziratait rendezte. Filozófiája világszerte hiressé vált.

Kant bölcseletének alapja az *ismeret*kritika: az ismeret mivoltát, alkotórészeit és határait kutatja. Szerinte az ismeretnek van alakja és anyaga; alakja az ismeret törvényeit magában foglaló egyetemes tudat, az anyaga pedig az ismeret tárgyait alkotó külvilág. Az ismeret anyaga a tapasztalásból ered, tehát aposteriori; alaki elemei pedig megelőzik a tapasztalást, aprioriak. „Tiszta ész az a tehetség, mely teljesen az a priori megismerés elveit foglalja magában."

Kant szubjektív idealizmusa szerint a dolgokat nem ismerhetjük meg a maguk mivoltában (noumenon), hanem csak látszatukban (phaenomenon) az apriori ismeret révén. A megismerés területe csak a jelenségvilág; tapasztalás nélkül nincs tudományos ismeret. Kant szerint az ismeretek apriori elemei az érzékelhető világra vonatkozóan a tér és az idő,[1] az értelem terén a kategóriák, mint pl. az oksági viszony, — az ész terén pedig a szabályozó eszmék. Az elméleti- és gyakorlati ész között az itéleterő a közvetítő.

Mivel a dolgok lényegét, a „Ding an sich" magánvalókat nem ismerjük, ezért Kant szerint nem is lehet metafizikai tudomány. Isten létét, a lélek halhatatlanságát, az akarat szabadságát a Vernunftglaube (észhit) által fogadjuk el.

A gyakorlati ész birálatában kifejti a *kategorikus imperativus* hatását és a kötelességtudatra épített etikai formalizmust. A túlvilági életben az érdem jutalmazása és a bűn bűnhődése szintén csak a gyakorlati ész követelménye.

A szkeptikus Kant az istenbizonyítás lehetséges alapját a lét helyes fogalmában látta, a létet nem tagadhatjuk; lehetetlen,

[1] „Tér és idő — irta Kant — mint minden tapasztalat szükséges feltételei, minden szemléletünknek csak szubjektív feltételei, melyekhez viszonyítva tehát minden tárgy *csak jelenség*, nem pedig maga a dolog." Mi a dolgokról csak a tudatunkba megjelenésük módját ismerjük meg. Szemléleteink a jelenség képzetei, nem a dolgok hasonmásai; a dolgok lényeg szerinti mivolta rejtély marad.

A tudomány műveléséhez szükségesek olyan itéletek, melyek a tapasztalástól függetlenül egyetemes érvényű ismeretet adnak, ilyenek az *a priori szintetikus* itéletek, pl. „minden történésnek oka van" itélet, mely a tapasztalattól független. — Az értelmi szintézis formái a *kategóriák*, vagyis a tiszta értelem a priori törzsfogalmai, melyek a szemléleti tartalmat egyetemes ismeretté feldolgozzák, egyébként üres formák, melyek a szemlélet révén nyernek tartalmat. A kategóriák törvénye érvényesül a *természetnek* nevezett jelenségösszegnél is; ezért lehetséges a priori természetismeret. „Az értelem nem meríti törvényeit a természetből, hanem szabja neki," — tanítja Kant.

hogy semmi sem legyen. Aminek tagadása megszüntet minden lehetőséget, az a szükségképen létező örök Isten, akinek *létéről az embernek szükséges meggyőződni, ha nem is tudja bizonyítani.*

Kant szerint a kozmológiában álokoskodással négy *antinomiá*hoz jutottunk: I. A világnak van kezdete az időben és határa a térben. Ellentétele: nincs... II. Minden összetett substantia egyszerű részekből áll. Ellentéte: nincs egyszerű. — III. Van szabadság, ok nélküli hatás lehetősége. Ellentéte: minden a természeti törvények szerint történik. IV. A világ az Absolut Istenre utal. Ellentéte: feltétlenül szükséges való nincs! — Az antinomia (vagyis a „törvények ellenkezése") megszűnik Kant szerint, ha a magánvalót a noumenont megkülönböztetjük a jelenségtől a phaenomenontól. A világnak nincs köze a térhez és időhöz.

Az oksági elv csak a jelenségek világára érvényes, ezért a kozmológiai istenérv, mely az okság elvére hivatkozik, alaptalanul érvel a metafizikai világra kiterjeszkedően. A célszerűségi istenérv is — Kant szerint — az ontológiai érven alapul, de ez tarthatatlan, mert a létre vonatkozó ítélet a tapasztalást feltételezi. Tudásunk csak a tapasztalati világról lehet; a metafizika nem tudomány. A tárgyaknak elménkhez kell alkalmazkodniok.

Erkölcstanában Kant azt vallja, hogy a cselekedet jóságát a szándék határozza meg; a kötelességből való cselekvés a jóakarat, mely az egyedüli érték. A gyakorlati ész elfogadja az erkölcsi élet három követelményét: a szabadságot, halhatatlanságot és Isten létét. Az erkölcsi cél az egyén öntökéletesülése és az embertársak boldogítása. Az ítéleterő esztétikai és teleológiai kritikát gyakorol.

Kant szépnek mondja azt, ami érdek nélkül tetszik és ami egyetemes tetszés tárgya.

Kant szerint az erkölcs független a vallástól, bár a vallás az erkölcsi parancsokat Isten törvényeinek minősíti. A vallás annyiban értékes, amennyiben az erkölcsi életet szolgálja indításaival.

Radikális vallástsértő nézeteit Kant, a cenzurától való szabadulás miatt igyekezett ugyan mérsékelten kifejezni, írásaiból azonban még így is könnyen megállapítható, hogy Kant bölcselete a gyakorlati életben következetesen megvalósítva: vallástalanságba vezet. Kant férfikorában már nem imádkozott, istentiszteletre

nem ment, hittudományi könyveket nem olvasott. Vallásbölcseleti művének megírásához egy protestáns kiskatekizmust használt, de e kis forrásmunkát felismerhetetlenségig eltorzította a vallásbölcseleti könyvében.

Kant ugyanis tanította, hogy a vallás lényege az erkölcsi cselekvés, nem az Istenben való hit. Isten létét a tiszta ész nem bizonyíthatja; Isten nem szubsztanciális valóság, hanem csak olyan alanyilag szükséges fogalom, melyet az erkölcsi cselekvés objektivál. Isten az erkölcsi cselekedetnek sem alapja, sem célja, hanem csak követelménye. Az erkölcsösen cselekvő, becsületesen akaró egyén ad tárgyi valóságot Isten-fogalmának; az ilyen cselekedet teszi az egyén lelkivilágában Isten-fogalmát Istenné.

Igy tehát mindenki önmagának alkotja a maga Istenét; a legfőbb törvényhozó létéről való bizonyosságunk az egyének akarata szerint alakul, változik. Igy lett az emberből: *istentteremtő*, aki gőgjében lenézi a pozitiv vallást, a kinyilatkoztatást, a természetfeletti világot, a kegyelmi életet, — aki az imádságot fetisizmusnak gúnyolja és Krisztus istenségét tagadja, — mint Kant tette, — de a liturgikus cselekményt, mint „ethische Feierlichkeit"-ot, mert a népre jól hat, Kanttal egyetértve megtartja. Ime a korai pragmatizmus!

A nagy kritikus és praktikus Kant filozófiája forradalmi újítás volt a gondolkodás történetében; érthetően nagy izgalmat váltott ki. Sokan magasztalták, a radikálisok lelkesedtek érte,[1] mások gúnyolták vagy becsmérelték, de legtöbben kétesen értelmezték. Még ma is különféleképen magyarázzák Kant filozófiájának két alapvető fogalmát: az *a priori-* és a *Ding an sich* (magánvaló)[2] mivoltát.

Kant rendszerének fő ellenmondása, hogy bár szerinte az elme oly nagyhatalom, mely a természet törvényeit is megszabja,

[1] Kecskés professzor bölcselettörténetében olvassuk: „A kantianizmus a német katolikus papság körében is jelentékenyen hódított. A német egyetemek katolikus theológiai fakultásaira a kormányok egymásután nevezik ki a kantianista tanárokat, akik közül pl. az ex jezsuita Sebastianus Mutschelle (1749—1800) oly lelkes hirdetője volt Kant filozófiájának, hogy Königsbergbe kapott meghivást, melynek teljesítésében halála akadályozta meg." (A bölcselet története. 1933—558.)

[2] Általánosabban elfogadott értelmezés szerint Kant *Ding an sich*-nak nevezte: a magában meglevő dolgot, amint van. Vagyis: a dolognak a megismerő alanytól és a tapasztalástól független valósága, az abszolut létező, a jelenségek végső oka, melyet lényegében, benső mivoltában tapasztalatilag meg nem ismerhetünk, hanem csak megnyilvánulásaiban, mint jelenségeket észlelünk. — A későbbi kantianusok közül a radikális idealizmus hívei a Ding an sich létezését is tagadták.

sőt a tárgyaknak az elméhez kell alkalmazkodniok, mégis Kant kétségbe vonta az értelem tárgyilagos ismerőerejét. Pedig ha az értelem nem képes saját megismeréseinek helyességét belátni és bizonyítani, akkor csak az általános kételkedés jogos világnézet.

Téves Kant bölcseletének az a kiindulópontja és világnézeti alapja is, hogy ismereteink egyetemes érvénye és szükségszerű mivolta a tiszta és tudatfölötti szerkezetéből való. Ez a tétel merő bizonyíthatatlan feltevés, mely indokolatlan idealizmussal a való világot látszatvilággá ködösíti. Kant túlzó fenomenalizmusa nemcsak megingatja a reális világ ismeretéről való meggyőződést, hanem agnoszticizmusba sodor, mert hiszen az értelem épen a valóság mivoltát akarja megismerni és nem éri be az „észhit" metafizikai sejtelmeivel.

Mivel csak az analitikus ítéletek aprioriak, önkényesen és tévesen állította Kant az apriori-szintetikus ítéletek létét. Bizonyíthatatlan és önkényes állítás az is, hogy a tér és idő merőben szemléleti fogalmak.

A kanti filozófia lényegében *antropologizmus*, mert túlzóan kihangsúlyozta az értelem autonómiáját az ismeretek apriori származásában; — az érzés autonómiáját a tetszés apriori érvényesülésében; — és a cselekvés autonómiáját a kategorikus imperativus túlzásában. Így a különc jellemű és nagyeszű kritikus tragédiája az lett, hogy a túlzó autonómia révén az antinómiák vaksötétjébe jutott, ahol a gyakorlati ész mécsesével és az észhit faggyúgyertyájával kereste a sok relativumhoz az igazi Abszolutumot.

* * *

Kant tanai ellen küzdöttek a fideizmus „Glaubensphilosophie"-t valló hívei, főleg *Hamann*, *Herder* és *Jacobi*. — *Stattler* Benedek ingolstadti jezsuita tanár kimutatta Kant rendszerének a vallásra veszedelmes voltát. Legmélyebben bírálta Kantot Ernst *Schulze* († 1833) göttingeni tanár, kimutatva Kant rendszerének benső ellentmondásait.

A kantianizmust elfogadták és terjesztették a jénai tudósok; Jenában és Halleban kantianus folyóiratot szerkesztettek.

Legnagyobb jelentőségű volt a kanti filozófiának a nagy német idealisztikus rendszerekre gyakorolt hatása. Fichte, Schelling Hegel a tárgyi világot az ész termékének vallották; igyekeztek az egész valóságot a lét egységes szellemi alapjából a priorig levezetni: az értelmi szemlélet (intuició) és a dialektika révén.

Alapfeltevésük volt a gondolat és a lét azonosságának elismerése. Hegel az ideában vélte felismerni az egyedül létezőt.

Fichte Gottlieb (1762—1814).

Kant filozófiájának szerves továbbfejlesztésén dolgozott. Szegény takács családból született; nagy nélkülözések közt tanult teológiát és filozófiát. Felkereste Kantot, aki kiadta Fichte „Kritik aller Offenbarung" című könyvét, mely nagy érdeklődést keltett. E műben a természetfeletti kinyilatkoztatás lehetőségét kriticizmussal fejtegette. 1794-ben a jénai egyetemen a bölcselet tanára lett, itt öt évig tanított fényes előadással.

Egy értekezésében tévesen értelmezte az isteni gondviselésbe vetett hit alapját, Istent az erkölcsi világrenddel azonosította; ezért ateizmussal vádolták. A kormány megfosztotta a tanszéktől; Fichte 1800-ban Berlinbe költözött, akadémiai beszédeivel felszította a nemzeti öntudatot. A berlini egyetem első rektora lett. Barátságban volt Schleiermacherrel és Schlegel Frigyessel.

Fichte a nagy *egységes* filozófiai rendszer megalapítója, amennyiben *egyetlen alapelvből* igyekezett levezetni a filozófia elméleti és gyakorlati tételeit. Sajátos rendszerét tudománytannak nevezte; az egész képzetvilágot a tiszta Énből származtatta; ez a tiszta Én nem az egyéni, hanem az abszolut én. A tudat tevékenységének megnyilatkozása a tettcselekvés, az *Én önállítása* úgy, hogy az Én a cselekvő s egyúttal a cselekvés eredménye, a gondolat és a lét azonosak. De az Én önmagával szemben egy Nem-Ént is állít, mégpedig egy osztható Énnel egy osztható Nem-Ént állít szembe. E három mozzanat: a tételezés (thesis), az ellentételezés (antithesis) és az összetételezés (synthesis) Fichte rendszerének sarkalatos pontja, mely — szerinte — az erkölcsi akaratból származik.

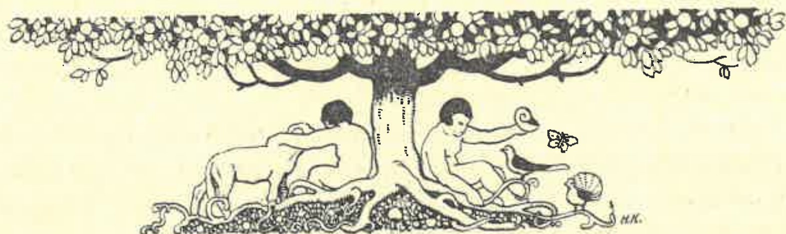
Fichte szubjektiv idealizmusa szerint; az Én-en kívül nincsenek reális tárgyak, a világ célja is az Én-en belül van; a világ az Ént cselekvésre készteti. Az ellenállás leküzdésében, a cselekvésben az Én abszolut voltának tudatára jut. A világ kötelességeink megérzékített anyaga; a kötelességszerű cselekvés a legértékesebb a világon, ezzel érjük el rendeltetésünk célját. A cselekvés erkölcsi kötelesség. Az értelemnek a természeten diadalmaskodnia kell, vagyis a lét célja az, hogy az Én legyőzze a Nem-Ént. Íme a

tiszta eticizmus! Fichte erkölcsi törvénye: cselekedj lelkiismereted szerint, — tégy kötelességedről való meggyőződésed szerint.

Miként az erkölcs az ember belső világát formálja, úgy a jog a külső magatartását irányítja. Jogintézmény pl. az állam. Fichte az *államszocializmus* hirdetője volt, sürgette a tulajdon használatának állami ellenőrzését, a termelés és értékesítés állami szabályozását. Sőt Fichte a „Führer" tekintélyi elvét is hirdette. 1811-ben tartott berlini előadásában a tudósok hivatásáról szólva bizonyítgatta, hogy a társadalmi rendek közt legfontosabb a tudósok működése. Ugyanekkor hangsúlyozta: „A világtörténelemben nevük olyan embereknek van, akik felülmúlják milliók értékét. Csak a legkevesebbekben nyilatkozik meg közvetlenül az Istenség; ezek azok, akikben és akikért van tulajdonképen a világ. A tömeg csak azért van, hogy ezeknek eszközéül szolgáljon és még ez a rész is csupán elenyésző számú hányada a tömegnek..." Fichte e gondolatát szélesbítette Nietzsche az erő magasztalásával, Sorel pedig az erőszak dicsőítésével. Mussolini 1922-ben hirdette: „Van erőszak, mely felszabadít és van erőszak, amely gúzsbaköt, van erkölcsös erőszak, de ismerek butát és erkölcstelent is. A pillanat igényeinek megfelelő erőszakot kell alkalmazni."

Fichte a személyes Istent az erkölcsi világrenddel akarta pótolni. Hirdette, hogy „az eleven és működö erkölcsi rend Isten maga; más Istenre nincs szükségünk s nem is tudnánk mást felfogni." Később enyhítette sajátos istenfogalmát és vallotta, hogy az ember tökéletessége az istenséggel való egyesülés a földiektől való elszakadás révén. — Fichte jelölte meg a német idealizmus irányát és Ő alkotott először ilyen irányú metafizikai rendszert.

* * *

Schelling (1775—1854).

A ROMANTIKUS gondolkodás a felvilágosultság egyoldalú észkultúrájának ellenhatása volt. Kívánta a szív és kedély jogait, a nemzeti hagyományok megbecsülését, főleg az *egyéniség* tiszteletét. A romantikus filozófus a lét értelmét az emberi lélekben kereste és a természet szépségeiben is önmagát szemlélte; — szerette a költészetet; — nagyrabecsülte a misztikát, vallotta, hogy a legnagyobb titkok a misztikus élményben tárulnak fel. A romantikusok maradandót alkottak az esztétika és a történetbölcselet terén.

A legkiválóbb romantikus bölcselő Friedrich *Schelling* volt. Tübingenben tanult theológiát és filozófiát. Már 23 éves korában — Goethe közbenjárására — jenai egyetemi tanár (Fichte utóda) lett. Hegel hatásának ellensúlyozására Berlinbe hívták, de itt hamar elhagyta a tanszéket. (Tudta nélkül kiadta előadásait egyik ellenfele, Schelling pert indított, de elvesztette, — elkedvetlenedett.)

Schelling az objektív idealizmust képviselte; szerinte a gondolkodás és lét az Abszolutum önkifejlődése. Fejlődésének első korszakában (1809-ig) Schelling pantheisztikus nézeteket vallott; Fichtet követve: a teremtő Én gondolatából származtatta a tudattalan reális természetet és a tudatos ideális szellemi világot, melyhez a művészet, filozófia és a vallás tartoznak. E két világ csak két oldala az ugyanazon indifferens Én-nek. Ezért is Schelling filozófiáját identitás-rendszernek is nevezik (azonosság bölcselete). A gondolkodás és lét ugyanegy.

Természetbölcseletében bizonyítani igyekezett, hogy a természetben a világlélek bontakozik ki a fejlődés skáláján és az embernél jut öntudathoz. Az Abszolutum megnyilvánulásai: a természet törvény- és célszerűségei, a történelemben mutatkozó gondviselés.

A művészet a tudatos és tudattalan tevékenység harmóniája; a műalkotás véges formában ábrázolja a Végtelent. A természetben főleg a tárgyi lét nyilvánul meg, a szellemben pedig az alanyi lét dominál.

Schelling fejlődésének második korszakában a theizmust vallotta sajátos egyéni elgondolással, misztikus teozófus módján. Végül a theozófiában látta az igaz pozitív bölcseletet, melyhez viszonyítva a hegeli fogalmi bölcselet merő negatív spekuláció.

A romantika költő filozófusai közül *Goethe* († 1832) panthe-isztikus platonizmust, *Schiller* († 1805) erkölcsi esztetizmust vallott, Fichte szubjektív idealizmusának hatása alatt.

Friedrich *Schlegel* († 1829) az ironizáló zseniális egyéniséget, *Novalis* a mágikus idealizmust magasztalták.

A katolikus romantikusok legnagyobbja: Joseph von *Görres* publicista, müncheni egyetemi tanár (1776—1847) a racionalizmus és naturalizmus ellen küzdött, de a keresztény misztikáról írt művében Schelling teozófiája is mutatkozik. Az egyházi szabadságok védelmére megírta az Athanasius című népszerű művet. Emlékére 1876-ban megalapították a Görres-társaságot (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im kath. Deutschland), mely a német katolikus szellemi élet egyik fő tényezője; 4000-nél több tagja van, központi irodája Bonnban.

A romantika korában többen foglalkoztak vallásbölcselettel. Franz von *Baader* († 1841) a müncheni egyet. filozófia tanára szerint Isten létét az emberi ész Istennel való együttgondolkodása igazolja; a hit Istentől nyert tudás.

Friedrich *Schleiermacher* († 1834) berlini egyet. protestáns theológus tanár szerint: a vallásos *átérzés*, az istenségtől áthatott világmindenséggel való együttérzés; — a vallás érzelmi követelmény és egyéni élmény, Spinoza és Platon voltak a tanítómesterei.

Hegel. (1770—1831.)

Georg Wilh. Friedrich *Hegel* Stuttgartban született, a tübingeni theológiai intézetben tanult theológiát és filozófiát, utána házi tanító volt 1800-ig. Jenában egyetemi magántanár lett, majd rendkivüli tanár. 1807-ben Bambergben ujságszerkesztő volt, egy év mulva Nürnbergben gimnáziumi igazgató, 1816-ban pedig heidelbergi egyetemi tanár lett, 1818-ban berlini egyet. tanár.

Itt halt meg kolerában 1831-ben. Műveit 18 kötetben tanítványai adták ki.

A német idealista bölcseletet, mely Kant-tal indult, Fichte és Schelling folytatta, Hegel befejezte; bár Hegel szerint: a „Fichte'sche Philosophie ist Vollendung der kantischen Philosophie." Kantot tökéletesbíteni kell, mert rendszerében a dogmatizmus maradványai találhatók. Dogmatikus minden bölcselet, mely a megismerő alanyon kívül és tőle függetlenül még feltételez más létezőt.

Hegel filozófiájának alapja: a fogalom és lét azonosságának tétele.

Hegel a világot az egyetemes ész szükséges megnyilatkozásának vallotta. Ennek megértésére szükséges, hogy az egyéni észt és fejlődést nem egyéni-, hanem nemi voltában nézzük; a *nem* észbeli fejlődése tükre az egyetemes észnek. A *nem* történeti fejlődésében megnyilatkozó ész az *objektív ész.* A történeti alakulások az ész fejlődésének szükséges megnyilatkozásai; ezért „alles was ist, ist vernümftig" (ami van: észszerű). — Az ész e fejlődése *dialektikai módszer*rel történik. Hegel alapfeltétele e módszernél az, hogy a való és szellemi fejlődés módja egy, — ezért a megismerés és reális valósulás útja is azonos. A szellemi kifejlés ismerete a világfolyamat módját is feltárja, mert *a világ az egyetemes ész megnyilatkozása.*[1]

[1] *Jánosi József S. J.* tanár *A szellem* című könyvében írta: „A német idealizmusnak nevezett filozófia a szellemi életnek sajátos, egyénfeletti egységét az egyénfeletti szellem segítségével oldotta meg. A szellemi élet az abszolut tudatnak, vagy pedig az abszolut szellemnek az élete. Ezt az életet akarta megérteni, e szellem fejlődésének és kifejlődésének a törvényeit kivánta megállapítani és leszögezni.

Hegel volt az a német idealisták között, akiben ezek az eszmék a legteljesebben tudatosultak és aki a „szellemfilozófiai" rendszert a legfelölelőbb módon kidolgozta. Filozófiája az „abszolut szellem" bölcselete. Azért adta filozófiájának ezt a nevet, mert az volt meggyőződése, hogy az egész valóság, az egész világmindenség: *szellem* és szellemi történés kategoriái segítségével fogandó fel. Második feltevése pedig az volt, hogy ennek a „mindenség-szellemnek", ennek az abszolut szellemnek a törvényei, a menete, az élete és önkifejlődése az *emberi szellem* módjára történik. Természetesen Hegelnek ez a kiindulása nem új, mert mint alapeszme, kezdve Platontól, minden idealisztikus filozófiában tulajdonképpen bennfoglaltatik. Új azonban a hatalmas problémaátfogáson kívül (amely őt a filozófia történetének leghatalmasabb szisztematikusai közé emeli) az a vakmerő erőszak, amellyel rendszerébe beleolvasztotta és belekényszerítette az oda be nem illeszthető tényeket. Bár a történelmi igazságosság megköveteli annak a beismerését is, hogy Hegelt még korán sem ismerjük eléggé (aminek szerfölött homályos, sőt rossz stílusa is az oka) és így végleges ítéletet még nem mondhatunk róla. Némelyek szerint (így pl. Othmar Spann szerint is) még az sem áll vitán felül, hogy vajjon *Hegel pantheista* volt-e, vagy pedig személyes és transzcendens Istent elfogadó *theista;* mert kifejezései sok helyütt annyira kétértelműek és mert Hegel rendszerének hatalmas összefüggésein oly nehéz keresztüllátni". (A szellem 1935—191.)

Hegel dialektikai módszere három főrészre oszlik: logika, természetbölcselet és szellemfilozófia. A szellembölcselet részei: a szubjektiv szellem tana, lélektan, az objektív szellem tana és az abszolut szellemé, melynek dialektikája: a művészet, vallás és bölcselet.

Hegel panlogizmusa az emberi gondolkodás történetében a legmerészebb konstrukció, mert a való és gondolati világot *egyetlen* gondolat és folyamat egységébe fűzi. Hegel bölcselete az u. n. szellemi tudományokra nagy hatással volt és van ma is. A történetírás, esztetika, jog- és államtudomány művelői közül sokan Hegelből merítenek. Iskolája ellentétes irányokra szakadt, pl. a materialista Fauerbach, sőt Marx és Engels is Hegel tanítványai.[1]

Hegel szerint: a logikai fogalom maga a substantia, a dolgok lényege. A fogalom logikai öntagozódása révén létesül a dolgok sokfélesége.[2] A fogalom önmozgásban levő, dinamikus abszolut

1 Találóan jellemzi *Schütz* Antal professor Hegelt így: „Az idealista monizmus, melynek legjellegzetesebb képviselője Hegel, azt tanítja: a történelem annyira érthető valami, hogy nem is más, mint megvalósult logika. Benne az abszolut szellem, tehát az abszolut értelem, mint „objektiv szellem" a maga teljes tudatára ébred, úgy hogy helyezés, szembehelyezés, föléhelyezés hármas taktusában a korokon, népeken, eseményeken keresztül, egyre tisztábban dolgozódik ki a szellemi szabadság eszméje, melynek szükséges történeti formája az *állam*. A szellem a maga szabadságának legvilágosabb tudatára a bölcseletben ébred.

Hegel szerint tehát mindaz, ami van és történik, nemcsak bölcsen és jól van és történik, hanem a legjobban és legbölcsebben; hisz nem más, mint időbeli megvalósulása az abszolut gondolatnak. Ezért ami megtörtént, nem is történhetett másképen. A történelem olyan mint egy zenélőóra, miután egyszer fel van húzva, pontosan lejátsza a maga darabjait. A valóság itt logikának van minősítve — Hegel alaptendenciája értelmében, mely már doktori tételében is kicsattan: Es kann nur sieben Planeten geben. Ő ugyanis akkor még nem vett tudomást arról, hogy kb. félévvel előbb megtalálták a Mars és Jupiter között a Cerest, mely a planetoidok hosszú sorának felfedezését nyitotta meg. Mikor ennek alapján figyelmeztették: Das widerspricht ja den Tatsachen, nem jött zavarba: Um so schlimmer für die Tatsachen — mondotta Ez az anekdota rávilágít a racionalista panteizmus gyökerére: megkonstruál magának egy gondolatsémát és annak Prokresztus-ágyába irgalmatlanul belekényszeríti a valóságot. Ha Hegelnek igaza volna, akkor a történetszemléletet meg is lehetne fordítani: ki lehetne mutatni nemcsak annak észszerűségét ami történt, hanem az észszerűségből ki lehetne következtetni, hogy minek kell történnie majd ezután. Sőt a materialista monizmus részéről Hegellel szemben elhangzott a tétel: A történelemben nem valami rejtett, mély logika valósul meg, hanem ellenkezőleg a történelem értelmetlenségek és érthetetlenségek láncolata". („Isten a történelemben" 34. l.)

2 Találóan írta Kecskés professzor: „Hegel rendszerét a legkönnyebben úgy érthetjük meg, ha a középkor túlzó realistáinak — főleg Scotus Eriugenának — az eszmevilágát idézzük fel emlékezetünkbe. Hegel alapintuiciója velük tökéletesen megegyezik; a fogalom nem elvont ismeret, hanem létező valóság, mely dinamikus mozgással fejleszti ki önmagát; a lét egyes mozzanatai az idea kifejlődésének a fázisai. A *dialektikus módszer*, melyet már Fichte és Schelling a fejlődés sémájának tekintettek, Hegelben talál igazi mesterére". (A bölcselet története. 1933—426.)

lény. Isten az objektív és szubjektív világnak örök egysége, aki a hívő lelkekben öntudatra ébredő világszellem. A világtörténelem a szabadság öntudatának fejlődése az emberiségben. A szabadság tetőfokát az alkotmányos államban éri el.

A tudományos lelkiismeretesség Hegelnél kisebb, mint Kantnál volt. Hegel szerint: a „Ding an sich" problémát felvetni ostobaság volt. Pedig sokkalta önkényesebb Hegel bebizonyíthatatlan alaptétele, mely a fogalmat a léttel azonosítja; hiszen az alany és a tárgy ellentéte, különbözősége nyilvánvaló.

Kondor Imre szerint: „Hegelé a történet legegységesebb, legegyetemesebb rendszere. — Az ideát a valósággal kiengesztelni ez a német idealizmus programmja, de ez csak úgy valósulhatott meg, ha az ideát konkrét tartalommal lehet megtölteni. Hegel felfedezése, hogy az idea *fogalmi* természetű. Az idea, az abszolutum, tehát tartalma az egész valóság..., legkonkrétebb valóság is az idea: a valóság a maga totalitásában. Az univerzum semmi más, mint az idea megvalósulási folyamata. Csak az *abszolut idealizmus* adhatja meg a valóság egyetemes rendszerét. A rendszer alapgondolata pedig az *abszolut ész* gondolata. Az idealizmus az a világmagyarázat, mely nem az okok után kutat, hanem a dolgok belső értelme és végső cëlja szerint rendezi egységes rendszerbe a valóságot.

Az idea csak a fejlődésben lesz szellemmé, azaz konkrét valósággá, a megvalósulás formája tehát a fejlődés. Az abszolutum nem Spinoza szubsztanciája, mely mindig ugyanaz, hanem örökös változásban magát kifejtő szellemi valóság, mely nemcsak előhozza a fejlődés folyamatát, hanem ő maga is alanya ennek a fejlődésfolyamatnak. — Ellentét a fejlődés igazi törvénye, mert ellentét nélkül nincs haladás. Hegel rendszere tehát *panhistorizmus* is." (Az európai filozófia problémáinak története. 1938—215).

Hegel monista rendszerében dualista metafizikáról nem lehet szó, — hanem a logika metafizika is, de inkább ontológia (=valóságtan). Híres tétele: „Alles Vernünftige ist wirklich, und alles Wirkliche ist vernünftig."

Hegel természetfilozófiája „azon a fejlődésfokon vizsgálja a valóságot, amelyen az idea kilép önmagából, mássá lesz: természetté. Az abszolutumnak ezt a merész lépését bajos elképzelni... Hegel egyszerűen faktumnak fogadja el a tiszta logikai létformákból természetté kifejlő abszolutumot."

Az abszolutum fejlődésének három fokozata: a lét (Sein), a mássá létel (Anderssein) s az önmaga számára létezés (Fürsichsein), melyeken az Abszulutum mint eszme (idea), mint természet és mint szellem nyilvánul.

Az *állam* — Hegel szerint — az erkölcsi eszme valósága, a jelenlevő isteni akarat. Az állam tökéletes öncél, teljes jogú hatalommal rendelkezik az egyedek felett, kiknek erkölcsi kötelességük, hogy az állam tagjai legyenek. Hegel államideája erősen közeledik az antik hellén felfogáshoz, sőt az állam isteni hatalmának hirdetésével azt túlhaladja. A tiszta észállam megvalósulása a történeti fejlődés végcélja.

Hegel hatása ma is megnyilvánul az állami abszolutizmus jogfilozófiájában, mely minden jog forrását az államban látja s az államra ruházza a gazdasági és szellemi élet irányításának kizárólagos jogát. Hegel filozófiáját a mult században a porosz állam is meleg pártfogásban részesítette s a hegelianizmus volt a porosz egyetemeken az uralkodó filozófiai irány.

A mai német nemzeti szocializmus ideológusai hivatkoznak Hegel 1917-ig kiadatlan bölcselettörténetének a hegeli államfogalmat meghatározó e mondatára: „A szellemi individuumot, a népet, amennyiben önmagában tagozódó, szerves egész, államnak nevezzük. Ez az elnevezés azzal van kitéve a kétértelműség veszélyének, hogy az állammal és az államjoggal — a vallástól, a tudománytól és a művészettől való megkülönböztetése végett — rendszerint csak a politikai oldalt jelölik meg. Itt azonban átfogó értelemben vétetik az állam, miként mi a birodalom kifejezést használjuk; amelyben a szelleminek megjelenését véljük." (Kovrig B.: Korfordulón. 1940 – 82.) A modern német államböIcselők Hegel államfogalmát a birodalomra vonatkoztatják; a szellem nem az államban, hanem a birodalomban testesül meg és fejlődik ki. A hitleri állam csak eszköz a birodalom szolgálatában, de szuverén, korlátlan eszköz!

Hegel eszméi európaszerte elterjedtek. Olaszországban *Croce* és *Gentile* a legtekintélyesebb hegeliánus bölcselők. Az olasz fascizmus gondolkodói — a hitleristákkal ellentétben — a közjogi értelemben vett államot tekintik a szellem megtestesülésének, vagyis szószerint átvették Hegel eredeti államfogalmát.

Bolland († 1922) Hollandiában alapította hegeliánus iskoláját. Bolland tanítványai 1930-ban megalakították a nemzetközi Hegel-szövetséget, mely ma a Hegel-mozgalom irányítója.

Hegel rendszerét vakmerő elmeéllel építette, de alaptételét nem bizonyította; de lehetetlen is beigazolni, hogy csak a fogalmak és nem a tények lehetnek igazak. Merő kijelentéssel Hegel sem tudta az alany és a tárgy különbözőségét megszüntetni. Kár volt a gondolkodás elemi törvényeit kerékbe törnie.

* * *

A filozófus Trikál professzor a bölcselet hatásáról:

„A bölcselkedők vagy elfogadják, hogy az ember szellemi természetű érzéki lény; vagy azt tanítják, hogy az ember csak állat. Vagy végül vallják: az ember merőben isteni szellem.

Miért kell ezt tudnunk? — Mert világszemléletünk ezen fordul meg. Aki hiszi, hogy az ember szellem és anyag, az a világot is jól ismeri meg. Aki tagadja, hogy az ember szellemi természetű, az a világban is csak az anyagot látja és csak az érzéki világot észleli. Aki meg Istennek nézi az embert, az elveszíti és elejti az anyagi világot.

De mi most elértünk azokhoz, akik tagadják a szellem létezését és minden életformát anyaginak látnak. E szemléletnek roppant nagy a jelentősége és fölötte veszedelmes a következménye. Számos bölcselő vallja e felfogást és számos rendszerben örökíti meg elméletét. Az angol empirizmus és a francia szenzualizmus; a kanti álidealizmus és a német-francia materializmus; a szubjektivizmus és a relativizmus; a pozitivizmus és a pragmatizmus gyökerükben szellemtagadók s következményeikben minden szellemi értéket lerombolók. Hume nemzette Kantot; Kant nemzette Hegelt; Hegel nemzette Marxot; Marx nemzette Lenint és Lenin nemzette a bolsevizmust és a bolsevizmus nemzette a legborzasztóbb gyilkosokat és értékrombolókat, a spanyol vörösöket és anarchistákat. Kant és Hegel álidealisták és az anyagelvűség táplálói, Marx atyamesterei.“

(Az új szellemiség. 1937.—38.)

Schopenhauer (1788—1860).

EGSÖTÉTEBBEN látó filozófus volt, elsötétült csillag a gondolkodás egén. A modern pesszimista rendszer megalapítója; atyja gazdag nagykereskedő, anyja írónő volt. A göttingeni és berlini egyetemen filozófiát tanult, Jenában bölcseletdoktor lett. A majnai Frankfurtban élt mint magántudós; aforizmái és ragyogó stílusú kisebb iratai révén lett népszerű.

Alaptétele, hogy a magánvaló a vak akarat, mely oszthatatlan egy, nincs térhez és időhöz kötve. Az értelem csak eszköze az akaratnak. A vak akarat kielégítést sohasem találhat, mert ha elérjük amit akarunk, e pillanatnyi örömre új kívánságok s ezzel új kínok támadnak. — A világ csak eszme, látszat.[1]

Az egyéniség is csak látszat; mindannyian egy akarat vagyunk és mindannyiunk kínjait szenvedjük. Az erkölcsiség alapja a mások szenvedéseiben való részvét. A mérhetetlen szenvedések következtében: az akarat megszűnik akarni s eléri a nirvánát, megsemmisül. Schopenhauer pesszimizmusát illusztrálja az ismert hasonlata, mely szerint az emberélet: sáros sötétségben döcögő szemeteskocsi, melyen az öntudat istállólámpája csak azért lóg, hogy pislogó füstös lángjával megvilágítsa a gyászmenetet. — Sóhajtása: „Ó szép világ, de utálatos vagy!"

Schopenhauer élesen megkülönböztette a jelenséget a magánvalótól. Képzeteink látszatvilágot szemléltetnek. A tapasztalat előfeltételei: a tér, az idő és az okság a priori formái.

Az objektívált akarat a test működése, „az akarat szemléletbe lépett aktusa". Az akarat a szervetlen világban a mechanikai történésben nyilvánul, az élőszervezeteknél ingerlékenységben mutatkozik, az emberben a képzetek motivációiban érvényesül, öntudatosul és jelenséggé válik. (Wilh. v. Gwinner: Schoppenhauers Leben. 1910.)

1 Meggyőzően írta Schütz tanár: „Hiába filozófus valaki és azt tartja Schopenhauerrel, hogy a világ csak eszme (Welt als Wille u. Vorstellung), ha megéhezik, nem eszméket eszik". (Bölcselet elemei. 1940—296l)

A vak akarat kielégíthetetlen ösztöne folytonos harcban áll valami eléréseért, de folyton szenved is; az akarat belátja céltalanságát, értelmetlenségét, látja, hogy a világ a lehető legrosszabb, ezért is az atheizmust vallja észszerűnek. E sötét világnézetnek megfelelően, aforizmáin nagyon gyakran a pesszimista irónia dominál. A tanárokat nem szivelte; pl. így nyilatkozott: „A filozófust arról lehet megismerni, hogy nem professzora a filozófiának".

A fájdalomtól megszabadít a művészi szemlélődés. Legtökéletesebb művészet a zene, telítve van gazdag metafizikai tartalommal és akaratábrázolással. A világfájdalmat a műélvezet és a részvét csak rövid időre enyhíti, de a komoly aszkézis kioltja a vak akarat élnivágyását. A keresztény és buddhista misztikusok csodálatos élete bizonyítja, hogy az aszkézis megszünteti az életigénylést és ezzel biztosítja az üdvösséget, a nirvánát.

A sötétenlátó Schopenhauer még a filózófia eredetére vonatkozó sokratesi mély gondolatot is pesszimista módon értelmezte. A halálról tárgyaló értekezésében így nyilatkozott: „A filózófiának voltaképeni sugalmazó szelleme vagy Muzagétesze: a halál és ezért mondotta Sokrates, hogy a filozófia *thanaton meleté*, a halállal való foglalkozás. Aligha is filozofálna az ember, ha a halál nem volna. Minden vallás és minden filozófiai rendszer főkép e célra irányul, — elsősorban tehát nem is egyebek, mint az elmélkedő ész által a saját erejéből megteremtett ellenszere a halál bizonyosságának."

E sötét magyarázattal szemben az igazság az, hogy a gondolkodó elme nem a halál bizonyosságának ellenszerét, hanem a halál mellett is az élet értelmét találja meg, midőn nem pesszimista sötétlátással szemlél. Az elfogulatlan ész belátja ugyan, hogy „nascendo morimur," de azt is látja, hogy a síron is nyilik virág, mely nem csak a kegyeletnek, hanem a győzelmes életnek is szimboluma.

A fanyararcú filozóf a kisértetjárás éjféli igézetében nézte a halált és megborzadt tőle. Pedig a halál is életjelenség! Jól állapítja meg Noszlopi: „Az elmulásvágy mindenkiben megvan, fiatalabb korban gyengébb, mint az életvágy, a fáradt öregkorban viszont erősebb, sőt az ifjúság egy időszakában is előfordul, rendszerint az első nagy szerelem idejében, mert szerelem és halálvágy rokonok. Ugyanígy, amig az európai és nyugati em-

berben általában az életvágy az erősebb, addig a hindú vallásosság az elmulásvágy túltengéséről tesz tanúbizonyságot. A nyugati vallások szülője gyakran az elmulástól való félelem. A tudatos vallásosság itt halálra-gondolás. A tudatos létezés egyenlő a lét végességének tudatával, és az előrelátásnak, helyesebben az előretudásnak ára: halálunk tudása. Az ösztönösség, a puszta élmény csak a jelenre terjed ki, a halált, mint jövőt, csak sejtjük, tudjuk. Ezért mondja Hölderlin, hogy a gyermek halhatatlan, mert nem tud a halálról. A nyugati vallásosság már most mindig s halálfélelemmel szemben akar biztosítékot nyujtani az öröklétről." (Világn. lélekt. 1937—239.)

Schopenhauer egy kötetre való aforizmát írt a halálról.[1] Schopenhauer világszemlélete inkább műalkotás, mint bölcselet. Túlsok benne az alanyi önkényes állítás, kevés a tárgyilagosság, de sok az ellentmondás. Rendszerének hatása a filozófia történetében csak az, hogy az érdeklődést felhívta a voluntarizmusra és a lélektanban sürgette az irracionális tudatjelenségek tanulmányozását.

Herbart (1776—1841.)

1776-ban született Johann Fr. Herbart; Kant rendszerét tanulmányozta, Fichte tanítványa volt Jenában. Nevelősködött, utóbb Göttingenben magántanár, végül Königsbergben rendes tanár lett. Kant realisztikus elveit és Leibniz rendszerét vette filozófiája kiindulásául, alkalmazva a szkepszis módszerét, de elismerve a tőlünk független létet.

Pluralista rendszerében állítja, hogy a lét: kiterjedés nélküli, érzék feletti és örökkévaló *reálék* sokasága. A minőségileg különböző reálék egymáshoz való *viszonya* határozza meg a dolgokat és a

[1] A halálról hasonlíthatatlanul bölcsebben tanított Prohászka Ottokár: „Ha a temető is a lélektől van, ha a sírkereszt tőle lesz beszédes és a haraszt zizegése tőle lesz zenévé: akkor ne törjön össze sírnál, koporsónál senki, hanem ébredjen a végtelen élet Istenének s halált legyőző erejének öntudatára. Vigyen lelket, tehát hitet s reményt a temetőbe s szeresse a holtakat, az igaz élőket s imában közlekedjék velük. Szeresse őket és segítse őket! Szeresse sírjaikat is, nézze azokat lélekkel s ültesse be virággal. S ha néha fölsír lelkében a keserű fájdalom diszharmóniája, nézzen olyankor a síron lobogó gyertyalángra és a síron nyíló virágra s imádkozzék örök életért, örök világosságért s örömért; s meglátja, hogy lelkében is megnyugvás és béke tér s kifeslik a hit gyökeréből a sír sötétségét, az élet kegyetlenségét, a fájdalom keservét harmonizáló erős érzés, a remény." (Magasságok felé. 1911—59.)

változásokat. A reálék tevékenysége az önfenntartás, A reálék hasonlítanak Leibnitz monaszaihoz. — A tér és az idő az objektiv *látszat* tényei.

A filozófia célja tapasztalati fogalmaink ellentmondásainak metafizika általi megszüntetése. Herbart metafizikája a vonatkozások módszere. A lét, a reale: az abszolut pozició, mely független a gondolkodástól. A képzetfolyamatok vonatkozási központja az *én*, melynek substanciája a lélek-reale.

Herbart új pszichologiája a tapasztalatot, a metafizikát és a matematikát alkalmazza alapul. A tudat statika- és mechanika törvényeit Herbart matematikai képletekben igyekezett kifejezni. A metafizikai fogalmaktól függetlenek a szép és a jó értékfogalmai.

Az etika akarati viszonyokat állapít meg s ezzel az erkölcsi *ideákat* meghatározza. Az erkölcstan az általános esztetika egyik ága.

A neveléstan — melyben Herbart kiváló mester volt — etikán és lélektanon alapszik; az erkölcstan meghatározza a célt, a lélektan pedig nyújtja a célhoz juttató eszközöket.

Herbart szerint Isten létezését metafizikailag bizonyítani lehetetlen, bár a célszerűségi tények valószinűsítik a Teremtő létét; a vallás mégis nélkülözhetetlen, mert a szív követeli; a vallás szükséges lelki erőforrás is.

Herbart jelentősége az, hogy az idealizmus korában realisztikus ismeretelméletet hozott, a monizmussal szemben pedig pluralista metafizikát hirdetett, bár rendszere nem volt maradandó.

Németországon kívül az idealizmus eszméi ismeretesekké váltak ugyan, de nagyobb mozgalmat nem okoztak. Az idealizmus hatása alatt ellenhatásként alakult George *Cabanis* (†1808) ideológiának nevezett bölcselete[1] és Fr. Pierre *Maine de Biran* (†1824) misztikus filozófiája, valamint Victor *Cousin* (†1867) rendszere, melyet a lélektanra alapított metafizika jellegez.

Kant hatása Angliában Sir William *Hamilton* (†1856) edinburgi tanár és tanítványa Henry *Longueville Mansel* oxfordi lelkész és tanár filozófiájában nyilvánult.

A német idealizmus és romantika hatása mutatkozott a dán Sören *Kierkegaard* (†1855) költő-filozófus „kvalitatív dialektikus" rendszerében. Nagyrabecsülte a vallást, de rigorózus volt. A hit

[1] Cabanis főműve az emberi test és lélek viszonyát tárgyalja. Hires hasonlata: „az agyvelő megemészti a benyomásokat és szervesen eszközli a gondolat elválását." Stoikus-pantheista szinezetű világnézete volt.

erejét hansúlyozó transcendentalizmust hirdette az amerikai puritán Ralph Waldo *Emerson* (†1882). A „racionális idealizmust" tanította Jacob *Boström* (†1866).

* * *

Bolzano

Aristoteles objektivizmusát és Leibniz metafizikai és matematikai gondolkodásmódját követte Bernard *Bolzano* pap-tanár (1781—1848), a „tiszta logika" megalapítója, aki már 24 éves korában a vallásfilozófia tanára volt a prágai egyetemen. Tizenötévi tanítás után ellenfelei áskálódása révén megfosztották katedrájától. Szelid, nagy jellemű egyéniség volt. Matematika-tanárnak készült, de pap lett. A logika terén volt legkiválóbb. A kantianizmus ellen küzdött, de Leibniz monadológiáját elfogadta.

Logikai kutatásaiban kimutatta az elgondolástól és ítélettől független u. n. magában való tételeket, pl. a $2 \times 2 = 4$ függetlenül fennálló ítéleti viszony. Kimutatta, hogy a magában való tétel lehető eleme, alkatrésze a magában való képzet, pl. a 4 jelentése. Kimutatta, hogy a magában való igazság olyan tétel, mely az elgondolástól függetlenül a maga valóságában mond ki valamit. Az igazság nem alanyi tételezés, még Isten is azért ismeri igaznak, *mert igaz* és nem azért mert tételezi. Végtelen sok igazság létezik.

Bolzano sokat foglalkozott a matematikai megismerés kérdésével. Szerinte a matematika nem szemléleti-, hanem tisztán fogalmi tudomány,melyhez a bizonyosság szempontjából legközelebb áll a metafizika. Bolzano volt Kant rendszerének legnagyobb kritikusa.

Bolzano szerint Isten a világot öröktőlfogva teremtette : a lélek halhatatlanságát is a substanciák öröktől való létezése bizonyítja.

Bolzano bölcselete objektív apriorizmus, mely hasonlít a platonizmushoz. „Tiszta logika"-ját nálunk Pauler Ákos fejlesztette tovább; nagy hatással volt Husserlre is.

Az aristotelizmus felelevenítését jelentékenyen elősegítette Adolf *Trendelenburg* (†1872) a hegelianizmus kiváló ellenfele, berlini egyetemi tanár. Aristoteles logikáját a gimnáziumok számára is átdolgozta. Főműve: Logische Untersuchungen.

Szerinte: minden tevékenység alapja a mozgás, még a tudatélet jelenségei is, a szellemi működések is mozgások; a fizikai mozgások energianyilvánulások.

Erkölcstanában vallja, hogy a kötelesség alapja Isten akarata; egyébként — szerinte — a bölcseletnek nem feladata az istenfogalommal való tépelődés. Agnoszticizmusát kifejezi híres mondása: „Nem szükséges a csillagokra felnézni, mégis lehet élni."

Trendelenburg sürgette, hogy a filozófiának fejlődnie kell, ne kezdje minden gondolkodó elölről, hanem igyekezzék a problémákat tovább oldozni.

Tradicionalisták. Ontologizmus.

Istenhez és a kereszténységhez való visszatérést sürgették, az igazság ismeretét az őskinyilatkoztatásból származtató tradicionalisták, akik a nyelvhagyományra is hivatkoztak.

Louis *De Bonald* gróf († 1840) államférfiú, a trón és az oltár lelkes védelmezője tanította, hogy az örök eszméket Isten a nyelv eszközével nyilatkoztatta ki az emberiségnek; a szó a gondolatunk kifejező jele. A nyelv a közvetítő az eszmék és az értelem között. Szerinte nem a gondolkodás létesíti a nyelvet, hanem a nyelv hozza létre a gondolkodást. A nyelvvel együtt Isten kinyilatkoztatta az eszméket, melyeket a nyelv kifejez. A nyelvet és a vele kapcsolatos fogalmakat a társadalom tovább származtatja.

A tradicionalizmus tévtanát hirdette *De Lamennais* († 1854) katolikus pap is, aki szerint a bizonyosság kritériuma a közmegegyezés; a természetes igazságot is csak a hit által ismerhetjük meg. Tanai a vallás természetfelettiségét támadták, ezért az Egyház elítélte rendszerét.[1] Lamennais elszakadt az Egyháztól, ezentúl már nem a pápát, hanem az emberi nemet vallotta az igazság őrének, — pedig régebben azt tanította, hogy csak az Egyház nevelheti a népeket, az állam az Egyház alárendeltje.

De Bonald és Lamennais az agnosztikus ismerettan révén a theológiai racionalizmushoz jutottak.

Louis *Bautain* († 1867) strassburgi, majd párisi tanár theológiai tradicionalizmusa szerint: az őskinyilatkoztatás csak a hittételek és fensőbb észigazságok megismeréséhez szükséges. Tévedését 1840-ben visszavonta; Rómában a pápa fogadta. 1853-tól haláláig a párisi Sorbonne moralis professzora volt.

[1] Lacordaire- és Montalembert-rel együtt az Avenir cimű lapot szerkesztette; az Egyházat a liberalizmussal kibékíteni és az államtól elválasztani akarta. Egy hívő szavai című munkája száznál több kiadást ért. Az Egyházzal ki nem békülve, nagy szegénységben halt meg.

A katolicizmus eszméit hirdette Auguste de *Chateaubriand* († 1848) romantikus apologéta, valamint Joseph de *Maistre* († 1821), a pápaság magasztalója. Ragyogó stílusával és meggyőző logikával hirdette, hogy a pápaság vezetése alatt: a népek térjenek vissza a középkori keresztény államformához.

A misztikus romantika megnyilatkozása volt az ontologizmus mely vallotta, hogy az emberi tudás Isten mindentudásában részesedik, Isten lényegének közvetlen szemlélete révén.

Malebranche ontologikus rendszerét felújította és a tradicionalizmussal egyesítette Henry C. *Maret* († 1884), a Sorbonne tanára, majd püspök. Szerinte a Végtelen eszméjét velünkszületett ismeretként Isten közölte velünk és tanítás révén tudatosul értelmünkben.

Antonio *Serbati-Rosmini* († 1855) római követ és IX. Pius bizalmasa tanította, hogy a valóság fogalma — melyet minden fogalom feltételez — velünk születik. Mivel a valóság fogalma feltételezi az abszolut valóságot, nyilvánvaló, hogy istenismeretünk a priori bennünk van. A pantheismusba sodródott Rosmini tanait az Egyház 1888-ban elítélte.

Vincenzo *Gioberti* († 1852) turini pap és egyetemi tanár, utóbb politikus és miniszter; eleinte a pápa primatusa alatt óhajtotta az olasz egységet létrehozni. Szerinte a primum ens, az első való, vagy őslétező: Isten; a primum cognitum, az első megismert szintén Isten, akit közvetlenül, intuitive ismerünk. Alaptétele: A Lét teremti a létezőt. Hirdette, hogy a katolikus theológia az egyedüli bölcseleti megismerés; később pantheista lett. Megreformálni akarta a pápaságot, gyűlölte a jezsuita-rendet; utóbb az egyházi állam eltörlését kívánta. Tanait az Egyház kárhoztatta; mint önkéntes számüzött, Párisban élt, ott is halt meg. Rendszerét a nemzeti fellángolás szerette volna Rosmini rendszerével együtt nemzeti bölcseletté avatni, — de a komoly kritika, főleg az újjáéledő skolasztika tévtanaikat elsöpörte.

Az újplatonikus gnózis misztikáját a theosophiával kapcsolatosan elfogadta az öregedő Schelling; barátja *Baader* (l. 209. l.) müncheni jószándékú orvos és tanár a katolikus vallást igyekezett a theosophiával összeegyeztetni. Szerinte az emberi tudás nem scientia, hanem *con* scientia, vagyis az isteni mindentudás részese. Baader ontologizmusa szerint az emberi lét és gondolat Istenből ered és Őbenne él. Csak Isten által juthatunk Őhozzá; ezért

Baader axiomája: cogitor, ergo cogito et sum. Az Istenben élő emberi lélekben maga Isten megvilágítja a hittitkokat és feltárja a misztikus gnózisban saját isteni életét, működését.

Baader tanainak elítélése után belátta tévedését és az Egyházzal megbékélten halt meg. Tévedésében is a jószándék vezette. Németországban ő volt az első, aki követelte a kereszténység nevében a munkások társadalmi védelmét. A keresztény szociális eszmét hirdette és intézményes megvalósítását sürgette, de — sajnos — kevés sikerrel.

* * *

A természettudományok nagyarányú fellendülése, főleg a fizika, vegytan és a biológia terén történt kutatások meglepő eredményei, a gyáripar óriási fejlődésével beállott új gazdasági helyzet, az osztályellentétek kiéleződésével mindinkább erősbödő szocialista mozgalmak kényszerítették a filozófusokat is arra, hogy az adott helyzetnek megfelelően: gyakorlati és legkorszerűbb életkérdésekkel foglalkozzanak.

A német idealizmus és a romantika háttérbe szorult, sőt a közönség a filozófia iránt bizalmatlanná vált, a természettudósoktól és a szociológusoktól várta az élet titkainak és a felvetődött modern problémáknak megoldását.

A bölcselők nagy része hamarosan átlátta az új helyzetet; a szaktudományok eredményeit igyekeztek egységes világképbe foglalni. Fellendült a modern természetbölcselet, a lélektanba is bevezették a természettudományos módszert. Utóbb sokan kiábrándultak a túlzott *exakt*-módszer szertelenségeiből; — megbecsülték a szellemtudományokat, a filozófia ismét a tudományok királya lett. Maga a természettudomány rácáfolt az ú. n. mechanikai és energetikai merőben empirikus, természettudományos világmagyarázatra.

Az empirizmus és a racionalizmus harca ma is folytatódik. A csüggedő szkepszis felüti a fejét; *Spengler* Untergang des Abendlandes-a felrázta a közömbösöket is. Legújabban pedig fokozott érdeklődéssel olvashattuk a müncheni egyetem professzorának Hugo *Dingler*-nek Der Zusammenbruch der Wissenschaft und der Primat der Philosophie című könyvét.

Mi valljuk, hogy a filozófia menti meg a tudományt az összeroppanástól!

Az anyagelviség.

A materializmus olyan metafizikai szemlélet, mely a lét minden jelenségét az anyag megnyilvánulásának vallja. Csak anyag és vele kapcsolatos erő van; az ú. n. lelki működések az agy- és idegrendszer termékei, váladékai.

Egyelvű (monista) magyarázattal: ha csak anyag létezik, akkor nincs lelki, szellemi valóság, nincs Isten; — az önmagától as öröktől fogva létező anyag örök körforgása, az anyag szüntelen módosulása biztosítja a világfolyamatot.

A gépelvi természetmagyarázat, az energia megmaradásának elve, a természet zárt okságának axiomája a materializmust erősítették.

Már az ókori filozófusok közül többen, főleg Leukippos és Demokritos, az atomizmussal kapcsolatosan vallották a materializmust, melyet Lucretius „De rerum natura" c. költeményében dicsőített.

Az Újkorban Gassendi, Hobbes, az angol empiristák, a francia enciklopedisták, majd La Mettrie és Holbach báró hajlottak az anyagelviséghez. A materializmus legridegebb formája a mult század közepén kezdett tért hódítani; népszerűsítették szélső radikalizmussal: *Büchner, Vogt* és *Moleschott, Huxley, Le Dantec, Lombroso.* A monista materializmus főprófétája volt *Ernst Haeckel* („jénai pápa") jénai biológus egyetemi tanár, aki az anyagelviséget az erkölcsi és vallási világra is kiterjesztette főleg a nagyközönség számára írt Welträtsel és Lebenswunder című, ponyvastílusú könyveiben.

A történelmi materializmus a történelem evolucíójában csak anyagi, gazdasági hatókat lát; ezt hirdették Marx, Engels, Bernstein, Lasalle, Max Adler.

A monista materializmus nem annyira egységes bölcseleti rendszerként szerepel és hódít, hanem inkább mint a teológiai és spiritualista transcendens világnézet ellensége, elkápráztatja a kritikátlan gondolkodókat, az exakt tudomány eredményeire hivatkozva.

Az anyagelviségnek alig van bölcseleti jogosultsága, mert hiszen nincs ismerettani alapja! — Lehetetlen bebizonyítani, hogy az anyag örök és önmagától való.

* * *

Teljesen önkényes feltevés az is, hogy *csak anyag* létezik! Az anyagelviségre már csak azért sem lehet igaz világnézetet építeni, mert maga az anyag is rejtélyes ismeretlen valóság.

A történelem folyamán az anyag mivolta mindenkor érdekelte a gondolkodót; titokzatossága azonban napjainkban érte el tetőfokát.

Eddington szerint: „van valami, amit energiának nevezünk, anélkül, hogy fogalmunk lenne róla, hogy mi az." A radioaktiv anyagok önkéntes sugárzása meggyőző bizonyság az anyagban rejlő energiák nagyságának; sőt valószínűsíti azt az állítást, hogy az energiának — a fénynek is! — van tömege, tehát anyag és energia ugyanaz; az anyag csak egyik alakja az energiának. A radioaktiv energiák úgy keletkeznek, hogy az atommagok tömegének némi része energiává átalakul.

Az anyag szerkezete is titokzatos. Az atom tömegét túlnyomóan a mag alkotja, de az atommag nagyon kicsiny teret foglal el. Egy atom átmérője egy tizedmilliomod milliméternyi, az atommagé még ennek is csak százezred része. A mag körül távolban keringő elektronok az atommagnál sokkal kisebbek; az atommag és elektronjai közt tágas tér van, tehát az atom majdnem üres! (Az elemek *rendszáma* jelenti, hogy hány elektron kering a mag körül az illető elem atomjaiban, és hogy az atommagnak hány egységnyi pozitív elektromos töltése van.) A tudomány mai állása szerint: az elemek vegyi tulajdonságait az atomok rendszáma és az atom *legkülső elektronöve* határozzák meg. A legkülső elektronövben legfeljebb nyolc elektron lehet. Az elektront szemléltetni nem pont, hanem kis ködfolt alakjában kell.

Az anyag szerkezetében legtitokzatosabb az *atommag*, mely pozitív elektromos töltésű; — anyagi alkatrészei a próton és a neutron.

Hahn és Strassmann 1939-ben felfedezték az atomrombolást:

urániumot bombáztak neutronokkal, az eltalált urániumatom szétesett egy xenon- és egy strontium atommá; a szétrombolt atomból még néhány neutron is kirepült. Legcsodálatosabb, hogy az urániumatom szétrombolásakor 180 millió elektronvoltnyi energia felszabadul!

Anderson 1932-ben felfedezte a pozitív elektront a *pozitron-t.* A Joliot-Curie házaspár 1934-ben a protonnak neutronná és pozitronná szétválását észlelték. — A berylliumnak polónium alfarészecskéivel való bombázásakor nemcsak neutronok, hanem kemény gammasugarak is keletkeznek. E gammasugaraknak ólomba ütközésekor pozitronok keletkeznek egy elektronnal együtt. Számítások bizonyítják, hogy itt egy gamma-foton alakul át pozitronná és elektronná, — vagyis a sugárzó energia tömeggel biró anyaggá lesz.

Az anyagrészecskék térben elfoglalt pillanatnyi helyét csak valószínűen határozhatjuk meg.

Az atomokat alkotó részecskék közül legtitokzatosabb az újabban — Yukawa japán fizikus által — felfedezett *mezotron;* nehéz elektronnak is nevezik, mert tömege az elektron tömegének 1—2 százszorosa, létezéstartama azonban csak egymilliomod másodperc, s aztán elektronná, illetve pozitronná átváltozik. A mezotron az atommagban és a kozmikus sugarakban található.

Valószínű elmélet szerint: a kozmikus sugarak a világtér mélységeiből jövő elektronsugarak, melyek a felső légrétegek atomjaiból kiváltják a mezotronokat, ezek aztán földünkön nagyon átható kemény sugárzás alakjában hatnak. Mivoltunk csupa titok![1]

Miként ma már bizonyos az, hogy a fény egyszer hullám, — máskor részecske alakjában jelentkezik, úgy kétségtelen az is, hogy a materia is egyszer anyag, máskor hullám alakjában mutatkozik. Ma még nem tudjuk, hogy lényegében mi az, ami hullámként terjed vagy rezeg. Az elektron is hullámokban rezeg, de köze-

[1] A fizikus *Mikola* tanár is hirdeti: „a mindenségben olyan atomátalakulási folyamatok is lehetségesek, amelyek a Földön ismeretlenek és hogy ilyenek alkalmával keletkezik ez a roppant kis hullámhosszal biró kozmikus sugár. Kitűnt, hogy a Föld felületének minden területegységére a *kozmikus sugár* olyan rendű energiamennyiségeket szállít, mint a többi ismeretes sugárfajok együttvéve. A mai fizikának jellegét a sugárzások adják meg, a kutatásoknak legnagyobb része a sugárzásokra vonatkozik, az elméletek pedig arra törekszenek, hogy a sugárzásokat a fizika többi jelenségeivel harmonikus rendszerbe kapcsolják össze. A 19. század világfelfogásában a mindenség történéseit az anyag, az elektromosság és a mozgás határozta meg. A 20. század világfelfogásában ezekhez a sugárzások csatlakoztak". (A fizika gondolatvilága. 1933—124.)

lebbről meg nem határozhatjuk, bár a színképvonalak hullámhosszát pontosan lemérik.

Az anyag legkisebb részecskéinek világában a részecskék és hullámok egymásba alakulnak át és váltakoznak. Találóan írja Sztrókay Kálmán: „Mikor egy foton megszületik egy atomban, határozottan anyagi részecske, melynek tudjuk az energiáját, az impulzusát, más szóval a tömegét és a sebességét. Abban a pillanatban, amint kilép az atomból, hullám lesz belőle, bizonyos meghatározott, kiszámítható és megmérhető frekvenciával, hullámhosszal, terjedési sebességgel. S mikor megint elnyeli egy atom, újból anyagi részecske lesz, kiszámítható és megmérhető energiával és impulzussal. Ugyanúgy vagyunk, csak fordítva az elektronnal is, amelyet általában, mint részecskét ismerünk mindig. A katódsugarakban mint részecskék száguldanak az elektronok, energiájuk van, impulzusuk van, de ha egy atom befogadja őket, hullámmá változnak át, pontosan kiszámítható frekvenciájú és hullámhosszúságú hullámokká. Sőt útközben is kiütközik a hullámtermészet belőlük, hiszen képesek interferenciát létesíteni!" (A természet titkai nyomában. 1940—275.)

Kétségtelennek mutatkozik mamár, hogy a fény, a hő, a röntgensugár, a rádiumsugarak, a rádióhullám, a kozmikussugár lényegében mind ugyanaz, csak frekvenciájuk más, csak megjelenésmódjuk különböző. — Egyik vélemény szerint: mi az anyag legkisebb részecskéinek világában csak a kivételes jelenségeket, a „rendhagyó" eseteket észleljük; a rendes folyamatok fel sem tűnnek.

Már régebben megsejtették, hogy a világegyetem energiaforrásai az atomokban rejlenek. A sugárzó égitestek bensejében folytonos atombomlás pótolja a kisugárzott energiát. Einstein szerint a Nap energiakészlete 18.10^{46} méterkilogramm (18 után 45 zérus); mai sugárzásmennyiséggel Napunk még 15 billió évre képes hőt és fényt kiárasztani, oly sok a bensejében tárolt energia.

Eddington tanár a második világenergia-konferencián szintén hangsúlyozta, hogy legnagyobb energiaforrás az interatomalis, melyről Einstein felállította a tömeg és energia egyenértékének törvényét. Szerinte: az *anyag energia is*; bizonyos tömegből előállítható energia mennyiségét kiszámíthatjuk, ha a tömeg mennyiségét a fénysebesség négyzetével megszorozzuk.

Érthető, hogy az atombomlásból származó energiát igyekez-

nek gyárilag kitermelni és tárolni. Ismeretes, hogy a Monte Generoso hegyen német tőkével már több évvel ezelőtt építettek olyan telepet, mely a légkörben viharok alkalmával keletkező gigászi feszültséget, a villámot is le akarja vezetni és atombontásra alkalmazni. A Michigan-egyetem egyik atombombázó készüléke hat méter magas, millió voltot túlhaladó feszültséggel működik. A Berlin-Dahlem-i Vilmos császárról nevezett fizikai intézet atommag-kutató készüléke három millió volt feszültséggel dolgozik. A Michigan-egyetem nagy cyclotronja (atomágyú) 6,700.000 volt feszültséggel működik; e készülékkel Baldwin Curtis fizikus 10 millió voltos áramot akar kisérleteihez felhasználni.[1]

Bizonyos, hogy az atomok világában a legmeglepőbb az a tény, hogy benne a rideg mechanizmus törvényének szükségszerűsége nem mindig érvényesül! Egyes atomok ugyanazon hatásokra másképen reagálhatnak, világukban a kivétel nélkül ható zárt kauzálitás nem érvényesül feltétlenül. Úgylátszik, mintha az atom adott esetekben szabadon választana a lehetőségek közül, — úgy, mint az élőlények. Egyes atom ugyanarra a megismételt beavatkozásra különbözőképen reagál. — Túlzó kételkedés e ponton kihangsúlyozza: az atomok szeszélyes magatartását eddig még ismeretlen törvények majd megokolják.

Ne feledjük, hogy a pozitívista természettudomány a fizikai oksági viszony lényegét az okozatjelenségnek az okjelenségből való előremegmondhatóságára redukálta. De az oksági viszonynak az előremegmondhatóság nem lényege, hanem csak közvetlen kritériuma, mely úgylátszik, hogy a mikrofizika szubatomáris világában nem érvényes. A kriterium bukása nem azonos az elv

[1] Brandenstein professzor szerint az atommag és a körülötte keringő elektronok „valójában többé-kevésbbé állandó elektromos energiagócoknak tűnnek. — A modern fizika eredményei nyomán az a legplauzibilisabb feltevés alakulhat ki, hogy a fizikai anyag végső alapja, a tulajdonképeni térbeli valóság az energia".

„A tiszta metafizikai anyag, ez az igazi „materia prima" betölti a teret, vagyis épen téres valóság... önmagában nincs is különlegesen meghatározott alakja, hanem épen bármilyen lehet: ez is a rágyakorolt erőhatásoktól függ". (A lét forrásai 1940—220. l.)

Ortvay Rudolf műegyetemi tanár is rámutat arra az érdekes változásra, hogy „a fizikában absztrakt határozmányok, melyek eredetileg egy rendszer tulajdonságait jelölték, többször a *realitás* jellegét vették fel. Így az energia eredetileg egy rendszer munkaképességét jelentette, arról, hogy az energia hol van, szó sem lehetett. Ma mint alapvető, lokalizálható, tömeggel is biró realitást tekintjük, mely szinte egy szubsztancia jellegével bir". (Athenaeum folyóirat 1940–319.)

megszünésével. Az oksági viszony lényege, a metafizikai okság elve a mikrofizika világában is mindenkor igazolható. A klasszikus fizika alapelve: a kauzalitás, csak mint „fizikai okság-elve" lehet vita tárgya és a kvantumfizikusok által megtagadott kritérium.

Tény, hogy az atomokat és részecskéit csak műszerek segitségével, árnyszerűen, potentiális valóságukban de *nem természetes mivoltukban közvetlenül* figyelhetjük, néha hullámalakban, máskor a részecskék sugárzó rezgéseként mutatkoznak; természetük titokzatos, de létezésük bizonyos: új fizikai világkép felépítésére kényszerítik a gondolkodót és — szerénységre intik a tudóst. A materialistáknak az a reménye, hogy sikerül majd a világfolyamatot egyetlen nagy matematikai képletben szemléltetni: — végleg összeomlott.[1]

Brandenstein professzor szerint: „Ez a materializmus őshibája: hogy azt is értelmetlenné teszi, aminek megvan a maga közvetlen értelme, anélkül, hogy világossá tenne olyasmit, aminek értelme homályban volt; mert hiszen az anyagi folyamatok és mechanikai meghatározottságuk felvételéért még nem kell a materializmushoz fordulni segítségül. Tudományos tekintetben ennél végzetesebb hiba alig képzelhető el: ebből érthető, miért nem találunk a legnagyobb bölcselők között materialistát." (A lét forrásai. 1940—37.)

* * *

Az anyagelviséget cáfolja a *vitalizmus.* A legkisebb élőszervezet is titokzatos életelv által elevenített és szervezett lény, mely lényegesen különbözik az élettelen anyagtól. Az élőszervezet nemcsak transformátor-gép, hanem *belülről* önként önmagát mozgató lény. Az élőszervezet célratörekvő benmaradó működéseket végez, érez, akar, táplálkozik, belülről növekszik, szaporodik, regenerálja és szabályozza önmagát. Az élősejt ingerlékeny, reagál a mechanikai,- kémiai,- hő,- fény,- elektromos- és rádióaktiv ingerekre. Az élő szerkezetét folyton újraképzi, átalakítja.

[1] Sztrókay szerint: „A matematika tulajdonképen pompásan megszerkesztett tolvajnyelv a fizikus számára. Olyan tolvajnyelv, amelyen sokkal egyszerűbben és logikusabban lehet gondolkodni, mint a közönséges nyelven, tehát lehetőség szerint mindig ezt használja. Mindent lefordít a matematika nyelvére, azon gondolkodik tovább és csak az eredményt fordítja aztan vissza. Nem szabad azonban abba a tévedésbe esnie, hogy ez a nyelv a természet nyelve s hogy amit a matematika mond, az közelebb van a tárgyilagos igazsághoz." (A természet titkai nyomában. 291 l.)

Az élőszervezet nemcsak szerves, hanem szervezett! (Mindezekről reszletesen: Az élet titkaiból című könyvemben.)

Az anyagelviség erőteljes ellenfele a lélektan, mely feltárja a lélek rejtett életét.

Az okkultizmus igaz jelenségei is az anyagelviség ellen bizonyítanak, bevilágítanak a lélek csodás erőrendszerébe. Mi az okkult jelenségeket kevésbé ismerjük, mint a régiek, akik misztériumaikban állítólag magasabb világerőkkel érintkeztek (Sz. Ágoston).

Régóta ismeretes, hogy bizonyos „varázsszerek" fokozzák az idegrendszer teljesítő képességét, pl. az ópium növeli az eszmetársítást és a képzelet működését; — a Peyot-oldat (amerikai Taxus-féle növény nedve) élvezői átlátnak a deszkafalon.[1] Okkult elrévülés alkalmával egyes médiumok bizonyos rejtélyes sugarak révén — állítólag — ólomrétegen is átlátnak.

A gondolatolvasás és a távolbalátás régóta ismert esetek. Alkalmas médiumok lepecsételt csomagokba rejtett írásokat olvasnak...

Nem szabad az ördög művének tulajdonítani olyan tényeket, melyeket a médium lelke végezhet. Bizonyos, hogy a test és a lélek egymásra hatnak; a lélek a test építőmestere.

Tapasztalat is igazolja, hogy szellemek élnek közöttünk! A szentek a szellemvilág átélői, médiumai. Az angyalok jóra a gonosz lelkek rosszra serkentenek. A sugalmazás a szellem érintkezése, szellemi beszélés. Az okkult világ tér- és időnélküli világ, felesleges „negyedik dimenziót" elfogadni.

Ha ismernők a lélek „természetrajzát," — az okkult titkok megoldódnának. A lélek alakítja valamilyen egységes ősanyagból az élőszervezeteket. Már Aristoteles tanította, hogy az életelv, az anima: az élőszervezetek forma substantiálisa. A lélek alakít a hernyóból lepkét, a petesejtből embriót.

Ma már tudománytalan állítás a okkultizmust, spiritizmust mindenestől csalásnak és önámításnak mondani, — hiszen e jelenségeket nagy apparátussal berendezett laboratóriumokban tudományosan ellenőrzik. A hipnózis tényeit, a jogik csodálatos produkcióit, (pl. élve eltemetés után feléledés) a katelepszia állapotát, a természetes misztikával kapcsolatos elrévülést éppen úgy nem tagadhatjuk, mint a szentek extázisait, látomásait, dicsfényüket,

[1] Részletesen a varázsitalokról: H. Römpp „Chemische Zaubertränke" — 1940.

levitációs, bilokációs csodáikat. A legfenségesebb biológia a szentek csodálatos lelki élete, melyben a lélek kegyelemdús ereje uralkodik a test, az anyag felett.

A lélek sugárzatában kitünik, hogy a legsívárabb, legsötétebb és legtudománytalanabb világnézet — az anyagelviség. (A lélektan mai állásáról későbbi fejezetben értekezünk.)

A pozitívizmus.

Locke és Hume angol empiristák- és a kantiánusok tanait némi módosításokkal a XIX-ik századi pozitívisták felélesztették. A pozitívizmus, mint tudományos módszer, a jelenségek pontos leírását célozza; — mint ismeretelmélet: vagy elfogadja a realista magyarázatot, vagy a jelenségeknek csak *tudati* létét vallja (immanens idealizmus); — mint metafizika: az agnoszticizmust hirdeti, mert a tapasztalatot meghaladó valóságot az ismeretlen körébe sorolja.[1]

Az újpozitívizmus mestere Aug. *Comte* (1798—1857) francia bölcselő, Saint-Simon tanítványa, később a párisi Polytechnicum tanára. A túlzó szellemi munka 1826-ban tébolydába juttatta, öngyilkos kisérletet is tett; két év mulva, gyógyulása után folytatta előadásait. 1845-ben nejétől elvált, szerelmet kezdett egy elvált asszonnyal. Comte mint a maga alapította új vallás főpapja:

[1] *Jánosi József S. J.* tanár szerint: „a csak tapasztalati tudás egyedüli jogosultságának a hangoztatása már csak azért is észszerűtlen, mert ilyen *csak* tapasztalati tudás szellemi létfokon nincs is. A szellem azáltal, hogy *érti* a dolgokat, máris magyarázza azokat... Tapasztalás még nem *értés* és *tiszta tapasztalás* tulajdonképen *csak az állati fokon van.* Az állatnak úgy a megismerése, mint képzetei, mint pedig törekvései kizárólag anyagi egyedi dolgokra irányulhatnak, vagyis a tapasztalható konkrét anyagi adottságokra. Az emberi megismerés is itt kezdődik, egyrészt az emberi megismerésnek az anyagi, testi komponensei miatt; másrészt, mert az emberi szellemhez bármilyen hatás — akár anyagi, akár szellemi — csakis az anyagon keresztül és az anyagba „beletestesítve" juthat el. Anyagi hatás és „beletestesítés" pedig nem lehet más, mint egyedi, konkrét. Azonban épp a szellemnek megvan az az ereje, hogy a konkrét, egyedi „beletestesítésből" kihámozza a *szellemi értelmet* és miután egyszer a dolog értelmének a birtokába jutott, a lét- és észelvek segítségével tovább haladni képes egészen a metafizikáig... Helyesen állapította meg épp *Nic. Hartmann*, hogy „a pozitívizmus (és minden a metafizikára vonatkozó fóbiáról ugyanez áll) az alsóbbfokú, szellemtelen állati tudat maradványa". Még nem tud felszabadulni környezetvilágától és felemelkedni a tapasztalati világra ráépülő, de ép azért azontúl levő *értelmi, metafizikai világba.* A pozitívizmus a gondolkodást kibogozhatatlan és lehetetlen álláspont tartására, sajátságos *hasadtságra* kényszeríti. Mert szellemi tudatánál fogva képessége van arra, sőt kényszerítve is van reá, hogy állást foglaljon a világgal szemben; de ugyanakkor különös csökönyösséggel körülzárja magát „biztos tapasztalati tényeivel", amelyeknek zárt körét elhagyni vonakodik." (A szellem. 1935—81.)

meghalt kedvesét, mint az emberiség eszményképét, bizarr szertartásokkal tisztelte. Szektájának sok híve volt, bölcselete a 19-ik században divattá vált. Cours de philosophie positive című főművében (6 kötet, 1842) a vallás lejártát hirdette, utóbb mégis vallásalapító lett. Szerinte a legfőbb lény, a „nagy való" — a Grand-être — nem a személyes Isten, hanem az emberiség. 1851-ben Comte lett az új vallás törvényhozója, főpapja és kultuszmegállapítója. Párisban és Londonban is alakultak pozitívista hitközségek.

Bölcseletében vallja, hogy az emberész nem képes általános érvényű igazságokat megismerni, ezért minden metafizika téves. Ismereteket csak a közvetlen empirikus tapasztalat révén szerezhetünk; érzékfeletti valókról tudományos vizsgálódás lehetetlen; — ezért nincs értelme a végső okok és célok kutatásának. Az abszolut tudás agyrém.

Az emberi megismerés három fejlődési állapoton megy át: theológiain, metafizikain, végül pozitív állapotba jut; — így az emberiség történelmében három korszak különböztethető meg: 1. a papi és katonai uralom, 2. a jogászok kora, 3. az ipar és technika jelenkora. A tudományok csúcspontján a szociológia áll; a közszellemet kell uralomra engedni az egyéni önkény fölé.

Comte szerint vannak elvont és konkrét tudományok; legáltalánosabb tudomány a mathematica; minden létező végelemzésben szám, kiterjedés; a világ anyaga mechanikai elemekre oszlik. Most nem vallási alapon — mint a középkorban — hanem a tudomány, a pozitívizmus alapján kell a társadalmat újraszervezni.

A pozitívizmus az anyagelviségtől lényegesen abban különbözik, hogy az abszolutum, a szubsztancia és a cél kérdéseit nem tartja megoldhatóknak, velük nem is foglalkozik. A filozófia alapjait a fizikában, élettanban és történelemben látja; a vallást, jogot, erkölcsöt, művészetet is a természeti létből értelmezi.

Az emberi fejlődésnek megfelelő korfilozófia, *pozitív* bölcselet megteremti majd az emberek egységes gondolkodását, így megszűnnek a társadalmi bajok. A tudomány célja, hogy bölcs előrelátással az emberiség javát szolgálja; a jelenségek következményei előreláthatók.

Comte nem tartja tudománynak a lélektant, mert a *benső* megfigyelésre hivatkozik, ami lehetetlen!

A pozitívizmus legnagyobb érdeme Comte szerint az, hogy a társadalomtudomány jelentőségét felismerte és vezető tudománnyá tette. A szociológia szót Comte használta először.

Az öregedő Comte belátta, hogy a pozitívizmus diadalához szükséges a vallási irányítás. A pozitívista vallás tárgya — mint említettük — az emberiség, e „nagy lény" tagja minden élő, elhalt és jövendő ember. Vallásos tisztelet illeti még a Földet („nagy Fétis") és a világűrt („nagy tér"). A szeretet, a rend és a haladás a pozitivista szentháromság: erkölcstani főszabály pedig a társas kötelesség teljesítése. Comte a kultuszt is szabályozta. A magánkultusz tárgyai voltak; az anya, a leány és halottak tisztelete; a nyilvános kultusz tárgyai az emberiség legnagyobbjai, ezek tiszteletére 84 ünnepet rendelt. Papi rendet létesített; a katolikus egyházat utánozta. — Ma már pozitivista szekta nincs.[1]

A pozitívizmus nevesebb követői voltak: Ernest *Renan* (1823—1892) orientalista tanár, a Jézus élete c. racionalista könyv írója. (A magyar Tud. Akadémia is kültagjává választotta.) — Théodule *Ribot* (1839—1914) az exak lélektani kutatás alapítója, voluntarista; a kisérleti lélektanban a pozitívizmus elveit alkalmazta. — Hippolyte *Taine* (1828—1893) filozóf és történetíró, a milieu-elmélet szerzője. Szerinte az emberek cselekedeteit, műveit három tényező határozza meg: a faj, a környezet és az időpont. Több művészetbölcseleti könyvet is írt.

Herbert *Spencer* (1820—1903) angol bölcselő író, a darwini világszemlélet hirdetője, az *evolucionizmus* kieszelője és divatbölcseletté népszerűsítője. Agnosztikus felfogása szerint: a létezők őskoráról mit sem tudhatunk, csak a végesről lehet ismeretünk, de a tér és idő, az anyag és erő, a mozgás és érzet, az értelem is — világtalányok. Legnagyobb megismert igazság: az erő fennmaradása. Nagy műve a szintetikus filozófia rendszerének tíz könyve. Biológiai megállapításokból indul ki pozitívista ismerettanában. Amit a bölcselet megismerhetetlennek vél, az a vallásos hit tárgya; az Abszolutum megismerhetetlen. A fejlődés „az anyag egyesülése és a mozgás egyidejű szétszóródása." A lényegében megismerhetetlen szellemi szubsztancia a szervezettel együtt fejlődik. A tudományos alapfogalmak az egyeddel veleszületnek.

[1] Comte leghívebb tanítványa Laffitte 1903-ban halt meg, vele a pozitív hitközség is kihalt.

A vallás a holtak tiszteletéből fejlődött. Spencer etikája biológiai jellegű utilitarizmus.

Thomas Henry *Huxley* (1825—95) természettudós (anatomus és fiziológus) a darwinizmus védője, az anyag és erő mivoltának megismerhetetlenségét vallotta. Ő használta először az agnoszticizmus elnevezést.

Stuart *Mill* (1806—73) az induktív logika megalkotója, már 17 éves korában alapította az *utilitariánusok* társaságát, melyben a hasznosság elvét vitatták. Hirdette, hogy a tudományos kutatás egyetlen jogos módszere az induktív; minden tudásunk a tapasztalatból ered. Comte politikáját nem helyeselte. Radikális eszméivel az angol szellemi életnek egyik vezéregyénisége volt. A nemzetgazdaságtanban is elismert tekintély.

A németek közül a pozitívizmus terjesztője volt a fiziológus Richard *Avenarius* zürichi egyetemi tanár, aki bölcseleti rendszerét empiriokriticizmus-nak nevezte. Egyik fő műve a Kritik der reinen Erfahrung (2 kötet, 1890). Szellemrokona volt Ernst *Mach* (1838—1916) matematikus, fizikus és bölcsész bécsi egyetemi tanár, az *érzetmonizmus* mestere. Szerinte az okság elve „metafizikai fetis", — a valóságban csak érzetek vannak.

Az újkantianizmust és a pozitívizmust összeegyeztette Eugen *Dühring* filozóf és nemzetgazdász (1833—1921). Saját rendszerét a valóság filozófiájának nevezte; a mutatkozó valóság az egyedüli realitás és az egyedüli észszerű. A határolt léten kívül nincs semmi: a tér és idő valóság. Az érzet közvetlenül felfogja a tárgyi valóságot. Természettudományi műveket is írt. A nemzetgazdaságtant reformálni igyekezett. Német fajvédő antiszemitizmusával a kereszténységet is támadta.

A német pozitívizmus nem Comte-ra, hanem inkább Hume-ra támaszkodik. Amerikában *P. Carus* monizmusa nevezhető neopozitívizmusnak. Olaszországi pozitívisták: Ardigo, Morselli, Labriola, Siciliani, Villari. Hazánkban *Brassai* Sámuel vallotta önmagát pozitívistának; az „igazi pozitív filozófiá"-t tanította.

A pozitívizmus a metafizikától való iszony; ismerttanának lényege a pszichologizmus, mely nem fogad el egyetemes érvényű logikai törvényeket, igy lehetetlenné teszi a tapasztalati adatok egyetemes elvek szerinti tudományos egységesítését.

A pragmatizmus.

Az újabb amerikai bölcselet legnagyobb mozgalma a pragmatizmus (pragma = cselekedet). E rendszer felépítője Williams *James* (1842—1910) orvos, aki a Harward-egyetemen 1872-től anatómiát, fiziológiát, lélektant, végül bölcseletet tanított. Szerinte: az életben fejlesztőleg ható ismeretek igazak; *az igazság alapja a gyakorlati használhatóság.* Ne azt kérdezzük van-e Isten, hanem azt, hogy használ-e az isteneszme, jobbá lesz-e általa életünk? ad-e a vallás életünkbe fejlesztő erőt?

A pragmatizmus csirái már Kantnál, Humenál, Schopenhauernál, Stuárt Millnél, Spencernél, Machnál megtalálhatók. A rendszer nevét és alapelveit James: Charles Peirce mérnök filozófustól vette át.

A filozófiai rangsorban nem a megismerés az első, hanem az élet, ennek önfenntartása az emberi akarás, cselekvés; ami ezt növeli, ennek javára válik, az — igaz. Apriori abszolut igazság nincs, sőt az efféle igazság fogalma is illuzió. Az igazság folyamat, valamely tétel igazolásának folyamata. Amely tétel a gyakorlati életben hasznosnak bizonyul, az igaz, — és annyiban igaz, amennyiben hasznos. Így az értékproblémák a filozófia főproblémái. Az ész az élet céljait szolgáló eszköz.

A pragmatizmus Amerikából Angliába jutott, itt az oxfordi *Schiller* tanár propagálta, — szerinte az igazság mértéke: az ember érdeke, az igazság társadalmi produktum. A pragmatizmus alapelve: ago, ergo sum.

Németországban a Kant-magyarázó *Vaihinger*, a Philosophie der Als ob című mű (1913) szerzője túlzóan radikális pragmatista; szerinte minden emberi ismeret csak fikció, a metafizika és a vallás terét sem véve ki. Sőt Vaihinger azt is állítja, hogy az igazság a leghasznosabb tévedés, a tévedés pedig a legkevésbbé hasznos fikció.

A pragmatizmus főtétele, hogy az igazságnak abszolut ismertetőjele nincs. — A dogma lehetetlen, de a vallásos hitnek gyakorlati értéke van. A hit optimizmusával növeli az életkedvet; a vallás a legfontosabb életalakító erő. James szerint a vallásos élményeink a tudatalatti világból valók. Érzéki és értelmi világunk érintkezik egy magasabb szellemi világgal, a „lét természetfeletti szférájával, vagy kozmikus tudattal". Emez egyetemes lelki világból

valók a nagy eszmék, főleg a vallásiak. A lélekkel a tudatalatti világban érintkezik Isten, kiről tudományos ismeretünk nem lehet. Isten nem lehet végtelen, mert ha ez volna, nem lehetne vallásos tapasztalat tárgya. A mindenség az emberrel egylényegű, véges és *sokféle.*

A világegyetem nem uni- hanem multiversum. James hite pluralisztikus theizmus; istene „segitő Isten, primus inter pares, mindazok közt, kik a nagyvilág sorsát kialakítják." A monizmus az egységre törő filozófusok betegsége.[1] Nem fonfos, hogy a szisztematikus theológia Istene létezik-e.

A pragmatizmus nagy tévedése, hogy az igazságot a hasznostól teszi függővé. A haszon viszonylagos! A vallás csak akkor lehet az embernek hasznos, ha *igaz*-nak ismeri. A gondolkodás fényes korszakaiban az emberiség lángelméi nemes önzetlenséggel az igazságot keresték. James pedig a gyakorlati használhatóságot kereste, amerikai faja géniuszának (ha van ilyen!) tipikus képviselője volt; — utilitarizmusát nem elvont metafizikával fejlesztette, hanem Ő is a „gyakorlati ész" diktálta pragmákkal akarta nemesbíteni az embereket. Valamilyen vallásszerű hitet is szükségesnek tartott. Flournoy tanár így jellegzi James rendszerét: „Hinni akarás! Az a tény, hogy ezt a minden filozófiában meglevő elemet James felismerte és annak törvényes jogát követelte mindazokkal szemben, akik kétségbevonják és száműzni akarják, azt hiszem ez a legnagyobb szolgálat, amit James tett és ebben látom pragmatizmusának igazi magvát és koronáját." (I. m. 133. l.) Sajnos, ez a hinniakarás nem a kereszténység, sőt nem is a pozitív vallások hite, hanem csak önámítás, beképzelt pótléka a hiányzó igaz vallásnak.

[1] Flournoy a genfi egyetem tanára James isteneszméjét így ismerteti: „Hidegen hagyja az a gondolat, hogy Isten, akivel mi tudatalatti világunkon át érintkezünk, egyben az egész mindenség teremtője vagy feltétlen kormányzója. Az ő filozófiája lényegében pluralista (mert gyökeresen tapasztalati), antipantheisztikus és antimonisztikus és inkább hajlik valamilyen fajta politheizmus, mint a hagyományos monotheizmus felé. A vallásos tapasztalat tényleg csak arról beszél, hogy közösségbe lépünk valakivel nálunk nagyobbal, kitől belső békét és életerőt kapunk, de nem követeli meg szükségképen, hogy ez a valaki végtelen vagy abszolut legyen. Csak a filozófusok és a monoideista misztikusok, kik felett az egység rögeszméje uralkodik, alkották meg belőle az egy teremtő törvényhozó Istennek, a világ egyetemes lelkének fogalmát." (W. James filozófiája. 1917—191.)

Az „élet“ bölcselői.

A FEJLÖDÉS elvének túlbuzgó hívei az *élet*-et tartják főértéknek; lebecsülik a fogalmi bölcseletet, sőt ellene érvelnek. Hangsúlyozzák, hogy a fogalmak merev sémák; a valóság ellenben lüktető, fejlődő élet, melynek tudattalan mélységeit csak *intuicióval* érthetjük meg. Ezért az *élet* filozófusai az irrationális metafizika művelői, akik egyuttal az aktivitást, a cselekvést sürgetik. Hirdetik, hogy a tudomány felett az életnek kell uralkodnia és nem a tudomány feladata a életet irányítani.

Az élet bölcselői közé a bölcselettörténet különböző típusú gondolkodó egyéniségeket sorozott.

Fr. Wilhelm Nietzsche (1844—1900).

Protestáns evangélikus lelkész-családból született. Bonnban és Lipcsében filológiát tanult; 25 éves korában már a bázeli egyetemen tanította a klasszikus nyelveket, de agy- és szembaja miatt tíz év mulva el kellett hagynia tanszékét. Svájcban és Olaszországban keresett gyógyúlást. Sokat írt, művészi stílusa volt. Fanatikus antitheista és antichristianus tanaival mérhetetlen lélekmérgezést okozott. Elméje 1889-ben elborult; 1900-ban Weimarban meghalt.

Nietzsche fejlődésének első korszakában a klasszikus görög kultúra, Schopenhauer és Wagner Richard (kit személyesen ismert) hatása alatt élt. A historizmusban a fejlődés akadályát látta. A társadalmat felemelő egyéniségek: a filozófus, a művész, a szent.

Később a művészetben csalatkozva, a pozitívizmus híve lett; a vallási és metafizikai eszményt megvetette és a kultúra reformját a pozitívista tudomány révén vélte megvalósíthatónak.

Utóbb azt hitte, hogy abszolut igazság nincs, ezért az értékmeghatározásnak csak lélektani és élettani alapja lehet. Relatívizmusával az „értékek átértékelését" követelte. Így felcsapott Nietzsche az emberiség prófétájának és törvényhozójának. Dühösen támadta a kereszténységet, mert a részvét, alázat és önmegtagadás erényével akarta kiirtani az egészséges ösztönéletet, az erős akarat uralmát.

Nietzsche fejlődésének harmadik időszakában hirdette az Übermensch eszményét, a vaksors szeretetét (amor fati) és az örökös visszatérés („ewige Wiederkehr") tanát. Bölcseletének alapdogmája az atheizmusnál is radikálisabb istentellenesség, antitheizmus. Zarathustrán át szenvedélyes gyűlölettel kiálltja: „Isten halott! Mi öltük meg Őt, ti és én; mindannyian gyilkosai vagyunk... Ennél nagyobb tett nincs; e tett következményeként: minden utánunk születő magasabb történelem részese."

Isten és a Semmi legyőzője az Übermensch, a fölnemesített emberfeletti ember, akit kitermelni a feladatunk. Ez a jövendő megváltó Ember ad majd célt a Földnek. Transcendens világ nincs, cél a földi élet. Nietzsche intelme: „Kérve-kérlek testvérek: maradjatok hűek a Földhöz! A számunkra már lehetetlen hit helyébe helyezzük magunk fölé önmagunk erős akaratát." Az akarat a legfőbb alkotó erő; a világ semmi más, mint a hatalom akarása.

Az „antikrisztus és antinihilista" Nietzsche — Isten és a nihilizmus legyőzője — az örökös visszatérés tanát vallotta; szerinte a lét nem végnélküli megújulás, hanem nagy időközökben történő örökös ismétlődés. Minden sokszor volt és még sokszor lesz; e megismétlődés, a világ homokórájának e megfordítása mindörökké újra és újra megtörténik.

Sürgette a hatalom akarása általi visszatérést az ősi ösztönhöz. Így majd kifejlődik a külső normától független Übermensch, aki nem ismer abszolut tekintélyt, kinek joga legázolni a gyengéket, a csordaembereket. Nietzsche kívánta a jövendő arisztokrata uri morált, mely nem tűr egyházat, államot, hazát, nemzetiséget, — hanem általános európai színvonalat akar. E tanának ellentmond az örökös visszatérés stoikus tana, melyet Nietzsche szintén vallott.

Magánéletében is következetlen különc volt. Utálta a nyárspolgárokat, a sörözőket és pipázókat. A velencei szent Márk teret legszebb dolgozószobájának nevezte. Leszólta a szerelemből kötött házasságokat; „a szerelmet át kell engendni a csőcseléknek". A legkiválóbb egyéneket egymással össze kellene házasítani kiválasztás révén. Jézusról így nyilatkozott: „Tulságos korán halt meg; tanait önmaga vonta volna vissza, ha érettebb kort ér meg! Elég nemes volt ahhoz, hogy visszavonja."

Hirdette, hogy a protestantizmus és a sör eltompították a német szellemet. („A mai Poroszország olyan hatalom, mely rendkívüli veszedelme a kultúrának... úgy hogy egy németnek már a közelsége is rontja az emésztésemet.") Németországnak Napoleon feletti győzelme ép oly káros volt a kultúrára, mint mikor Luther legyőzte az Egyházat; — a hazafiakat kezdte tisztelni. Deutschland... über alles, — azt hiszem ez volt vége a német filozófiának. De van a németekben férfias erény is; együttműködni kellene Olaszországgal. „Egy szegény velencei gondolás még mindig jobb megjelenés, mint egy berlini valóságos titkostanácsos, és a tetejébe külömb ember is..." De legrosszabbak az angolok, ők rontották meg a franciákat demokratikus őrülettel; boltosok, keresztények, ökrök, asszonyok, angolok és egyéb demokraták együvé tartoznak. Az angol utilitarizmus és az angol nyárspolgárság az európai kultúra mélypontja. „Minden kereskedőmorál csak a kalózmorálnak okosabb formája: a legolcsóbban vásárolni, a lehető legdrágábban eladni. — Aki túlságosan nagy vagyonnal rendelkezik, azt épen úgy közveszélyesnek kell tekinteni, mint azt, akinek semmije sincs. — Szeretem azt, aki önmagán túlemelkedve akar alkotni s ebbe pusztul bele."

Nietzsche világnézete elrejtő álarc és menekvés volt; a heroizmus elméleti sürgetője, a bátor gondolkodó, a rettenhetetlen purifikátor — félt a tehéntől. Belátta, hogy a létharcban az érvényesülést az igazságszeretet sokszor akadályozza, a hatalomra törő akaratot illuziók jobban erősítik mint az igazság, az érdekkeresés biztosabb útmutató, mint a puritán ész. Ki is mondotta a fanyar aforizmát, hogy szerencséje az emberiségnek, hogy a gyomrára inkább hallgat, mint az eszére, mert már régen elpusztult volna, ha az eszére hallgatott volna.

Ismeretes Nietzsche „félénk tartózkodástan"-ának tréfás jellemzése, mely szerint e tan „a megismerés megismerésének a

megismerésével foglalkozik és azon töri a fejét, hogy min töri a fejét."

Nietzsche exaltált, kusza gondolataiból imént idézett szemelvények is bizonyítják, hogy az Übermensch-típus kiagyalója nem a tanári katedráján, hanem az elmegyógyintézetben volt valóban otthon. Elsőtétült hullócsillag volt a gondolkodástörténet égboltozatán.

Henri Bergson (1859—1940).

Párisban, 1859-ben született francia és zsidó szülőktől; 1940-ben bekövetkezett halála előtt néhány évvel állítólag kikeresztelkedett, mások szerint hívő zsidóként halt meg. Középiskolai tanár volt, majd 1900-tól 1914-ig a College de France-n a filozófia tanára. Eleinte a pozitívista-, később a spiritualisztikus bölcseletet művelte. Intuiciós filozófiája világmozgalommá, divatbölcselették nőtt.

Bergson új metafizikát alkotott, kizárva a szokott tudományos elemző módszert. A valóság belső lényegét az *intuició* megismerésmódszerével akarja megfogni. Az intuició szellemi szimpátia, mellyel a dolgok belsejébe hatolunk, így azonosulunk azzal, ami benne egyetlen és kifejezhetetlen.

Saját *személyünket* változó érzeteivel, érzelmeivel: belülről, intuicióval ragadjuk meg. Tudatunk alpvonása a *tartam*. Multunk megmarad, bár énünk változik, teremtődik, de nem ismétlődik. A tartam nem az idő! A *tartam élmény*, az idő pedig fogalmi szerkesztés, mely a részeket a térben egymás mellé helyezi. Az átélt idő, a tartam, térbeli mértékkel nem mérhető.

Multunk nem agyunkban tárolt képek, — hanem szellemi élménytartalmak módjára maradnak lelkünkben.

Az élet az összes lényeknél: a lelki tevékenységhez hasoló folytonos teremtődés. Minden él; az anyag is szunnyadó élet. Az élet a szellemi létű életlendület (élan vital) központból történő szétsugárzása. Maga a fejlődés szétsugárzó, nem egy vonalú. Az életlendület *teremtő fejlődéssel* kapcsolatos hatalom; az anyagban energiát gyűjt, hogy azt szétáraszthassa.

Bergson szerint: „A tartam folytonos haladása a multnak, amely egyre rágja a jövőt s előrehaladása közben mind nagyobbra dagad; vagyis a mult egész teljességében átnyúlik a jelenbe s

ott ténylegesen és tevékenyen kiterjeszkedik. A tartam azt jelenti, hogy a mult tovább tart, hogy semmi nem vész el belőle teljesen. Kétségtelen, hogy multunknak csak kis részével gondolkodunk, de egész multunkkal vágyakozunk, akarunk, cselekszünk. Bennünk az *emlékezet a tartam hordozója*, az idő szolgálója: segítségével annyi marad fenn ténylegesen a multunkból, hogy minden helyzetben nagyszámú alternativa áll előttünk."

Bergson vallja, hogy „az abszolutum kivülről tekintve olyan, mint az aranydarab, értékét nem meríthetjük ki azzal, hogy váltópénzben visszaadjuk. Ám az, ami egyidőben mint oszthatatlan szemlélet és mint kimeríthetetlen felsorolás jelenik meg, fogalma szerint is valami végtelen. Ebből következik, hogy az abszolutum csak intuicióban lehet adva, míg minden más az elemzéstől függ. Intuició a neve annak az intellektuális megérzésnek, mellyel valamely tárgy belsejébe helyezzük magunkat, hogy megtaláljuk azt, ami abban egyetlen és kifejezhetetlen. Elemzés pedig az az eljárás, mellyel a tárgyat már ismeretes, tehát más tárgyaknál is meglevő elemekre vezetjük vissza. — Kétségtelenül van egy valóság, melyet mindnyájan belsőleg, intuició és nem puszta elemzés útján ragadunk meg: saját személyünk az idő folyamán át. Énünk, amely tart. Nincs más dolog, amit intellektuálisan együtt átélnénk. De bizonyára átéljük önmagunkat. — A mi tartamunk intuicióban közvetlenül adva lehet számunkra, hogy közvetve, képek által szuggerálható nekünk, de hogy nem lehet beleszorítani bármilyen fogalmi előadásba — ha meghagyjuk a fogalom szónak eredeti értelmét."

Bergson bölcselete biológiai megalapozású, etikája és vallásbölcselete szociális jellegű. Az emberi társadalmat fenntartja: a társadalmi kényszer és a nagy egyéniségek vonzó szeretetlendülete (szentek, misztikusok). Az erkölcsiséghez szükséges a vallás. Az átlagembernek *statikus* vallása van, mely „a természet védő reakciója az ellen, ami az értelem használata mellett az egyénre lehangoló, vagy a társadalomra bomlasztó hatással lehetne". Kiválasztott egyének intuitív képességükkel megszerzik a *dinamikus* igaz vallást, a *misztikát*, mely az ésszel felfoghatatlan (értelemfeletti) világgal köti össze a lelket. A misztikus élmény lényege: a szeretetben való egyesülés Istennel. „A szeretetreképes lényekben találja kielégülését a teremtő szeretet — s más élőlények és az anyag ezeknek a lényeknek a célját szolgálják".

A mechanisztikus lélektannal szemben Bergson a dinamikai felfogású, intuitív lélektan művelője. Ismeretelméletében hirdeti, hogy az értelem felszínes, a dolgok lényegéig nem hatol, a hasznosat keresi és a cselekvést sürgeti. Az intuició a szellemnek a tudat mivoltába való beolvadása, miáltal a tudat lényegét átéljük.[1]

Az intuició az ész felett áll, sőt a ráció tagadása, mert közvetlen, látásszerű megismerés, olyan értelmi szemlélet, mely nem szorul összetett megismerési eljárásra. — Bergson rendszere túlzó spiritualizmus, az anyag a szellem terméke. A valóság azonban az, hogy a világ nem csak lélek és élet, hanem anyag is; a keresztény bölcseletben az értelem ellenőrzi, korrigálja az intuició megismeréseit.

Bergson rendszere nem bírja el a komoly ismeretelméleti és lélektani kritikát; elért nagy sikerének titka az idealizmushoz hajló új korszellem, a divat, melyet az ügyes zsidó-reklám is terjesztett, főleg azonban Bergson ötletessége és ragyogó stílusa; bölcselete inkább költői vizió. Különös miszticizmusából szívesen merít a modern theozófia, a spiritizmus és a Christian Science és egyéb szekták.

A bergsoni intuició — ha van ilyen — főhibája, hogy fogalmi ellenőrzése lehetetlen.

A bergsoni bölcseletre támaszkodó újabb francia vallásfilozófia egyik forrása volt a *modernizmus* tévtanának, melyet az Egyház azért kárhoztatott, mert a hittételekre is vonatkoztatta a relatívizmust és az agnoszticizmust.

1 Bergson egyik kritikusa, az amerikai Will. *Durant* szerint: „Egészséges dolog volt gátat vetni az *intellektualizmus túlzásainak*, de az intuiciót tenni a gondolat helyébe époly oktalan volt, mint az ifjúság képzelődéseit a gyermekkor tündérmeséivel korrigálni. Őrült bátorság kellene ahhoz az állításhoz, hogy a világ az értelem túltengésében szenved; . . hajlandók vagyunk az Ész istennőjét ledönteni trónjáról, de azt ne kivánják tőlünk, hogy újra meggyújtsuk a gyertyákat az Intuició szentképe előtt. Az embert az ösztön tartja életben, de az értelem segitségével halad előre. — Ami legjobb Bergsonban, az a materialista mechanizmus ellen intézett támadása... Bergson nem Kant ismeretkritikájával, s nem is azzal az idealista állítással támadta meg, hogy az anyagot csak az elmén keresztül ismerjük; Schopenhauer nyomdokait követte s az objektív, s szubjektív világban egyaránt egy energiát adó alapelvet, egy tevékeny entelecheiát keresett, amely érthetőbbé tegye az élet csodáit és mélységeit. Sohasem harcoltak a vitalizmus mellett ilyen erős érvekkel és sohasem ruházták fel ily vonzó külsővel. — Bergson korán népszerűvé vált, mert olyan reménységek védelmére sietett, amelyek örökösen felbuggyannak az emberi lélekből. Az emberek örömmel és hálásan látták, hogy hihetnek a halhatatlanságban és az Istenben, anélkül, hogy tiszteletlenek volnának a filozófiával szemben". (A gondolat hősei. 1937—408.)

Bergson és az élet-filozófusok: a technikai kultúra rabságából akarják felszabadítani a lelkeket. Nagy érdemük, hogy visszaszorították a materializmust, hirdették a szellem öncélúságát, az elmélyedő lelkiséget. De nagy tévedésük, hogy lebecsülték az értelmet az intuició és az ösztön javára. Igaz ugyan, hogy a dolgok lényegét tökéletesen csak Isten ismeri, de az is bizonyos, hogy az intuiciós egyéni élmények még kevésbbé fogják fel az *egész* valóságot, ezért nem is adhatnak átfogó ismeretet és egységes gondolatrendszert. A tudományos értékű ismeretet csak a fogalom képviseli korlátozott emberi megismerésünkben. A tudomány haladása is igazolja, hogy fogalmaink nem merevek és mesterségesek, hanem fejlődésképesek. Még a filozófiai fogalmak is tisztulnak, valóságtartalmuk növekszik; haladás nemcsak a tapasztalati tudományokban, hanem a filozófiában is van.[1]

Az intuicióra épített etika ingatag! Ha nincs egyetemes érvényű norma, akkor az erkölcsi élet az érzelmek és hangulatok szeszélyes játéka vagy tragédiája lesz.

A történelem is igazolja, hogy a ködös keleti bölcselet nem fejlődik, de a fogalmilag tökéletes görög bölcselet ma is oktat. A modern életfilozófusok szubjektivizmusa és relativizmusa nehezen ér el az igazi metafizika világába.

A lángszellemű és áldott emlékű Prohászka Ottokár is abban tévedett, hogy lebecsülve a fogalmi ismeretet, túlértékelte az intuiciót, midőn művész-stílussal bizonyítani igyekezett, hogy „mert valóság és élet vagyok, hát gyermekarccal nézek az egymást váltó, szürke, okos, begombolódzott kulturák filistteriájában s úgy érzem magam az „arbor Porphyriana" ágain, mint a kacagó gerle a májusi erdőnek száraz, korhadt ágán. A szárazságtól nem akar sem elszáradni, sem elnémulni; s minek is, hisz száraz ág dacára virágos erdőben lakik. Nekünk nem szabad elszáradnunk tudástól; nem szabad elsorvadnunk az absztrakt fogalmaktól... Mi nem azért vagyunk, hogy tudjunk philosophiákat s systemákat, tudjunk sok tagadást és állítást; nem azért

[1] René Gillouin is megállapította, hogy „a Bergson leírta belső tapasztalás a maga megújulásával és örökös teremtésével, ha kielégíti is a gondolkozót és művészt, nem vág össze a misztikus felfogásával. — A theológia és a bergsoni lélektan között nyilvánvalóan csakis az immanencia theológiája által lehetséges a megegyezés. És valóban azok a kisérletek, melyek a tisztán transcendentális katolikus dogma hasznára akarták fordítani a bergsonizmust, sem a hívők, sem a filozófusok körében nem értek el mást, mint bizalmatlanságot és ellenszenvet". (Henri Bergson filozófiája. 1914—47.)

vagyunk, hogy a valóságon az absztrakciók gyökkivonásait végezzük s hogy nagyobb fogalmi fiókokba kisebb fiókokat s átalánosabb tételek skatulyáiba, keskenyebb skatulyákat áthelyezzünk; nem azért vagyunk, hogy a gondolatok múmiáinak fényes múzeumát járjuk: hanem azért vagyunk, hogy a tudás s a fejlődés bármely fokán... a szép, nemes, egyéni világot kialakítsuk... életünket nagy egyéni tetté emeljük. (Az intellektualizmus túlhajtásai. 1910—69.)

* * *

A élet filozófusai közül Bergson nyomán haladt Maurice *Blondel* (1861—1933) marseillei egyetemi tanár, vallásbölcsész, kinek „új filozófiája" L'Action.., című műve révén vált ismertté. Tanítja, hogy a lét tiszta tevékenység, csak akcióval ismerhető meg; benső tapasztalattal, a lélek ösztönével jutunk legbiztossabban Istenhez.

Eduard Le Roy (sz. 1870) a relatívitás híve, küzd az intellektualizmus ellen. Szerinte, a változó világban lehetetlen objektív ismeret. Vallja, hogy a fejlődés a dogmákra is vonatkozik, sőt „a racionalizmus ellenvetései a dogmák ellen oly értéktelenek, mint a hittudomány észérvei a dogmák mellett;" a szokásos Isten-érvek sem helytállók. Csak relatív igazság van.

Georges *Sorel* (1847—1922) francia mérnök a bergsoni eszméket a szociális forradalom részére akarta felhasználni. Ő volt egyik megalapítója a francia *szindikalizmus*[1] elméletének. Tanította, hogy a szociális eszmék a tudományos feltevéshez, vagy a vallási mithoszhoz hasonló jelképek, melyek a kollektív ösztönt megindítják, cselekvésre és célhoz segítik.

Az élet bölcseletének metafizikusa a német Georg *Simmel* (1858—1918) strassburgi egyetemi tanár, aki Kantot pszichológiai módon magyarázta, majd a pragmatizmust tanította, megelőzve James fellépését. Rendszerében a biologizmust és a pragmatizmust összekapcsolta a kantianizmussal, ami túlzó relatívizmust eredményezett. Főleg etikai és történetbölcseleti művei különösen relatívista jellegűek. A normatív etikával szemben elismerte a leíró etika jogát, mely megelégszik a cselekvés pszichikai és társadalmi

[1] A szindikálizmus a francia munkásmozgalom azon újabb iránya, mely a közvetlen cselekvést, a sztrájkot, szabottázst, a katonai szolgálat megtagadását, az általános munkabeszüntetést követeli céljai megvalósítására. A parlamenti szocialisták enyhe taktikáját nem helyeslik. A szindikalizmus forradalmi szervezet mely szembe száll az állammal is.

feltételeinek megállapításával. Simmel szerint a történet is a szellem alkotása a historiai *apriori* nak alakító működése révén. Újabban módosította relativista nézeteit. Foglalkozott erkölcs- és történetbölcselettel, szociológiával. „Philosophie des Geldes" címen (1900) is írt egy könyvet. Kantról, Goetheről, Nitzscheről Schopenhauerről történeti monografiákat írt.

1918-ban megjelent Lebensanschauung című művében az élet lényegét a több életre való törekvésben határozta meg. Az egyéni tett értéke — szerinte — önmagában van, nem egyetemes normákhoz igazodik; a tett önértéke adja a felelelősséget.

Spengler

A relativizmus sötét szkepticizmusként mutatkozott Oswald *Spengler* (sz. 1880) történetszemléletében. A világháború után „Der Untergang des Abendlandes" című kétkötetes könyvében a kultúrák biológiáját ismertette, ezeket a növénytan kategoriáira emlékeztető módon írta le. Párhuzamokat vont az antik és a modern kultúra korszakai közt és ezekből következtetett modern kultúránk elöregedésére és várható pusztulására. Szerinte a történelemben az élet szükségképenisége, a *végzet* uralkodik. Történelmi morfológiája a kultúrákat egyedi élőlényeknek véli; sajátos jellegük fejeződik ki a művészetben, tudományban. De minden szellemi alkotás viszonylagos értékű. Az antik kultúra lelke apollói volt, a keleti arab kultúráé mágikus, a mai nyugati kultúránk fausti. Ennek elvirágzása a 19-ik században megkezdődött, pusztulása feltartózhatatlan.

Spengler újabb művei: Preussentum und Socializmus (1920) Der Mensch und die Technik (1931).

Spengler *végzet*-elméletével szemben érvelhetünk Schütz professzor „Isten a történelemben" című művében leírt érvekkel. „Ha a történelem az örök absolut alkotó szellem műve... akkor van értelme minden történelmi jelenségnek... minden egyes emberi életnek és emberi tettnek. Minden emberi gondolat, tett, minden életsors, minden társadalmi struktura és minden eszmeirány, minden vezértett és tömeg-reagálás belesző egy-egy szálat abba a szőnyegbe, melynek szövőszékén maga Isten ül, aki biztos kézzel vezeti ontokját és szövi mintáját: a történelem Veronikakendőjén feltűnő homo-arcot! — A történelem készül: egyénfeletti erők hajtják áramát, egyénfeletti, sőt tapasztalatfeletti csillagok irányítják folyását. Ezt eléggé igazolták eddigi fejtege-

téseink. De mindamellett a történelmet az ember is csinálja. Titkos kötelék az, amely itten egybefűz általános történést és egyéni cselekvést, személyes elhatározást és történelmi eredményeket."

Hermann *Keyserling* gróf (livlandi szárm. sz. 1880) a nyugati kultúra pusztulását a keleti- főleg a hindú kontemplativ életnek a nyugati aktívitással való egyesítése által véli megmenthetni. Szerinte az élet alapja az *értelem*: csak az intuició által érhető el lelkünk tudattalan mélységeiben. — A filozófia nem tudomány, hanem művészet! Az elmélyedés által megtalált szellemiségnek az anyagi világba átvitele a teljesedés, a bölcseség. A darmstadti „Schule der Weisheit" individualpszichológiai módszerekkel: a kiteljesedés bölcseségére akarja nevelni híveit. Keyserling szintén az intellektualizmus ellen harcol, valamint a karakterológus grafológus Ludwig *Klages* és a művészetpszichológus Richard v. Müller—Freinfels.

Klages

Klages szerint az emberben két elv; az élet (Seele) és a szellemiség (Geist) egymással ellentétben állnak. Biologizmusa és egyoldalú szellemtana nirvánás pesszimizmusba téved; így a karakterológiai helyes meglátása és tiszteletreméltó mélygondolkodása sem képes az emberéletet kielégítően értelmezni; — ehhez *igaz* metafizika szükéges. Klages is körvonalazott metafizikából vezeti le érdekes megállapításait, de az Ő metafizikája sajátos egyéni elgondolás.

Klages ma a karakterológia legkiválóbb képviselője.[1]

A karakterológia új tudomány, mely a jellemet, az egyéniséget akarja megismerni; e megismerés elveit, módszereit, szempontjait rendszerezi. Már Aristoteles, Galenus és Theophrastus is kutatták a jellemet.

A karakterológiához sorolják újabban a *fiziognomika*-t: a testalkat arc- és koponyatant; — a *mozgáspszichologia*-t, mely a jellem milyenségére a mozdulatok fejlődéséből, minőségéből, a járás típusából, a test koordinált vagy öszhangtalan mozgásaiból, kifejezéseiből következtet. A karakterológiához tartozik a *kézolvasás* és vele kapcsolatosan a mimika vizsgálata, a testalkat

[1] Klages (sz. 1872) nemcsak filozófiával, hanem mint karakterológus: grafológiával is behatóan foglalkozott. Résztvett a Deutsche Grafologische Gesellschaft megalapitásában (1897) és szerkesztette a Grafologische Monatshefte-t. Főműve: Der Geist als Wiedersacher der Seele. 3 kötet.

kutatás (Kretschmer és a típus-elmélet); — a *grafológia*, mely a kézírás elemzése révén következtet. A jellem kialakulásának lélektani vizsgálatával foglalkoznak *Jung* és követői.

(A karakterológiáról részletesebben *Az újkori lélektan fejlődése* című fejezetben emlékezünk. Már itt utalunk Pál Antal: Bevezetés a modern karakterológiába (1941) című új, érdekes könyvére.)

* * *

Az irracionális-intuitív irány teozófiai és egyéb „misztikus" megnyilvánulásairól könyvünk záró fejezetében tárgyalunk.

Oswald Spengler pesszimista nézete:

„A géptechnika a fausti emberrel pusztul el és egy szép napon összedőlve, feledésbe megy; a vasutaink és a gőzhajóink éppúgy, mint a római utak és a kínai fal, óriási városaink felhőkarcolói, mint Memphis és Babilon palotái. E technika története gyorsan közeledik az elkerülhetetlen véghez, Belülről emésztődik fel, mint az összes előbbi nagy kultúrformák. Hogy mikor és milyen módon azt nem tudjuk.

E sors láttára csak egy világnézet lehet méltó hozzánk. Achilles álláspontja: Inkább rövid, de tevékeny és dicsőséggel teli, mint tartalmatlan és hosszú élet... Csak az álomlátók hiszik hogy megmenekülhetünk. Az optimizmus gyávaság!

E korban születtünk és bátran kell a számunkra elrendelt utat végigjárni, más választásunk nincsen. Reménység és menekülés nélkül kitartani az elveszett poszton: ez a kötelességünk. Kitartani, mint a római katona, kinek csontjait ott találták Pompeji kapuja előtt, aki meghalt, mert a Vezuv kitörésekor elfelejtették felváltani. Ez az igazi nagyság, ez az igazi race! A becsületes halál az egyetlen, amit az embertől nem lehet elvenni."

(Gép és ember. Egy új élet filozófiai gondolatai. 1932—99.)

Az új idealizmus képviselői.

KANT kritikája- és a tapasztalati tudományok induktív módszere alapján az újabb metafizika: tapasztalaton alapuló „induktív metafizika" lett.

Theodor *Fechner* († 1887) lipcsei egyetemi fizika- majd filozófia tanár hirdette, hogy a természeti lények, az állatok, növények, égitestek: fajilag különböző szellemi élet hordozói; valamennyit a Világszellem átlelkesíti. Fechner e pantheista-panpszichista metafizikát összeegyeztethetőnek vélte a keresztény-séggel. Egyik érdekes könyve: „Zend Avesta, oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits" (1851). A pszicho-fizikai paralleizmust vallotta, erről több könyvet írt. „Elemente der Psychophysik" című művében a lelki és testi jelenségek viszonyait matematikailag igyekezett meghatározni. A testiség a szellemtől elválaszthatatlan. A halál beáltakor a lelket a föld-szellem fogadja magában. A legfőbb erkölcsi feladat az életgyönyörűség fokozása.

Fechner alapította meg a pszichológiai esztetikát. Szerinte a szép lényege, a közvetlen tetszés általi gyönyör felkeltése. — Humorisztikus cikkek megírására is talált időt. Sok fizikai értekezést írt.

Lotze

Hermann *Lotze* († 1881) Lipcsében, Göttingenben, Berlinben volt egyetemi tanár. A tapasztalati világra vonatkozóan a teljes mechanizmust hirdette, de metafizikája a teleológiai idealizmus. Tanította, hogy a dolgokat jellemző egység alapja a szellemiség. Minden valóság szellem! A világ a *monaszok* sokasága. A lélek és a monaszokból épült test az agy révén kölcsönösen egymásra hatnak, ami azért lehetséges, mert metafizikai lényegük azonos. Lotze a lélek halhatatlanságát azzal bizonyítja, hogy az Isten által rendelt végső célnak, a jónak szolgálata által: a lélek érték-

hordozóvá válik, ezáltal az értékek világában örökkévaló tag marad. — Lotze a moden filozófiában az ő idealisztikus értékelméletével keltette a legnagyobb hatást. Világnézetének alapja az *értékeszme*. A meglevőnek alapja az, aminek lennie kell! Az igazságok és tételek érvényesek, mielőtt mi azokat elgondoljuk.

A szép lényege az, hogy a forma valamely abszolut értéket kifejező tartalmat hordoz. „A szép szemlélteti a világszerkezet három hatalmát: a törvényeket, a tényeket és az értékeket, melyeket ismeretünk együttesen fel nem foghat".

Lotze az idealizmus és a realizmus modern szintézisét kívánta megalkotni. Főműve a Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit, három kötetben.

E. Hartmann

Eduard von *Hartmann* († 1906) berlini magántudós volt; az induktív természetbölcseleti módszer spekulativ eredményeit akarta szintézisbe egyesíteni. Metafizikai alapgondolata az volt, hogy az életjelenségek belső okozója, mozgatója: a Tudattalan, az Abszolutum. Az állati ösztön csodálatos nyilvánulásai és a művészi ihlet alkotásainak ténye által vélte igazoltnak e merész állítását. A tudattalan nem lélektani, hanem metafizikai fogalom. Die Philosophie des Unbewusten című főművében (1868) bizonyítani igyekszik, hogy a világot vak, ösztönös életakarat létesítette; bár a világ a legjobb, mégis értéktelen, mert a vak akarat az értelemmel folytonos küzdelemben áll. A legmagasabb erkölcsi kötelesség: a kultúra szolgálata.

Hartmann a vallásfilozófiához a szenvedéstől való menekvés és a megváltás gondolata által jut el. A keresztény és hindú vallásrendszert igyekezett egyesíteni, miként Hegel logikai eszméit Schopenhauer voluntarizmusával akarta összeegyeztetni. Jeles műve: Das religiöse Bewusstsein der Menschheit, melyben állítja, hogy a vallás eredete az ember önző hajlama. A kereszténység múlóban van, lejárt. A jövő vallása a *konkrét monizmus*, mely az indiai pantheizmust és a keresztény-zsidó monizmust egyesíti.

W. Wundt

Wilhelm *Wundt* (1832—1920) lipcsei egyetemi tanár, pszichológus, kutatásának eredményeit sajátos metafizikájában foglalta öszsze. A filozófia célja: „a részletismereteknek az értelem és a kedély követelményeit kielégítő világ- és életnézetbe való összefoglalása". Wundt hangsúlyozza, hogy a gondolkodási formák is fejlődnek.

Tiz kötetes *Völkerpsychologie* (1900—1919) című művében a közösségi élet szellemi alakulásait történetpszichológiai fejlődésükben vizsgálja: a nyelv, — a mithosz — és az erkölcs alapján. A holtakról való emlékezés eredményezte a mitoszképződést, később az istenek kigondolását, elképzelését és ezzel a vallást. — Az egységesítő ész transcendens ideái: a kozmológiai, pszichológiai és az ontológiai eszmék. A metafizikai szemlélet a világot tiszta szellemiségnek látja, a fizikai és pszichikai tünemények ugyanegy valóság különböző szemlélete; a kozmosz mechanizmusa mögött az akarati aktivitásunkhoz hasonló szellemiség működik. A fejlődés utal a világ alapjára és céljára, Istenre, kinek megismerése a hít- és nem a tudás tárgya. Az erkölcsi cél a magasabbrendű humanitás.

Wundt alapította meg az első kisérleti pszichológiai laboratoriumot (1875). Az ember élettanát tárgyaló híres könyvét Török Aurél 1871-ben magyarra fordította; a lélektan alapvonalait tárgyaló művét pedig Rácz Lajos 1913-ban fordította magyarra. 1883 óta szerkesztette a Lipcsében megjelenő Philosophische Studien című szakfolyóiratot. Meglepően nagy munkabírással dolgozott.

Fr. Paulsen

Friedrich *Paulsen* (1846—1908) a berlini egyetem filozófia tanára; főleg az etika és a pedagógia terén nagy hatással volt tanítványaira. Egyik vezérszelleme volt a német kultúrának. A voluntarizmusnak és a pszichofizikai parallelizmusnak pantheista jelleget adott. A kanti filozófiát népszerűsítette. Einleitung in die Philosophie című könyve 19 kiadást ért. A filozófia jövő feladatai című műve magyarul is megjelent. E művében fejtegeti, hogy a jövendő filozófia alapja a monisztikus-pantheisztikus világlátás. Ostorozza a materializmust, mely „alapjában nem más, mint a fizika abszoluttá tétele a szellem kizárásával", — sajnos „a szellemi élet sekélyebb helyein még mindig dúsan burjánzik". Hangsúlyozza, hogy a *hit* az élet legerősebb rugója; „a hit volt az, mely az egész eddigi történelemben hegyeket mozdított el, akadályok hegyeit, melyek az eszme megvalósításának útjában állottak, nem pedig a tudás". Szerinte: a dialektikus módszernek befellegzett; „fogalmakkal való bűvészkedéssel nem lehet többé komoly embereket félrevezetni". A hit és a tudás között a filozófia a békeszerző. Kárhoztatta a *ködös* (hegeli) német filozófiát; így

nyilatkozott: „Ha a józan emberész hiánya tenné a filozófiát, akkor Németország volna a filozófusokban leggazdagabb ország. — Nem éppen érdektelen könyveket lehetne írni az érthetetlenség haszna címmel; Németországban nem egy névnek a híre ezen alapszik". Kiemeli a filozófia uralkodó jelentőségét; rámutat ama tényre, hogy a XVIII-ik század a saeculum philosophicum; e kor szellemi légköre, melyet felvilágosodásnak hívunk, nem más, mint a modern filozófusok összhatása. „A világ tulajdonképeni uralkodója a filozófia, gondolatainak megvalósítása a vezető férfiak legfőbb büszkesége".

William *Stern* (szül. 1871) boroszlói, majd hamburgi egyet. tanár, filozófus és pszichológus, a kísérleti pedagógiát és kriminológiát művelte, majd a „reális metafizika" és kritikai perszonalizmus alapító bölcselője lett. A dualizmust nem a lélek és test, hanem a személy és dolog metapszichikai fogalmai alkotják. Ugyanaz a való alulról nézve mechanikus, felülről nézve célirányos; egyik szempontból személy, másikból nézve dolog. A személyiség csúcspontja az isteni mindenszemély (Allperson). Stern rendszere pantheisztikus egyéni elgondolás. A „Personwissenschaft" művelése csak téves okoskodással vezethet pantheismushoz. — Stern újabb műve: Personalistik als Wissenschaft; — pszichológiai folyóiratokat is szerkeszt.

Az új német idealizmus érdeme, hogy a metafizikát sürgeti és a tapasztalattal akarja összekapcsolni. Mivel az induktív módszer nem terjeszthető a tapasztalaton túlra, ezért az új metafizika kénytelen intuitív belátásokra hivatkozni. Ilyen módszerrel csak alanyi értékű világnézet alakítható, nem az ismeretelméleti kritikát kielégítő metafizikai rendszer. Épen ezért az új, ködös,[1] egyéni világnézetek és „Mein Sistem"-ek rövidéletűek. E körülmény is sürgeti, hogy a filozófiának a szaktudományokhoz való viszonyát tisztázni kell; ez a mai bölcselet egyik fő problémája.

Az újabb francia idealizmus gondolatait a némettől átvette. Így pl. Charles *Renouvier* († 1903) a kanti kriticizmussal igazolta idealizmusát. Szerinte: a képzeteket csak egymáshoz való viszonyukban ismerhetjük meg s így abszolut bizonyosságot nem szerezhetünk; de ezért ne legyünk szkeptikusok, hanem higyjünk szabadon. Isten nem az Abszolut állag, hanem az erkölcsi rend,

[1] Napoleon mondotta: „A papok mégis csak többet érnek, mint a Cagliostrók (szélhámos) Kantok és az összes német álmodozók."

melynek követelménye a szabadság és halhatatlanság. Az erkölcsi törvény célja, hogy az emberiség eredeti egysége helyreálljon, mert az ember az egoizmusa miatt elszakadt Istentől, az eredeti egységtől. Renouvier hirdette, hogy a jelenségek világában is érvényesül a szabadság. Hosszú időn át szerkesztette a La critique philosophique című folyóiratot.

A protestáns hittudós és filozófus Auguste *Sabatier*(1839—1901) a strassburgi, majd párisi prot. theol. akadémia tanára, Kant és Schleiermacher hatása alatt: a vallás eredetét a nyomortól szabadulni vágyó embernek a világlélek iránti hitében kereste. Tanította, hogy a vallásos tudat fejlődik, etikai jelentőségű jelképei a dogmák. Sajnos, a katolikus modernisták is elfogadták e „kritikus-szimbolizmust." — Sok vallásbölcseleti művet írt néhányat németre is lefordítottak.

E. Boutroux

Emile *Boutroux* (1845—1921) a filozófia tanára a párisi egyetemen, egyik megalapítója a nemzetközi filozófiai kongresszusoknak. Mint a német bölcselet alapos ismerője — Heidelbergben is hosszasan tanult — Kant kriticizmusából indult ki, de hamarosan pozitív eredményekhez ért, belátta a metafizika jogosultságát és értékét. Bölcselettörténeti műveiben kiváló rendszerezőnek bizonyult; Aristoteles, Kant, Leibnitz, Pascal stb. nagy bölcselők tanításait világos rendszerbe foglalta.

Kedvenc témája és érdekes megoldása: a véletlen fogalmának elemzése révén kimutatta, hogy a természeti törvény szükségképenisége a szabadsággal összeegyeztethető. Szerinte csak a tiszta logikai törvények abszolut szükségképeniek, de ezek a dolgok benső természetét nem határozzák meg. Az induktív tapasztalati tudományok törvényei pedig analitikusan nem vezethetők le egymásból, valamennyi számára nem állítható fel egyetemes posztulátum. A mechanika, fizika és kémia kísérletileg igazolják ugyan a szükségképeniséget, de a törvényszerűség csak feltételes, mert a dolgokat egyoldalúan csak mint mennyiséget vizsgálják, nem mérlegelik a minőségi határozmányokat.

Az energia megmaradásának tétele bizonyíthatatlan, de tény a *fejlődés*, melyet a biológia, pszichológia és szociológia megállapít. A valóság az esetlegesség világa. A mechanikus okság elve elégtelen; van célszerűségi oksági elv. A jelenségek nem szükségképien, hanem feltételek szerint zajlanak. A törvények csak

szimbolumai, de nem másai a valóságnak, csak a fejlődés *mai* állapotában érvényesek. Az anyag-, élet- és a szellem közti értékkülönbözetet a szabadságuk foka szerint mérlegeljük. Isten minden szabadság forrása, teremtő és gondviselő akaratával minden létezőt célszerűen irányit.

Boutroux hirdeti, hogy a vallás és tudomány feltételezik egymást. A tudomány értékét az esztetikai és erkölcsi eszményekben való hit biztosítja. A művészet is a hit által éltetett értelem alkotó tevékenysége. A vallás virágai: a hit, tudomány művészet.

A vallás a modern világban is nélkülözhetetlen, mert eszközöket ad a jó teljesítéséhez, egyesít Istennel, testvériségre tanít, az igaz, jó és szép becsülésére nevel, erőt is ad a szeretet gyakorlásához. Boutroux a tudomány és vallás című művében idézi Spencer szép mondását: „Az a gondolat, hogy a végtelen tér eredet és ok nélkül mindig megvolt és mindig meg kell lennie, minél öregebb leszek, annál inkább olyan indulatot kelt fel bennem, hogy borzadva hátrálok vissza tőle."

Boutroux a modern tudós világ egyik legtiszteltebb egyénisége volt; 1902 óta a fiatal tudósok számára alapított intézet: a Fondation Thiers igazgatója volt. Egyénisége iránti nagyrabecsülés főleg a nemzetközi filozófiai kongresszusokon nyilvánult.

H. Poincaré

Henri *Poincaré* (1854—1912) matematikus és filozófus. Függvénytani, differenciálegyenleti, algebrai munkáin kívül híresek filozófiai művei is. Bizonyította, hogy a tudományos mechanikai világnézet és a valóság közt nincs megfelelőség. A természettudomány nem tükrözi fényképszerűen a valóságot, hanem szabadon és egyénileg rajzolja és retusálja. A matematikai és fizikai axiómák csak megegyezésen alapuló tételek, önkényes jelek, melyek a dolgokat előnyösen ábrázolják. A geometriai szerkesztés keretet ad, melybe elhelyezhetők a jelenségek s ezáltal a szellem fennhatóságát biztosítjuk. Más fizikai körülmények közt: más, nem euklidesi geometriát alkalmaznánk.

A kisérleti fizika anyagot gyűjt, a matematikai fizika pedig rendszerez és általánosít, mert *feltételezi*, hogy a természet egyszerű és egységes. Feltevés nélkül nincs tudomány! Bár a fizika sem éri el a valóság teljes ismeretét, a jelenségeket mégis előre megállapíthatja s ezzel feladatának megfelel.

Tudomány és feltevés című híres művében tanítja, hogy a tudomány legfőbb érdeme az *általánosítás*, mely mindig bizonyos feltevésekkel jár. Bármily élesen megfigyelhetők a kísérleti tények, mindig úgy módosulnak, ahogy megfigyelő eszközeink javulnak... Egyik geometria nem igazabb, mint a másik, miként a méter alkalmazása nem teszi biztosabbá a térről való fogalmainkat.

Poincaré érdekes mogállapításai pl. „Az elektromosság és a fény egymáshoz való vonatkozásai ismertekké váltak, a fény az elektromosság és a mágnesség előbb elkülönitett három birodalom: ma egyet alkot, s ez az összeolvadás végérvényesnek látszik. A fényjelenségek az elektromos jelenségek különös eseteivé váltak. — Ha Tycho-nak tizszer pontosabb műszerei lettek volna, sohasem akadt volna sem egy Kepler, sem egy Newton, sem nem keletkezhetett volna a csillagászat. Valamely tudományra szerencsétlenség, ha olyan későn születik, mikor a megfigyelő eszközök már amúgy is nagyon tökéletesek. Így vagyunk ma a fizikai chémiával. Megalapítói vizsgálataikban a harmadik és negyedik tizedessel is törődnek; szerencsére ők erőshitű emberek". — Poincarét a kolozsvári egyetem tiszteleti doktorrá avatta; 1905 ben pedig a Magyar Tud. Akadémia 10.000 koronás Bólyai-díját Neki ítélte.

James *Martineau* († 1900) Trendelenburg tanítványa volt Berlinben. A teista metafizika hirdetője volt; hangsúlyozta, hogy a kötelesség alapja Isten tekintélye. Az etika és metafizika magasabb egysége a theológia.

Croce

Az olasz idealizmus kiváló képviselője Benedetto *Croce* (sz. 1866) bölcselő és irodalomtörténetíró (szenátor és volt közoktatásügyi miniszter). Az olasz gondolat irányításában Gentilevel együtt vezérszerepe van. Az irodalmi kritikát új alapra helyezte. Esztétikájában túlhangsúlyozta a művészi kifejezésben cselekvő intuitív megismerést és a fogalmi salak mellőzését; ezáltal a futurizmus szertelenségeit elősegítette.

Croce hegeliánus volt, majd az empirizmust vallotta, végül az idealizmus és empirizmus összeegyeztetését végezte sajátos filozófiájában. Will. Durant így jellemzi Crocet: szkeptikus, szinte német tehetsége van a homályosságra. Antiklerikális, aki amerikai hegelianus módjára ír. Bergson francia zsidó, aki Spinoza és Lamarck hagyományainak örököse, vallásos és mégis evolu-

cionista; Croce olasz katolikus, aki vallásából csak a skolaszticizmust és a szépségkultuszt tartotta meg. Croce germanizált olasz, miként Nietzsche elolaszosodott német.

Croce első könyvében a történelmi materializmusról ës Marx közgazdaságtanáról írt. Küzdött az anyagelviség ellen és saját rendszerét a szellem filozófiájának nevezte. Szerinte a' szellemnek két tevékenysége van: elméleti és gyakorlati. Az elméleti tevékenység első foka a szemlélés (intuicio), a második foka a fogalomalkotás. A gyakorlati tevékenység a haszonra és az erkölcsre vonatkozik; értékterületei: a művészet, filozófia, gazdasági- és erkölcsi élet a vallással együtt. A szellem élete folytonos körforgást végez, folyton fejlődik.

Croce sokat foglalkozott szellemtörténeti kutatással. Külföldön főleg esztétikai művei ismertek. Esztétikájának alapelve, hogy minden szemlélet egyuttal kifejezés is. A szépség: sikerült kifejezés. Művész az, aki bonyolult benyomásokat tökéletesen tud kifejezni. A művészet eredete a képalkotás képessége; a művészeten a képzelet uralkodik, gazdagsága a képek. „Az ember nem kezével, hanem az agyával fest", — mondotta Michelangelo.[1]

Lehet a szépséget is túlértékelni. Pl. Anatole France írta: „Ha szépség és igazság közt kellene választanom, habozás nélkül a szépséget választanám... semmi sem igaz a világon, csak a szépség". Nyilvánvaló, hogy ez a mondás egy áradozó esztéta filozófiátlan lelkendezése.

G. Gentile

Giovanni *Gentile* (sz. 1875) tanár volt Messinában, Pisában, 1917-től Rómában; később közoktatásügyi miniszter lett. Croce rendszerével együtt: nagy hatással volt a mai olasz szellemi életre.

Gentile tanítja, hogy a transcendens szellem tiszta tevékenység, a létformák a szellem egy-egy gondolati aktusai. A fej-

[1] Hegel művészetértelmezéséről Croce így írt: „A hegeliánus irányzat amint alapjában valláselleneş és racionalisztikus, úgy művészetellenes is. Szomorú következmény ez egy oly élénk esztetikai érzékű és annyira művészetszerető emberre, mint Hegel volt." Idézi Hegel véleményét: „A művészet legmagasabb rendeltetése szerint ránk nézve már mult és az is marad" és mivel pályáját már megfutotta, helyébe léphet végre a teljes bölcselet. Hegel esztetikája tehát egy halotti elegia: kezdi a művészet egymásra következő alakjainak megjelölésével, kimutatja haladásának fokait és elteszi az egészet a sírba a Bölcseletről írt epigráfiát helyezve föléje." Esztétika elmélet és történet. 304. l.

lődés lényege az ellentétek legyőzése. Az alanyi tudat a művészetben fejeződik ki, a tárgyi tudat pedig a vallásban. Gentile szubjektívizmusa főleg etikájában és pedagógiájában nyilvánul. Csak az az erkölcsileg értékes cselekedet, mely önzetlenül, a mindnyájunkant magábanfoglaló transcendens *én*, a köz javára történik.

A nevelés célja a közösségi tudat fejlesztése. Főleg ezen *közösségjavát* kiemelő tanításért lett Gentile a fasista olaszok ünnepelt bölcse és kultuszminisztere. Összes művei 1928-tól jelentek meg Opere complete di Gentile címen 20 kötetben. A Sommario di Pedagógia come Scienza filosofica (1912) című hires művében azt is bizonyítja, hogy a teoretikus bölcselet célja voltaképen a pedagógia megalapozása.

Bár Kant és Hegel filozófiája Angliában is hatott, az empirikus bizonyítást igénylő angol gondolkodás az idealizmust sajátszerűen átdolgozta.

Kant és Hegel tanait Thomas Hill *Green* († 1882) használta fel először a maga különös rendszerében, melyben a *tudat*nak nagy jelentősége van. A tér és idő felett levő tudat rendezi a tapasztalatainkat megfelelő viszonylatokban. A jelenségeket a végtelen tudat határozza meg és az ismeretet az emberi tudatban ugyancsak a végtelen tudat létesíti.

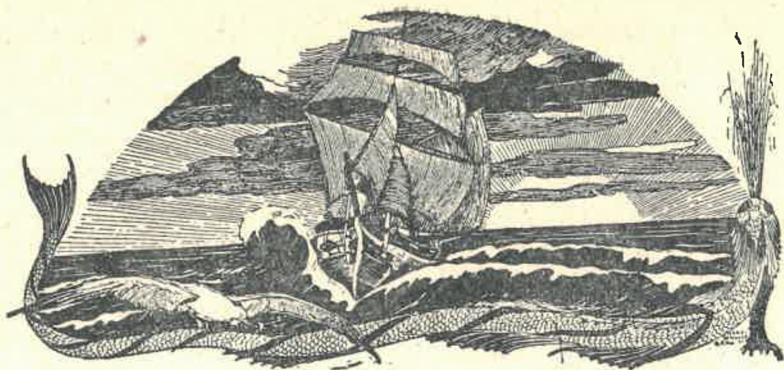
A. James *Balfour* (sz. 1848 † 1930) államférfi és filozóf a természettudományos világszemléletet a vallásos világnézettel akarta összeegyeztetni.

Eduard *Caird* († 1908) oxfordi filozófia-tanár az újkantizmus legkiválóbb angol képviselője. Az abszolut tudat fogalmát vallásos értelemben magyarázta. Főműve a vallás fejlődését tárgyalja.

Fr. Herbert *Bradley* († 1924) kritikus gondolkodó. Szerinte a jelenségvilág a valósággal nem azonos. Az Abszolutum egységes szellemi egyén, akiben a véges lények és jelenségek átalakulnak.

Hegeliánusok voltak: Bernard *Bosanquet* († 1923) és Ellis Mc. *Taggart*.

A vallásos világnézet kiváló bölcselője volt James *Martineau* (1805—1900) Trendelenburg tanítványa.

A legújabb kor természetbölcselete.

MÁR az újkori filozófia is értékelte a természettudományt, mérlegelte a realizmus eszméit. A természettan és az élettan fellendülése új problémákat állított az érdeklődés terébe, elvonta a figyelmet a filozófia megbecsülésétől, sőt egyideig bölcseletellenes közhangulat alakult.

A túlzó természettudományos szemlélet nemcsak a természetbölcseletbe, hanem a lélektanban is igyekezett bevinni a tapasztalati módszert. A tapasztalat logikai igazolása révén bebizonyult, hogy a világegyetemet nem lehet matematikai képlettel kifejezni; az ember szellemi lelke nem gép, sőt a mechanisztikus életmagyarázat már a véglények életműködéseinél is elégtelen.

Sokan hirdették, hogy a materializmus és a pozitívizmus diadala a szellemet az anyag rabjává teszi, sőt lerombolja a nagy eszméket: Istent, halhatatlan lelket, igazságot, erkölcsöt. Az anyagelviségre épített racionalizmus a dogmatikát vallásléleklannal és dogmatörténettel akarta pótolni.

Az empirizmus, a racionalizmus és az idealizmus harca az ősfilozófusoktól napjainkig tart. Angliában az empirizmus, Franciaországban a szenzualizmus a pozitívizmusig kilengett. Németországban pedig a romantika és az idealizmus ellenhatásaként tombolt a rideg anyagelviség, melyet még a szélsőbaloldali hegeliánusok is erősbítettek.

Bölcseleti megfontolásokhoz nagyon sok és értékes anyagot szolgáltatott a modern természettudomány.

A XVIII-ik század végétől a természettudományok ugrásszerűen fejlődtek. Fellángolt a remény: nemsokára bebizonyúl,

hogy a világegyetem merő mechanizmus, hiszen minden jelenség csak az atomok gépszerű mozgáscsoportja.

Lavoisier a kvantitatív kémia megalapítója kimondotta az anyag megmaradásának elvét, mely tételt később Robert *Mayer* átvitt a fizikára és kimondotta az energia megmaradásának tézisét, mely szerint a hő és mozgás kölcsönösen átalakulhatnak; az erő csak minőségileg változik. Ugyanezt hirdették Helmholtz és Joule is.

Az égitestek minőségi azonosságát Kirchoff és Bunsen a spektrum-analízissel állapították meg. Kant és Laplace kozmogóniai elméletei a világegyetem összefüggését és keletkezésének azonos ősanyagát hirdették.

A földtannal szorosan összekapcsolt őslénytan a föld és az élőszervezetek fejlődésének gondolatát erősítették. A rohamosan fejlődő biológia az élet titkainak jelentékeny hányadát megfejtette, de még több új titkot tárt fel.[1] Az új természettudományos- és a biológiai világkép a fejlődéselmélet fényében alakult kápráztatóan nagyszerűvé.

Természettudományos alapon megindult a nagy harc a lélekelvűség (vitalizmus)- és általában a dualizmus ellen, melynek — úgy látszott a kegyelemdöfést *Darwin* adta meg a hires leszármazási elméletével, melyet az emberre is kiterjesztett.

A származástani elméletek *Lamarck* és Darwin fellépéséig inkább csak bölcseleti spekulációk voltak, nem természettudományi tények megfontolásán alapultak. Egyébként, a leszármazási elmélet oly ősrégi, mint a bölcselkedés. A radikális „származástani világnézet" még a darwinizmus virágkorában is nem annyira az összehasonlító anatómia, a biológia és az őslénytan adataira hivatkozó érvek miatt, hanem az akkor divó túlzó liberalizmus és materializmus hatásaként terjedt. A radikális származáselmélet bölcsőjét pantheista, deista és atheista filozófusok készitették; — a bölcsőt legszívesebben Haeckel a „monista pápa" ringatta,

[1] Ami a metefizikai filozófiában az ismerettan, az a biológiában a sejtélettan. A biológusok nagy apparátussal, legújabban elektron mikroszkóppal is kutatják az élősejt, a plazma titkait. Az élettani kutatások középpontjában ma is a plasmatica áll; ez és a radiológia a természetkutatásban a jövő tudománya. — A sejt életjelenségeit kutató modern *általános biológia* a növény- és állatvilág összehasonlító tanulmányozása révén alakult. Kitűnt, hogy a fiziológiai jelenségek az élősejtben, a plazmában rejlő benső törvényszerűségekből magyarázhatók. Az élősejt anyagcsere révén folytonosan újraképződik, jellegző tulajdonsága a szervezettség; a sejt nem „élő fehérje" csak, hanem organizmus. Legmodernebb műszerekkel sem sikerült eddig a plazma szerkezetét és benső mivoltát feltárni. — A sejtek fonalas magoszlása (mitózis) a természet egyik legcsodálatosabb jelensége.

fanatizmusában tényeket hamisított az elmélete és családfája javára.

Az újabb származási-elméletek kezdeményezője Lamarck (1744—1829) párisi zoológus tanár, aki a fajok származását, fokozatos fejlődését az alkalmazkodás elvével magyarázta. Szerinte, az életmód megváltozásával vele jár a szervek használata vagy nemhasználata, ez okozza a szervezet átalakulását, mely át is öröklődik. A mai neolamarckisták az alkalmazkodás elve mellett a természetes kiválogatódás fajformáló hatását is elismerik.

Darwin (1809—1882) maga leírta a „Fajok keletkezése" című könyvének bevezető fejezetében, hogy a fajok leszármazásának gondolata már Aristotelesnél is szerepelt és Darwin fellépésekor tudományos körökben közismert volt. Mint érdekességet megemlíti, hogy 1794-ben a származáselméletet tanította Goethe Németországban, Erasmus Darwin (D. nagyatyja) Angliában és Geoffroy Saint-Hilaire Franciaországban.

Darwin elméletének lényege, hogy a természetes kiválogatódás (selectio) fajképző tényező. A kiválogatódás alapját a szervezetek apró változásai biztosítják; a változó egyedek közül az életért való küzdelem a legéletrevalóbbakat kiválogatja. A nemzedékeken át folytatott kiválogatódás, az előnyös tulajdonságok átöröklése és a változhatóság együtthatása új fajtát és fajt eredményez. Az ember származásának kérdését Darwin csak később, Huxley és Haeckel hatására tárgyalta és azt vélte, hogy „az ember valószínűleg az óvilágnak valamely szőrös, farokkal biró, négylábú s valószínűleg fákon élő lakójától származott."

A neodarwinizmus ma oly eklektikus elmélet, mely sokféle elvet és különböző tételeket alkalmaz, minők a kiválogatódás, a megélhetésért való küzdelem, az orthogensis, a Vries-féle mutáció, az alkalmazkodás, a Gulick—Romanes-féle isolatio-elmélet, a Weismann-féle csiraplazma-elmélet, Dürken küszöbelmélete, Eimer orthogenezise, Kölliker és Haberlandt heterogenezise stb.

A Darwin után kigondolt származáselméletek lényegesen újat nem tartalmaznak, de értéküket fokozza az a tény, hogy exakt megfigyelésekre, a mutációra, a Mendel-féle szabályra, az átöröklés mozzanataira épített elméletek. (Pl. De Vries és Dürken elmélete.) Az újabb fejlődéselméletek elismerik a belső okból történő újalakulást, melyet a külső okok módosítanak és kiváltanak. (A származástan birálatát részletesebben leírta Szerző „Az élet titkaiból" című könyve II-ik részében.)

A darwinizmust leginkább *Haeckel* (1834—1919) jénai tanár kompromittálta, midőn a származástant monista alapra helyezte és a legnehezebb bölcseleti kérdéseket megdöbbentő felületességgel intézte el, főleg a hirhedt Welträtsel és a Lebenswunder című könyveiben.[1] Így pl. elismeri, hogy az „életcsodák" közül az emberi szellem a legnagyobb, de azért kijelenti, hogy „az emberi akarat meg a majmok és a többi emlősök akarata között nincs semmi alapvető különbség"; — „a lélek nem egyéb, mint az agyvelő élettani munkája vagy funkciója." — „A mi felfogásunk szerint, s ezt mondja Spinoza is, az isten és a Természet fogalma fedi egymást (deus sive natura)." — „A modern fejlődéstan meggyőzött arról, hogy a teremtés sohasem történt, hogy a világegyetem örök idő óta áll." — Ezek után kijelenti, hogy „A Jézus születéséről és fogantatásáról szóló mitosz tisztára költészet és az észszerűtlen csodahitnek ugyanazon a fokán áll, mint bármely más vallás száz más antropisztikus meséje." — „A pápaság az eredeti tiszta kereszténységnek csak szánalmas karrikaturája; a nevet, a cégért megtartotta, de az erkölcsi alapelveket visszájukra fordítja." — „Az érzés (pszichoma), az erő (energia) s a térbetöltés vagy anyag (materia) együttesen a monizmus szentháromságát alkotja." Így írt Hackel élete 70-ik évének végén a Lebenswunder című könyvében, mely saját bevallása szerint utolsó bölcseleti munkája és kiegészítője a Welträtsel című hirhedt könyvnek.

Haeckel e könyveiről Paulsen úgy nyilatkozott, hogy égő

[1] El kell ismernünk, hogy *Haeckel* nagytehetségű, rendkivüli egyéniség volt. Fiziológiai berendezettsége, agyának szerkezete is más volt, mint az átlagemberé. Érdekes idevonatkozóan *Ranschburg* professzor megjegyzése: „Hansemann, aki Helmholtz, Menzel, Mommsen és Bunsen agyán a *gyermekkori gyógyúlt agyvizkór* nyomait találta, az ezzel járó fokozott koponyaűrbeli nyomást hozza kapcsolatba az ily egyének rendkivüli képességeinek hatékonyabb kihasználásával, melynek megnyilvánulása a sajátképeni lángelme. Újabban *Haeckel* Ernő agyában is Maurer (1922) az oldalsó gyomrocsokat gyermekkori lezajlott kisebbfokú agyvizkór folytán tágultaknak találta. Gyermekkori agyvizkór szerepelt továbbá R. Strauss, Rubinstein és Bülow eseteiben is, valamint életrajza alapján gyanum van, hogy szerepe jutott Edison egész rendkivüli gyermekkorában s későbbi fejlődésében is." (Az emberi elme 1923—159. II. k.) — Ugyancsak *Ranschburg* írta, hogy „*Gauss* hírneves matematikusnak Wagner által vizsgált agyfelszíne hasonló rendellenes barázdáltságot mutatott, mint aminőt Benedikt a bűntettesekre vélt jellegzetesnek."

Említésre érdemes tény, hogy a szellemi nagyságok boncolt agyvelői közül a legsúlyosabb a mathematikusoké és a csillagászoké volt; átlagsúlyuk 1532 gramm.

Valószínű, hogy a zsenit a sajátosan előnyös agy- és idegrendszeri berendezettsége is képesíti arra, hogy könnyen tud elmélyülni, a *lényegeket meglátni*, átfogóan szemlélni és mindezek birtokában tud eredetit és újat alkotni. (L. *Boda* értekezése a zseni lélektanáról. Magyar Psychologiai Szemle 1932—171.)

szégyenpírral olvasta ezeket . . . Haeckel eszelte ki a biogenetikai alaptörvényt, mely szerint az egyén fejlődése a törzsfejlődés rövid ismétlődése.

Ma már nem divat származásfákat gyártani, mint tették 30 évvel ezelőtt, midőn még kevésbbé ismerték a sok akadályt, mely az élőszervezetek törzstörténetének megismerését nehezíti. Sok részletkérdést kell megoldani, mielőtt valamely faj származástörténete nagy valószínűséggel tisztázható és így a családfa rekonstruálható ; nem is a régi értelemben vett származásfák ezek, hanem csak fejlődéságak vázlatképei, melyeknek történethűségét valószínűsíti az alapos őslénytani- és összehasonlító boncolástani- meg élettani kutatások eredményeiből vont következtetés.

A modern származáselméletek mindegyike ma is problémákkal küszködő elmélet és nem exakte bizonyított tan. Az ókor filozófusai óta épül a leszármazás nagyszerű mauzóleuma, sokszor beomlott, sokszor átépítették, modernizálták, javítgatják, korszerűbbítik ma is. Reméljük, hogy a jövő kutatások, főleg a palaeobiologikai megfontolások révén az ősidők bölcsei által megalapozott manzóleum végre majd elkészül teljesen. — A modern őslénytan ugyanis az élőszervezetek megkövült típusait nem leíró szempontból és összehasonlító anatomiával vizsgálja csak, hanem élettudományi alapon igyekszik rekonstruálni és a genetikai kapcsolatokat megtalálni. A palaeobiológia nem csak alaktannal, hanem phylogenetikával is foglalkozó tudomány.

A mult század végén és a jelen század elején sokan sorakoztak a természettudományos *monizmus* erősödő táborába. A darwinisták, haeckeliánusok, a materialisták, az energetikusok igyekeztek a monizmust mint új vallást maguknak lefoglalni.

Az egységes világmagyarázatra való törekvés oly régi, mint a bölcselkedés. A régi monisták is egyetlen őselvből, ősanyagból, világlélekből származtatták a világot. Spinoza pantheizmusa is monizmus.[1]

A monizmus hívei 1906-ban Jénában megalakították a *Monistenbund*-ot, mely szektaszerűen szervezkedett, új vallásként üdvözölték főleg a származáselmélet és a materializmus radikális hívei. A monisták főmestere a jénai Haeckel volt, aki már régóta

[1] A monizmus különböző formáit az érdeklődő, kritikai megvilágításban megismerheti Friedrich Klimke S. J. *Der Monismus* c. könyvéből.

hirdette az önmagától való világ örök körforgását; hylozoista tanával is tagadta Istent; a világegyetem összes folyamataiban a mechanizmus szükségszerű érvényesülését látta.

A német monista-szövetség elnökévé 1911-ben megválasztották Wilhelm *Ostwald* lipcsei kémikus professzort, aki mint természetbölcselő az energetikai monizmust vallotta. Ostwald (1853—1932) az elméleti kémia egyetemi tanára volt; 1906-ban lemondott a katedráról, hogy teljesen tudományának és monista eszméi terjesztésének élhessen. 1909-ben megkapta a kémiai Nobel díjat. Önálló természetbölcseleti világszemlélete szerint: a világegyetem energiák összessége. Az anyag energia, a különböző energiák térbelien rendezett csoportja; összes észleléseink energiakülönbségeken alapulnak. Sok könyvet írt; a kémia különböző ágait, az elektrokémiát is tárgyalta; — írt az energiáról, sőt egyik művének címe: a kultúrtudomány energetikus alapjai! — másik könyve Der energetische Imperativ (1912). Különc nézeteit illusztrálja a Das Christentum als Vorstufe zum Monismus (1913) című könyve, méginkább a *Monistische Sonntagspredigten* című füzetsorozat.[1] Alapítása volt az 1901-ben megindult Annalen der Naturphilosophie című folyóirat; a Klassiker der exakten Wissenschaften című könyvsorozatot is Ostwald indította meg.

A monisták ellen alakult a *Keplerbund*, mely theisztikus alapon, természetbölcseleti felkészültségű tudósok vezetésével működött. A monisták ellen harcoltak főleg: Joh. Reinke, Eberhard Dennert, A. Pauly, E. Wasmann S. J. régebben Albert Wigand († 1886), Karl E. von Baer.

A mechanikai monizmus világképét elhomályosította a XIX-ik században fellépett újvitalizmus, mely az életjelenségeket az életelv fogalmával magyarázta. Titokzatos, benső *ens sui generis* irányítja, eleveníti az élőszervezet célratörekvő működéseit, élet-

[1] A Wilhelm *Ostwald* által szerkesztett *Monistische Sonntagspredigten* egyik füzetében (1912. II.) a következő „predikációk" olvashatók: Mit tanulhatunk az első monista-kongresszusból? — Örökkévalóság és végtelenség. — A szabadakarat. - Mit tehet a monizmus az egyesekért? — Erkölcs és tudomány. — Kultúra és civilizáció. — Haeckel és Ostwald. — A nagybácsi. — Monizmus és anyagelviség. — Az akarat alapja. — A Karácsony. — A művészet. — Monista politika. — A tudományok épülete. — A fogalmak természetrajza. — A tudomány és a technika. — A választások után. — A beszéd. — Egy monista kolostor. — Nemzeti szóharcok. — E cimekből is megállapítható, hogy eléggé változatos volt a vasárnapi „predikációk" témája, mégis: nemsokára be kellett szüntetni az írott szónoklást, nem volt elég hallgató. Ostwaldnak a modern fizikáról és a modern energetikáról vallott nézeteit a Die Forderung des Tages című érdekes könyvében (1911) olvassuk.

jelenségeit. A neovitalizmus főterjesztői voltak: Ed. *Hartmann* filozófus és fiziológus, Erich *Wasmann*, Oscar *Hertwig*, Joh. *Reinke* botanikus és *A. Pauly*, főleg Hans *Driesch* világhirű zoologus filozóf, a monista Haeckel egykori tanítványa.

Driesch

H. Driesch 1867-ben született. Kölben volt tanár, 1921-ben egyetemi tanár lett Lipcsében, 1922-ben Kínában volt vendégtanár. Több nagyértékű művet írt; legkiválóbbak: Die Seele als elementarer Naturfactor (1903), — Der Vitalismus als Geschichte und als Lehre, — Philosophie des Organischen (IV. kiadás 1928., eredetileg angolul jelent meg 1908-ban), — Leib und Seele (1923), — Metaphysik (1924).

Ordnunqslehre (1912), — Wirklichkeitslehre (1917), — Grundprobleme der Psychologie (1926), — Die sittliche Tat (1927), — Philosophische Gegenwartsfragen (1933). — 1933-ban nyugalombavonult. A magyar Filozófiai Társaság tiszteletbeli tagja.

Driesch újabban kifejezte ama reményét, hogy az okkultizmus, főleg a telepátia és parapszichológia tudományos vizsgálata révén feltárulnak majd a metafizikai lét titkai. Megkülönbözteti a lélek tudatos és tudatfeletti, meg tudatalatti képességeit. Az okult jelenségek értelmezésével újabban sokat foglalkozik. A *Parapsychologie* című könyvének előszavában állítja, hogy a parapsziholágia olyan világátalakulás lehetőségét mutatja, melyhez hasonló eddig nem volt.

Driesch szerint a mechanikus életmagyarázatot megdönti főleg: a regeneráció ténye, midőn a szétvágott szervezetrészekből egész egyedek képződnek; — a sejtosztódás által való szaporodás ténye (a gép nem képes a részeiben is az egész tulajdonságait hordozni); — az a tény, hogy az élő képes az ingerekre többféle módon reagálni. Mindemez életjelenségekre az élőt az entelechia képesíti; e benső faktor a testre ható pszichoid, de nem metafizikai értelemben vett lélek, hanem „ein teleologisch wirkender Naturfaktor."

Driesch kutatásai során szerkesztett egy realisztikus irányú ismeretelméletet, a rendelméletet (Ordnungslehre, 1912), mely kiindulva az „Ich erlebe etwas und weiss darum" alaptételből, megállapítja az ismeret feltételeit képező rendformákat. A rendező gondolkodás tételeket állít fel; első önélmény-tételezés a lét.

A közvetlenül szemlélt levés tételezése révén válnak ismertekké az éntől függetlenül létező és változó valóságok és az egész természetismeret. A lélektan alapja: a lélek tételezése, az én, mint tudattárgyi adottság. *Valóságtan*-ában a tapasztalat adataiból következtet a tárgyakra, a magánvalókra. A világmindenség meghatározója Isten; de lehetetlen bizonyítani, vajjon az emanációs-, a pantheisztikus-, vagy a ker. teista istenfogalom az igaz. Driesch az istenséget össze tudja egyeztetni a platoni Demiurgos fogalommal is, így a rossz forrása az öröktől létező anyag lenne. A lélek halhatatlan, mert a tudás megsemmisíthetetlen. A földi élet csak kezdete a lélekfejlődésnek, mely az időtlen létben folytatódik.

Az anyagelviségnek egyik legnagyobb felkészültségű ellenfele Driesch, aki joggal idézte Üxküll mondását, mely szerint a Fidzsi-szigetlakók világnézete igazabb, mint a mechanistáké. Érdekli a túlvilági lét; vallja Schopenhauer nézetét, hogy a halál ténye nélkül aligha volna tudomány és nem lenne bölcselkedés.

Az anyagelviségnek és a darwinizmusnak nagytudású ellenfele volt az anatomus természetbölcselő Oscar *Hertwig* berlini professzor († 1922), aki a gépelvi életszemlélet tarthatatlanságát bizonyította biológiai műveiben.[1]

Hangsúlyozznunk kell itt, hogy az u. n. neovitalisták közül sokan csak annyiban vitalisták, amennyiben vallják és nagy felkészültséggel bizonyítják, hogy az életjelenségek az ismert fizikai és vegyi hatókkal nem magyarázhatók. Szubsztanciális anyagfeletti életelvet azonban el nem ismernek. Még a nagy vitalista hirében álló Oscar Hertwig is kifejezetten tiltakozik az ellen, hogy őt olyan vitalistának véljék, aki nemcsak fokozati, hanem alapvető különbséget lát élő és élettelen közt. (Das Werden der Organismen 1916—23.)

A modern biológia művelői a növénytan és az állattan külön

[1] O. Hertwig így nyilatkozott: tegyük fel, hogy a vegytan a távoljövőben minden fehérje molekulát és ezek származását megismeri; megmondja, hogy a fehérje molekulák mely faja és mennyisége csoportosul az élő sejtben. Ha ez a vegytani művészet és módszer megvalósulna is, azért az étet kérdésének magva rejtély maradna, az élő sejtnek és protoplazmának lényege ismeretlen volna. A sejt nem *élő fehérje* csak, mint mondani szokás, nem a fehérjemolekulák halmaza, hanem a sejt organizmus. (Allgemeine Biologie 1920—17.) Hertwig kiemeli, hogy a természettudós csak a végest és érzékelhetőt tárja fel, ami ezen túl van, az az ismeretkritika és a metafizika körébe tartozik, melynek értékét és jogosultságát a természettudomány nem érinti. (Das Werden der Organismen. 1916—54.)

tudományágait egységes *általános élettanná* egyesítették. A mikrobiológia igazolja, hogy a növény és állat közt nincs szakadék, hanem folytonos átmenet van. A rendszertani elskatulyázások története is igazolja, hogy a rendszertan nem a természet tükre, hanem mesterkélt elhelyezés. A növényekben is vannak ingereket felfogó és vezető berendezések, érzékszervek, melyeket újabban Sachs, Pfeffer, Nemec, Bose, France stb. ismertettek.

A lelket valló modern biológusok tábora nagyobbodik. Ha a *lélek* állagi mivoltát nem vallja is a neovitalista biológus, azt meggyőzően bizonyítja, hogy az anyagelviség az életet nem elégségesen magyarázza, mert az élőszervezet elevenítője „etwas an sich Eigenartiges" mely minden általunk ismert dologtól különbözik. E különös hatót, az életjelenségek okozóját a biológusok különféle néven nevezik: Darwin gemmulák-nak, Haeckel plastidulák-nak, Spencer fiziológiai egységeknek, Nägeli micelláknak nevezte. Hugo de Vries pangenek-nek, Verworn biogenek-nek Weismann biophoroknak mondotta. O. Hertwig szerint az idioplasták a sejtek önálló életegységei, melyeket Wiesner plasomák-nak Altmann granulák-nak, bioplas-oknak, Johannsen gene-nek nevezett. Roux szerint a sejtek metastruktor részecskéi. — Bárhogyként nevezik a láthatatlan *életegységet*, elismerik hallgatagon, hogy az élőben elevenítő ok van, olyan aminő az élettelenben nincs. A semmiből mi sem lesz; az élőben olyan többlet van, mely az élettelen anyagból nem keletkezhetik, mert abban nincs meg.[1]

A vitalista így érvel: az életjelenségek járulékos működések, állagi okozó nélkül lehetetlenek; kell egy állandó hatónak lenni, mely az élőszervezetben a változó működéseket okozza, azoknak folytonosságát és célirányosságát megőrzi. Mindeme változások benső cselekvő alanyt, hatóokot igényelnek. A modern sugárzástan sem magyarázza meg az elevenítő ok anyagi mivoltát. Az életelv az élőszervezetben működő természetes fizikai és vegyi erők összefoglalója és irányítója. Külön élőanyag és életerő nincs, de van életelv, lélek.

Az életelvek nem egyforma tökéletességűek, hanem a szervezet berendezettségének megfelelően tökéletessebb, illetve

[1] Goethe mélyértelmű mondása: „az élet a természet legszebb találmánya és a halál a mesterfogása, hogy sok élete lehessen." — Sokszor különös módon gazdálkodik az élet; pl. az osztriga évente állítólag hatvan millió petét rak, melyek ha mind kifejlődve szaporodnának, öt év alatt a föld tömegének ötszörösét alkotnák.

magasabbrendű, tehát fokozatos a baktérium életelvétől az emberi szellemig. Az életelvek világában az áthidalhatatlan szakadék az emberi szellemnél van. Közhasználatban célszerű volna növényi életelvet, állati lelket és emberi szellemet mondani.

Az ember testi szerkezete kétségtelenül az állati testhez hasonló, mint ezt az összehasonlító anatomia, az embriológia, a szövettan és a mikroszkópi anatomia is bizonyítja. De az is bizonyos, hogy az ember sejtjei határozottan sajátosan emberiek. Az emberszabású állat petéjéből és spermájából nem lehet ember-embrió. Bár az életelvek fokozatosak, lényegesen más természetűvé nem változhatnak; a legmagasabb rendű állati lélek sem fejlődhetik emberi szellemmé, vagyis értelmes öntudattal bíró, elvont fogalmakat alkotni képes lélekké.

A modern biológia művelése megköveteli a filozófiai műveltséget. Kiváló élettantudósunk Huzella Tivadar is vallja, hogy „a biológus egyéni, személyes minősültségéhez tartozik, azaz biológiai gondolkodásának és kutatásainak alapfeltétele, hogy szaktudásán felül filozófus is legyen. Azt mondhatnók, hogy a biológus az élettudomány szakismereteivel bíró filozófus." Felemelő hogy a biológus bölcselő Huzella Tivadar „Az élet tudománya" című könyvét (1936) így fejezte be: „A biológiai elméletek a világnézet kialakítását befolyásolják. Az élet biológiai szemlélete alapján egyéni és társadalmi életében akkor emelkedik ki az állatok sorából, ha emberi mivoltának legsajátosabb tulajdonsága: az értelem, Isten hitében éri el teljességét."

Ma már nem divat a lélektagadással kérkedni. Komoly biológusok, orvosok hivatkoznak a lélek erejére. Alexis *Carrel* a kísérleti élettan világhírű művelője írja: „A szellemi és idegbeli erősség összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint az izomerő." — „Ha öreg ember arca szép, ami ritka dolog, ennek oka a lelke." — „Amint a termodinamika törvényei lehetetlenné teszik az örök mozgást, úgy az élettani törvények ellene szólnak a csodának. Még mindig ez a felfogása a legtöbb életbúvárnak és orvosnak. Azonban tekintettel a legutóbbi ötven év folyamán megfigyelt tényekre, ezt a felfogást nem lehet tovább fenntartani. A Lourdes-i Orvosi Iroda a csodálatos gyógyulásoknak nagyon fontos eseteit jegyezte föl." — „A lélaktan még abban az állapotban van, mint volt a sebészet akkor, mikor a sebészek még borbélyok voltak, vagy volt a vegytan Lavoisier előtt, az alkimisták korában." —

„Még a halál is mosolyoghat, ha valami nagy kalanddal, az önfeláldozás szépségével kapcsolódik, vagy a lélek olyan megvilágosulásával, hogy elmerül az Istenben." (Ismeretlen ember c. műből 1940.)

* * *

A biológia problémáinak előterében manapság a *faj*-kérdés áll. A neodarwinizmus szerint a faji adottságokat a környezet hatása nem változtatja meg, legfeljebb a tartós kiválasztás okozhat némi módosulást. Ezért vannak felsőrendű és alárendelt fajok. *Gobineau* Artur gróf († 1882) az emberiséget fekete, sárga és fehér fajkörre osztotta; legnemesebb a fehér faj, ebben legkiválóbb az *árja*, ezek közül legkiválóbb a germán. A fajkeveredés veszedelme degenerálja és elpusztítja a fajt, okozza a néphalált.

A fajmitosz kialakulását elősegítette *Nietzsche* Übermensch-elmélete is, főleg azonban az angol származású német írónak Houston Stewart *Chamberlain*-nak 1899-ben megjelent Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts című, azóta sok kiadásban elterjedt könyve adott dilettáns tudományos színezetet a fajmitosz germán kultuszának.

A nemzeti szocializmus a vérben, fajban, népben látja a megújító erőt, amely biológiai egységben tartja a világ németjeit, bárhol is laknak. A német nem akar más népet felszívni, hanem szolgálatába állítani a Lebensraum-elmélet alapján.

Kiváló anthropológusunk, *Bartucz* megjegyzi, hogy a fajkérdést, mint a világtörténelem kulcsát, a rassz mindenhatóságát Gobineau előtt csaknem tíz évvel a spanyol-*zsidó* családból származó *Disraeli*, Anglia kincstárnoka hirdette először. Disraeli 13 éves korában atyjával együtt kikeresztelkedett ugyan, de zsidó származására mindig büszke maradt. (Fajkérdés, fajkutatás 1940—191.)

Az elfogulatlan biológiai és történelmi kutatások igazolják, hogy „az a dicső árja faj, amelynek minden emberi kultúra köszönhető, amelynek védelmére szigorú árja paragrafusokat alkalmaznak, épp úgy nem létezik, mint pl. az esperantó faj, vagy a volapük faj, avagy a mesebeli óriások és tündérek. Csupán árja, vagy indogermán nyelvről, illetve ilyen nyelvű népekről lehet szó." (Somogyi József: A faj. 1940—31.)

Kétségtelen, hogy az északi faj a kultúrát alkotó fajok egyik legkiválóbbika; de az is igaz, hogy hol volt a germán népek

őshazája, legrégibb őseik milyenek voltak, ez ma is sok vita tárgya. Nyilvánvaló, hogy a délnémet néptörzsek más típusúak, mint az északi németek. A bajorok Ranke szerint 93 százalékban dináriak!

A fajmithosz fanatikusa: Rosenberg szerint, az igazi vallás csak faji vallás lehet; ezért kell a kereszténységet radikálisan átgermanizálni, pantheismussal felhígitani.

A nép nem faj; a népek kultúrája nem azonos a fajok kultúrájával és törénetével; az igazi kultúrérték független a fajoktól és népektől. — Európában ma már nincsenek tiszta fajok, ezerévek népvándorlásai, települései folyamán a fajok összekeveredtek. *Bartucz* Lajos szerint: „hazánkban egyfelől a föld alatt, másfelől az élő lakosságban egy-egy óriási és hallatlan tudományos fontosságú antropológiai múzeum rejlik, melyben képviselve van Eurázianak csaknem minden mai és régi embertípusa s alkalmunk van itt arra, hogy az emberiség két hatalmas rasszkörének, az europidnak és mongolidnak csaknem valamennyi kereszteződési formáját tanulmányozhassuk." — „Az összes földrészek mai uralkodó népei, söt a Homo sapiens összes alakjai, kétségtelenül mind csak olyan bevándorlók." (Fajkérdés, fajkutatás. 1940—23—28.)

Somogyi József legújabb művében olvassuk: „Bár számos esetben az egyének nagyobbrészt vagy túlnyomóan egyik, vagy másik faj bélyegeit hordozzák, azt azonban sohasem állíthatjuk határozottan, hogy valamely egyén egyetlen tiszta fajhoz tartozik és nincs benne semmi egyéb faj keveredése. *A fajtisztaság tehát csak ideális határeset.* Mivel azonban minden ember többé-kevésbé más és más fajoknak, illetve ugyanazon fajok különböző arányának összetétele, *faji sajátságaiban többé-kevésbbé* minden ember különbözik egymástól. *Nincs egy faj sem, mely csupán egy népre, egy nemzetre, egy nyelvre korlátozódnék, amiként nincs egyetlen nép, nemzet, vagy nyelvközösség sem, amelyet csak egy maghatározott faj képviselne.*" (Fajiság és magyar nemzet. 1941—17, 19.) Somogyi is bizonyította, hogy minden nép fajilag állandóan hasonul szomszédaihoz; az európai népek ugyanazon fajok kölönböző arányú keverékei. *„A népek története folytonos összekeveredés, szétszoródás, kölcsönös átszivárgás."* Somogyi azt is kiemeli, hogy a nyugati kereszténységhez való csatlakozás a magyarság faji jellegét kedvezően alakította, mert *„a nyugati kereszténységgel a magyarság*

kulturájában és vérében egyaránt fokozatosan európaiasodott." (i. m. 27.)

* * *

Ma már minden kultúrállamban embertani társaságok és intézetek foglalkoznak örökléstannal és rasszanthropológiával, fajbiológiával. Németországban 1937-ben megalakult a Gesellschaft für Rassen forschung. Eugen Fischer szerkesztésével a Deutsche Rassenkunde monografia sorozat már 18 kötetnél tart. A Berlin-Dahlem-i Kaiser Wilhelm Institut főleg az emberi örökléstannal és eugenikával foglalkozik. Olaszországban az embertani kutatásnak húsz tanszéke és nyolc intézete van. Párisban a világháború után nemzetközi embertani intézetet állítottak. Az orosz anthropológia a politika hatása alatt áll. Japánban három egyetemi tanszéken tanítják a fajkutatást. Újabban a rasszpszichológiai kutatások is terjednek. Az alkatkutatás (konstitució-kut.) főleg E. Kretschmer tipológia-elméletének elterjedése óta szinte népszerűsödik; sok orvos is alkattípusokat keres. Ernst Ritterhaus a Konstitution oder Rasse? (1936) c. könyvében bizonyította, hogy az alkattípusok a rassztípusokkal megegyeztethetők.[1]

Elméleti okoskodásokkal ma már csak dilettánsok végeznek fajkutatást; alapos szaktudás, módszeres gyakorlati kutatás és éles következtető képesség szükséges a komoly rassztudományhoz.

Az átöröklés kiváló kutatója *Punnett* szerint: „A civilizált ember keverékfajta; öröklékeny bélyegekkel születik, de annyira reménytelenül heterozygóta, hogy méltán kétségbeejti, aki eléggé vakmerő, hogy akár csak gondolatban is tiszta fajtákat akar kiválogatni belőle". (Az átöröklés. 1928—158.) Legújabban *Carrel*

[1] Bartucz szerint: „A fizikai és pszichikai antropológiai kutatások eredményeinek együttes figyelembevétele alapján: az egész élő és kihalt emberiség testi és lelki egysége tagadhatatlan. Ezt ma már az antropológusok túlnyomó többsége elismeri, s a polygenismus hiveinek száma egészen jelentéktelen. A legújabb emberörökléstani kutatások szintén azt bizonyitják, hogy az emberiség *gén*-állományában egész sereg olyan öröklődő tulajdonság van képviselve, amelyek a rasszokon túl, az egész emberiségben közösek, az összes allatokétól különböznek, s az emberi alakkör ősi egységességére vallanak. — Ezen egységes emberi alakkörökön belül a változatosságnak, az ugyancsak öröklődő testi jellegekkel ellátott kisebb-nagyobb csoportokra való tagolódásnak olyan gazdag és tarka skálája áll előttünk, melyhez hasonlót az állatvilágban csak a domesztikált állatok között találunk. — Ha az emberiséget tüzetesen szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a rasszokat az életben úgy elkülönítve, ahogyan a rendszertani formulák szerint okoskodó elme várná, tulajdonképen sehol sem találjuk". „Legújabban Eugen Fischer (1936.) alapos örökléstani megfontolások és az embercsoportok gén-állományának tanulmányozása alapján az egy zoológiai fajt alkotó emberiséget négy főrasszságra (europid, ausztralid, mongolid, negrid) osztja". (Fajkérdés, fajkutatás 1940—227—289—309.)

tanár is a fajok elkorcsosulásának és regenerálásának kérdésével foglalkozik.

A modern biológia nagy aparátussal foglalkozik a hormonok és hatásaiknak kutatásával is. E téren elért meglepő eredmények az emberi tudás legértékesebb győzelmei közé tartoznak, pedig még csak a kezdet kezdetén van a hormonkutatás. Bebizonyult máris, hogy a hormonok az ember lelki tevékenységét is befolyásolják. *Tangl* Harald írja: „A hormon befolyásolja az idegrendszer kifejlődését, az idegek működését serkenti, vagy gátolja és ezúton megváltoztatja az egyén lelki folyamatait. Mert jól meg kell jegyeznünk, a hormonok nem okozói a lelki tulajdonságok kifejlődésének, hanem természetükben rejlik a képesség, hogy az idegrendszer működésének befolyásolásával hatnak a lelki élet kifejlődésére". (A hormon és az ember. 1937—166.)

A fajkutatáshoz a vérvizsgálat újabb módszereit is felhasználják (A rasszokról és a vérvizsgálatok eredményeiről részletesebben: *Az ősember* a modern tudomány világításában című könyvemben írtam.).

* * *

Einstein

Az újabb természetkutatások eredményei új természettudományos világkép kialakítását követelik. A modern sugárzástan, a kvantum-elmélet, a relativitástan áll ma a természetbölcselet előterében a biológia nagy problémái mellett.

Einstein[1] zseniálisan felépített speciális relativitás-elméletének metafizikai lényege az, hogy az ember természetszemlélő világképe független a rendszerünk mozgásától, ha e mozgás egyenes és egyenletes. A régi, Galilei-féle relativitás szerint: a mozgás törvényszerűsége független a rendszer egyenletes, vagy egyenes mozgásától; Einstein szerint pedig minden fizikai törvényszerűség mindenik rendszerben egyforma, ha egyik a másikhoz viszonyítva egyenes, egyenletes mozgásban van.

Gondolatait Einstein szigorú matematikai formákban fejezte

[1] Albert Einstein fizikus szül. 1879-ben, a zürichi egyetemen tanult, ugyanott tanár volt, de 1913-ban meghivták a berlini Kaiser Wilchelm fizikai intézet igazgatójává. A porosz és sok külföldi akadémia tagjává választotta; 1921-ben az angol Royal Society tagja és a Nobel-díj nyertese lett. Külföldi egyetemeken, a tókioin és a jeruzsálemin is tartott előadásokat. Az Emberi Jogok Ligája német osztályának vezetője volt. A cionizmus híve. A német nemzeti szocialisták uralomra jutása után Angliába emigrált (1933), vagyonát elkobozták. Amerikában a princentoni egyetemen tanít.

ki (pl. a Lorentz–Einstein féle transzformáció képlet, Maxwell-féle egyenletek, stb.) nehéz fejtegetéseit részletesebben ismertetni itt nem helyénvaló, jellegzésükre megemlítjük Eddington véleményét: „Nem hiszem, hogy egy angyal számára megszégyenítő lenne, hogy érti Einstein elméletét". (A természettudomány új útjai. 1935—301.)

Zur einheitlichen Feldtheorie című (1929) művében Einstein a gravitáció és a villamosság egységes elméletét írta meg. 1934-ben megjelent a Mein Weltbild című könyve, mely magyarra lefordítva is elterjedt.

A fizikában minden jelenségre vonatkozó relatívitás-elv szerint: a jelenségek törvényszerűsége független attól a koordinata-rendszertől, melyben a jelenséget észleljük. Egyenesen és egyenletesen mozgó hajó utasa nem tudja eldönteni, hogy a hajó felett repülő madárnak mekkora az igazi repülő sebessége; — a madárnak a hajóhoz viszonyított relatív sebességét észleljük. A mozgás útja attól függ, hogy minő rendszerben mérjük, vagyis relatív. Ha egy rendszerben csak mechanikai módszerrel figyelhetünk, akkor magában a rendszerben végzett megfigyeléssel nem állapíthatjuk meg, hogy rendszerünk egyenletesen mozog-e pl. hogy a földünk a Nap körül mozog-e?; fénytani megfigyelésekkel sem lehet a föld mozgását igazolni a földről. — Kitünt, hogy a fény terjedési sebessége független ama rendszer sebességétől, amelyben mérünk.

Einstein szerint *az idő relatív;* az idő nagysága függ azon rendszer sebességétől, amelyben az időt mérjük; a mozgó rendszerben egy másodperc nem ugyanakkora, mint a nyugvó rendszerben. A nyugvó rendszerben egyidejű két jelenség, a mozgóban nem egyidejű; az idő mértéke függ a rendszer mozgásától, melyben a mérés történik.

Az Einstein-féle modern fizika — a speciális relatívitás-elv szerint — ama törvényszerűségek együttese, melyek a négydimenzióju euklidesi térre vonatkoznak, tehát e fizika az euklidesi tér geometriája is.

A speciális relatívitás-elv szerint: az időtartam és a hosszúság a mozgó rendszerben kisebb, mint a nyugvóban. — A fénysebességnél nagyobb sebesség nincs. A mozgó test tömege nagyobb, mint a nyugvóé; a tömeg a sebességgel nő, vagyis a sebesség növekedésével a kinetikus energia növekvése a tömeget

növeli. A kinetikus energia tömeggé alakulhat, viszont a tömeg kinetikus energiává válhat. A geometria is relatív, a rendszer határozza meg, amelyben vagyunk. A nem egyenesvonalú, egyenletes mozgási rendszerben nem érvényes az euklidesi geometria. Egyenes vonal helyett legrövidebb vonal-at (geodetikus-vonal) mondunk a nem euklidesi geometriában.

Einstein megalkotta a gravitáció új elméletét is, mely szerint a gravitációs mozgás a négydimenziós világban, csak a világszerkezetből származó, erőbehatás nélküli, a tehetetlenség révén történő mozgás. Ami a tehetetlenség a speciális relatívitásban, az az általánosban a gravitáció! A világegyetem mozgási állapota létesíti a gravitációs teret; a régebben elképzelt gravitációs erő nem szerepel a nem euklidesi világban, hanem a testek a tehetetlenségük révén járják a gravitációs pályát.

Az általános relatívitás-elmélet következménye az u. n. Einstein hatás is, mely szerint a nagy tömegek közeléből jövő fény rezgésszáma csökken, így a színképvonalak a vörös felé eltolódnak. John és Adams 1926-ban végzett csillagászati megfigyelései nagyon valószínűsítik e feltevést. — Valószínű az is, hogy a gravitációs térben a fénysugár elgörbül.

Az Einstein-elmélet igazságáról ma is nagy viták folynak. Többen azt vallják, hogy az atomszerkezetek,- a radióaktívitás- és általában a nagy sebességgel történő jelenségek tanulmányozásánál az Einstein-féle fizika használhatóbb, mint a régi Galilei—Newton-féle. — E véleménnyel szemben hazánkban *Wodeczky* tanár „A relatívitástan csillagászati bizonyitékai" c. értekezésében (1923) kimutatta, hogy a Newton-féle gravitációs elmélet szerinti „összes levezetéseink a lehető legegyszerűbben, minden segédfeltevés nélkül, egyetlen egy elvből következnek, ellentétben a relatívitástannal, hol több kiegészítő feltevés szükséges. Az is fontos, hogy ez az elv az energia megmaradásának elve, tiszta integrál elv, melyet elmélet és tapasztalat sokszorosan igazolt és amely egész mai exakt természetkutatásunknak alapja."

Einstein elméletéről érdekes kritikát írt Pauler Ákos is *Metafizika* c. művében (1938. 80. l.); ezt vallja: „Einstein relatívitás-elmélete egy nagy metábázisz... a legnaívabb hysteron-proteronok egyike, melyet valaha is alkotott a tudomány. Ami bennünket itt különösen érdekel, az az a körülmény, hogy a relatívum utalását az abszolutumra itt érdekes stádiumban észlel-

hetjük. A szemléleti (érzéki) világ relatívitása túlvezet azon: a szemléleti tér az abszolut térre, a változó szemlélt jelenségek a változatlan erőrendszerre utalnak. Persze a filozófiai redukció itt nem állhat meg, hiszen a Kraftsystem is relatív, mert részekből áll, amelyek egymástól függetlenek. Ezen is túl kell haladnunk a metafizikában a végső, igazi Abszolutum felé. Más szóval: a fizika erővilága is csak ideiglenes nyugvópontot nyújt a *teljes* bizonyosságot, a *végső* meghatározást kereső emberi elmének, melyet csak az Abszolutumban találhat meg."

Az Einstein-teóriát biráló *Bergson* a Tartam és egyidejűség című könyvében írja: „a matematikus ideje szükségképen oly idő, amely mérhető, tehát tériesített idő. Egyáltalán nem szükséges a relatívitás hipotézisével élnünk; mindenképen lehet a matematikai idővel mint a többihez adott térbeli dimenzióval bánni." (1923—171.)

* * *

A modern fizikában nagy szerepe van a *kvantumelmélet*-nek, melyet Max *Planck* német fizikus nagy elmeéllel kidolgozott. Planck 1858-ban született, a kieli, utóbb berlini egyetemen az elméleti fizika tanára volt, főleg az energiatannal és a hőelmélettel foglalkozott. 1918-ban elnyerte a fizikai Nobel-díjat; 1926-ban nyugalomba vonult; 1930-ban a Kaiser Wilhelm Institut elnöke lett. Megírta az új fizika világképe, — az oksági fogalom a fizikában, — útak a fizikai megismeréséhez című újabb (1933) műveit.

A kvantumelmélet az abszolut fekete test sugárzásának kutatásából nőtt ki. A sugárzás kölcsönhatásban van az anyaggal oly módon, hogy a sugárzásból és anyagból álló rendszer termikus egyensúlyban van. Planck megállapította, hogy bizonyos a tapasztalásnak megfelelő sugárzási képlet levezetése végett felteendő, hogy adott hőmérsékletű anyag (oscillátor) energiája a kibocsátás és felszívódás folyamán nem folytonosan, hanem ugrásszerűen változik. Az energia megváltozása az elemi energia adag egész számú többszörösével egyenlő. — A kék fény energiaadagja nagyobb, mint a vörös fényé, még nagyobb a röntgenfényé.

Az elektronokra, fotóelektromos jelenségekre és a Röntgenfrekvenciákra a kvantumelméletet Eintsein alkalmazta a nála megszokott magas matematikai felkészültséggel. A fény a fényforrásból adagokban, apró tűalakú térrészecskéken sugárzódik szerte. A fénykvantumokat a legújabb megfigyelések is igazolják.

A kvantumelméletnek nagy szerepe van a Bohr-féle atómelméletben is valamint a radiológiában.

A sugárzástan a különböző titokzatos sugarak mivoltát, természetét kutatja. Erről már az új anyagelmélet ismertetésénél tárgyaltunk. Meg kell emlékeznünk itt a *Curie*-családról. Pierre Curie (1859—1906) fizikus, feleségével együtt 1898-ban felfedezték a rádiumot. 1903-ban Becquerellel közösen megkapták a Nobel-díjat. Curie részére 1904-ben tanszéket állítottak fel a Sorbonne-on. Neje Marie Sklodowska (1867—1934) a párisi egyetemen tanult; a sévresi felsöbb leányiskolában a fizika tanára, majd elhunyt férje tanszékén, az egyetemen tanított; 1911-ben megkapta a kémiai Nobel-díjat. Leányuk Iréne Curie-Joliot született 1897; férjével Frederik Joliot-val együtt dolgozva 1932-ben felfedezték a neutronokat, 1934-ben pedig a mesterséges radioaktivitást megvalósították azáltal, hogy kis atomsúlyú elemeket poloniumsugárzás hatására radioaktivekké változtattak. A Curie-családnak majdnem emberfelettien kitartó tudományos mukássága rohamosan fejlesztette a radioaktivitás tudományát és közvetve az anyag szerkezetének ismeretét. (Eve Curie: Madame-Curie. 1939.)

A szellemtudomány képviselői.

Wilhelm *Dilthey* (1833—1911) berlini egyetemi tanár világszemlélete rokon az élet-bölcselőinek nézetével. A filozófiatörténet volt a szaktárgya. A történeti összefüggéseket az egyének lelkéből következtette. Gyenge rendszerező volt, történeti művei befejezetlenek. Vallotta, hogy a szellemtörténeti folyamatokat képzeletünkkel felidézhetjük s *utánélléssel* beléjük hatolhatunk. Minden életnyilvánulást, akár egyén, műremek, történeti tett legyen: mindezt az egyén mint közösségi lény ismeri meg.

Dilthey hangsúlyozza, hogy a természetet *magyarázni*, a lelki életet pedig *megérteni* kell. Sürgeti a *leíró* pszichológiát, mely nem elméleteket alkot, hanem az élmények összefüggéseit rajzolja. A lelki élet célszerű *egészet* alkot. Szerinte három világnézeti típus van: I. a *naturalizmus*, mely a természetből indul ki s ezért az anyagelviség és a pozitivizmus híve, az etikában pedig a determinizmust vallja. II. A *szabadság ideálizmusa*, az akarat élményét értékeli. III. Az *objektiv idealizmus*, mely pantheisztikus szemlélődés. E három típus variációja a különféle világnézet,

mely abszolut értékű nem is lehet. A modern historizmus relativizmusa Dilthey-nél erősen érvényesül.

Nem alkotott összefüggő rendszert s maga is panaszolja, hogy csupa rom (tovább nem folytatott első kötet művek) hever körülötte. Dilthey mégis az újabb német idealisztikus mozgalom egyik úttörője volt.

Eucken

Rudolf *Eucken* (1846—1926) jenai bölcselettanár, 1908-ban az irodalmi Nobel-díj nyertese. Eleinte Aristoteles követője volt, majd közel félévszázadon át az idealizmusért küzdött Haeckel materializmusa ellen is. Rámutatott arra a tényre, hogy nemes gondolkodású egyénekben állandó a szellemi értékek utáni vágy, ezért is el kell ismernünk az egyénfeletti szellemi életet, melyhez hozzátartozunk. A lelki kultúra feltétele a szellemi koncentráció, melynek nélkülözhetetlen tere a vallás. Sajnos Eucken elfordult a pozitív kereszténységtől. Szerinte: egyetemes vallás szükséges; a világmegujításra törekvő kereszténység csak akkor ilyen, ha ledöntik az egyházak által a történelem folyamán emelt korlátait és csak az *„elveszíthetetlen magot"* tartják meg. Még Krisztus istenségének tana is feladható.[1] Eucken eszméit az Euckenbund terjeszti, kiadja az Euckenbund című folyóiratot. Eucken műveiből magyarul is megjelentek: Az élet értelme és értéke, — A jelenkori vallásbölcselet főkérdései című könyvek. Eucken megírta a német szellem világtörténelmi jelentőségét, — a német szabadságot, — német idealizmus képviselőit ismertető könyveket is. A szocializmust is tárgyalta. A nagy gondolkodók világnézetei című műve közel húsz kiadásban jelent meg.

Ernst *Troeltsch* (1865—1923) Bonn-ban, Heidelbergben theo-

[1] A jelenkori vallásbölcselet főkérdései c. művében írta Eucken: „A kereszténység sajátos tulajdonsága, de egyúttal nagysága és folytonos feszültségének oka is, hogy a metafizikum etikum, az etikum pedig metafizikum is. Régebbi korok túlontúl metafizikát csináltak a kereszténységből, vigyázzunk, hogy mi ne sülyesszük puszta etikává." — „Az életnek a metafizikához kell fordulnia, nem a szoros iskolai értelemben vett metafizikához, hanem ahhoz a meggyőződéshez, hogy egy láthatatlan világ életünk főfészke." — „A katolicizmus, anélkül hogy föladnók történeti lényegét, összekapcsolható-e a modern kultúrával, afölött nagyon is lehetne vitatkozni. — Az újabb protestantizmus inkább a kultúrából, mint a vallásból nőtt ki... egy a világnak örvendő, kedves, szelid kereszténység keletkezik, amely senkit sem sért, de amely metafizikai mélység hiányában nem képes energikusan felrázni és összegyűjteni, amely erősebb a régi forma tagadásában, mint az új kifejtésében." — „A katolikus egyház... elébejön az ember lelki szükségleteinek. Gondoljunk csak a tisztító tűz tanára, vagy még inkább a szentségekre. Abban, hogy így megközelíti a meglévő lelkiállapotot, az emberi kívánságokat és reményeket, messze fölülmúlja a protestantizmust..."

lógiát, majd a berlini egyetemen filozófiát tanított. Miként Eucken, úgy Ő is: a kereszténység és a modern kultúra összhangját akarta kidolgozni. Szerinte: mint minden kultúrérték, úgy a vallás is, a szellem immanens törvényszerűséggel történt alkotása, mert minden értéket a fő és végső értékmérőre, Istenre vonatkoztat. Az egyének az Abszolutum szolgálata által válnak értékesekké. A véges szellemeknek az Abszoluthoz való viszonyának változásai alkotják a vallások történeti fejlődését. Történeti módszerrel nem bizonyítható ugyan a kereszténység abszolut értéke, a vallásos élmény alapján mégis biztosan megállapítható, hogy az európai szellemnek leginkább a kereszténység felel meg, — főleg a szociális fejlődés irányításában fontos tényező.

A történelem megértése azért lehetséges, mert a benne működő isteni szellem az emberi szellemmel azonos. Az egyetemes történelem értelmét mégsem állapíthatjuk meg, mert az emberiség sem térben, sem időben, sem értékösszefüggésben nem egységes, a jövő eshetőségei pedig kiszámíthatatlanok. A történetfilozófia feladata tehát, hogy az európai kultúrkörön belül a történeti korszakok nyomán a jelenből állapítsa meg a fejlődési tendenciákat és a jövő kialakulásának szabályait.

Troeltsch sem tudott szabadulni a kantianizmustól és Schleiermacher hatásától.

Friedrich Wilhelm *Foerster* (sz. 1869) filozófus és pedagógus, egyet. tanár. Pacifista elveket vallott; küzdött a német militarizmus és nacionalizmus ellen, ezért nagy konfliktusai voltak. Európa és Amerika országaiban a munkásmozgalmat, az ifjú bűnözők életkörülményeit és a karitász problémáit tanulmányozta. Zürichben 1896-ban etikai kurzusokat tartott; ugyanitt magántanár volt. Az erkölcsi nevelés nagy kérdéseit fejtegette; mint szabadgondolkodó kezdte, de vallási irányba tért át. Sexuáletikáját és pedagógiáját Schütz Antal professzor magyarra forditotta.

Foerster az intellektualizmus és individualizmus ellen is küzdött, a voluntarizmus túlzásait azonban nem tudta elkerülni. Nagy érdeme, hogy sürgette a keresztény etika és a vallási tekintély szükségességét. Religion und Charakterbildung című érdekes műve (1926) úttörő munka. A *Zeit* című folyóiratot szerkesztette. — Nevelési rendszerét a magyar cserkészmozgalom is alkalmazta. Foerster protestáns, de a legnagyobb nevelői és társadalmi értékeket a katolicizmusban látta.

Újkantiánus irányok.

HEGEL rendszerének elhalványulása után Németországban egy ideig a bölcselet-ellenes anyagelviség terjedt. Az 1870-ik év körül a német filozófusok közül többen mozgalmat indítottak a kanti gondolatokhoz való visszatérés érdekében és a kantianizmust továbbfejleszteni akarták. E törekvés két féle irányban nyilvánult. Az empiro- kriticizmus a kanti ismeretelmélet realisztikus vonásait túlozta, — a marburgi és bádeni irány pedig Kant idealisztikus elveit hangsúlyozta. A középúton haladtak, akik a kanti filozófiából a kritikai realizmus elveit vezették le.

A marburgi bölcselők hangsúlyozták, hogy a filozófia tudományos jellegét az ismeretelmélet adja, ezért is Kant transcendentális módszeréből a metafizikát száműzték. Hirdették, hogy Kant szerint: az ismeret tartalmát az érzékelés adja, ezen adatokat az értelem tárgyi ismeretté feldolgozza. A határfogalom a „Ding an sich" fogalma, ezen túl nincs transcendens valóság, ezért a metafizika felesleges.

Az érzetek nem képei a külvilág tárgyainak, hanem kérdőjelek. A tudományos valóságismerethez fogalmi meghatározás által jutunk. A gondolkodás oly teremtő folyamat, mely a gondolkodás tartalmát is létre hozza. Natorp szerint: „Gondolkodni nem más, mint tenni, hogy valami legyen; — hogy ezen a léten kívül és ez előtt mi van, olyan kérdés, melynek egyáltalán nincs megadható értelme".

A marburgiak szerint: mintaszerű tudományos módszer a matematikai természettudomány; de a transcendentális módszert a különböző tudományok területére, a jog, — az erkölcs, — a művészet — és a vallás tárgyaira is alkalmazzák. A filozófia történetében igyekeznek azt bizonyítani, hogy a gondolkodás egész története: fejlődés a logikai idealizmus felé.

A marburgi Albert *Lange* (1828—75.) egyetemi tanár a transcendentális idealizmussal küzdött kora merev anyagelvisége ellen. Egyik vezető egyénisége volt a neokantiánus mozgalomnak.

Lange úttörői voltak: Helmholtz természettudós és az akkor népszerű Schopenhauer. Az újkantiánusok rendszerükbe a Kant utáni új eszméket is igyekeztek felhasználni. — A Lange a pragmatizmushoz közeledett, midőn vallotta, hogy minden metafizikai és vallási fogalom költői fikció, nem a fogalom igazsága fontos, hanem az értéke. A tudomány és bölcselet feladata, hogy a merő relativ értékeknek a gyakorlati életben való felhasználására segítsenek.

Lange jelszava volt: Psychologie ohne Seele! metafizikától független lélektani kutatást sürgetett. Kantot úgy értelmezte, hogy az érzéki világ a szellemi organizációnk terméke. Túlzó követői szerint: a tárgyat nem objektív mivoltában ismerjük, hanem más tárgyakhoz való objektív viszonyában.

Lange főműve: „Geschichte des Materialismus" több kiadásban megjelent, nagyon elterjedt mű, mely az anyagelviséggel való végleszámolás akart lenni. — Küzdött Herbart ama törekvése ellen, hogy a matematikát belevigyék a lélektanba. — Lange mint közgazdasági író is jelentékeny.

A marburgi irány kiválóbb képviselői még: Lange tanszéki utóda, Hermann *Cohen* († 1918) a kritikai idealizmus megalapítója; — marburgi tanártársa Paul *Natorp* († 1924) a szocialidealizmus és szociálpedagógia terjesztője. Ernst *Cassirer* (sz. 1874) hamburgi tanár, a logisztikus ismeretelméletet a matematikára, fizikára, sőt a kémiára is alkalmazta. Funkció-elmélete szerint a fogalom észtevékenységi kapcsolat a tapasztalati tartalmak közt. Kritikai módszerét a különböző kultúra-területek mérlegelésénél is érvényesítette.

A marburgi kriticizmus tévedése az, hogy a matematika ismerettanával bírálja a valóságot, pedig a matematikai fogalmak a valóságtól függetlenek, mégis logikailag érvényesek. Ha fogalmainknak a valósághoz való viszonyát figyelembe nem vesszük, akkor a panlogizmusba tévedünk, mely szerint a gondolattárgyat a tiszta tudat funkciója alkotja. A marburgiak tévesen vallják, hogy a tárgyat mi alkotjuk s e tárgyon kívül más létezőt nem ismerünk.

A neokantiánusok szorgalmazták Kant összes műveinek filológiailag tökéletes és magyarázatokkal ellátott gondos kiadását, *Vaihinger* 1896-ban megalapította a Kant-társaságot, mely kiadta a Kant-Studien című folyóiratot. A mozgalom tevékeny

vezetője Arthur *Liebert;* jeles tagjai voltak: Otto *Liebmann,* az esztétikus *Volkelt.* Kant rendszerét realisztikus irányban igyekeztek tovább fejleszteni *Külpe* és *Riehl.* — A protestáns theológusok közül főleg *Rietschl* és *Troeltsch* vallottak neokantiánus eszméket.

A bádeni, vagy értékelméleti újkantiánus irány alapítója Wilhelm *Windelband* (†1915) heidelbergi egyetemi tanár. Szerinte a bölcselet igazi tárgya a történelem. Isten létét és a lélek halhatatlanságát az ész nem képes bizonyítani. Legfőbb értéktartalmak: az igaz, a szép, a jó, főleg a szentséges.

A bádeni újkantiánus irány továbbfejlesztője az eredeti gondolkodó Heinrich *Rickert* (sz. 1863) heidelbergi egyetemi tanár, aki a filozófiát totális tudományos világnézetnek vallja. Szerinte a megismerés értékek elismerése és értéktelenségek elvetése; az értékek nem valóságok, hanem érvényességek. A bölcselet a lét és az értékek kapcsolatát tárja fel, de fogalmaink nem érik el a magánvalók belső mivoltát.

A bádeni irány híve Hugo *Münsterberg* († 1916) az amerikai Harward-egyetem tanára, aki hirdeti, hogy az élet értelme és célja az értékmegvalósítás. Megkülönböztet logikai, etikai, esztétikai és metafizikai értékeket. A pszichotechnika kiváló művelője.

Az értékelméleti újkantiánus irány főhibája az, hogy nem ismeri el Istent abszolut értékrealitásul.

Az újkantinista irányhoz tartozik a *kritikus realizmus* is, melynek művelői elismerik a reális világ létét, de ezt a tudattartalmak révén vélik megismerni; értékelik a tapasztalati tudományokat.

Otto *Liebmann* († 1912) elismerte a kritikus metafizikát és vallotta, hogy az oksági szükségképpeniség az ős-intelligencia által meghatározott célok és törvények szerint történik.

Alois *Riehl* († 1924) szerint a kritikus bölcselet alapelve: Sentio ergo sum et est. Altruisztikus érzelmeink is igazolják, hogy embertársaink léteznek. A fizikai és pszihikai világ kölcsönös viszonyán alapul a filozófiai monizmus.

Johannes *Volkelt* († 1929) ismereteink forrását az öntudati bizonyosságban és a gondolkodás szükségképpeniségének tudatában látta. Kiváló esztétikai művei pszichológiai elemzésen alapulnak és a vallás jelentőségét is méltatják.

Oswald *Külpe* († 1915) lélektani és ismeretkritikai működése

nagyjelentőségű. Rámutatott arra is, hogy az ismerésben szerepelnek logikailag levezethetetlen (alogikus) tényezők is; — a természettudományi realizmus utal a pszichológiai realizmusra. Hangsúlyozza, hogy a metafizika a posteriori reális tudomány.

Max *Frischeisen-Köhler* († 1923) Dilthey iskolájából tért át a kritikai realizmus táborába. Hirdette, hogy a tapasztalat nem csak értelmi megismeréssel lehetséges; az alanyon kivüli realítások felismerésében más lelki működések is közreműködnek, főleg az akarati tevékenység.

Nicolai *Hartmann* (sz. 1882) a marburgi iránytól fordult át a realizmushoz. Az ismeret metafizikáját tárgyaló művében az ismeretproblémát világítja meg. Bizonyítja, hogy a megismerés nem alkotja a tárgyat, hanem megfogja a már előbb létezőt, a tudattól független tárgyat. Az ismeretprobléma gyökerében metafizikai, mert a kritikus ontológiai elemzés szükséges a megoldáshoz. Világszemlélete pesszimisztikus, mert tévesen ítéli meg az emberi létnek Istenhez való viszonyát, valamint a vallás és az erkölcs, a célszerűség és a szabadakarat viszonyát.

Traugott Konstantin *Oesterreich* (sz. 1880) a metafizikát, tapasztalatra épített feltevésként elismeri. Természetbölcseletében küzd a mechanikai monista világnézet ellen. Lélektani megállapításai a metafizikai világhoz utalnak; tudományosan foglalkozik a parapszichológiával. Érdekes megállapításokat írt le a „Der Okkultizmus im modernen Veltbild" című (1921) művében. Nagyrabecsüli a vallásos élményeket.[1]

A kritikai realizmus táborába sorolhatók még: a kiváló vitalista biológus-bölcselő Hans *Driesch* (sz. 1867), kinek rendszerét a természetbölcselők közt ismertetjük. August *Messer* (sz. 1867) az induktív metafizika híve. Erich *Becher* († 1929) a célszerűségi tények alapján következtet és elismeri az induktív-deduktív metafizikát. Hans *Maier* (sz. 1867) berlini professzor filozófiatörténész és az emocionális gondolkodás kutatója. Hirdeti,

[1] *Korunk világképe* című könyvét így fejezte be: „Talán ismeretünk is fejlődni fog és talán egykor képesek leszünk az univerzum és a valóság mélyébe is látni, mely egyelőre el van zárva az emberi kutatás elől. Talán világosság lesz ott is, ahol most sötétség uralkodik és megbékülés ott, ahol most a lelket feloldhatatlan disszonanciák tépik szét. — Meg kell állapodnunk a zsoltáríró megrázó hitvallásánál: az Ő gondolatai nem a mi gondolataink. — A teremtés titkai számunkra megoldhatatlanok. Nem a vad fellázadás, nem a kétségbeesés utolsó tennivalónk, hanem a konfliktus belső megoldása azáltal, hogy odaadjuk magunkat a Névtelennek, a Kimondhatatlannak, a Magasztosnak, a Végtelennek."

hogy az igazság elválaszthatatlan a tárgyi valóságtól. Theodor *Häring* (sz. 1884) a természettudomány és a bölcselet viszonyát vizsgálva elismeri a keresztény istenhívő metafizikát.

A pozitivista-újkantiánus irány művelői: az említett Vaihinger, Avenarius, Laas. Ide sorolhatók az immanentia bölcselet hívei, akik vallják, hogy tudaton kívüli valóság nincs. Így: W. Schuppe és R. Schubert-Soldern.

Az újkantiánus mozgalom jelentékenyen elősegítette a *modernizmus*-nak nevezett tévtant és ennek terjedését.

A modern protestantizmus szabadelvű vallásbölcselőinek típusegyénisége a már említett *Sabatier*, kinek liberális tanait a katolikus modernisták is átvették.

Sabatier vallásbölcselete Kant és Schleiermacher hatására készült. Szerinte a vallás alapja az, hogy a tehetetlen ember bajaiban hívő bizalommal fordul a világlélekhez segítségért. A vallás lényege: az istenséghez fohászkodás; a vallás immanens alanyi élmény. Az imádságra a válasz az alanyi lélekből fakad, midőn az egyén a vallásos tudatban a világlélekkel az istenséggel egyesül. A dogma a vallásban csak járulék, a vallásos közösség vallási öntudatának kifejezője, de csak relatív értékű és múlandó. A történelmi vallásoknak sincs pozitív tartalmuk; Krisztus vallásában is csak az erkölcsi tartalom lényeges. A dogmák is változnak, amennyiben az egyházi tekintély és a bölcselet megállapításainak kifejezései.

* * *

A modernizmus

A *modernizmus* téves bölcseleti-dogmatikai rendszer, mely a katolicizmust akarja újszerűbbé reformálni, tudományosan biztosítani, megvédeni. Valóságban pedig a katolikus vallást alapjában megtámadja, midőn az agnoszticizmust és immanentizmust (az érzelmi, bennrejlő theológiát), valamint a dogmákra is kiterjedő evolució tanát elfogadja és hirdeti.

Egyébként a modernizmus bölcseletében és theológiájában nincs eredetiség. Felújították a kereszténységben előfordult régi tévtanok jelentékeny hányadát, katolikus színezetbe vonták Schleiermacher és Sabatier vallásbölcseletét: elfogadták a racionalista szentíráskritikát, meghamisították a hit, a dogma és a kinyilatkoztatás fogalmait. Szerintük a vallás az emberi kedélyben rejlő érzelem: az istenség utáni vágyódás. Emez érzelem tudata a hit, nyilvánulása a kinyilatkoztatás. (Sabatier szerint a imádság élménye kinyilatkoztatás is!) A hit tehát így: nem rationabile

obsequium, nem az isteni igazmondáson és bizonyítékon alapuló hívés, hanem benső, immanens lelki élmény, mint a vallásos érzelemmel kapcsolatos kinyilatkoztatás.

A modernisták szerint: a dogmák nem abszolut igazságok, hanem csak jelképek, tükrei a vallásos kedélynek, reformra szorulnak. A hívők vallásos élményeiket egymással az egyházban közlik; az egyházi hatalom a néptől származik, ezért demokratikusan kell átszervezni. A szentségek az érzelemnek, a vallás érzékelhetni vágyásának követelményei.

A modernizmus szellemi vezére *Loisy*, akit nyilt hitetlenségeért az Egyház kiközösített. *Murri, Fogazzaro, Minocchi* olaszok, az angol *Tyrrel*, a német *J. Schnitzer, E Jung, K. Gerbert*, a francia *Laberthonniére, Le Roy* a modernizmus élharcosai voltak.

E tévtan ellen 1907-ben a Szent Officium a Lamentabili sane exitu dekrétumban 65 tételt kárhoztatott. Ugyanezen év szeptember 8-án *X. Pius* a Pascendi Dominici gregis enciklikában rendszeresen jellemezte és bírálta a modernizmust, egyuttal elrendelte, hogy a skolasztikus bölcselet legyen a theológiai tanulmányok alapja. Az antimodernista esküt X. Pius a Sacrorum antistitum kezdetű motu propriójával (1910. szep. 1.) rendelte el.

A modern katol. bölcseletben antiskolasztikus irányok is mutatkoztak. A reformkatolicizmus bölcselője és hittudósa Hermann *Schell* (1850—1906) újplatonikus istenfogalmat alkalmazott és vallotta, hogy Isten önmagának oka, melyből a Szentháromság evoluciója következett. Tanította, hogy az örök kárhozat Isten jóságával összeférhetetlen. Egyébként Shell mélyen gondolkodó, nemes szándékú apologéta volt.

A modern apologéták közül többen agnoszticizmussal lebecsülték az értelmi ismeretet, elvileg mellőzték a hithez vezető értelmi útat, melyen bizonyítjuk Isten létét, a lélek halhatatlanságát, a kinyilatkoztatás és a csodák lehetőségét.

A skolaticizmustól való radikális eltérés eredménye a modernizmus előfutárjának tekinthető u. n. *amerikanizmus* is, melynek vezetője Thomas Isaak *Hecker* paulista amerikai missziós-pap, aki a protestáns szekták megtérítése végett túlzóan kereste a vallások összekötő mozzanatait és közös elveit. A természetfeletti elemeket háttérbe helyezte. A passzív erények (alázatosság, türelem, önmegtagadás és evangeliumi tanácsok) helyett az aktív erények gyakorlását és az egyéni szabadságot sürgette. A demok-

ráciát is oly túlzóan hírdette, hogy az Egyház isteni hierarchiája ellen hangolta a híveket. Kívánta az Egyház és állam szétválasztását. — Az amerikanizmus főtámogatói voltak Gibbons bíboros, Ireland érsek és Keane a washingtoni katolikus egyetem rektora. XIII. Leó pápa Gibbons bíboroshoz intézett Testem benevolentiae című (1899) bölcs levelének hatására: a vezérek is elhagyták az amerikanizmust.

A fenomenológusok.

A tágabb értelemben vett fenomenológiai módszertől meg kell különböztetni a Husserl-féle fonomenológiát, mely a Szerzője szerint „leíró és intuitiv lényegtudomány," a fogalmi megismerés tárgyi jellegét bizonyítja. E lényegvizsgálat a tárgyat az alanytól független adottságnak ismeri.

A fenomenológia előkészítői a már említett *Bolzano* és *Brentano* voltak, akik a logikát a lélektantól függetleníteni akarták. A modern fenomenológia — mely a Hegel-félétől lényegesen különbözik — nem metafizikai, hanem leíró, exakt jelenségvizsgálat, mely lényegszemléletre törekszik. Franz *Brentano* (1838—1917) skolasztikus éleselméjű pap-tanár filozófus volt, a würzburgi később a bécsi egyetemen tanított. Az Egyháztól elszakadása után is hirdette a theista metafizikát, elítélte a kanti etikát, a relativitás-elméletet, ellemben a hagyományos logikát gyökeresen akarta megreformálni. Főleg a lélektant művelte; szerinte a lélektan a lelki jelenségek tudománya. A lelki jelenségek két fővonása: a valamire való irányulás (az intencionalitás) és hogy minden lelki aktus önmagáról tud; a tudattalan aktus ellentmondó fogalom. Az erkölcsiség lényegét az érték érzelmi intuicióban való megfogásában látta.

A modern fenomenológia mestere Edmund *Husserl* (sz. 1859) göttingeni, majd freiburgi egyetemi tanár. A bölcselet tudományos jellegét a minden kifejezésnek megfelelő platonikus ideális jelentésre vonatkozó u. n. tiszta logikában látja. E tiszta logika feltételezi a lényegek leírásával foglalkozó fenomenológiát, amely filozófiai alaptudomány, sőt Wesenwissenschaft.

Csak a tudatnak van abszolut léte, a tapasztalati világ a tudattól függő intencionális léttel bír. A tudat tudomásvevés valamiről; minden tudatnak van jelentősége (Sinn), értelme. A tudattartalom fenomenológiai vizsgálata: kizárja a tudattevé-

kenység lélektani jellegét, sőt figyelmen kívül hagyja a tudattartalom tárgyi vonatkozását is, mindezeket zárójelbe teszi (einklammern), de nem tagadja. Az így megmaradó *tiszta* tudattartalom a *lényeg*, melynek leírása és elemzése a modern fenomenológia feladata. Husserl szerint: csak a tárgy közvetlen lényeg-szemlélete révén nyerhetünk teljes bizonyosságot. A lényegszemlélethez az említett közvetlen *elvonás* útján jutunk.

Husserl a lényegeket és lényegviszonyokat nem tartja fizikai vagy pszihikai valóságoknak, hanem *érvényeknek* véli. Megkülönböztet ténytudományokat és lényegtudományokat. A fenomenológia sokféle területre vonatkozó *kutatási módszer;* a modern bölcseletben előtérbe jutott; az igazi metafizikával ellenkezik.

Max *Scheler* († 1928) kölni tanár vallásbölcseletében és etikájában a *személy* élményeit hangsúlyozta. Aki azt cselekszi, amit legértékesebbnek itél, az jól cselekszik. A vallásos tudat tárgya Isten személyisége, Őt nem észokoskodással, hanem személyes élménnyel, Isten lényegének intuitív megfogásával érjük el. A katolikus bölcselők és hittudósok többsége tiltakozott Scheler tévtana ellen.

Dietrich von *Hildebrand* műveiben elismeri a keresztény erkölcstan értékeit. Metaphysik der Gemeinschaft (1930) című könyvében a katolikus társadalombölcseletet vallja.

Martin *Heidegger* fenomenológiai módszerrel alkotott sajátos metafizikát.

A fenomenológiához hasonló irány Alexius von *Meinong* († 1920) gráci tanár u. n. tárgyelmélete (Gegenstandtheorie), mely a tárgyat mint ilyet, a létezéstől függetlenül vizsgálja. A tárgyelmélet a priori alaptudomány; megkülönbözteti a tárgy ígylétét (Sosein) a létezésétől (Dasein).

Johannes *Rehmke* († 1930) kigondolta az u. n. *alaptudomány-t*, mely a kétféle *adott-at*: a dolgot és a tudatot vizsgálja, megállapítja határozmányaikat és összefüggéseiket.

Megjegyzendő, hogy a fenomenológiai lényegszemlélet nem a bergsoni intuició, hanem a tudatjelenségből a lényeg közvetlen elvonása. — A keresztény bölcselet is tanítja a különbségeket a tudati tények lélektani folyamata és tárgyi tartalma, meg a tárgyi valóságok közt. A fenomenológia a szubjektivizmust szolgálja tévesen, midőn a fenomenont (a tárgyi tudattartalmat) a tárgyi valóságtól elválasztja.

Az újkori lélektan fejlődése.

DESCARTES nyitotta meg a modern lélektan fejlődésútját, szerinte a lélek tiszta tudat, a spiritus animalis által van kapcsolatban a testtel.

Spinoza már a pszichofizikai parallelizmus kezdetleges formáját vallotta. *Leibniz* az isteni harmonia praestabilitát vélte a test és lélek viszonyában. A neoskolasztikusok máig hangsúlyozzák, hogy a test és lélek egymásra utaltan kölcsönhatásban vannak, egymást kiegészítik s egyetlen teljes állományt alkotnak. (Részletesen erről Szerző: Az életelv a legújabb kutatások világánál című dolgozata 1928.)

Napjainkban a lélektan terén sokféle rendszer és „iskola" dolgozik a lélekismerés nagyon bonyolult és titkokkal teljes problémáin.[1] Az u. n. tapasztalati-lélektan kisérleti természettudományt lát a pszichológiában. A lélektant *igazi metafizikai mivoltában* is, ma csak a neoskolasztikus bölcselők művelik, pl. hazánkban Trikál József, Jánosi József S. J., Zborovszky F. S. J., stb.

A modern lélektani elméleteket egységesen áttekinteni és

[1] Harkai *Schiller* Pál „A lélektan feladata" című művében (1940—10. l.) írja: „Körülbelül száz év óta törik az utat a tudományos lélektan felé. Az eredmények sok hűvös bíráló szerint még szerények. Ennek magyarázatát nemcsak az adja, hogy az úttörés lázában kevés erő maradt az elvek tisztázására, hanem elsősorban az is, hogy két egészen különböző forrásból táplálkozó eszme lépett fel közel egyidőben, és ez áttekinthetetlenné tette a lélektan fejlődését. A két eszme az élménytan, amint az az ismeretkritikai filozófiából szaktudománnyá iparkodott válni, — és a cselekvéstan, amint a biológia, patológia és kultúrtörténet lélektani igényeiből bontakozni kezdett. Ezt a két mozzanatot kell eszmetörténeti elemzéssel szétválasztanunk, ha tisztán akarunk látni."

Az *elektroenkefalografia* (agyvillamosságmérés) ismertetése a *Buvár* folyóirat 1941. augusztusi számában, „Az agyvelő elektromos hullámai" című értekezés.

rendszerbe foglalni lehetetlen, oly sokféle és ellentétes elméletekkel találkozunk; — csaknem minden modern lélektantudós külön *Mein Sistem*-et alkotott.

A *tapasztalati lélektan* atyja Joh *Locke*, aki saját lelki életének megfigyelésével a lélektant a pozitív tudományok sorába igyekezett beállítani. A psychofizika megalapítói E. H. *Weber*, G. *Fechner* és *Helmholz* voltak. (Helmholz 1850-ben megmérte az ideginger sebességét.) Már *Lotze* felhasználta lélektani kutatásaiban a tudományos fiziológiának tapasztalatait, de a *kisérleti lélektan* elnevezést először a nagy *Wundt* használta 1862-ben, Lipcsében 1879-ben megalapította híres pszichológiai laboratoriumát.

Az atomizáló lélektan egyik szertelensége volt, hogy James *Mill* pszichikai kémiát sürgetett, Alexander *Bain* pedig a lelki jelenségeket mozgásra visszavezetve, az idegrendszer pszichikai enérgiájára is érvényesnek mondotta az általános energiatörvényt.[1]

A lelki élet egységes voltát és a tudat folytonosságát hirdették: *Wundt, Bergson*, a pozitivista *W. James*, és eszmetársa a dán Harald *Höffding*. († 1929.)

Theodor *Lipps* († 1914.) a lélektant tartotta egyetemes *szellemtudománynak*, ennek részei: a logika, metafizika, az etika, esztétika, pszichológia. Megkülönböztette a tartalmat az aktustól; szerinte a tudatműködés egységének feltétele az énhez való vonatkozás, mely az élmény alaptulajdonsága. Az esztetikai értéket a *beleélés*, veleérzés birtokolja a mű élvezésekor.

A megfigyelt lelki jelenségek *leiró* módszerét alkalmazta *Fr. Brentano* és követője *K. Stumpf*. Leiró módszert alkalmazott a gráci lélektani iskola is.

A mult század végén a *pszichotechnika* is kialakult. A jelen

[1] Az újabb pszichofizikai vizsgálatok sok meglepő eredményt nyújtottak. — *Ranschburg* Pál professzornak *„Az emberi elme"* című könyvében olvassuk, hogy a szellemi munka az agyban villamos jelenségeket vált ki, melyekhez energiafedezet szükséges „a szellemi munkának a fedezésére egy óra alatt 1200, egy perc alatt 20, egy mp. alatt 0·333 mkg egyenértékű energiára van szükség". — Bebizonyult az is, hogy „puszta képzetek hatása alatt ugyanolyan fajlagos véredényváltozások állanak be a test különböző véredényszakaszaiban, mint aminők az agyfelület villamos ingerlése által az egyes véredényterületeken előidézhetők. — Különböző érzelmi folyamatok, nevezetesen különböző indulatok törvényszerű állandósággal más természetű, s különböző elhelyeződésű véredényváltozásokkal is járnak. Így pl. a szeméremérzéssel kapcsolatos szégyellés indulatával járó arcpirulás teljesen más jellegű, mint a hazugságon rajtakapott egyén szégyenleti pirulása, s ismét más a harag indulatával járó kipirulás. Más a bosszúság, más a megijedés, a félelem, s más a gyász szülte szomorúság sápadtságának kiterjedése, eloszlása, s foka is". (1923.—46—51.)

század eleje óta vergődik a „modern lélektan" a metafizika, vagyis az igazi bölcselet és a természettudomány között. A lélektant is „*specializálták*", szétforgácsolták, annyira „tapasztalativá" tették, hogy a sok vele foglalkozó tudós közt a lélektanból elszállott a — lélek! (Így nem csodálkozunk, ha *Frischeisen—Köhler* Moderne Philosophie című művében „Die beschreibende und zergliedernde Psychologie" című fejezetet olvassuk. 1930—181.)

Az asszociációs lélektan mesterei voltak: *H. Ebbinghaus* és *G. E. Müller* a göttingeni iskola vezetője és *Th. Ziehen*.

A természettudományos elemző módszerről *A. Binet* kezdeményezésére áttértek a kísérletet és megfigyelést összekapcsoló módszerre; főleg a francia, német és amerikai lélekbúvárok mívelték az újabb irányt.

A *Külpe* által alapított würzburgi iskola a kísérletező módszert nagy eredménnyel alkalmazta és háttérbe szorította az asszociaciós módszert, kimutatták, hogy a fogalom- vagy jelentésélmény más mint a képzetek; az elképzelés más mint a gondolkodás.

Az analizáló lélektan eredményeit összefoglalóan leírta *J. Fröbes* a Lehrbuch der experimentellen Psychologie (1923) c. nagy művében.

A *szellem* problémáit napjainkban különös figyelemmel kutatják, így Eduard *Spranger* és Bruno *Bauch*.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a fontos tényt, hogy legújabban erősen hódít a lélek és szellem szétválasztása; az emberben a lélek mellett külön szellemet is megkülönböztetnek, mint a régi *trichotomia* (= három részt vallók) hívei, akik szerint az ember három lényegesen különböző részből: szellemből, lélekből és testből áll. Az értelmi működést végzi a szellem, az érzéki és tenyészéleti (vegetativ) tevékenység a lélek működése volna. Így tanították Platon alapján a gnosztikusok, manicheusok, laodiceai Apollinaris, az averroisták, Ockham, a 17—18-ik századi francia orvosok és pszichológusok többsége, újabban Günther.

Nálunk legújabban *Bartók* György a bölcseleti antropológia alapvonalait tárgyaló *Ember és élet* című (1940) művében vallja: „Minden arra mutat hát, hogy a lelken kívül van egy más tényező is az emberi egységben, amely a lélek szintetizáló és teremtő munkáját az értékek és a jelentések irányában szabályozza. Ki lehet hát mondanunk, hogy kell lennie az emberben egy felsőbb elvnek, amely a lélek felett helyezkedik el s az embert arra

képesíti, hogy értékeket valósítván meg, egy magasabb világot teremtsen s abban, mint annak lakója vegyen részt. Ez a felsőbbrendű elv maga a szellem. Az emberben ekként kétségtelen egy harmadik elvnek, a szellemnek működése. E működés abban áll, hogy segítségével az ember önmaga ír elő a maga számára megvalósítandó célokat s ezáltal az ösztönök vad erejét leigázva az ideális értékek megvalósítására tör. — A szellem, mint teljes és tökéletes öntudat, teremt, szabályoz s ezáltal az emberi egységet az általunk elérhető legmagasabb pontra emeli, értékeket és jelentéseket valósítván meg benne és általa." (30—36 l.)

Bartók is hangsúlyozza egyébként az ember egységét, de könyvének második részében a lélek életét, harmadik részében a szellem életét külön tárgyalja.[1]

A lélektant újabban — mint Bartók is — az *anthropológia* egyik olyan ágának nézik, mely önálló tudományá fejlődött. Régebben az a tudomány volt lélektan, mely az életelvet, a lelket vizsgálta bölcseleti mélyrelátással.

Újabban a komportisták, behavioristák csak az élőlény külső viselkedését, életjelenségeit vizsgálják, a tudat tényeit nem is tartják kikutathatóknak. A *behaviorizmus* (behavior=viselkedés, magatartás) eredetileg az állatlélektanból indult ki, aztán a gyermekpszichológiával foglalkozott, utóbb „kisajátította" a teljes lélekkutatást, radikálisan kijelentve, hogy felesleges minden lélektani spekuláció és felépítés; az egyén viselkedését, magatartását, külső reakcióit kell megfigyelni, ezekben tárul fel a lélektan objektív ismeretanyaga. A behaviorizmus nem fogadja el a lélek, a tudat, az élmény fogalmát, nem tűr el benső-szemléletet. E szélsőséges irányt főleg amerikai és angol lélektanbúvárok művelik, legismertesb köztük John B. *Watson* (sz. 1878.) a baltimorei egyetemen a kísérleti lélektan volt tanára (1908-tól 1920-ig). *Behaviorism* című összefoglaló műve 1925-ben jelent meg.

Az empirikus lélektan csak a lelki jelenségek természetrajza; a *bölcseleti lélektan* is ma már modern aparátussal kutatja a lélek külső és belső tapasztalástényeit, de keresi egyúttal mindezek

[1] A ker. bölcselet szerint az ember testből és lélekből áll; az ember lelki életköre egységes és szellemi jellegű. Meggyőzően nem lehet igazolni, hogy az emberben külön lélek és külön szellem van. A trichotómia hittani vonatkozásban veszedelmes tévtanokra vezetett (pl. ariánus módra Krisztusban a szellemet a Logosszal felcserélték), ezért az Egyház kárhoztatta. Elítélte a trichotómiát már a chalcedoni zsinat is, utóbb a második — és főleg a negyedik konstantinápolyi zsinat 869-ben erélyesen kárhoztatta.

végső okait, a lélek mivoltát, eredetét, tulajdonságait, halhatatlanságát, a testhez való viszonyát. A lélektan — szerintünk — a természetbölcselet legfontosabb része, mely a metafizikában gyökerezik és önálló tudományá fejlődött. A bölcseleti lélektan a konkrét lelki élményekből, tényekből indul ki, ezért megbecsüli a tapasztalati megfigyeléseket és ezek biztos eredményeit.

A lélektan újabb irányai még: a test és lélek összefüggésének törvényeit matematikai alakban kifejezni akaró *pszichofizika*; — az *összehasonlító* lélektan; — általános-, differenciális-, tömeg-, nép-, alkalmazott (pl. pedagógiai)-, pathológiai, stb. lélektan.

Legújabban a lélektanban a szintézis módszerét alkalmazzák. Az *alkatpszichológia* alapelve, hogy a lelki jelenségek nem részekből tevődnek össze, hanem az egész a részeket határozza meg; — tudatunk az egészet ragadja meg, a történésben az egész részét és az egészhez való viszonyát kutatja. A lelki jelenségek alapsajátsága az *alkat*, vagyis a szervezett egységes egész.

Az alkat-lélektanból alakult a struktura- és séma- pszichológia; fő képviselői *Krueger, Spranger* és *Driesch.* A struktuta-elv szerint: a részeket célszerűen egységbe szervezetten vizsgáljuk, mert az egyes jelenségmozzanatok az egésszel vannak célszerű szerkezeti kapcsolatban.

Legújabban a lélektani részletkutatások is erősen fejlődtek. A *differenciális* lélektan a típusokat állapítja meg: módszerét kidolgozta *W. Stern.*

Az u. n. alkalmazott lélektan újabb ága a *pszichodiagnosztika,*[1] melynek mestere *H. Münsterberg.*

A lélektannak legújabban különösen fellendült ága a modern *Karakterológia*, melynek kiváló művelői: *E. Kretschmer, L. Klages* és *E. Spranger.*

A lélektan speciálisan kiválasztott egyes területein vizsgálódik a gyermeklélektan, pedagógiai lélektan, a vallásléleklektan,

[1] *Pszichodiagnosztika* című új művében *Tarcsay* Izabella így ír: „A pszichodiágnosztika nem egyéb, mint mai elméleti lélektani ismereteink alapján megalkotott olyan eljárásmód, mely a vizsgált személyek pszichikus tulajdonságainak meg állapítását célozza. — Célja és módszere kétféle lehet: a vizsgált személy egyes képességeinek, vagy teljes pszichikus berendezésének, személyíségének megismerése. A pszichodiag. terén ma is a képességvizsgálatok vannak túlsúlyban;... a modern pszichodiagn. főtörekvése: a vizsgált személy lehetőleg sok lelki tulajdonságának egymástól függő megismerése, az egyes jegyek kölcsönhatásának megfigyelése, s a személyiségképnek a parciális jegyek globális eredőjeként való felfogása." (1940—3—7.)

a művészetlélektan. — A pszichopatológia a beteg elme jelenségeit kutatja; belőle fejlődött a *Freud*-féle pszichoanalizis, melynek székszuális vonatkozású túlzásai méltán keltettek felháborodást.

Legújabban szokatlanul nagy az érdeklődés az okkult jelenségek tudományos vizsgálatával foglalkozó *parapszichológia* iránt. Vele kapcsolatban is a szaktudósok nagy aparátussal kutatják a lélek *tudatalatti* működését, melyről bebizonyult, hogy sokkalta nagyobb szerepe van az ember lelki életében, mint régebben vélték. *Bognár* Cecil bencés tanár a *Pszichológia* című könyvében (1935.—35 l.) írja: „Tudjuk, hogy az úszó jéghegynek csak egytized része van a víz színe felett és így csak ennyi látható belőle, a többi kilenctized része, tehát tömegének legnagyobb része a víz alatt van és nem látható. Ehhez hasonlíthatnánk a tudatosnak és tudattalannak egymáshoz való viszonyát. Lelki életünknek igen nagy része a tudattalanban játszódik le, még a magasabbrendű szellemi működéseknek is igen jelentékeny része a tudattalanban megy végbe... Akárhányszor éppen a legnehezebb szellemi feladatok megoldását csak úgy tudjuk létrehozni, hogy a vele való tudatos foglalkozás után az egészet szándékosan lesülyesztjük a tudattalan mélységeibe és ott hagyjuk tovább fejlődni, megérni. Poincaré, a kiváló francia matematikus elmondja magáról, hogy a legtöbb nehéz feladat megoldását a tudattalanban végezte. Egy darabig foglalkozott a kérdéssel, tanulmányozta, törte a fejét a megoldáson, de nem jutott eredményre. Akkor abbahagyta a munkát, mással foglalkozott, kiment sétálni és egyszere csak a tudattalanból felmerült a probléma teljesen megoldva... A művészi alkotás legértékesebb része igen sokszor szintén a tudat alatt megy végbe. Leonardo da Vinci, ha valamely nagy alkotáson dolgozott, közben szintén egészen más tárgyakkal foglalkozott, hogy alkotása addig a tudat alatt eljuthasson a megérés állapotáig."

A tudattalannal már *Lebniz* is foglalkozott. Eduard *Hartmann* pedig már 1869-ben megirta és kiadta a nagyhírű Philosophie des Unbewussten című művét. *Freud* lélekelemzései is nagyrészt a tudattalannal kapcsolatosak.

A lélektan terén a legújabb időkig fennállott módszer- és fogalomzavar kezd tisztulni. *Bognár* Cecil tanár is megállapította: „A haladás a pszihológia fogalminak tisztázása terén szembetűnő. Bár még mindig van némi zavar ezen a téren, mert az egyes

szerzők egymástól különböző fogalmakat használnak, a szakkifejezések értelme sem egységes, de az eltérések fokozatosan kisebbek lesznek. Jellemzi a legújabb műveket a pszichikai jellegnek felismerése és a fiziológiaitól való mind élesebb elkülönítése, Felismerik továbbá azt a szoros egységet, amely a lelki életben megnyilvánul; a léleknek, mint az egység principiumának mind nagyobb szerep jut a pszichológiában." (i. m. 320.)

Azon meg éppen nem csodálkozhatunk, hogy sokan szkeptikusan nézik a *lélektant*, hiszen ennek kiváló művelője, *Dilthey* hirdeti, hogy csak a történelem mondhatja meg az emberi szellem mivoltát, feltárva számunkra a szellem átéléseit és alkotásait; önmaga feletti töprengéssel a szellem sohasem fogja saját mivoltát megismerni. E szkeptikus nyilatkozaton kevésbé csodálkozunk, ha eszünkbe jut, hogy a szellemtudományok mestere, ugyancsak *Dilthey* állapította meg szellemesen, hogy a bölcselet ezidei meg nem fejtett fő problémája az, hogy *voltaképpen mi a bölcselet?!* Dilthey abban is tévedett, midőn állította, hogy a szellemtudományok megszüntethetik, mert pótolhatják a bölcseletet; a valóság az hogy a bölcselet a létezőt, így a szellemet is *általában* akarja megismerni, — természet- és szellemtudományok pedig *csak az emberre vonatkozóan* kutatják a valókat, a szellemet is.

* * *

A természettudományos módszerekkel dolgozó tapasztalati lélektan és a filozófiai antropológia közt középhelyet foglal el a modern *karakterológia.* Új tudomány, most van kialakulóban, valószínű hogy a neve is csak ideiglenes.

Aristoteles Theophrastus és Galenus is foglalkoztak karakterológiai kérdésekkel, de a modern karakterológia a lélek fogalmát új értelmezésben veszi: a lelket a fizikai világtól való teljes függetlenségében, szabadságában szemléli, — a *személyiséget*, vagyis a lélek és szellem együttesét vizsgálja. *Pál* Antal szerint: „a moder karakterológia alapja, a modern lélek-szemlélet: a szabad, független, szuverén személyiség szemlélete, ahogy Ewald mondja: az összemélyiség analízise". (Bevezetés a modern karakterológiába. 1941.—9.) A karakterológia az egyéniséget, a jellemet akarja megismerni, főképviselői e modern tudománynak: *Klages, Kretschmer* és *Jung.* (L. e könyv 245. l.)

A karakterológia kapcsolatban van a metafizikai szellemmel, miként ez nálunk bizonyította *Schütz* Antal professzor a „Karak-

terológia és aristotelesi metafizika" (1927) című művében, melyről *Pál* így nyilatkozik: „Schütz Antal azonnal észrevette, hogy a karakter problémája tulajdonképpen metafizikai probléma és nem a tapasztalati tudomány az, amely megoldását adja, hanem a metafizikai koncepció". (i. m. 99.)[1]

A karakter sokféle lelki és testi tényezőtől függ, pl. a szellemi dispoziciótól, a világszemlélettől, a kultúrális- és pathológiai hajlamtól stb. A karakterológia az ember egyéniségéről akar teljes és tudományos képet adni, ezért megfigyeli az egyén biológiai adottságait, konstitucióját, öröklött jellegeit; — vizsgálja a lelki tényezőket, az egyén tudat- és képzetvilágát, emlékezetét, érzeteit elemzi. Keresi a lelki tulajdonságok összefüggését, a struktura-elmélet szerint. Kutatja, hogy az egyén minő szélsőségek közt helyezkedik el a polaritas-elmélet szerint, és minő értékrendszerben áll a személyiség? — Nagyfontosságú karakterológiai mozzanat az egyénnek a metafizikához való viszonya, világnézeti állásfoglalása, szociális felfogása. A biológiai konstitucióra vonatkozóan nem szabad felednünk, hogy az egyén az átöröklés révén a fiziológiai berendezettségében már születésekor magával hozza a karaktere alaptípusát, (Punnett: Az átöröklés. 1928. — R. Goldschmidt: Die Lehre von Vererbung. 1927.)

Köztudomású, hogy a táplálkozás minősége is előnyösen vagy károsan hat a jellem kibontakozására. A nyomorában sokat koplalni kénytelen proletár könnyen lesz vörös forradalmár, sőt anarchista merénylő. (Sure Barnett: Az élet intézői. 1940. — és Tang Harald: A táplálkozás. 1941.)

* * *

Épen csak megemlítjük, hogy van a modern lélektannak egy obskurusan is kihasznált ága, mely az okkult „tudományokkal"

[1] Érdekes, hogy a karakterológus *Herzberg*, a filozófusok lélektanának kutatója a bölcselőket a gyakorlati életben használhatatlan embereknek mondja, bár erős életösztönüket elismeri. Aristoteles szerint a lángeszű emberek mind melankolikusok. Herzberg szerint a filozófus félszeg, bizonytalan és depressziv, mert erős gátlások alatt él; a félelem, szemérem, unalom és a fájdalom uralják. A filozófusnak a normálisnál sokkal magasabb intelligenciája van; kritikai éleselméjűség, élénk fantázia, erős rendszerező készség jellemzik. (Herzberg szerint a filozófia: egy neme az ösztönök kielégítésének. (Herzberg: Zur Psychologie der Philosophie und der Philosophen. 1926.) — Önként értődik, hogy a filozófusokat sem lehet egy kaptafára húzni. Pl. az Übermensch és a modern szellemiség „eszményképe" félszeg volt és félt a — tehéntől; ellenben Abaelard az ördögtől sem félt és karakán ember volt. Sőt a filozófusok közt sok keményfejű, aktív forradalmár is akadt. Más az egészséges és más típusú a beteges; a betegek közt más a basedovoid, — más a tuberkulotikus típusú, stb.

kapcsolatos. Az első ilyen tudományos művet Max *Dessoir* (sz. 1867) berlini filozófia-professzor és esztetikus írta: „Vom Jenseits der Seele" (1917) címen. E könyvben az okkult tudományokat értékelő és bennük hívő világszemléletet *mágikus idealizmus*-nak nevezi. — „Vom Diesseits der Seele" című könyve 1923-ban, „Der Okkultismus in Urkunden" című három kötetes könyve 1926-ban jelent meg.

Hasonló problémákkal és karakterológiai vonatkozású témákkal foglalkozik Emil *Mattiesen* „Das persönliche Überleben des Todes" című 4 kötetes művében (1936 – 1940).

Az okkultizmussal, metapszihikával és parapszichológiával foglalkozó irodalom legújabban csaknem áttekinthetetlenül nagyra nőtt és folyton gyarapszik.

* * *

Csak röviden említjük a német nemzeti szocializmus szolgálatába állított lélektant és bölcseletet. Felháborodással olvastuk a komoly tudományt megcsúfoló eme munkákat: Ernst Bergmann: Die natürliche Geistlehre, system einer deutsch-nordischen Weltsinndeutung. 1937. — Arthur Drews: Deutsche Religion. 1935. — H. Schwarz: Deutsche Gotteserkenntnis einst und jetzt. 1938. — Graf E. Reventlow: Wo ist Gott? 1935. — Alex von Frankenberg: Gott. Die neue Lehre. 1934. — W. Altheimer: Die neue Religion. 1940. — E propagandaművek bizonyára oly sorsra jutnak, mint annak idején Haeckel fércművei, melyekről *Eucken* kijelentette, hogy égő szégyenpírral olvasta azokat, szégyenlette, hogy a német tudomány ennyire lezüllött. — Az imént említett propaganda munkákat kitűnően cáfolja a ferences *dr. Erhard Schlund* „Modernes Gottglauben" című (1939) kitűnő könyve.

Bizalmatlanság a bölcselet iránt

Sed nunc ad fortissimum!

A ellentétes lélektani rendszerekkel és véleményekkel kapcsolatosan, itt vetjük fel a kérdést: érdemes-e bizni a bölcseletben? Tud-e igazságot kifejteni a filozófia?

Leisegang szerint a bölcseletnek legelkeseredettebb ellensége a saját története. Tagadhatatlan, hogy a filozófia művelői ezerévek alatt, főleg az újkorban csodálatos csodabogarakat is te-

nyésztettek. Egyik berlini doctorandus arra a kérdésre, hogy melyik bölcseleti rendszert tartja igaznak, joggal válaszolta: — *az enyémet!* A bölcselettörténet egyik tanára pedig tréfálkozva mondotta hallgatóinak, hogy a modern filozófusok égi pártfogója nem annyira aqu. sz. Tamás és alexandriai sz. Katalin, mint inkább sz. Vendel, a „*Viehpatron*"... Tagadhatatlan, hogy a filozófiai abszurdítások száma: rengeteg. De világrajöttük könnyen megérthető.

Jánosi S. J. professzor a *Világnézeti típuskutatás* című művében írja: „Azt a sok abszurd állítást, amit a filozófia, a vallástudomány és a természettudományok is feltüntetnek, annak kell betudni, hogy az egyes gondolkodók átviszik az *egész* valóságra a csak valamely speciális valóságrészleten nyugvó és annak megfelelően kiépített gondolkodási formájukat, mintha az egész valóságnak is ugyanaz a strukturája volna, mint annak a bizonyos zárt valóságrésznek." Minden egyoldalú világnézetnek ez a legmélyebb magyarázata. *Gottfried Keller* ezt humorosan úgy fejezte ki: „mivel a kutyának orrát kvarglisajttal kenték be, azért az egész világot kvarglisajtnak nézi." *Sok nagy gondolkodóról is igaz ez,* de még inkább vonatkozik a nagy gondolkodók fanatikus epigonjaira.„ (1934—52.) — Példa a Spengler-féle nézet, idézve e könyv 246-ik lapján.

A tárgyilagos kutató hamarosan belátja azt is, hogy a természettudományok és a különböző vallástudományok terén még több bolondgombát termeltek, mint a filozófusok. — Fontos körülmény az is, hogy az intelligens elmék előbb-utóbb megállapítják a tévedéseket, a nép azonban ragaszkodik a javára szolgáló tévelyhez. Általában: a tudóst a szaktudománya, a butát a tudatlansága teszi elfogulttá; a szegényt a nyomor,. a gazdagot a vagyon teszi bénává. *Aki a fogalmi ismeretet nem értékeli eléggé, az a bölcselet iránt bizalmatlan lesz,* még ha ért is a filozófiához.[1]

[1] *Prohászka Ottokár* ugyancsak átlátta a filozófia jelentőségét, megkövetelte hogy szemináriumának főiskoláján nagy gonddal tanítsák a bölcseletet, melyet őmaga is készséggel művelt, mégis megszállta lelkét *néha* a filozófia-iszony, mint múló tünet.

Soliloquia-jában 1919. július 15-én ezt írta: „Filozófia, van e rongyosabb s levitézlettebb alak? Hát milyen a filozófiai fakultás, modernfilozófiai egyetemi-tanítás, van e hozzáfoghatóbb zsibvásár, Sammelsurium és kosztüm-raktár, áruház? Itt azután mindenki elvesztheti a fejét, mert a filozófia tényleg elvesztett mindent: igazságot, értelmet (értő tehetséget), való theóriát; az ész megette önmagát s theóriákban, melyekből egész rakpartra valót rakott ki, büdösít. A filozófia az észnek fenerákja, mely az észt megette; nem hiszünk igazságban, fölismerésben, valóságban; fogalmakban szétszedünk mindent." — Ma már köztudomású,

Legújabban ismét feléledt a bizalom a tudás, a bölcselet iránt. Ma a tudósok többsége hívő, de a nép közönbös meg hitetlen.

Trikál professzor szerint: „Az élet útjai csodálatosak! Egykor a tudósok hitetlenkedtek és a bölcselők terjesztették az istentelenséget, a nép ellenben hitt. Ma a bölcselők és tudósok hívők; a nép ellenben hitetlen. Ez a nagy baj! Az intelligens ember önmagától is rájön tévedéseire, de a nép a tévelyhez ragaszkodik, ha az élete javát szolgálja. A tudósok Istent újból látják. De a nép szemében az Ég üres. Akik megfosztották őt hitétől, nem képesek azt neki visszaadni. A hitetlenség ösztöneinek hizeleg. Sok boldogságot igér már itt a földön és azonnal. Inkább kiirtja tehát a tudományt, a bölcseletet és a művészetet, de a boldogságról nem mond le." (Az új szellemiség. 1937—77.)

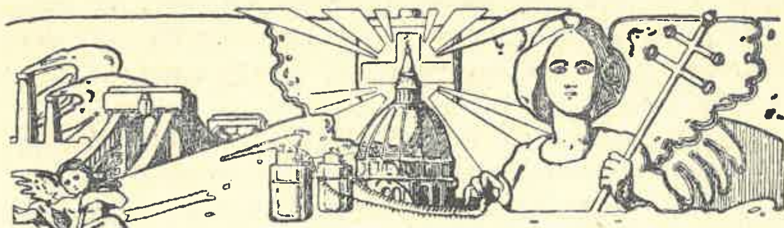
* * *

A jelenlegi rettenetes világégés legmeggyőzőbb bizonysága annak, hogy a bölcselet gyakorlati kapcsolatban van az élettel, ezt irányítja. Ma eszmék szörnyű csatája dúl.

Aki a filozófiát a „*tudós és macskája*"-féle groteszk felfogásban látja és a filozófust bogárgyűjtő félszeg szaktudósnak nézi, az nem tudja, hogy mi a filozófia. De nem képes belátni azt a tényt sem, hogy napjainkban omlik össze a hégeli- és a liberális pozitivista-pragmatista világ, a kufár utilitarista kapitalizmus és amerikanizmus. *A barna és a vörös világnézet Hegel eszméiből fejlődött!*

A korrupt, korhadt régi világ füstölgő romjain tetemre hivjuk az értelmi szerző főbűnösöket, ezek: *Kant, Hegel, Marx* és *Lenin.*

hogy Prohászka helytelenül és igaztalanul kicsinyelte le a fogalmi ismereten alapuló intellektuális tudást; ezért nem csodálkozunk, midőn fenti kifakadását így folytatta... „hogy azok ott túl a zsibvásáron miről szavalnak, hogy a fogalmak akrobatái mily kavarodásokat végeznek, mibe ugranak bele s mint fajulnak, kékülnek, sárgulnak el az absztrakt gebulyáktól és bolondgombáktól, mint változtatnak veszőparipákat, mint nyelnek késeket s okádnak tüzet: azt annak a tiszteletreméltó múlttal, de kilátástalan jövővel s nyavalyás jelennel bíró cégnek tetszésére kellene bíznunk." — 1916. január 26-án meg ezt írta: „Nincs gyöngébb tehetség, mint az ész az érdekek és ösztönök ellen. Teljes trottli. Mindenre rámondja, hogy úgy van; igazi marazmusban szenvedő trottli. Azért nem lehet rábízni nagy érdekeket. Neki csak a theória, a tudomány való; méregessen s szót fosszon; csináljon papirosvilágot, tépje össze s csináljon újat... Trottlisága abból is nyilvánvaló, hogy egyszer ezt, máskor az ellenkezőjét tanítja. Aztán az is fokozza a komédiát, hogy többnyire terhelt, pervez, vagy egyoldalú, úgynevezett zsenialitások vezetnek, Voltaire, Rousseau, Kant, Nietzsche, Tolsztoj — mindent összevéve mégis csak nem sikerült emberek, akikre a nagy valóság rácáfol"... — Mindezekkel a nagy Prohászka azt akarta kihangsúlyozni, hogy merő tudással nem boldogulunk, *hitre* szükségünk van!

Az újskolasztikus bölcselet.

A MODERN katolikus bölcselet hivatását és módszerét a XIII. Leó pápa Aeterni Patris encyclica-ja (1879. aug. 4.) éles látással határozta meg. A bölcs pápa kiemeli a filozófia hitet előkészítő és hitvédő hivatását; leírja a hit és a tudomány viszonyát. A bölcselet saját körében szabad, de a hit világosságából is gazdagodhat. Leó pápa különösen ajánlja a régi ker. bölcselet szerves fejlesztését, főleg aquinoi szent Tamás szellemében, az *angyali doktor* alapelvei és kritikai módszere szerint; de a bölcselő fogadja el mindazt, amit *bárki bölcsen mondott*, vagy kigondolt. „*Vetera novis augere et perficere!*"[1]

Találóan írja Kühár Flóris tanár: „Aki szolgailag akarja a XIX. és XX. században beállítani szent Tamás rendszerét, az szent Tamásnak ép legértékesebb vonásait nem ismeri fel: egész

[1] XIII. Leó 1879-ben megalapitotta a római sz. Tamás akadémiát; a lőveni egyetemen létesített bölcseleti intézet vezetését a kiváló neoskolasztikus Mercier-re bizta. A svájci fribourgi egyetem 1889 ben létesült. A római főiskolák közül az újskolasztika fejlesztésében kitűnik a Gergely-egyetem, a bencések sz. Anzelm kollégiuma, a dominikánusok Angelicum kollégiuma. A katolikusok legtekintélyesebb tanintézete a római *Gergely-egyetem*. A loyolai sz. Ignác által alapított Collegium Romanumból szervezte XIII. Gergely. A legkiválóbb jezsuita tudósok tanárai; ma kb. 1500 hallgatója van különböző namzetek fiaiból. Legújabban a Gergely-egyetem a Piazza Pilottán épült új palotába költözött. A Collegium Germanicum-Hungaricum papnövendékei is a Gergely-egyetemen végzik tanulmányaikat. Pázmány Péter, Prohászka Ottokár, Vass József is ott tanultak. Az egyetemnek bölcseleti, hittudományi és jogi fakultása van. Amerikában 1889-ben létesült az első katolikus egyetem Washingtonban. Hiresekké váltak az új milánói, dublini, nymwegeni katolikus egyetemek és a kölni Albertus Magnus-Akadémia, valamint a salzburgi bencés egyetem. A skotasztikus bölcselet számára több nem katolikus nagy egyetemen külön tanszéket szerveztek, így a párisi Sorbonne-on, a londoni, cambridgei, amsterdami egyetemeken. Újskolasztikát művelő Társaságok és e bölcseletet terjesztő folyóiratok létesültek; a fribourgi egyetem dominikánus tanárai kiadták a Revue Thomiste c. folyóiratot.

tanának *újszerűségét* a megelőző irányokkal szemben; az igazságkeresés elfogulatlan bátorságát, a kor eszmevilágába való eleven beilleszkedést, a katolikus gondolat egyetemességét". (A ker. bölcselet története. 1927—280.)

X. Pius a Pascendi c. körlevelében (1907.) kívánta, hogy a skolasztikus bölcselet legyen a teológiai tudományok alapja.

XV. Benedek az új törvénykönyvben előírta sz. Tamás követését; XI. Pius ugyancsak sürgette a skolasztikus bölcselkedést.

Nem szabad felednünk, hogy *a skolasztikában a hittudomány és a bölcselet két önálló tudomány.*

Újabban kiváló tudósok foglalkoztak a középkori szellemtörténet és a skolasztika kialakulásának kutatásával. E nagy vállalkozást megindította Heinrich *Denifle* (1844—1905) dominikánus tanár, aki a középkori főiskolák, főleg a párisi egyetem történetét tanulmányozta, a német misztikát kutatta. 1880-tól kezdve Rómában élt; Fr. *Ehrle* S. J. bíborossal együtt dolgozott. Megírta a Luther und Luthertum című művét, mely sok polémiát keltett. Franz Ehrle főleg a középkori skolasztika történetét kutatta. A Vatikáni Könyvtár igazgatója volt 1895—1914-ig; 1922-ben bíboros lett; a karitatív szervezkedést Németországban elméletileg megalapozta.

1891-ben megindult a Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters című vállalat Clemes Baeumker († 1924), volt müncheni egyet. tanár, Hertling, Grabmann és Baumgartner közreműködésével. A sorozatnak 20-nál több kötete van.

M. de *Wulf* louvaini tanár megírta a skolasztika történetét. A quaracchii ferencrendiek kiadták a Bibliotheca franciscana scolastica medii aevi gyűjteményes forrásmunkát. Mandonnet fribourgi domonkosrendi egyetemi professzor Brabanti Sigerről írt kiváló munkát szellemtörténeti megvilágítással.

M. *Grabmann* müncheni egyet. tanár nagy monográfiát írt a skolasztikus módszerről. A középkori Aristoteles-studium módszereiről szóló műve 1939-ben jelent meg. Számos művei közül megemlítjük a Mittelalterliches Geistesleben és a Die Kulturwerte der deutschen Mystik címűeket. Aquinoi sz. Tamásról tárgyaló könyve 5-ik kiadásban 1925-ben jelent meg.

A patrisztikus-kor és a középkori bölcselet történetét M. *Baumgartner* a boroszlói egyetem bölcselettörténész tanára írta

meg; megjelent e mű az Überweg-féle bölcselettörténetben. (II. kötet.) E nagy mű tizedik kiadása 1915-ben jelent meg.

Étienne *Gilson* szent Ágoston, Tamás és Bonaventura eszméit kommentálja.

O. *Wilmann* a Geschichte des Idealismus című nagy művében a középkori skolasztikát is behatóan ismerteti.

A patrisztika kutatását főleg a belga és francia bencések művelik; de a protestáns tudósok (pl. Harnack, † 1930)[1] is jelentékenyen segítették a patrisztika szellemtörténeti feltárását.

* * *

A skolasztika a középkori érvényesülésétől napjainkig csaknem mindenkor szerepelt a kat. hittudományi főiskolákon. A világi főiskolákon az újkorban a skolasztikus bölcselet háttérbe jutott azért is, mert tartózkodó volt az újabb természettudomány és bölcseleti eszmék iránt. Az újskolasztikus mozgalom a klasszikus skolasztikus bölcselők alapelvei szerint igyekszik megoldani a modern filozófiai kérdéseket.

Descartes, Leibnitz rendszerének és egyéb új eszméknek a skolasztikus elvekkel való összeegyeztetésén kiváló elméjű bölcselők fáradoztak, így az oratoriánusból világi pappá lett Johannes *Duhamel* († 1706), a jézustársasági Honoratus *Fabri* († 1688) és Roger *Boskovich* († 1787) a dinamikus atomizmus híve, aki több tudományos akadémia tagja volt. A német jezsuita Sigismund Storchenau († 1797) Die Philosophie der Religion című nagy művében bírálta az újabb bölcseleti rendszereket.

A XVIII. század végén a skolasztika kiszorult az iskolákból, egyháziak is sokan mellőzték; a gallikánizmus, janzenizmus, a felvilágosultság, az abszolutista államhatalom is üldözte, sőt a Rautenstrauch-féle tanulmányi rend 1774-ben a teológiai főiskolákon megtiltotta a skolasztikus bölcselet tanítását. A skolasztika alapigazságai túlélték az üldözéseket; az újraéledést hamarosan újravirágzás követte.

A skolasztika felújításában nagy érdemet szerzett Jacobo *Balmes* világi pap, publicistabölcselő (1810—1848). A modern

[1] Adolf von Harnack prot. berlini egyet. tanár, hittudós: vezére volt a racionalista-liberális protestáns hittudománynak. Kiválóan ismerte az őskeresztény irodalmat; elfogulatlan kutatással sok ortodox prot. előítéletet megdöntött; — kutatásainak értékes eredményeit a katolikus hittudomány is elismeri és felhasználja. Racionalizmusával — sajnos — a kereszténységből a természetfeletti elemet kidisputálta.

eszméket mély kritikával értékelte, egyetemes szemlélettel látott; nemcsak a tévedéseket hánytorgatta, hanem megbecsülte az igaz gondolatot, bárkitől származott. Kiemelte az értelmi ösztönt és a különböző ismeretforrásaink összhangját.

Zefirino *Gonzales* (1831—95) domonkosrendi bíboros szent Tamás bölcseletét ismertette és az új problémákat tomista szellemben tárgyalta. A skolasztikus renaissance kiváló gondolkodói voltak még: Mattheo *Liberatore* († 1892), Caietano *Sanseverino* († 1865) mindketten főleg ismeretelmélettel foglalkoztak. Salvatore *Tongiorgi* († 1865) a természetbölcseletben a kémiai atonizmust vallotta. Domenico *Palmieri* († 1909) a dinamizmus híve volt. Giovanni *Cornoldi* († 1892) a természettudomány újabb ismereteit igyekezett skolasztikus alapon bölcseletileg feldolgozni. Thomaso *Zigliara* († 1893) domonkosrendi bíboros tomista filozófus tankönyvei sok főiskolán használatban voltak.

Franciaországban a skolasztika kiváló művelői voltak; Alphonse *Gratry* († 1872) oratoriánus, a sz. Ágoston-i eszmék híve; — tomista volt Amable *Jourdain* († 1886) bölcselettörténetíró, rámutatott Leibniz eszméi- és sz. Tamás gondolatai közt levő sok megegyezésre. Jacques Paul *Migne* abbé († 1875) kiadta a patrisztikus- és középkori forrásmunkákat 379 kötetben.

A német skolasztikusok közül kiválók: Jacob *Clemens* († 1862) münsteri tanár, Karl *Werner* († 1888) szent Tamás rendszerét ismertette nagy monografiában. Albert *Stöckl* († 1895) bölcselettörténetet is írt. F. G. *Hagemann* a skolasztikus lélektant fejlesztette. A jezsuita Joseph *Kleutgen* († 1883) hitvédelmi irányban írt bölcseleti műveket.

Angliában a konvertita John Henry *Newmann* († 1890) bíboros ágostoni szellemben hitvédelmi műveket írt.

A modern katolikus bölcselet vezére Desiré *Mercier* (1851—1926) a louvaini egyetem skolasztikus tanszékén professzor, aki a bölcseletben nem csak a hitvédelmi eszözt, hanem az emberi tudás legfőbb eszményét is becsülte. Az újskolasztikus mozgalom központja lett a Mercier által megalapított Institut Superieur de Philosophie. A modern bölcselők eszméit igyekezett a skolasztika elveivel összeegyeztetni. Kiváló ismeretkritikájában a metafizika alapjait elemzi; kiemeli, hogy a metafizika főtárgya az érzékelhető valók lényege. Értékelte a tapasztalást; a pszichofizikai kutatásokat sürgette; intézetében pszichológiai

és biológiai laboratóriumot állított. Bölcseletét leírta a Cours de Philosophie című nagy művében, mely több nyelvre lefordítva, sok kiadásban megjelent. A lélektani művei is világhírűek; módszere eredeti, modern mégis skolasztikus. Mercier 1906-ban malinesi érsek és bíboros lett. A világháború után a magyar gyermekek belgiumi nyaraltatása akciónak élén szerepelt. A világháború alatt a megszálló német katonai kormánnyal szemben bátran védte hazáját. Eszméit és tudományos módszerét Intézetének kiváló tanárai tovább terjesztik; jelesek e munkában: a filozófiatörténész *Wulf*, a természetbölcselő *Nys*, a fiziológus *Thierry*, a kisérleti lélektan művelője *Michotte*.

Az angol újskolasztikusok főleg a hegeli- és a pozitivista tanok ellen érveltek. A jezsuita Thomas *Harper* megírta a skolasztikus metafizika c. nagy művét (1884). A természetbölcselő George *Mivart* a darwinizmustól tért az újskolasztikus elvekhez.

A francia-belga neotomisták közt kiválók: Jules *Gardair* († 1911), a domonkosrendi *Sertillanges*, kinek szent Tamást tárgyaló jeles könyve (1912) a tomizmus rendszerét modern szempontból ismerteti. Reginald *Garrigou-Lagrange* a közmegegyezés elvét fejtegette. Jacques *Maritain* a skolasztika igazságait népszerűsítette.

Az olasz újskolasztikusok közt vezetők: Agostino *Gemelli* (sz. 1878) szabadgondolkodó orvos biológusból lett ferencrendi pap, a milanói katolikus egyetem rektora és a XI. Pius által alapított Akadémia elnöke. Főleg lélektani és életbölcseleti művei értékei az újskolasztikus irodalomnak; a lelki betegségekről, a skrupulozításról is könyvet írt. Szerkeszti a Vita e Pensiero című folyóiratot. A *Franciskanizmus* című műve magyarul is megjelent, 1933-ban P. Takács fordításában.

Németországban újabban sok jeles művelője van a neoskolasztikus bölcselkedésnek. Georg von *Hertling* gróf (1843–1919) egyetemi tanár, majd bajor miniszterelnök és birodalmi kancellár, jog és állambölcseleti műveiben a természetjogot védi, hangsúlyozza, hogy a jog nem függetleníthető az erkölcstől; az erkölcsi rendet az állami törvényhozás is köteles tisztelni. Eszmetörténeti monográfiái is értékesek. Szociológiával és természetbölcselettel is foglalkozott.

Otto *Willmann* (1839–1920) prágai főiskolai tanár megírta az idealizmus történetét, elítélte a kantianizmust. A szociálpeda-

gógiát is művelte. — Constantin *Gutberlet* (1837—1928) a bölcseletet Suarez nyomán művelte; apologetikus természetbölcseleti munkái nagyon elterjedtek. Megalapította a Philosophisches Jahrbuch című skolasztikus folyóiratot. Fuldai theol. tanár és kanonok volt; írt az erkölcs és vallás viszonyáról, a spiritizmusról, a lélekről is.

A Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie című (később Divus Thomas címen) tomista folyóiratot Ernst *Commer* († 1928) alapította.

Mercier mellett az újskolasztika legkiválóbb tudósa és munkása Joseph *Geyser* (sz. 1869) freiburgi, majd müncheni egyet. tanár. Főleg az ismeretelmélet, a logika, a lélektan és a metafizika modern problémáit fejtegette kritikai éleslátással és bölcseleti szintézissel. Kiváló újabb művei: Religionsphilosophie der Gegenwart (1923), Auf dem Kampffelde der Logik (1926), Erkenntnistheorie (1922), Eidologie (1921), Lehrbuch der allgemeinen Psychologie (1920), Das princip vom zureichenden Grunde (1929). Neue und alte Wege der Natur. — Geyser realisztikus irányú fenomenológia híve; szerinte a bölcselet szerepe a lényeget meghatározó jelentés megállapítása, vagyis a forma-vizsgálás, melyet részletesen ismertetett: Eidologie, oder Philosophie als Formerkenntnis (1921) c. művében.

Jeles újskolasztikusok még: a jezsuita Erich *Przywara* és az olasz származású Romano *Guardini*, Tillmann *Pesh* S. J., *Fröbes*, *Gredt* O. S. B., *Klimke* S. J., *Isenkrahe*, *Jansen*, *Noel*, *Willems*, *Switalski*, *Hessen*, *Schwertschlager*, *André*, *Straubinger*.

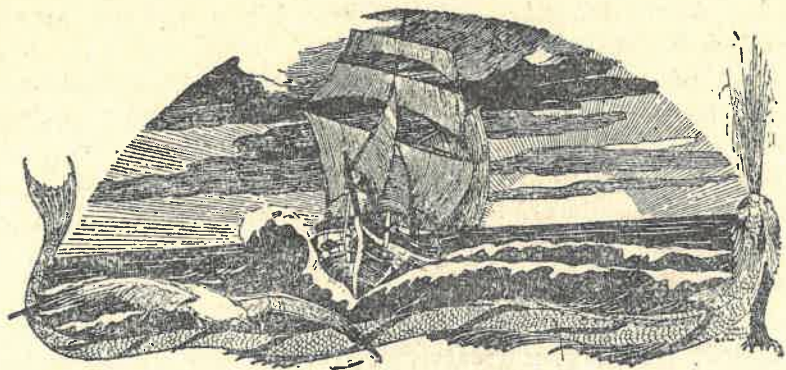
A belga jezsuita Joseph *Maréchal* ismeretelmélettel foglalkozik és sajátos a priori objectív metafizikát akar felállítani.

Az etika művelői közül kiválók: Viktor *Cathrein* († 1925), Joseph *Mausbach* († 1931), *Wittmann*, *Gillet*, *Costa Rosetti*, *Ude*, *Janssens*.

Jog- és társadalombölcselők: *Biederlack*, *Linhardt*, *Schilling*, *Schwer*, *Macksey*, *Drinck*.

Történetbölcselők: *Sawicki*, *Endres*, *Ruville*, *Dyroff*.

Az újskolasztikus bölcselet és hittudomány fellendülése meggyőzően rácáfol a *Walter Nigg* által felhánytorgatott ama liberális állításra, hogy a 19-ik század második felében tudományos körökben általános volt az a vélemény, hogy *buta embernek kell lennie annak, aki teológiát tanul!!* (W. Nigg: Geschichte des religiösen liberalismus. 1937—245.)

A bölcselet hazánkban.

NEMZETI művelődésünkben a bölcselet művelése, a nyugati kultúrához viszonyítva, az újabb időkig sokszor elhanyagolt állapotban volt. Hazánk történeti körülményei nem kedveztek a bölcselet művelésének; gyakorlatibb tudományra volt szükség. Sokan vallották patópálos szűklátással, hogy a *bölcselet az elme fényűzése*, nagy államok is megvoltak nélküle; nincs reá szükség a sok harc kis országában. Kurtanemes mentalitás kitermelte a mondást: „egy rőf kalbász többet ér, mint két árkus filozófia".

A magyar bölcselet történetének első oknyomozó kutatója: *Erdélyi* János 1885-ben kiadta „A bölcsészet Magyarországon" című könyvét, melyben leírta a magyar bölcselet történetét a XVII-ik század végéig. Még sok kutatásra van szükség, míg a magyar tudománytörténelem a hazai filozófiáról tisztább képet szerez.

Erdélyi szerint: „István, a magyarok első királya, a magyarok első bölcsésze. — A magyar tudományosság irodalmi zsöngéje S. Stephani regis de morum institutione ad Emericum ducem Liber".

Hazánkban is a kolostori, káptalani és püspöki iskolák művelték a tudományokat; külföldről szerezték be a tankönyveket. Híres volt a Sz. Gellért által alapított csanádi iskola, melyet külföldiek is látogattak. Legősibb filozófiai emlékünk a „Deliberatio *Gerardi* Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum ad Insingrinum liberalem. (Insingrin püspök a szabad művészetek tanítója volt.) E műben Gellért újplatonikus eszméket

vall, a hitet a tudomány fölé értékeli, bár a szabad tudományoknak is Isten a forrása.[1]

A tudományt kereső papok és világiak a középkorban a párisi, bolognai, páduai, bécsi, krakkói egyetemeken tanultak. Itthon a pécsi egyetem a bolognai mintájára létesült; filozófiai fakultásán tanították Aristoteles műveit, nagy sz. Albert és sz. Tamás magyarázataival; tanították még Petrus Hispanus logikáját, — Euklides, Bradwardine matematikai és természettudományos műveit.

Hazánkban a skolasztikát a domonkosrendiek és ferencesek művelték. Boëthius ex Transylvania dominikánus a XIV. sz.-ban Aristoteles lélektanát magyarázta és a De aeternitate mundi művet írta.

Mátyás király támogatásával alakult 1480-ban Budán a dominikánusok *studium generale* főiskolája, mely magisteri fokot is adott. E főiskolát Mátyás király egyetemmé kívánta fejleszteni, de halála megakadályozta. E főiskolán volt rektor-tanár *Petrus Nigri* kíváló skolasztikus, aki a „Clipeus Thomistarum" című főművét (1481) Mátyás királynak ajánlotta. Ugyanott tanított Nicolaus de Mirabilibus magyar tartományfőnök, Ulászló király udvari papja.

A franciskánus skolasztikusok sz. Bonaventura és Duns Scotus tanait terjesztették hazánkban. Legkiválóbb volt közülük *Temesvári Pelbárt* (1435—1504.), a krakkói egyetemen tanult, a rend budai főiskoláján tanított. Főműve: Aureum Sacrae Theologiae Rosarium. A pogányos szellemű humanizmusnak kemény ellenfele volt, Mátyás király túlzása ellen is mert nyilatkozni. — Középkori latin irodalmunk fő alakja volt.

Werbőczy István híres *Opus Tripartitum*-a (1517) a jogbölcseletben sz. Ágoston és sz. Tamás tekintélyére hivatkozik: állítja, hogy minden jog forrása a természetjog s végelemzésben az isteni törvény.

A reneszánsz bölcseletét nálunk az akkor Olaszországban tanult magyarok terjesztették. *Janus Pannonius* Csezmicei († 1472)

[1] Erdélyi a *bölcs* szó eredetéről írja: „Bölcs szavunkat hihetőleg a Bulcsu névben reggeté az előkor, mint a hasonlagok mutatják; de a rokon nyelvek közül feltaláljuk a törökben, hol *bil*-mek az, ami magyarban *tudni*, a honnan *bil*-s, *bil*-cs, aztán *böl*-cs, az *i* és *ő* hang játékával úgy nyerte alakját, mint a halotti beszéd *is*-e ma *ös*, az életben ismer, ösmer, sitét, sötét egyenlő jelentésűek". (A bölcsészet Magyarországon. 1885—6.)

humanista és költő, pécsi püspök[1] Florencben tanult, barátja volt Marsilius Ficinusnak, aki két művét Mátyás királynak ajánlotta. A magyar humanisták vezetője az olasz Valori Fülöp volt. A budai akadémia megalapítását Mátyás király halála megakadályozta.

A humanisták egyike volt *Dudith* András († 1589) pécsi püspök, aki megnősült és protestánssá lett. Világlátott ember volt. Latinra fordította Dionysios Areopagitát és Themistios rétornak a vallásszabadságról szóló beszédét.

A protestánsoknak a skolasztika iránti ellenszenvét, filozofálásuk módját az antiskolasztikus Erdélyi János így írta le: „Ha a protestantizmussal valami szembetűnő filozófiai haladást mernénk összekötni: ez inkább igyekezetre, törekvésre esnék, mint az eredményre. Mondhatni, hogy protestáns tudósaink iskolaibbá tették az iskolai bölcsészetet; példát rá az egy *Alstedius* maga készen szolgáltatván (ref. theolog és gyulafehérvári bölcselettanár volt, † 1638). Emberies örömmel mondhatni bár, hogy az új vallás bizonyos vezeklésektől szabadítá meg a reá hallgató elméket; tudósai nem jártak ugyan szőrmezben, nem öveztek derekuk- és tomporaikra köczölét (cilicium); de a hosszan kinyúlt középkor bajait, kényelmetlenségeit el nem kerülhették; az ő ciliciumok a scholastica philosophia volt. Protestáns tudósaink aligha nem ez időben szokták meg, vagy örökölték az előadási homályt, a mélység, alaposság ürügye alatt a nehézkességet; s meglehet, hogy utóbb is, midőn nemzeti nyelvre kerül a bölcsészet, meg fog még rajtok érezni az idő doha." (A bölcsészet Magyarországon. 1885 – 78.)[2]

A mohácsi vész után a reformeszméket az utrechti, witten-

[1] Az elfogult megítélésre újabb példa Mészöly Gedeon szegedi egyetemi tanár, aki 1940-ben „Kölcsey Hymnusza" című, a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott irodalomtörténeti értekezésében ezt írta; „Sem az apácáknak író, világmegvető szerzetesek, sem pedig a szertartáskönyveket szerkesztő plébánosok irodalma nem a földi haza „jókedvéért bőségéért" esedező irodalom volt. A protestáns kor előtti katolikus magyar főpapság pedig, mely a világi nagyurakkal együtt híven tékozlá életét" Mohácsnál, magyar irodalmi művet csak egyetlen egy hagyott hátra, egy ötsorosat, egy lótályogról hasznos pogány ráolvasást." (21. 1) — Mészöly professzor úr furcsa irodalomtörténeti ismerettel rendelkezik. Tény az, hogy Attilla életrajzát Calanus (Kalán) pécsi püspök († 1218) írta meg latin és görög kútfők nyomán.

[2] A disputálókat Erdélyi így jellemzi: „Annál többen voltak a skolasztika hivei mind a katholikus, mind a protestáns részről egyaránt, kik esküdtek a tekintély szavára, s anathemát kiáltottak, Aristoteles engedelmével, egymás fejére. Szerették Aristotelest, nem szerették egymást." (I. m. 150).

bergi, leideni egyetemen tanuló protestáns ifjak hozták Magyarországra. Laskai Csákás Péter műve Wittenbergben jelent meg, Cusanus eszméit hirdeti: az ember a kis világ, nagyobb a világegyetem, Isten a legnagyobb.

A filozófiát magyar nyelven elsőnek *Apáczai Cseri János* művelte († 1659). Utrechtben tanult, Kolozsváron tanított, főleg Descartes eszméit hirdette és a magyar közoktatást igyekezett reformálni. A *Magyar Logikátska* c. műve 1654-ben, a Magyar Encyclopedia pedig 1655-ben jelent meg. Ramus és Descartes nyomán írt.

Ez időtájban és a következő században is a bölcseletet a katolikus és protestáns főiskolák tanárai művelték, főleg az aristotelizmust.

Bacon filozófiáját hazánkban elsőnek *Bayer* János eperjesi rektor ismertette, az indukciót sürgette. — Kiváló prot. filozófus volt *Fogarasi Papp József* († 1784) marosvásárhelyi tanár.

* * *

Kiemelve emlékezünk meg a magyar alapítású *Pálos-rend* tudományos működéséről.

A rendalapító Özsébnek barátja volt aquinoi sz. Tamás, a pálosrend első protektora, aki a rend jóváhagyása érdekében a Szentszéknél közbenjárt. Már kegyeletből is indokolt, hogy az 1717-ben a Máriavölgy-i nagy konventben tartott tartományi gyűlés megparancsolta, hogy minden pálosrendi teológiai és filozófiai tanár — a tanszék elvesztése terhe mellett — köteles sz. Tamás szellemében tanítani.

A pálosok alapításuk első századában tudományokkal alig foglalkoztak; a XVI-ik századtól azonban fellendült a tudományszeretet, a tanárokat a rend megkülönböztetett tiszteletben részesítette, helyük közvetlen az elöljárók után volt, csak a theológiai doktorok előzték meg őket. Egy időben a kevélység is felüthette fejét, mert Zaicz János rendfőnök (1611—1628) az alázatosságra intve: a tudós rendtagoknak megtiltotta a doktori cím használatát.

A pálosok megszívlelték sz. Tamás mélyértelmű mondását: „Sicut enim maius est illuminare, quam lucere solum, ita maius est contemplata aliis tradere, quam solum contemplari." (Sum. Th. II. q. 188. a. 6). Kisbán Emil írja a Pálosrend története c. művében: „igen sok felszentelt papjuk volt, akik a világi papsággal szemben studium generaleikon rendszerint a bacca-

laureusi, vagy magiszteri fokozatot is elnyerve: jóval komolyabb képzettségre tettek szert s ezzel lelki alkatuknál fogva is alkalmasabbakká váltak a tisztán kontemplatív életbe merült szerzetesrendekkel szemben a szónoki és a gyóntatói tiszt betöltésére." (1940.—170).

A Szentszék 1671-ben engedélyezte a *Studium generale*-kat a pálosok számára, egyuttal jogot adott a Rendfőnöknek arra, hogy a tudós rendtagokat doktorokká avathassa.

A pálosok első házi teológiai intézete 1673-ban Nagyszombatban nyílt meg, a rend legtudósabb tagjai voltak a tanárok. A filozófiai tanfolyam kétéves, a teológiai három éves volt. A legkiválóbban vizsgázottakat a Rendfőnök a nagykáptalanon, vagy a tartományi gyűlésen avatta doktorokká. A máriavölgyi filozófiai studium generale az idők viszontagságaiban többször átköltözködött más helységekben levő zárdákba. II. József császár egyházellenes rendeletei folytán 1783-ban megszünt a nagyszombati, máriavölgyi, pesti és pápai bölcseleti iskola, 1784-ben a pécsi teológiai intézet.

A pálosok kiváló filozófusa volt Barkóczi Rosty Miklós, aki Rómában tanult, itthon a bölcselet és a teológia tanára volt, megírta két kötetben az Institutiones philosophicae c. művet (Pestini. 1768). A bölcseleti irodalom művelői voltak: Tomsics Vitus, Poór Imre, Gindl Gáspár, Hőgyész Lajos, Patsay István pálosrendiek.

A pálosok pesti könyvtárában több mint hatezer kötet volt, azon időben modern volt e nagyértékű könyvtár. A máriavölgyi rendház 1145 kötete közül 662 filozófiai könyv volt. Bánfalván 1409 kötetes könyvtár volt; Márianosztrán 909 kötet; Székesfehérvárott 1610 kötet, Sátoraljaújhelyen 2000 kötet, Pápán 1500 könyv, Sasváron 993 mű, Késmárkon 1000 kötet.

* * *

Katolikus részről a filozófia erőteljes művelése a nagyszombati egyetem (1635) és a zágrábi meg a kassai főiskolák alapításával indult meg; a bölcselet művelői és tanítói főleg jézustársasági tanárok voltak.

A skolasztikus bölcselet erőteljes művelője volt *Pázmány Péter* (1570—1637), aki jezsuita korában, gráci rendi tanárkodása idején nagy filozófiai műveket írt (új kiadásuk 1894—97); nagy műveltség, önálló kritika jellemzik. Aristotelest magyarázta szívesen,

de sz. Tamást, Scotust, Suarezt is nagyrabecsülte.[1] Megalapította a nagyszombati egyetemet.

A katolikus páptanárok jól ismerték az ellentábor nagy gondolkodóinak rendszereit, ezért Descartes, Malebranche, Spinoza, Leibniz, Locke bölcseletét bírálták.

A ferencrendi *Sartori* Bernát († 1801) megírta a „Magyar nyelven philosophia" c. művet (1772). A piarista *Benyák* Bernát († 1829) „Egész logikából és oktató fizikából válogatott cikkelyek" c. könyve 1777-ben jelent meg.

Az 1777-ben kiadott *Ratio educationis* című állami tanterv már a felvilágosultság szellemében készült. A pesti egyetemen és a katolikus főiskolákon Leibniz-nak a Wolff által átdolgozott külföldi tankönyvei mintájára készült Eberhardt-féle Etikát tanították; e könyvet Makó Pál fordította latinra.

A francia és angol felvilágosultság híve és terjesztője volt *Bessenyei* György († 1811), aki a bécsi udvarnál tartózkodott mint testőrtiszt. Az új irányú magyar irodalom úttörője volt, de nem volt filozófus.

A helytartótanács 1795-ben megtiltotta ugyan Kant rendszerének tanítását, mégis — sok vita után — terjedt a kantianizmus hazánkban is, főleg *Köteles* Sámuel († 1831) tanár buzgalma és Wilhelm *Krug* († 1842) transzcendentális szintetizmus-nak nevezett rendszere révén.

Az első magyar filozófiatörténetet *Ruszek* József († 1851) veszprémi tanár írta. A pesti egyetemen a bölcseletet *Imre* János († 1832) tanította először magyar nyelven. — Az Akadémia 1834-ben adta ki a Filozófiai Műszótárt.

Hetényi János († 1853) ref. lelkész a bölcseleti *egyezményes*-rendszer megalapítója hirdette, hogy a vilag lényege a harmónia, az egyezmény. A filozófia az észt az igaz, jó és a szép meg-

[1] Pázmány bölcselő egyéniségéről Gerencsér István piarista „*A filozófus Pázmány*" című könyvében így nyilatkozik: „külső dolgozási módjában természetesen a skolasztika szellemében jár el, így kell tennie és nem is igen tehetett másképen. De tanokkal és emberekkel szemben való belső állásfoglalásában, ennek az állásfoglalásnak sajátos módjában a jezsuita skolasztika jellegén túl fel kell fedeznünk egy *sajátosan egyéni vonást:* később különösen érvenyesített önállóságának és játékosan kritikus, kontroverziára hajlamos természetének, szellemének a nyomait. Tehát bármennyire is a közösségi szellem hatása alatt állnak Pázmány filozófiai művei, nem lehet mondani, hogy ezek a művek módszeri szempontból lélektelen kompillációk lennének. Nem, Pázmány minden felvett problémát a közösségi szellem erejéből is táplálkozva, tehát „tag" voltát meg nem tagadva, de mégis sajátos és egyéni elgondolást eláruló módon old meg." (1937—113.)

valósítására képesíti és ezzel az életet széppé teszi. Csak a *nemzeti* irányú bölcselet életképes. Hasonló tanokat hirdetett *Szontagh* Gusztáv († 1858), aki társadalmi bölcselettel is foglalkozott.

Hazánkban a hegelizmus (nálunk „berlinizmus") művelői közül kiváltak: *Erdélyi* János († 1868) sárospataki tanár, a bölcselettörténet írója; *Kerkápoly* Károly († 1891), aki a világtörténelmet Hegel módjára „észtanilag" kezdte megírni. A hegeliánusok ellen küzdött *Vécsey* József († 1855) debreceni tanár és a már említett Szontagh Gusztáv.

A piarista *Horváth* Cirill († 1884) a pesti egyetem filozófia tanára önállótlan új rendszert alkotott „konkretizmus" (összerűség) címen; különböző idegen eszméket használt fel új rendszeréhez; — maga is érezte, hogy szándéka nem jól sikerült. Éleselméjű, nagyműveltségű tanár volt. Sokat írt. Filozófiai művei: Isten és a világ közti viszony, — A philosophia eszméje, — Pantheizmus, — A philosophálás akadályai — stb. Kár, hogy az akkori szokásnak hódolva: mindenképen új rendszert alkotott.

Brassai Sámuel († 1897) kolozsvári egyetemi tanár az anyagelviség ellen küzdött. Rendkívül sokoldalú tudását átfogóan rendezte. Akadémiai értekezésében (1896) bölcselő meggyőződését „Az igazi positív philosophia" címen adta elő. Comte-tal szemben az igazi pozitivizmust vallja, mert nemcsak az empiriát, hanem a lelki jelenségeket is bizonyosnak tartja. Jeles műve a Logika (1858) és A módszerről című (1867) értekezése. Foglalkozott a helyes magyarság nyelvtani kérdésével is.

A német anyagelviséget *Mentovich* Ferenc († 1871) terjesztette.

Pozitivisták voltak: *Pikler* Gyula, *Pekár* Károly, *Jászi* Oszkár és *Pauer* Imre († 1930), aki Wundt-féle logikát és lélektant tanított a budapesti egyetemen. Ennek az iránynak radikálisabb képviselője volt *Posch* Jenő († 1923), az „ateista realizmus" hirdetője.

A pozitivizmust háttérbe szorította hazánkban a mult század nyolcvanas éveiben előtörő újkantianizmus. Nevesebb művelői voltak: *Medveczky* Frigyes († 1914) és *Alexander* Bernát († 1927) budapesti egyetemi tanárok.

Az első magyar önálló bölcseleti rendszert *Böhm* Károly (1846—1911) alkotta, aki saját véleménye szerint: „Kantot minden ponton megtoldotta." Böhm Pozsonyban evangelikus teológiát tanult, majd német egyetemeken bővítette bölcseleti ismereteit; 1896-tól a kolozsvári egyetem tanára volt. Hegel tanulmányozása

után Comte pozitivizmusát igyekezett Kant kriticizmusával kiegészíteni; végül Fichte szubjektív idealizmusát vallotta. Főműve: Az ember és világa, 5 kötetben (1883–1928). Rendszerének legeredetibb és leghatásosabb része értékelmélete, mellyel megelőzte az idealista német értékelméleteket. Az értékelés a tárgynak valami mértékhez való viszonyítása. A mérték a lélek fejlődésével együtt változik. A fejlődés-skála: hedonizmus, utilizmus, idealizmus. „Nemes csak az intelligencia!" Az értékjelzők: az igaz, szép és a jó. Van logikai (értelmi)-, etikai (akarati és szociális)-, esztetikai (érzéki) érték.

Halasy Nagy József tanár szerint: „az öntudat teremtő szabadsága Böhm személyes valójának és filozófiájának alfája és omegája. — A lélek, külvilág és Isten egyaránt az öntudat által világosodnak meg."[1] Böhm főleg a protestáns teológusokra volt nagy hatással. Böhm, Baráth Ferenccel 1882-ben megindította a Magyar Philosophiai szemle című folyóiratot.

Böhm eszméit hirdették: Tankó Béla debreceni egyetemi tanár, Bartók György szegedi egyet. tanár, Ravasz László főleg az esztétika terén, Makkai Sándor a vallásbölcseletben.

Pauler Ákos

A legnagyobb magyar filozófus *Pauler Ákos*, az objektív idealizmus rendszerének megalkotója. 1876-ban született, Budapesten és Lipcsében tanult. A pozsonyi, majd a kolozsvári egyetemen volt tanár, 1915-től haláláig (1933) a budapesti egyetemen tanított. Kezdetben a pozitivizmus és a transcendentális idealizmus összeegyeztetésén dolgozott.

Tanította, hogy a valóságtudományok módszere az indukció; a számok törvényei a valóságra is érvényesek; a matematika módszere a dedukció, tételeit szintetikusan egymásból vezeti le. A redukció pedig az adottságokból, a következményekből az előzményekre visszakövetkeztet, keresi az érvényesség rációját, logikai alapját.

Pauler bölcselete a *logika* alapjára épült. Redukcióval kihámozott logikai alapelvek, metafizikai aximák: az azonosság elve,

[1] Halasy Nagy J. „A gondolat hősei," (1937—469.) Ugyanitt írja Böhm hatásáról: „A filozófus a szellem papjává magasztosult és tanításának zordon fensége nem tévesztette el hatását azokra a protestáns teológusokra, akik Böhm lábainál ülve hallgatták fejtegetéseit. Szemükben a mester prófétává nemesült: a szellemi élet igazságának és méltóságának prófétájává. Nem véletlen az, hogy Böhm tanítása elevenen épen ezekben a kálvinista főkben: Bartók Györgyben, Ravasz Lászlóban, Tankó Bélában él tovább." (477. l.)

az összefüggés (viszony)- és az osztályozás elv. Emez alapelvek viszonyából következik a korrelativitás tétele, vagyis, hogy a relativum abszolutum nélkül lehetetlen. Pauler szerint: „filozófálni annyi, mint az adott relativumhoz a megfelelő abszolutumot keresni." Megismerni annyi, mint igazságokat tudatosítani.

Ideológiájában Pauler a lényeg-ismeréséről tanítja: „A lényeg mint olyan örökké ismeretlen előttünk, a lényeget csak lényegi jegyeiben ismerjük meg s így definiciónk is erre irányulhat csak." A lényegből csak attributumait, változatlan határozmányait ismerjük; a tulajdonság azonban nem a lényeg. Pauler szerint a lét teljes definiciója lehetetlen, A definiciót új szempontból nézi: „mint az Abszolutum megismerésére való törekvésnek egy eszközét. — Az abszolutum abszolute definiálhatatlan." (Pauler: Tanulmányok az ideológia köréből. 1938—110 stb.)

A *Metafizika* c. művében (1938) Pauler behatóan foglalkozik az Abszolutummal. Állítja, hogy „Az istenbizonyítás nem egyéb, mint végiggondolt tapasztalás, azaz az Abszolutum létét közvetett empirikus bizonyítás révén ismerjük fel." „Az Abszolutum a test-lélek dualizmusán túl fekvő harmadik fajta léttartalommal bír, melyet legtalálóbban szellemnek nevezhetünk." — „Sem a tapasztalás (indukció), sem a matematika (dedukció) nem nyujthatnak teljes bizonyosságot, hanem csak az Abszolutum egyes aszpektusainak megragadása, amire a redukció vezet bennünket." — „Minden természettudományi megállapitás csak hipotetikus érvényű lehet... Érzéki megismerésünk korlátozottságát s így a természet kimeríthetetlenségét részünkről három tényező határozza meg, u. m. 1. térbeli helyzetünk, 2. időbeli korlátoltságunk, 3. biológiai determináltságunk. — Annyit ismerünk a természetből, amennyit egy ember ismer az idegen városból, melybe éjjel érkezik, s amelyből csak annyit lát, amennyit kis kézilámpája abból bevilágit. Sőt az arány valószínűleg még sokkal rosszabb."

Csak három alapérték lehet: az igaz, szép és jó, mert csak három legegyetemesebb vonása van minden dolognak. Annál értékesebb valami, mentől közvetlenebbűl szolgálja az igazságot, a jóságot és a szépséget. Az értékes emberi életnek is e három alapértéket kell szolgálnia. Pauler szerint: „legértékesebb emberi érzület és cselekvés az, amely minél közvetlenebbűl szolgálja a bölcs (erényes, harmonikus) élet megvalósúlását e földön." A leg-

értékesebb életforma a legfőbb értékkel Istennel foglalkozik; ez a pap, a teológus és a filozófus élethivatása; — utána következik a tudós, aki az igazat-, a nevelő aki a jót-, a művész, aki a szépet szolgálja. „A jó ember öntudatlanul is Istennek él." A művészet az Abszolutum megfogása a szubjektív élmény által; a szépségben is megsejtjük Istent. Az Abszolutum a természetben is működik, mint örök teremtő és világrendező.

Pauler Ákos mélységes bölcseletével csodálatosan fenséges világszemléletet alakított magának. Szkladányi Mária megírta a Pauler Ákos életművészete című könyvet (1938), melyben olvashatjuk Pauler e nyilatkozatait: „A katolikus vallás misztikus lélekformálása és szellemi bűvköre abban rejlik, hogy a test energiái megfékezetten belesugárzanak a hitélet szentségébe. Soha más vallás a finomodott s mégis szenvedélyessé fokozható hitnek és érzésnek ezt a maximumát nem érheti el." (9. l.) — „Ma is az egyetlen biztos szociális reform az, amelyet az Egyház nyujt a világnak. Mert klasszikus okulásokon és utólérhetetlen erkölcsi motivumokon van megszerkesztve." (94. l.) „Lelkünk egy hétköznapinak hitt imában néha mélyebb régiókat fut be, mint a tudomány leghatalmasabb ormán. — Kezdem belátni, hogy mily csekély minden emberi erőlködés, ha a lélek misztikus áldozatkészsége nem tornyosodik föl. A legnagyobbat a katakombák vértanúi, Néró áldozatai hozták meg a világnak." — „Jól tudom hogy minden tudományom hiábavaló volna, ha abban nem segítene az örökkévalóságban való hitem." (206. l.)

Halasy Nagy J. említi: „e nagy magyar platonikus, vele való utolsó találkozásomkor arról beszélt nekem, mennyire szeretné egy nagy mű keretében megvilágítani a katolikus vallás szerepét a kultúra történetében és felépítésében." (A gondolat hősei, 490. l.) E szándéka megvalósításában 1933-ban bekövetkezett halála megakadályozta.

Pauler logikai platonizmusa mély hatással van sok tanítványára és általában művei ismerőire.

* * *

Brandenstein Béla báró (sz. 1901) a budapesti egyetemen 1929 óta a filozófia tanára, az aristotelizmus híve, de egyéni új rendszer alkotója, aki a régi értékes elveket megbecsüli és rendszerében alkalmazza. Szerinte a valók őshatározmányai: a tartalom, a forma és az alakulat; a tartalom — a dolog sajátos

egyedi mivolta — meghatározza a formát. Mechanikus vagy átmeneti okság nincs; minden ok tudatos és értelmes személyes szellem! A természetben az emberi szellemhez hasonló szellemi erők hatnak szabadon; így megvalósul a természettörvény, az anyag a természet evoluciójának célhoz érésekor átszellemesül. A lények rangsora: Isten — természeti erők, szellemek, az emberi szellem is, — az ősanyag, melyre a szellemek erői módositóan hatnak. A szellemek végcélja: Isten megközelítése.[1]

Brandenstein vallja, hogy „a potenciálisan végtelen szellemű embernek csak végtelen célja lehet és ezt megközelíteni csupán végtelen felemelkedéssel tudja, — különben eltéveszti és emberi természetéből adódó hivatását be nem töltve, pusztulásra ítéli önmagát". (Az ember a mindenségben. 1937. III. 250.)

Brandenstein főbb művei: Grundlegung der Philosophie, 3 kötet, Halle 1927. — Metaphysik des organ. Lebens (1930), — Az ember a mindenségben 3 kötet (1937), — Bölcseleti alapvetés (1935), — Művészetfilozófia II. kiad. (1939), — Etika (1938). A lét forrásai (1940). — Platon (1941).

A lélektannak és kultúrfilozófiának kiváló művelője *Kornis* Gyula (sz. 1885.) budapesti egyetemi tanár, a szellemtudományos történetbölcseletnek is úttörő mestere. Értékeli a tapasztalati lélektan eredményeit, de rámutat a természettudományos, asszociációs lélekmagyarázat elégtelenségére is. Főbb művei: Okság és törvényszerűség a pszichológiában (1911), — A lelki élet (1919), — Történetfilozófia (1924), — A magyar művelődés eszményei (1927), Az államférfi (1933), — A kultúra válsága (1934). A magyar politika hősei (1941).

Eredeti gondolkodó volt, a bölcselet különböző ágait művelte a hazánkból Németországba költözött *Palágyi* Menyhért (1859—1925) Darmstadtban mint egyetemi tanár halt meg. Művei nagy részét németül írta. Kiválóbb művei: Az ismerettan alapvetése (1904), — Naturphilosophische Vorlesungen (1907), — Theorie der Phantasie (1908), — Wahrnehmungslehre (1924), — Marx és

[1] Brandenstein szerint: a teremtett világ legfontosabb részei, „igazi hordozói a teremtett szellemi lények, a másodrangú aktív valóságok, a természeti erők. Ezek mindegyike önálló, szubsztanciális valóság és pedig tudatos erőlény, teremtett, kezdődött és változó, de szükségképen kimeríthetetlen és elmúlhatatlan aktív és szabad egyéni személyes szellem. Ezek egymásra közvetlenül nem hatnak, vagyis egymással szemben traszcendesek. (Bölcseleti alapvetés. 1935 — 305).

tanítása (1920). — Összes bölcseleti műveit halála után három kötetben, német tudósok előszavával Lipcsében adták ki.

A szellemtörténet bölcselője, sokoldalú és mély tudással termékenyen író filozófus *Halasy Nagy* József (sz. 1885) pécsi egyetemi tanár. Jeles művei: Pascal gondolatai (1912), — A filozófia története (1921. II. kiad. 1926), — A mai filozófia főirányai (1923), — Platon és Kant (1926), — Gondolkodók (1926), — Modern gondolkodás (1927), — A fejlődés eszméje (1929), — A filozófia nagy rendszerei (1930), — Antik filozófia (1934), — Aristoteles metafizikája (1935). Ember és világa (1940), — Mai politikai rendszerek (1940).

A tapasztalati lélektannak kiváló művelője *Ranschburg* Pál (sz. 1870) orvostanár, aki a tudatjelenségeket fiziológiai alapjukban kutatja. Rámutat az asszociációs lélektan elégtelenségére is; elismeri a léleknek a fizikai világ feletti uralmát. A gyógypedagógia, a pszichiátria és a tehetségvizsgálat irányító tudósa. Az elmebeli tévedéseket egységes törvényekre vezeti vissza, az általa kidolgozott gátlási tétellel. Megalapította a Gyógypedagógiai és Orvospszychológiai Laboratorium-ot. Ranschburg főbb művei: A gyermeki elme (1908), — Pszichológiai tanulmányok (1914), — Az emberi elme (1923), — Az érzéki, értelmi és erkölcsi fogyatékosságok megelőzése (1924), — Psychológia és természettudomány (1928), — Idegbetegségek gyógykezelése (1935). Megalapította a Magyar Pszichológiai Társaság-ot; folyóirata a Magyar Psychológiai Szemle. Német nyelven is írt több művet.

Pikler Gyula (sz. 1864) a budapesti egyetemen a jogbölcselet és a nemzetközi jog tanára (1919-ig) a lélektant is művelte, főleg az érzékszervek élet- és lélektanával foglalkozott. Az objektív létben való hit lélektana c. műve (1890) angolul is megjelent. Németül is több könyvet írt a lélektan köréből.

Az esztétika terén nagy hatással működött *Greguss* Ágost († 1882) budapesti egyetemi tanár, a magyar esztetika fejlődésének nagytudású iránymutatója. *Beöthy* Zsolt († 1921) egyetemi tanár irodalomtörténetíró és esztetikus, a magyar szellemi élet egyik vezére volt. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság egyik alapítója és első elnöke volt; sok írásművet alkotott. Taine elveit követte.

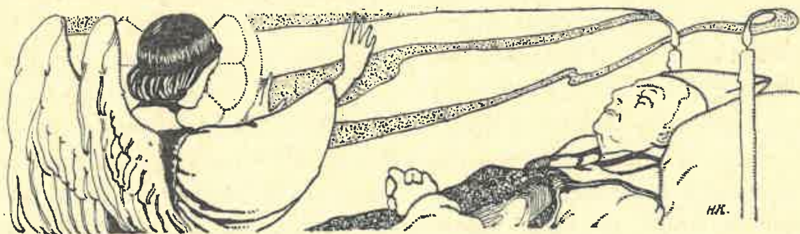
Jánosi Béla († 1921) három kötetben megírta Az aesthetika történeté-t (1901). *Mitrovics* Gyula műve: A magyar esztetikai irodalom története (1928).

A bölcselettörténet egyik szorgalmas művelője *Domanovszky* Endre († 1895) volt, aki négy kötetben megírta a bölcselet történetét. A nagyszebeni akadémián volt a filozófia tanára.

A modern pedagógia bölcseletének és a kultúrfilozófiának kiváló művelője *Weszely* Ödön pécsi egyetemi tanár. — *Fináczy* Ernő a neveléstörténet nagytudású művelője. — *Marcell* Mihály egyetemi tanár, kiváló pedagógus, főműve: A bontakozó élet. 8 kötet (1931—38).

* * *

Az újskolasztikus mozgalom legbuzgóbb hazai úttörője *Kiss* János (1857—1930) budapesti egyetemi tanár, a hittudományi kar egyik nagytudású tagja volt. Eredeti, tevékeny, szervező egyéniség. Megindította és szerkesztette a Bölcseleti Folyóirat-ot (1886) majd a Hittudományi Folyóirat-ot; utóbb átvette a Religió szerkesztését. Megalapította 1893-ban az Aquinói Szent Tamás Társaságot. A fogalmi bölcselet híve volt, az intuiciónak kevés szerepet tulajdonított. A filozófia fogalmainak helyes magyar szavakkal való kifejezését sürgette, erre sok példát is adott sikerült műfordításaival. A katolikus bölcselők nemzetközi kongresszusain előadásokat tartott vagy legalább mély gondolatokkal felszólalt. Az egyetemen rektori székfoglaló beszédében (1912) a bölcselettudomány jelentőségéről értekezett.

Az Isten bölcs művésze: *Prohászka* Ottokár (1858—1927) a római sz. Gergely egyetemen gyujtotta lángra önlelkében az újskolaszticizmus szeretetét. Ezt a lángot élesztette egész életén át; e lángból sugározta a fényt szóval és írásban. A nagy Vates lelkében a láng ki nem aludt, fénye pazarul áradt. Természetbölcselő volt, midőn megírta az Isten és a világ (1892), — a Föld és ég (1902) c. könyveit. A misztikus természetszemlélet mestere volt haláláig; utolérhetetlen művészettel tudta megírni pl. a viharban imádkozó „Ondovai vámos" esetét, vagy később azt, hogy „Mekkora mélység az üres madárfészek?"

A nagy *zseni Prohászka:* tudós, bölcs és művész volt; leginkább *bölcs művész*, misztikus teológus volt, de nem nagy filozófus. Elítélte a modern intellektualizmus túlhajtásait, de Maga is túlzott, midőn leértékelte a fogalmi ismeretet az intuició javára. Prohászka mégsem volt intuicionista bergsoni értelemben, a pragmatizmussal sem vádolható. Hívő, bízó lelkével a diadalmas világnézet aktív apostola, a győzelmes élet énekese volt. Ez a legeszményibb és legreálisabb filozófiája az *akció*-nak és égbevezető útja a *fejlődés*-nek.[1]

Műveit Schütz Antal professzor 22 kötetben gyűjtötte össze és a Szent István Társulat adta ki. Örökszép gondolatai századok múlva is kincsei lesznek a kultúrvilágnak.

Prohászkának a filozófia iránti nagyrabecsülését bizonyítja a székesfehérvári szeminárium rektorához 1908. aug. 24-én intézett levele, melyben ezt írta: „Kivánnám, hogy a bölcseleti kiképzés tökéletesbítésére ... az óraszámot kellene növelni, vagy részben úgy segíthetnénk a bajon, hogy egy órát a biblikumból, illetőleg a dogmatikából elvennénk s azt a bölcseletre szánnók."

Prohászka nem volt tomista, de nagyon tisztelte sz. Tamást, róla így nyilatkozott: „Mi úgy tartjuk, hogy a filozófia nem marokszedő, hanem maghintő és napsugár egyben, — nem bagoly, hanem sas, mely a napba néz, s a nap felé röpül. Ilyen volt sz. Tamás; gondolatainak magvai csíraképesek, az idő nem árt nekik; sas is volt, s nemcsak a nap felé röpült, hanem a napot, mint szimbolumot, mint az örök gondolat jellemző címerét és pajzsát hordja mellén, s napvilágot, s napsugárt szór mindenfelé. A napsugár pedig sohasem reakció, s viharok, felhők, múló éjek és sötét éjfélek dacára az a neve, hogy „sol invictus"; az emberiség egén jár föl-le szuverén hatalommal; hódoljunk neki, s működjünk közre világot boldogító munkájában." (A philosophia perennisről, 1908.)

[1] 1915. febr. 15 én írta a *Soliloquia* ba: „A régi bölcseséget szeretem, nem a tételeit, nem is az élesre csiszolt fogalmait, hanem vezető nagy elveit, inkább mondom ideáit és intuicióit. Például azt, ahol Sokratessel megmozdul a lélek s rendezni akar s érteni; de mily bölcsen, *játszva!* Ah, fölséges emberek, kik azt mondtátok, hogy a bölcseséget, a filozófiát így kell űzni, játszva, kedvteléssel, fölényesen, megérzéssel! No meg ha tudták volna, hogy a sapienta „ludit in orbe terrarum", hogy a világ is „játszó, kedvtöltő művésznek alkotása"... A teremtés, a világ nem monista eszmének dialektikai fejleménye, hanem mű; az ember is mű, Isten játékszere! — Be kell hatolni a műbe; azt tehát csak játszva, a művész játékát ismételve, meglátva, szeretve, csodálva! Mily buta, ki magába zsugorodik s egoista töpörtyű lesz; míg ellenben mily boldog, aki kitágul s lendül s olyan „anima, quae fit quodammodo omnia", de nemcsak intelligendo, hanem vivendo."

Prohászkát legtalálóbban jellemzi a *Soliloquia* 1921. szept. 9-iki ez a bejegyzése: „Egyre inkább thomista *leszek!* Csak azt nem volna szabad mondani, hogy praemotio physica, mert ez a jelző technikai, mechanikai; hanem azt kellene mondani, hogy praemotio divina, transcendentalis, mystica!... Van világ. Isten teremtette; de a célkitűzésben és a célelérésében teljesen lefoglalta azt, — fölszívta. Ő mozgatja, ő a lelke, a melege. A fölvilágosult lélek magatartása tehát a térdenállás: kitárt karokkal, epedő ajkkal fogadni az áramló istenséget! Ezt inkább kedéllyel, az animával, a művészeti inspirációk lelkével kell elgondolni is. A tiszta száraz intellektus nem fogja meg. A nagy, misztikus valósággal kell érintkezni, azt megélni, „erleben". Akinek nincs kedélye, aki racionalista, az e részben szegény ördög. Hiányzik egy belső érzéke: a mysticum. Azt gondolja, hogy mindent ért! Ez a fölvilágosultság nagy lelki mancó-ja, nagy hiánya".

Prohászka nagy lélek: intuitív elme és misztikus szív volt, az ismerettanban nem volt tomista, még skolasztikus sem, de a skolasztika igazságait az Evangelium szerint élte: vitam habuit et *abundantius* habuit!

* * *

Nagytudású, bölcselő elméjű biblikus volt *Székely* István (1861—1926) budapesti egyetemi tanár, prelátuskanonok, a M. Tud. Akad. tagja, stb. Bölcseleti művei: Erő és anyag (1894), — Ösztön és ész (1897—2 kötet), — Az ember tragédiájának történetbölcselete (1924). A Bibliakritika főkérdései-ről értekezett rektori székfoglaló beszédében (1908). Elnöke volt az Aquinoi sz. Tamás Társaságnak, ahol az elhangzott értekezésekhez: sokoldalú, mélyrelátó tudásával és kritikai megfontoltságával értékes hozzászólásokat rögtönzött. Alelnöke volt a Szent István Akadémiának.

A skolasztikus modern bölcseletnek, főleg a lélek rejtett életének problémáival foglalkozik *Trikál* József (sz. 1873) budapesti egyetemi filozófiatanár. Mélyenlátó szemlélődéseit lendületes, vonzó stílusban írja le. Főleg a szellem filozófusa. Bizonyította, hogy a modern lélektan sokféle iránya és ellentétes felfogása mellett is kitűnik a *szellem* növekvő elismerése.

Trikál professzor szerint: „El kell jönnie az időnek, amikor mindenki úgy hisz majd az új szellemiségben, mint ma az anyagelvűségben hisznek. A szellem mutatja meg csak az utat a szel-

lemhez. A szellem bizonyítja be, hogy a világból leszürődő elvek, törvények, viszonyok és erők mind szellemi eredetűek és ezek egyuttal az anyagi világnak létfenntartói, oszlopai, belső támaszai. Az anyagi világ nem önmagában áll, hanem ezeken a szellemi gerincoszlopokon és bordázatokon. És ezek a szellemi alkotó elvek sem önmagukban léteznek, hanem mély gyökereik a Végtelen szellemből indulnak ki. A Végtelen pedig nemcsak létet ad nekik, hanem belső összhangba is illeszti azokat, hogy a világot egységbe, erőbe és szépségbe is foglalják". (Új szellemiség. 1937.—99.)

Sok jeles műve közül is kiválnak újabb alkotásai: A gondolkodás művészete (1926), — A jelenségekből a valóságba (1929), — A lélek rejtett élete (1931), — Az okkultizmus bölcseleti szempontból (1931), — Az új ember (1932), Új élet a régi romjain (1934), — Az új szellemiség (1937), Természetbölcselettel és bölcselettörténettel is foglalkozott.

Schütz Antal

Nagytekintélyű mélyengondolkodó és csodálatosan termékeny alkotó piarista pap, filozófus és teológus *Schütz* Antal (sz. 1880) budapesti egyetemi tanár (1916 óta), Würzburgban kisérleti lélektannal foglalkozott. A skolasztika modern művelője; alkotásai nagyértékűek, tudományos irodalmunk nyereségei. Munkáját általános elismerés kíséri. Tagja a M. Tud. Akadémiának, a Sz. István Akadémiának; tulajdonosa a Korvin-láncnak: 1940-ben az egyetem rektora lett. Sok műve közül megemlítjük: Kezdet és vég a világfolyamatban (1907), — Energetika és bölcselet (1908), — Az anyag mivoltáról (1911), — Summarium Theol. dogm. (1923, II-ik kiad. 1935), — Dogmatika (1923, 2 kötet, II. kiad. 1937), — Magyarra fordította Foerster két művét. — A bölcselet elemei (1927, II. bővített kiadás 1940), — Összegyűjtötte és életrajzzal ellátta Prohászka összes műveit 25 kötetben. Isten a történelemben (1934), — Krisztus (II. kiad. 1940), — Eucharisztia (1938), — Az örökkévalóság (1935).

Schütz professzor elnöke az Aquinói sz. Tamás Társaságnak és társelnöke a Pszichológiai Társaságnak.

A skolasztikának külföldön is elismert magyar művelője *Horváth* Sándor (sz. 1884) domonkosrendi egyetemi tanár, jelenleg a Rend budapesti főiskolájának rektor-tanára, a klasszikus tomizmus híve. Kiválóbb művei: Metaphysik der Relationen (1914),

— A fizikai és pszihikai világ egymásrahatása (1914) — Államеszme és a népek önrendelkezési joga (1918), — A haza és a hazaszeretet bölcseleti alapja (1922), — Aquinoi sz. Tamás világnézete (1924), — Ismereteink egyneműsége és a hittételek (1925), — Intuició és átélés (1926), — Krisztus királysága (1926), — Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas v. A. (1929).

Pécsi Gusztáv (sz. 1874.) Cursus brevis philosophiae c. műve (1909) a neoskolasztikus bölcselet alapvető kérdéseit tárgyalja. Egyéb könyveiben főleg természetbölcselettel foglalkozik; a modern fizikai axiomák válságát írta le, Einstein relativitás elméletét kritizálta.

Kecskés Pál (sz. 1895.) budapesti egyetemi bölcselettanár főleg a filozófia történetével és szociológiai kérdésekkel foglalkozik. Műveit alapos ismeret, mélyenlátás jellemzik. Jeles művei: A bölcselet története (1933) — A ker. társadalomelmélet alapelvei (1938). Das Problem der sittlichen Freiheit nach Spinoza und Thomas von Aquin. — A házasság etikája.

Erdey Ferenc budapesti egyetemi m. tanár, bölcseleti művei: Synopsis philosophiae scholasticae, logica. (1934), — Kant vallás-erkölcsi világnézete, — Szellemi kultúrélet a XIII. században. — A XII-ik század bölcseletének válsága (1930).

A modern skolasztikának kiváló művelője *Jánosi* József jézustársasági pap, egyetemi m. tanár. Nagy felkészültséggel, éleslátással értelmezi újszerű megoldásait. Világos beállítás, szabatos kifejezések jellegzik műveit, melyek közt kiváló értékűek: A szellem (1935), — Bölcselet és valóság (1940).

Bognár Cecil (sz. 1883) bencésrendi pap, egyetemi tanár újabb bölcseleti művei: Okság és törvényszerűség a fizikában (1919), — Logika (1922), — Értékelmélet (1924), — Pszichológia (1935). — A gyermeki lélekről (1925).

Kühár Flóris (sz. 1893) bencésrendi pap, egyetemi tanár megírta röviden és világosan a keresztény bölcselet történetét (1927). Bevezetés a vallás lélektanába. — A vallásbölcselet fő kérdései.

Zborovszky Ferenc (sz. 1888) jézustársasági pap megírta a „Keresztény bölcselet" (1928—32) címen a skolasztikus filozófia modern összefoglalását. Természetbölcselettel foglalkozott: az Őskor embere, — Természetbölcselet, — Pszichológia c. műveiben.

Várkonyi Hildebrand (sz. 1888) bencésrendi pap, szegedi egyetemi tanár bölcseleti művei közül újabbak: Kant térelmélete (1921). — Aquinoi sz. Tamás filozófiája (1924), — Tér és tér-

szemlélet (1925), — A pszichológia alapvetése (1926), — Az indukció filozófiája (1927), — A lélektan mai állása. — Szerkeszti a Magyar Pszichológiai Szemle c. folyóiratot.

Mester János (sz. 1879) szegedi egyetemi tanár, főleg vallásbölcselettel, Kelet nagy gondolkodóinak rendszereivel foglalkozott.

P. Szeghy Ernő kármelita (sz. 1872) a misztika kiváló művelője. Cisztercita apát volt, 1918-ban a kármelita-rendbe lépett. Lefordította avillai sz. Teréz és keresztes sz. János műveit. Jeles újabb művei: Szent Teréz és a kármeliták. (1921). — Keresztes sz. János élete.

P. Müller Lajos jézustársasági pap, egyházi író, főleg az aszketika és a misztika körébe tartozó munkákat írt. Kiváló művei: Aszketika (1932); — Misztika (1935).

* * *

A magyar katolicizmus legmagasabb tudományos egyesülete a *Szent István Akadémia.* 1916 ban alakult a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályából. A Sz. István Akad-nak négy osztálya van: 1. teológia, filozófia, — 2. történelem, jogtudomány, — 3. nyelvészet, irodalomtörténet, pedagógia, szépirodalom, — 4. matematika és természettudomány. A tagok megállapított összes száma 177. Első elnöke Giesswein Sándor volt, lemondása után Apponyi Albert grófot választották meg, kinek halála (1933) után Serédi Jusztinián hercegprímást választották elnökké. Az Akadémia tagjait megfelelő ajánlás után, — ha az Osztály tagjai elfogadják — a plenáris tagválasztó gyűlés összes tagjai titkos szavazással választják.

FÜGGELÉK.

A bölcselet és a misztika.

A misztikus természet-szemlélet.

„Sapientia enim huius mundi stultitia est apud Deum.“
(I. Kor. 3—19.)

A „doctora mystica“ sz. Teréz mondásai:

„Nem a sok tudás vezet Istenhez, hanem a sok szeretet!“

*

„Semmi se aggasszon, semmi se zavarjon.
Minden elmúlik, csak Isten nem változik;
Türelemmel minden elérhető.
Aki Istent bírja, annak misem hiányzik.
Isten elég egymaga.“

* * *

Keresztes sz. János a misztika doktora irja:

„Isten fenséges bölcseségének itala elfelejteti a lélekkel a világ összes dolgait s a lélek úgy érzi, hogy mindaz, amit eladdig tudott, sőt az is, amit az egész világ tud, a legteljesebb tudatlanság ahhoz a tudáshoz képest, amelyet ő ott merített. Hogy pedig ezt mégjobban megértsük, meg kell jegyeznünk, hogy ennek a világ dolgairól való semmit sem tudásnak a tényleges oka az, hogy a lélek ezen a fokon olyan természetfeletti tudásban részesül, amelyhez viszonyítva az egész világnak összes természettudományi és politikai tudása inkább nem tudás, mint tudás.

Ahol nem tudják Istent, nem tudnak semmit. Azért Istennek mélységei amint sz. Pál mondja, oktalanságnak és félszegnek tűnnek fel az emberek előtt, s azok, akik Isten előtt okosak és másrészről azok, akik az emberek előtt tudósok, egymás szemében tudatlanok, mert az utóbbiak nem képesek befogadni Isten bölcseségét és tudását, az előbbiek pedig a világ tudományát. Mert a világ tudománya oktalanság Isten előtt, Istené pedig a világ előtt.“

(Szellemi páros énekek. 26-ik vers.)

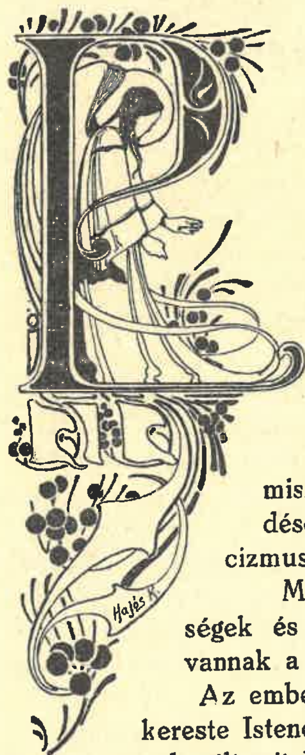

O mihi tantorum.iuſto mihi cauſa dolorum
O crucis O mortis cauſa cruenta mihi.
O homo ſat fuerit.tibi me ſemel iſta tuliſſe.
O ceſſa culpis me cruciare nouis.

Dürer fametszete; – a „*Kis Passio*" képsorozat címlapja.

A misztika és a bölcselet.

RÓFÉTAI lelkek világába tekintünk . . .

E könyv figyelmes olvasójának bizonyára feltűnt, hogy kiváló filozófusok, mint Platon, a gnózis mesterei, sz. Ágoston, sz. Bonaventura, Hugo a st. Victore, Nagy sz. Albert, Roger Bacon, Gerson, Cusanus nagyrabecsülték a misztikát, mely a XIV. századtól mind nagyobb tért hódít, időnkint az érdeklődés középpontjába kerül. A misztika napjainkig sokszor állott téves megvilágításban; ma is összekeverik az ú. n. okkult jelenségekkel, a teozófiával. Fel kell tennünk a kérdést: mit szól a misztikához a bölcselet? Veszedelmes tévedések forrása volt minden időben a misztticizmussal történt visszaélés.

Mióta ember él a földön, a misztikus jelenségek és élmények különös varázslatos hatással vannak a lelkére.

Az emberiség minden népnél és minden korban kereste Istenét; vonzódott a titokzatos természetfelettinek vélt rejtelmek iránt. Babonás hittel sokszor önmagát érzéki ingerek által juttatta extatikus állapotba. Részegítő italok, táncok, nemi kicsapongások, bachanális örjöngések, önmegsebzések stb. révén igyekezett önkívületi állapotba jutni. Ilyen misztérium-

kultusz volt a szírek és főniciaiak Baal, Astarte és Adonis kultusza, a trákok Bacchos-, a görögök Dionysios-, a frigek Kybele-, az egyiptomiak Isis kultusza. A mohamedán szekták híveinek extázisa, a kínai misztika, valamint a híres hindú és az ősi egyiptomi misztika sokat szerepel a modern teozófusok és okkultisták körében.

A *misztikus* szó tág értelemben titokzatosat, rejtelmeset, magyarázhatatlant jelent (gör. müó = magába szállni, szemetcsukni). Így „misztikus" a csend, az éj, a természet, a költészet a homály stb. E köznapi értelemben vett jelzés is fokozza a misztikára vonatkozó téves felfogásokat, a jóhiszemű fogalomkeverést.[1]

Alexis *Carrel* a Nobel-díjas biológus írja: „A szépség szeretete a miszticizmushoz vezet. Az ének könnyen átalakul imádsággá. A misztikus által keresett szépség gazdagabb és meg határozhatatlanabb, mint a művész ideálja. — A keresztény miszticizmus testesíti meg a vallási tevékenység lemagasabb formáját. Ez szorosabban kapcsolódik az öntudat más tevékenységeihez, mint a hindú vagy tibeti miszticizmus. Az az előnye van az ázsiai vallások felett, hogy legelső gyermekkorában része volt Görögország és Róma tanításában. — Épen olyan lehetetlenség belépni a miszticizmus birodalmába aszketikus előkészület nélkül, mint ahogy nem lehet valaki atléta testgyakorlás nélkül." (Az ismeretlen ember. 1936—149.)

Az igazi misztikus jelenség vagy élmény: természetfeletti mozzanatnak megnyilatkozása a látható világban, vagy a lélekben való közvetlen megtapasztalása; Isten közli magát a lélekkel, szemlélődés, extázis, kinyilatkoztatás, csoda által; esetleg teremtett szellemek közreműködése révén történik a misztikus eset. Ugyancsak a misztikába tartoznak a kegyelmi élet különféle sajátos megnyilatkozásai, melyeket a lélek közvetlenül átél. A misztikus valóság mindig praeternaturale legalább tágabb értelemben, de nem minden természetfeletti mozzanat egyuttal

[1] Forrásművek: Keresztes sz. János és Avillai sz. Teréz összes művei — Ad. Tanquerey: Aszketika és misztika. 1932. — Anselm Stolz O. S. B. Theologie der Mystik, 1936. — Müller Lajos S. J.: Misztika 1935. — Engelbert Krebs: Grundfragen der kirchlichen Mystik. 1921. — Schütz: Dogmatika. 1937. — Sz. Ágoston művei. — Heinrich Gomperz: Die indische Theosophie. 1925.
H. Römpp: Chemische Zaubertränke. 1940,—91—206. — Szathmáry: Magyar alkimisták. 1928. — A hindú és egyiptomi misztikáról: Brunton új könyvei.

misztikus is. A csoda misztikus jelenség, de nem minden misztikus jelenség csoda (pl. szemlélődési mély lelki élmények).

Schütz professzor dogmatikájában olvassuk, hogy a hittudósok egyetértően vallják, hogy a misztikai élet a természetfeletti világnak, a kinyilatkoztatás Istenének valamilyen megtapasztalása, scientia experimentalis divinorum supernaturalium. Tehát *közvetlen*, látásszerű, tapasztalatszerű megismerés és szeretetteljes egyesülés. Garrigon—Lagrange és iskolája szerint a misztikus élete a keresztény rendeltetés és kegyelmi élet természetszerű megkoronázása, melyet minden kereszténynek akarnia is kell, mert elérhető aszkézissel, erénygyakorlatokkal, az Oltáriszentség méltó gyakori vétele-, a misztikus Krisztussal való szentségi és liturgikus kapcsolat által. „A misztikai élet nem más, mint a kegyelem organizmusának olyan intenzív érvényesülése, hogy közvetlenül beleszolgál a tudatéletünkbe és így pszichologikummá válik, ami mint ontologikum ott van minden kegyelmes lélekben. A misztikai élet eszerint a rendes kegyelmi életnek legmagasabb foka, minden értékének, erejének, csirájának következetes továbbfejlődése és teljes kibontakozása."

Különösen jelentős Schütz tanár e véleménye: *„a misztikai élet azon a vonalon van, mely a megszentelő kegyelemből indul ki és a boldogító istenlátásban végződik.* És ennyiben igaza van Garrigou—Lagrange iskolájának: minden keresztény hivatott és képesített a misztikai életre. Amennyiben azonban pszichikai oldalról nézzük a dolgot, alighanem mégis azt kell mondani, hogy a kegyelmi megszenteléssel elvben, létrendileg adott természetfelettiségnek az a fölfokozása és a merő természetnek az a háttérbe szorulása, mely jellemzi a természetfeletti valóságok megtapasztalását (legalább azt, amelyet a misztika egyházdoktora Keresztes sz. János és nála nagyobb kortársa a „doctora mystica" sz. Teréz ír le), nem olyan valami ami a rendes kegyelmi segítséggel támogatott keresztény igyekezetnek lehet tárgya, hanem *külön kegy*, mely hasonlíthatatlanul kevesebbeknek jutott, mint akiket egészen kiváló hívőknek vall és tisztel az Egyház." (Dogmatika. 1937—II. 208.)

Az igazi misztikát sokszor kompromitálták tudósok is; e titokzatos területen könnyen lehet veszedelmesen tévedni. Horváth Sándor O. P. is figyelmeztet: „azáltal lesz a misztika veszedelmessé, mihelyt mesterséggé válik s elszakad a Szentlélek éltető

forrásától: az alanyiságnak, főleg pedig az érzelmi világ túlcsapongásának utat nyit s teljesen elszoktatja a lelket a tárgyi igazság zsinormértékének alkalmazásától." (Aqu. sz. Tam. világn. 218.)

A valódi, természetfeletti misztikától megkülönböztetendő a csak természetes és a csak babonás misztika. A tisztán természetes misztika, bár Istennel — inkább a pantheista istenséggel — egyesülni akar, mégis álmisztika és téves azért, mert Istennel közvetlen érintkezést természetes úton, kegyelmi erők nélkül lehetetlen elérni. A valódi misztikus élmény lényeges eleme a természetfelettinek közvetlen megérzése, átélése. Így élt Istennel egyesülten pl. Avillai sz. Teréz, aki többször mondogatta és le is írta, hogy a zárdában ő csak másodmagával van: tudniillik Isten és Teréz, a többi apácanővér mintha ott sem volna. Szent Teréznek ezt a misztikus értelmű nyilatkozatát a protestáns Leibniz is megértéssel és tetszéssel értékelte. (P. Ernő; Szent Terézia és a Karmeliták. 1921—132.)

Misztikus kegyelmet kivételesen az Egyházon kívülállók is kaphatnak, ha tévedésük jóhiszemű és a megszentelő kegyelem állapotában vannak; e kegyelem a ő lelkükben is kivirágozhat misztikus élményekben.

P. Müller is vallja: „Minthogy bizonnyal igen sok van a nem katolikusok, protestánsok, zsidók, sőt pogányok közt is, aki jóhiszemű és a megszentelő kegyelem birtokosa, azért meg kell állapítanunk, hogy vannak szentek a katolikus egyházon kívül is. — Bár nem tartjuk kizártnak, de a lehető legritkábbnak véljük azt az esetet, hogy a nem katolikusnál, ha jóhiszemű is, a megszentelő kegyelem a misztikában virágozzék ki. — Valószínűtlen, hogy Isten tévedésbe hagyjon lelkeket és megtagadjon tőlük bizonyos alapvető kegyelmeket, amikor egyébként teljesen rendkívüliekkel halmozza el őket. — Al Hallaj muzulmánról állítják, hogy a misztikus kontemplációig emelkedett imaéletében és azért halt vértanuhalált, mert tanította az Istennel való belső szeretetegyesülést és mindvégig vallotta kívánságát: Jézust követni minden körülmények között." (Misztika, 144. — Ugyanitt ismerteti részletesen Sundar Sing hindú keresztény bölcs csodálatos, titokzatos életét).

A *valódi misztika* körébe nem tartozik, hanem álmisztika: a spiritizmus, okkultizmus, teozófia, a telepatikus és hipnotikus jelenségek, a szomnambulizmus, a természetes (mesterkélt) révület,

a mágia, az antik miszteriumok és a gnózis. Ugyancsak álmisztika a pantheisztikus neoplatonikus, plotinosi, szofisztikus, hindú és buddhista, a quietista jelenség és sokféle modern babonás hóbort a miki-egértől a mai csillagjóslásig.

Az okkult jelenségeket meglepő érdekesen magyarázta már a nagy misztikus sz. Ágoston a De civitate Dei és a Contra Academicos című könyveiben.

A skolasztika fénykorában is békésen megfért: a tudomány és a misztika. A legnagyobb skolasztikusok tanították, hogy a természetes és természetfeletti rend különböznek ugyan, de egymást feltételezik, egymást kiegészítik. A párisi sz. Viktor kolostori iskola ágostonrendi skolasztikusai: Hugo és kiváló tanítványa Richardus bár nagyrabecsűlték a tudományt, a tudás teljét mégis a misztikus ismeretben vélték. Érdekes, hogy a legnagyobb skolasztikus természetbölcselő, egyúttal jeles hittudós Roger Bacon († 1292) szintén hirdette, hogy a külső tapasztalat nem elegendő, a tökéletes tudást a belső tapasztalás, az isteni megvilágítás révén biztosítja; ennek legmagasztosabb valósulása az elragadtatásban történik.

Szent Ágostonnak a misztikában legkiválóbb tanítványa szent Bernát, a „doctor mellifluus" szívhezszóló gondolataival, mézzelfolyó jelzőivel főleg a női misztikusok: sz. Gertrud, sz. Mechtild, sz. Erzsébet (schönaui) lelkében váltott ki mély hatást.

A középkorvégi misztika bölcselettörténeti jelentősége az, hogy új megismerésmódot, az intuitív megismerést is értékelte és elismertette. Az újkori bölcselet jellegző alanyi kiindulása nagyrészben a középkori misztikából sarjadt.

Ismeretes mondás, hogy a szív negyedik dimenziója a misztikum. Figyelemre méltó, hogy a jeles modern kultúrtörténész *J. Huizinga* miként itél a misztikáról. Így írt: „A miszticizmus mindig visszatalál a magasztos kontempláció szédítő magaslatairól a szimbolizmus virágos rétjeire . . , Az *Egyház mindig félt a miszticizmus túlzásaitól* és jó oka volt rá. Mert a kontemplatív elragadtatás tüze eléget minden alakot és képet és el kell égetnie előbb utóbb minden megfogalmazást . . . A szélsőségek, igaz, veszendő nyájukkal eltévelyedtek a pantheizmus és a különcségek útjára. De a többiek — és közöttük találjuk a nagy misztikusokat — mindig visszatalálták az Egyházhoz, amely várta őket szertartásokba rögzített hittitkainak bölcs és gazdaságos rendszerével.

Mindenki számára módot adott, hogy adott pillanatban teljes biztonsággal és egyéni különcségek veszedelme nélkül érintkezésbe kerülhessen az isteni principiummal. Az Egyház bölcsen gazdálkodott a misztikus energiával és ezért túl is élt minden féktelen miszticizmust és annak minden veszedelmét." (A középkor alkonya. 1939.—212.)

Hogy misztika címen milyen furcsa egyéni világnézetet lehet kispekulálni, arra példa *Kennsbert:* Misztika mint világnézet, a misztikus életművészet elmélete és gyakorlata című, 1941-ben megjelent könyve, melyben ír az elveszett majomősökről, a babonás számokról, a zenei hangok misztériumáról, Mózes lepléről és Jákob létrájáról, Noe bárkájáról és ami kimaradt belőle, az őshibridek mendelézéséről, az érzékcsalódások okáról, stb. kedves dolgokról.

A misztikumnak két megnyivánulás mozzanata szokott lenni: a magasabb ima, melynek lényeges eleme az Istennel való egyesülés és járuléka: a látomás, kinyilatkoztatás, távolbalátás stb.; — másik mozzanat, rendkívüli külső megnyilvánulása a természetfelettinek, csodák, elragadtatás, stigmák stb. által.

Misztikus kegyelmekkel megáldott egyének voltak az ószövetség prófétái, Krisztus apostolai közül főleg sz. Pál és sz. János; — sok szent, pl. Ágoston, sz. Bernát, assisi sz. Ferenc, avillai Teréz és keresztes János, granadai Lajos.

Tudományosan foglalkoztak a misztikával a skolasztikusok közül: sz. Bonaventura, Nagy sz. Albert, aqu. sz. Tamás, Eckehart mester, Hugó a st. Victore, Suso, Tauler, Ruysbroek, Keresztes sz. János, avillai sz. Teréz, granadai és De Ponte Lajos, szalézi sz. Ferenc, Suarez. Elméleti misztikus írók: Poulain, G. Lagrange, Krebs, Richtstätter, Anselm Stolz, Maumigny, hazánkban Müller Lajos S. J.

A történelem némely időszakában a misztika feltűnően előtérbe jut, pl. az újplatonizmussal és plotinizmussal kapcsolatosan; később a XIII. században; utóbb Ockham kriticizmusának egyik hatásaként, — mint Kühár tanár is megállapíja — „a nominalista kritika a hit és tudás területét teljesen elválasztván, a misztikának, mint a hívő lélek élettudományának egész más jelentőséget adott, mint a XIII. század nagy rendszerei. Ebből magyarázható e korban a misztika nagy fellendülése." (Ker. bölcs. tört. 160.)

A misztikát legújabban sokan tapasztalati tudományként kutatják.

A misztika még ma is: kialakulóban levő tudomány, melyben a kutatók eltérő véleménye, a nézetek sokfélesége ütközik; az egységes megállapodást majdnem lehetetlenné teszi a misztikus jelenségek rendkívülisége és meglepő különössége, eredeti megnyilvánulása. Misztikát bölcseleti okoskodásokkal megalkotni még szigorúan skolasztikus rendszerrel sem lehet, mert a misztika az egészséges emberi lélek legmagasztosabb teljesítménye, melyre nem okoskodásokkal, hanem az isteni kegyelem segítségével képes; az igazi misztika súlypontja — ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — a szemlélődő imában van.

A misztikus jelenségeket és élményeket benső mivoltukban és történésükben a tudomány csak akkor magyarázhatná meggyőzően, *ha egészen ismerné a szellem rejtelmes mivoltát és titokzatos életét.*

* * *

Kétségtelen, hogy a szellemi lényeknek a lét eseményeiben nagyobb szerepük van mint általában véli a napi elfoglaltságában élő, vagy a *tapasztalati tudására* büszke ember.

A szellemvilágot a bölcselet sem tagadhatja. Találóan írta Jánosi S. J. tanár: „Hogy az abszolút és az emberi szellem között vannak-e még *más szellemek* és hogy ezek is még különböző fokozatúak-e, avagy egyazon fokban vannak az emberi szellemmel, erre a kérdésre a filozófia aligha tud feleletet adni. Mindenesetre a szellemek *lehetőségét* a filozófiának nincsen joga tagadni. Ezt csak akkor tehetné, ha joga volna mindazt tagadni, aminek legalábbis a nyomait meg nem találja a saját tapasztalási körében. Ezzel szemben azonban az emberi értelemnek csak azt van joga mint abszolúte nem-létezőt — mert lehetetlent — tagadni, ami a léten megismert lételvekkel összeegyeztethetetlen". (A szellem. 1935—42.)

Hazánkban épen Brandenstein sajátos filozófiája vallja, hogy minden történés szellemi esemény. A létnek ugyanis — szerinte — három foka van: abszolút szellem, másodrangú szellem és élettelen anyag. Az élet kétféle: abszolút isteni élet és szellemi élet; a szellemek közvetlen erőhatásai az anyagi erőknek, energiáknak nevezett hatók. Így tehát szellemi hatások megnyilvánulásai: a gravitáció, az összes sugárzó energiák, a fény, hő,

villamosság, radioaktivitás, kozmikus sugarak, a színek. Nincs külön egyedi növényi életelv és állati lélek, mert minden élőszervezet életjelenségei: produktumai oly szellemi erőhatásoknak melyek az élőszervezetet elevenítik. A Brandenstein-féle oksági elvből következik, hogy csak tudatos, szabad és értelmes szellemi lény lehet igazi okozó, aki szükségképen az okozatsoron kívül álló személyes individuális szellem. A másodrangú szellemek közvetlen anyagra-hatása nyilvánul meg az élőszervezetek életjelenségeiben. A növényi- és állati élőlényeket a fajonkinti szellem eleveníti, az emberi testet, pedig egyetlen egyéni szellem élteti. (Brandenstein: Bölcseleti alapvetés 1935.) Brandenstein szellem-tana és „teljes tudat"-elmélete az összes okkult tüneményeket is megmagyarázza sajátos módon. Érdekesen értelmezi a hipnotikus, telepatikus, szuggesztiós és spiritisztikus jelenségeket is. Szerinte az emberben kétféle tudat van: a közönséges (emberi) tudat és a „teljes tudat". Ez utóbbi magába foglalja az Én egész életében átélt élményt, képzetet, gondolatot. A teljes tudat a testtől függetlenül és önállóan létező emberi Én tudata, mely folyton gyarapszik, fejlődik, de torz fejlődése is lehet.

* * *

A misztika oly ősrégi, mint az emberiség.

Találóan írja Müller páter: „a neoplatonikus Plátont követve, a misztériumokba való beavatottságban látták a legmagasabb bölcseséget, a tulajdonképeni filozófiát, amelyre minden egyéb tudomány mintegy csak előkészületül szolgál. — Arra nem vagyunk kaphatók, hogy a misztikát a pszichológia Prokrustes-ágyába szorítsuk. A filozófiának ugyan jó hasznát vesszük a misztikában, főleg mikor a tévedések csalódások megállapítása s kiküszöbölése szükséges, de mikor természetfeletti jelenségekről van szó, akkor csak alárendelt szerep jut annak a tudománynak, amelynek anyagát csupán a rendes, természetes folyamatok alkotják." (Misztika. 1935—8—11.)

A misztika teljes meghatározása nehéz feladat. — A misztikus élmény az öntudatra ébredt és tapasztalatilag észlelt kegyelmi élet mibennünk. A misztikus istenadta lelki érzékeivel öntudatosan átérzi, hogy őbenne Isten él, ő pedig Istenben. Kezdetben csak az istenjelenlét érzete tölti el, utóbb mélységes szeretettel elárasztja a misztikus lelkét az Istennel egyesülés öntudata. Jól megjegyzendő: ez *nem megistenülés!* Való az, a kat. Egyház is

tanítja, hogy az emberi lélek misztikus állapotban is megőrzi saját egyéni önállóságát, tevékenységét, erkölcsi felelősségét. Az Egyház elítélte Molinos († 1696) kvietizmusát, mely tiltja az aktivitást és holttesthez való hasonlóságot sürget. A Krisztussal való misztikus azonosulás gondolatát elsőnek sz. Pál apostol fejezte ki e nyilatkozatával: „Élek pedig már nem én, hanem Krisztus él énbennem." (Gal. 2. 20.)

A misztikus élményt az aszketika nem bíztosítja, hanem alkalmasabbá teszi, elősegíti a lelket a misztikus kegyelmek befogadására. Lehet valaki nagy aszkéta, sőt szent anélkül, hogy misztikus volna. Aszketikus és misztikus állapot közt lényeges a kölönbség. Az átlagos hívő, még ha nagy aszkéta is, a lelkét gazdagító kegyelemkincseket csak a hit által ismeri és érzi, — a misztikus hitét pedig a benső megtapasztalás növeli, előre átéli az égi boldogságot, túlvilági örömmel tapasztalja, hogy Isten országa mibennünk: „igazság, béke és öröm a Szentlélekben". (Róm. 14—17.)

A misztikus élmények tulajdonságai: természetfelettiek, rendkívüliek, magasztos ismeretet és szeretetet közölnek és lelki érzékekkel tapasztalhatók. E titokzatos érzék nem a képzelőtehetség, hanem a szellemnek, a lélekmélyének, apex mentisnek, vagy scintilla animae-nek — miként a régi ker. bölcselők nevezték — az a sajátos képessége, mellyel a külső érzékeinkhez *hasonló* módon érzékel: lát, hall, szagol, ízlel, tapint, mint sz. Pál mondotta: „Őbenne élünk, mozgunk és vagyunk".

De a misztikus nem okvetlen szent is! „Feltünő — írja P. Müller — hogy a hivatalos Egyház, amikor valakit boldoggá vagy szentté avat, óriási gonddal kutatja, hogy az illető az erények hősi fokaira, *a keresztény tökéletességre eljutott-e*, de sohasem fektet arra súlyt, hogy az illetőnek voltak-e misztikus kegyelmei. Mintha ezzel mégis csak azt hirdetné, hogy a ker. tökéletesség és a misztika nem azonos fogalmak és az ember tökéletes lehet anélkül, hogy misztikus kontemplációig eljutott volna." (100. l.) Ugyanezt vallja P. Szeghy Ernő: Sz. Terézia és a kármeliták c. művében 18 l.

P. Müller is kijelenti: „A misztikusok szinte egyhangúan állítják, hogy az olyan, aki a misztikumot nem tapasztalta, arról alapos fogalmat nem alkothat. Nem ártana ezt fontolóra venni azoknak, akik egyes dolgokat a misztikusok összhangzó tanuságtétele ellenére is lehetetlennek állítanak, mert apriorisztikus

rendszerükbe és skolasztikus fogalmaik skatulyáiba el nem férnek, bele nem illenek."

Az okkult jelenségeket a tapasztalati lélektan módszerével, laboratoriumi apparátussal kutató tudósok nem is férközhetnek az igazi misztika lényeges rejtelmeihez, mert ezek a „totaliter aliter" megnyilajkozások, melyeket filozófiai fogalmakkal, indukciókkal és dedukciókkal, dialektikai bravurokkal sem lehet felérteni és kifejezni; — miként a misztikus sz. Pál mondotta: „szem nem látta, fül nem hallotta, ember szívébe föl nem hatolt, amiket Isten készített azoknak, akik őt szeretik." I. Kor. 2. 9.)

A bölcselet mégis szolgálatot tesz a misztikának, midőn benne a nem természetfeletti mozzanatokat kutatja és elválasztja a misztikusnak vélt jelenségektől. Nem véletlen, hogy a misztikával tudományosan foglalkozó német domonkosrendiek alkották meg a német filozófiai műnyelvet.

A filozófiának van köze a misztikához már csak azért is, mert ma már a hittudósok is elismerik, hogy a misztikának természetes alapjai is vannak. XIV. Benedek pápa is elismerte a természetes extázisok és látomások lehetőségét. Ma már teljesen tudományellenes vakmerőség volna tagadni pl. a joginok, keleti álmisztikusok természetes elrévüléseit, látomásait. Ismeretes az is, hogy zseniális művészek, feltalálók, költők lelkében gyakran váratlanul felvillan a megvalósítandó alkotás eszméje. Az ihletett költő alig győzi leírni a lelkében örvénylő és kész rimekben kiáradó gondolatremekeket.

Nem véletlen az, hogy az Egyház nagy misztikusai közt sok a nagy szónok, pl sz. Bernát, kapisztrán sz. János, avianói Márk, akik elragadó hévvel szónokolva, seregeket mozgattak. Az Isten trubadurja sz. Ferenc extázisban zengte a Nap-himnuszt, később rendtársa szolánói sz. Ferenc átszellemülten hegedűszóval térítette az indiánokat. Ugyancsak sok misztikus szent, kiváló költő és szépíró volt, pl. avillai sz. Teréz, keresztes sz. János, granadai sz. Lajos, szienai sz. Katalin, kis sz. Teréz.

A misztika és a skolasztika közti kapocs a XIV. században meglazult, elnépiesedett. A női zárdák száma sokasodott, a szerzetesnők különösen érdeklődtek a misztika iránt, a nép közül is sokan. A misztika iránt érdeklődők kedvenc olvasmánya volt a Liber de Causis és a XIII. század elejéről való Liber XXIV. Philosophorum, e mű pantheisztikus színezetű, alapgondolata:

Isten világegyetemet átható immanenciája. A német néplélekre különösen nagyhatással volt Eckehart-mester misztikája, melyet népies nyelven terjesztett.

* * *

Ma már elévült az a magyarázat, mely pathologikus állapotnak minősítette a misztikus jelenségeket és a misztikus hajlamú egyénekben, főleg a nőkben hiszterikákat látott. A misztikus élmények alatt, pl. extázisban, levitációnál a test megmerevedik (Istenes sz. János az imazsámolyon térdelve, extázisban halt meg és holtteste térdelve maradt) ugyan, de ez nem beteges tünet, mint ahogy nem beteg az, aki görnyed a vállán cipelt teher súlya alatt.

Érthető egyébként, hogy az emberész régóta igyekezett természetes magyarázatát találni az okkult, misztikus jelenségeknek. A humanisták is sokat foglalkoztak ilyen magyarázatokkal. *Nettesheimi Agrippa* († 1535) az empiria bizonytalanságát belátva, a mágiát hirdette De occulta philosophia című 1517-ben megjelent könyvében; — De vanitate seientiarum c. művében (1527) hiábavalónak mondott minden tudományt és az okkultizmusban keresett megnyugvást. *Reuchelin* János († 1522) a mágia mellett a zsidó Kabala számmisztikáját is magasztalta De arte cabbalistica (1517) c. könyvében. A renaissance tudósai közül is sokan keresték a „bölcsek-kövét" és az „élet-elixirt." Giambattista Porta (1540—1615) Nápolyban megalapította az okkult tudományok akadémiáját.

Eckehart mester

A misztika kíváló művelője és népszerűsítője volt a domonkosrendi *Eckehart* János *mester* (1260—1327). Kölnben valószínüleg Nagy sz. Albert tanította, utána Párisban tanult, 1302-ben doktor lett és tanár. Szászországi tartományfőnök és a cseh rendházak újjászervezője volt. Utóbb Párisban, Strassburgban, Kölnben tanított. A kölni püspök a ferencesek feljelentésére 1326-ban Eckehart téves tanait elítélte; 1327-ben feltételesen visszavonta tévedéseit, a Szentszékhez fellebbezett, de ugyanezen évben meghalt. Két évvel utóbb 28 tételét elítélte XXII. János pápa. Főműve a latin Opus tripartitum. Fennmaradtak az apácazárdák lakóihoz intézett német beszédei és több népies predikációja. A racionalista misztika úttörője volt. (Luther különösen tisztelte Őt.)

Eckehart a nagy skolasztikusok és a neoplatonikusok eszméit igyekezett összeegyeztetni. Misztikája intellektualista, de nem szerencsésen válogatott kifejezései a pantheizmus gyanúját kelthetik. Túlzóan használta Isten tulajdonságainál a negatív jelzőket. Nem a történeti Krisztus és a megváltás ténye, hanem Isten és a lélek viszonya kötötte le a lélek rejtett életét kutató figyelmét. Vallotta, hogy az ember megszentelődésekor a lélekbe Isten költözik, beleszületik (Gottesgeburt); a kegyelem által a lélek Istennel teljesen egyesül. Az isteni lényeg a teremtő természet. Isten kiáradása pedig a teremtett létezők részesei, befogadói az isteni létnek, mely fenntartja a teremtményeket. Isten a: „primus actus formalis in omni opere artis et naturae. Megsemmisülnének a dolgok és az egész világegyetem, ha Isten kivonná magát a dolgokból".

Istennel az emberi lélek a *scintilla animae* (lélekszikra) — vagy lélekmélye (Seelengrund) révén egyesül a tökéletes megismerés által történő önmagunkba szállással, értelmi szemlélődéssel. Jócselekedeteink értékét is az Istennel való egyesülés bensőségének foka minősíti.

Eckehart kat. hithűségét kifogásolt tételei alapján Denifle kétségbe vonta; mások szerint valószínű, hogy a Mester jóhiszeműen tévedett, bár újabban Théry és Grabmann valószínűbbnek vélik, hogy Eckehart averroista hatás alatt is állott.

A támadások ellen Eckehartot hűségesen védelmezte rendtársa és tanítványa boldog *Suso* (Seuse) Henrik (1295–1361), az istenszerelem — Gottesminne — lirikus énekese és a thomizmus híve. A misztikus mozgalom népszerűsítője volt a népszónok *Tauler* János (1300–1361) Suso barátja. A misztika elméletében kitünt *Ruysbroeck* János (1294–1388) és *Thomas Hemerken* (Kempis Tamás) ágostonrendi, aki valószínűen a „Krisztus követése" szerzője.

A misztikát népszerűsítő német írók és szónokok irodalomtörténetileg is nagyértékű munkát végeztek, elősegítették az irodalmi német nyelv kialakítását. Mélyítették a vallásos lelkületet és a komolyabb életfelfogást. Régi metszetek feliratai is tanuskodnak erről. Ime egy példa; régi fametszet felirata:

Tria sunt vere, quae me faciunt flere:
Primum quidem durum, quia scio me moriturum,

Secundum vero plangó, quia moríar et nescio quando;
Tertium autem flebo, quia nescio ubi manebo.

* * *

Később a népszerűsített misztika — sajnos — elfajult; babonás, téves irányokba haladva nagyon sok lelket elszakított az Egyháztól.

Eckehart mester racionalizmusából sarjadt az újkori racionalista misztika, melynek sokféle megnyilatkozása van. A modern álmisztika és az u. n. „élet-filozófia" *irracionális intuitív* irányú „szektája" a teozófia.

Az okkultizmus és a bölcselet.

Az okkultizmussal foglalkozó filozófus nem feledi, hogy van természetes és tudományos okkultizmus és van isteni eredetű, természetfeletti okkultizmus. Más a csoda és más a csodás. A csodás: csak természetes jelenség, benne a természet rejtett élete nyilatkozik meg. Ami rendkívüli az nem lehetetlen és nem okvetlen természetfeletti, vagy csoda.

Meg kell fontolnunk *Trikál* professzor intelmét: „A keresztény bölcselőnek és hittudósnak sok oka van buzgólkodni. Tőlük függ, hogy korunk spiritisztikus kilengései helyes mederben térjenek vissza. Az ő kötelességük tanulni, sokat tanulni és aztán tanítani, felvilágosítani és meggyőzni a tévelygőket. Mily nagy ez a munka most, mikor már annyit mulasztottunk, mert a gyeplőt a kezünkből máris kiengedtük. Tanulni, tanulni kell és nem lenézni, fitymálni oly dolgokat, amikhez esetleg nem értünk, mert nem is ismerjük azokat. — Úgy tűnik fel, mintha a parapszichológia és a spiritizmus volnának ma az a szószék, amelyről a démon a jövő vallását is irányítani igyekszik." (Az okkultizmus bölcseleti szempontból. 1931—148).

A tudományos okkultizmusnak két főága van: a parafizika és a parapszichológia. A parafizikához tartozik a telkinézis és a materializáció; a parapszichológiához sorolják a telepátiát, a távolbalátást és a pszichometriát. Az u. n. *metapszichikusok* más felosztást alkalmaznak.

A materialisták elvből tagadják az okkult jelenségek valódiságát. Katolikus részről is sok bizalmatlanság merül fel. Bessmer, Brühl és Seitz tagadják az okkultizmust, — de némely tünemé-

nyeit elismerik Gutberlet, de Heredia, Mager, Maynage, Raupert, Thurston, nálunk Trikál bölcselők.

Elfogulatlanul ma már nem tagadható a telepátia, a távolbalátás és a psychometria, — tisztázandó a telekinézis és a materializáció jelensége.

A *telekinézis*=érintés nélküli mozgatás: midőn élettelen tárgyak a médium érintése nélkül mozognak felemelkednek. Valószínű, hogy a mozgó tárgy és a mozgató médium bizonyos belőle kiáradó erő által fizikai összeköttetésbe jutnak. Valószinűsíti e feltevést az a tény is, hogy a kisérlet alatt a médium súlyban és hőben veszít; — ha a tárgy és a mozgató közé valamit helyeznek a tárgy odaesik. A telekinézis egyik nyilvánulása a kődobálás.

A *materializáció* (ideoplasztika, teleplasztika) jelensége az, midőn a médium testéből gomolygó füstszerű anyag válik ki, mely alakot ölt, pl. hóemberszerű fantom lesz.

A *telepátia* lelki állapotok átvitele másik személyre; valaminek vagy valakinek a távolból való megérzése. Kivált haldoklók, veszélyben forgók szoktak jelt adni, megjelenni.

A *távolbalátás* (clairvoyance) térben és időben távoleső dolgokról és eseményekről való megérzésszerű tudomásszerzés.

A *pszichometria* a szenzitív egyénnek az a képessége, hogy némely tárgy fizikai érintése által bizonyos dolgok történetéről, sorsáról tudomást szerezhet. (*Okkult lelki jelenségnek* szokás minősíteni a gondolatolvasást, a távolbalátást, a tárgyakról kiáradó sugalmazást és a jóslást).

Kétségtelen, hogy az okkultizmus terén rengeteg a csalás; legtöbb neves médium is csalt, mégsem igaz az, hogy minden okkult jelenség csalás vagy önámítás. Amerikában gyártják az okkultizmus produkcióihoz szükséges eszközöket, sőt a materializáció bűvészetét pénzért tanítják. *Spesz* bölcselettanár említi az Okkultizmus és a csoda című könyvében, hogy Bostonban 14 médiumot tartóztattak le, ezeknek évi jövedelme kb. tizmillió dollár volt. (i. m. 1933—91).

Mégis kétségtelen, hogy van valódi okkult jelenség. Ma már az okkultizmust kutató nagyszerűen berendezett tudományos laboratóriumok vannak Párisban, Londonba, Münchenben; megbízható, lelkiismeretes tudósok, mint Richet, Schrenk-Notzing báró, Tischner, Oesterreich nagyon sok gondosan ellenőrzött kisérletet

végeztek. Bizonyos alkalmas médiumokkal, fenoménekkel oly eseteket észleltek, melyek tudományosan valóknak bizonyultak. Tárgyilagosan meg kell jegyeznünk, hogy a médium a legmegbízhatóbb ellenőrző tudósokat is — becsapja nem egyszer.[1] A tudomány feladata, hogy kritikai megfigyelések révén megmagyarázza az okkult jelenségek természetes okait. Eddig csak feltevésekkel értelmez; ilyen pl. a *negyedik-dimenzió* elmélete (Zöllner) melynek azonban alaphibája az, hogy senkisem bizonyította be ezideig, hogy negyedik térdimenzió valóban létezik.

Az apport- és a materializációs jelenségek egyik magyarázata az a feltevés, hogy a médium a dolgokat őselemeire bomlasztja, majd a kívánt helyen újraalakítja, rematerizálja. De az atombontás mai állása bizonyítja, hogy ilyen „őselemekre bomlasztás"-hoz mérhetetlen energia, vagy csoda szükséges. Honnét veszi a médium az anyagbomlasztáshoz szükséges rengeteg energiát? Hogy az emberi szervezetben jelentékeny erők, sugárhatások érvényesülnek, az ma már közismert. Messmer Ferenc († 1815) már régen felhívta a figyelmet az u. n. állati delejességre; eme titkos erőt főleg gyógyításra használják, sokszor feltűnő eredménnyel. (Az Egyház csak azt tiltja, hogy a magnetizmust babonás és spiritiszta célokra használják.)

Az *ód-elmélet* szerint — melyet Reichenbach állított fel — szintén magnetikus sugarak szerepelnek az okkult jelenségeknél. Reichenbach könyvében olvassuk: „Az ód valami kozmikus dinamid, amely csillagról-csillagra áramlik és akár csak a fény és a meleg, az egész világot körülveszi. — Az ember is ódot sugároz ki... az egész szerves élő természet ódikus dinamidok bőségétől árad és világít. Az ód az egész természetben ellenállha-

[1] Völgyesi tanár *Minden a lélek* című könyvében (1940.—301.) leírja, hogy a hirhedtté vált László László miként csapta be a legelőkelőbb szakkutatókat. A teljes elővigyázatosság kedvéért közvetlenül a kisérlet előtt László médiumon különböző gyomormosási és beöntési óvintézkedéseket alkalmaztak; a kisérlet alatt László mindenik kezét és lábát egy-egy egyetemi tanár és szakember fogta le. Félhomályos szobában, tompa vöröses lámpafény mellett folyt a szeánsz; a médium szájából fehéres anyag kezdett kitódulni és szakállas férfifej alakját öltötte. A tudósok jegyzőkönyvvel hitelesítették az észlelt jelenségek valódiságát (1923. okt. 22.). — Később egyik szeanszon rájöttek László csalásaira: a szellem apport-anyagokat materializációs formákat bűvészi ügyességgel libazsíros vattából, foszforeszkáló anyagokból produkálta. A rendőrségen bevallotta — írja Völgyesi — „hogy a jelzett kisérletnél is ezeket az alapanyagokat előzetesen őrizetlen pillanatban — magának Schrenck Notzingnak a zsebébe csempészte be s utóbb a vonaglások közben onnét szedte elő azokat. Zsonglőri ügyességgel formálta a látszólag szájából előbúvó anyagokat, amelyeket a kisérletek végén lenyeléssel tüntetett el."

tatlan erővel ható és terjedő dinamid elnevezése." (Az ód. 1922.) Mi sem bizonyítja, hogy épen ez a kozmikus-sugárhoz hasonló feltevéses ód okozná az okkult jelenségeket.

Trikál professzor vallja, hogy *„a telekinetikus jelenségek a médium lelkének műveletei.* A médium lelke, akinek gondolatai mint erők testesülnek meg az anyagban."

Az okkultizmussal kapcsolatos pszichológiai jelenségek magyarázása is nehéz. Nem tudjuk, hogy csak az ismert lelki képességek fokozott megnyilvánulásai-e, vagy rejtett új képességek szerepelnek-e? *Richet* szerint a médium rendkívül szenzitív tapintással képes felfogni az agyhullámokat (l. a jegyzetet e könyv 284—5-ik lapján.)

Helyesebben értelmezi az okkult okot Aksakov egykori orosz cári államtanácsos, a *Psychische Studien* megalapítója, aki az „Animismus und Spiritismus" című kétkötetes művében bizonyította, hogy az emberi lélek, az *anima* bizonyos körülmények között nagyobb fizikai teljesítményre is képes, mint mi azt általában véljük.

Az okkultizmus terén minden tekintetben a legnagyobb óvatosság ajánlatos. *Völgyesi* tanár szerint: „Mindenki, de főleg az ideg- és a lélekgyógyász minduntalan tapasztal olyan különleges jelenségeket, melyek megfejtése jóval meghaladja a természettudományos ismereteink biztosította lehetőségeket. Az ideg- és elmeorvosi ismeretek nélkül az ilyen jelenségeket szakszerűen és kellő kritikával elbírálni lehetetlenség. Mégis az a véleményünk, hogy az okkultizmussal és a parapszichológiai jelenségekkel nem alánlatos a gyakorló orvosnak foglalkozni. E területek téma- és tapasztalati köre oly terjedelmes, hogy külön szaktudósokra és azok egész életét kitöltő rendszeres mnnkálkodásra van szükség ezek alapos tanulmányozása és kutatása céljából is." (Minden a lélek. 1940—312.)

Jól megjegyzendő, hogy az okkult jelenségekben nincs természetfeletti jelleg; a misztikának pedig a természetfeletti a lételeme, az anyagi érdek nem fér hozzá.

A komoly *tudományos okkultizmustól különbözik a modern okkultizmus, mely a „babonák tudománya"*; nyilvánulásai a teozófia és a spiritizmus, mindkettő milliók hitehagyását okozza.

A modern okkultisták szerint: az érzékelhető dolgok fizikai síkjai mögött rejlik az *asztrálsík*, melyben intuicióval megismerjük

a titkokat, a választott meglátja az *asztrálfényt*, mely minden létező őselme. A megismerés végcélja az asztrálfényig való eljutás. Az asztrálfény az egyetlen örök valóság, melyből minden származik és amelybe minden visszatér.

Az okkultisták szerint minden embert körülveszi az *aura*, mely a testből áradó mágneses-elektromos fluidum, ezzel érzékeli a lélek a külvilágot. A szenzitivek embertársaik aurájának megfigyelése révén, azoknak lelkében olvasnak. Az aura egyeseket csodás dolgok mívelésére képesít; az aura felragyog a szentek feje körül dicsfény alakjában. Sokan az aurával magyarázzák a materializációs és a telekinetikus jelenségeket is.

A modern okkultizmus metafizikájának vizsgálatánál könynyen felismerhető a neoplatonikus emanáció-tan hatása, a plotinizmus behabarva pithagoreus szám-misztikával és kabbalisztikus badarságokkal. Egyik dogmájuk pl. így szól: „az abszolút valóság teremtő tevékenysége a szám törvényeinek van alávetve. Az egység önmagát reprodukálja és így teremti meg a kettőt, amely a hármasságban talál önmagára". — Másik dogmájuk, hogy a látható világ a láthatatlan valóság megjelenési formája, a láthatatlant asztrál érzékeinkkel fogjuk fel.

Az okkultisták babonás és szertelen túlzásai ellenére sem szabad az okkultizmus jelentőségét lekicsinyelni. Lehet, hogy a komoly, bölcselettel értelmezett okkultizmus később más, természettudományos magyarázatot kap, főleg, ha a *lélek titkai* jobban megoldódnak. *Trikál* professzor bizakodva vallja: „az okkultizmus egykor megszűnik okkultizmus lenni. Az értelem napja kisüt, a fátylak lehullanak és a titkok nyilvánvalókká válnak. Ám ha ez beteljesedik, olyan erők birtokába jutunk, amelyek minden képzeletet felülmúlnak és amelyek az emberiség történetének is egészen új korszakát nyitják meg". (i. m. 169. l.)

A felvilágosultság jövendő korában megszűnnek majd a teozófus és egyéb okkultista álmisztikus szekták, melyeknek ma sok millió megtévesztett hívőjük van.

* * *

A lélek rejtelmes élete, a misztikus-, spiritisztikus és egyéb okkult jelenségek iránti érdeklődés napjainkban nagyobb, mint valaha is volt. Országonkint *okkultista társaságok* alakultak, tudományos apparátussal kutatják a rejtelmes jelenségeket, folyóiratokat szerkesztenek.

A párisi „Institut International Metapsychique"-nek sok tudós tagja is van; jelenlegi igazgatója dr. *E. Osty* orvos. Németországban több folyóirat is áll a parapszichológusok rendelkezésére, így a *Zeitschrift für metapsychische Forschung* és a *Zeitschrift für Parapsychologie*, — *Das neue Licht*. Párisban jelenik meg a *Revue Metapchychique*, — Hágában a *Spiritische Bladen*.

Hazánkban is van *Magyar Metapszichikai Tudományos Társaság* melynek tiszteletbeli elnöke *Chengery Pap Elemér* nyug. fővegyész, akinek kuriózumokkal teli 1938-ban megjelent nagy könyve „Új látóhatárok felé": a Szerző metapszihikai kísérleteinek eredményeit, a fantasztikus apporttelekinetikus és más okkult élményeit tartalmazza.[1]

A teozófia.

Ez a bizarr „istenbölcselet" az okkultizmuson, brahmanista, buddhista és gnosztikus ellemekre alapított valláserkölcsi tanítás, melyet *Blavatszkij Helén*[2] Keletről gyűjtött és Európában, Amerikában terjesztett. Bár személyét és működését súlyos kritika kisérte, mégis elterjedtek tanai, melyek a hindú misztikumot a

[1] Pap Elemér sok képpel illusztrált könyvéből az exakt választ megtudjuk az ősi kérdésre, hogy „miből lesz a cserebogár?" t. i. okkult apport- fenoménként a szeánszon kivánságra csak úgy „előteremtődik". Az érdemes metapszichikai tb. Elnök és Szerző Úrnak könyvében az apportált sokféle tárgyak muzeális gyűjteményének fényképmásolatain gyönyörködhetünk. Itt látható: a könyv címlapja mellett az 1936. évi május 30-án este 10 órakor apportált *élő rák* természetes nagyságú képe. De ezt a rákot messze „túlszárnyalta" az az öt darab gyik és egy kecskebéka, melyek 1933. augusztus 12-én apportként megjelentek élő valóságukban, most pedig döntő bizonyságként közös spirituszos üvegben pihennek a múzeumban, az ugyanaznapon apportált rózsafűzér, ajkpirosító, két rák, egy érem társaságában. (Lásd: i. m. 261. l.) Ugyanezen évben apportált bogarak és virágok képe a 243. lapon látható. (Feltünő, hogy a bogarak milyen sokan jöttek!!) Jött egy aranyhal, sőt egy karvaly is; 1934-ben már kígyók is szállingóztak, ami nyilvánvalóan nagy rekord az 1928—30-ban apportált bakkancsszegek- és fegyvertöltényekhez képest. Nevezetes dátuma a metapszichikai múzeumnak az 1931. aug. 8-a, midőn 19 óra 15 perckor nappali világosságnál a régi tabáni temetőből spontán-apportként lehullott egy 9 kiló súlyú márvány sírkőkereszt-töredék (képe a 426. l.). — Jött egy hamis fogsor-töredék is. A többi beérkezett gyikot, kígyót-békát és a sokféle bogarat már — helyszűke miatt — sajnos nem sorolhatjuk itt fel, de külön megemlitjük, hogy beröpült — Achillest túlhaladva: — egy eleven teknősbéka is, hogy *Zenon* bölcselőt igazolja!

[2] Blavatszkij Helene Petrovna szül. 1831-ben Oroszországban, meghalt 1891-ben Londonban. 17 éves korában férjhez ment egy 60 éves orosz államtanácsoshoz, kitől 3 hónap mulva elvált. Bejárta Európát, Indiát, Tibetet, Amerikát. New-Yorkban 1873 ban letelepedett és Olcott ezredessel együtt megalapította a teozófiai társaságot, de előbb a spiritizmus hive volt. 1887 ben Londoba költözött s haláláig ott élt. Besant Annieval együtt teozófiai folyóiratot szerkesz-

nyugati pozitivizmussal, pantheista rendszerekkel elegyítették. Tanítványai kiszélesítették és racionalizálták a teozóf tanokat, melyek szerint: az istenség a mindenségben van, minden egyéni lét a végtelen Egység differenciálódása. Isten emánációs tevékenysége révén megtestesül egy-egy isteni gondolat és akarat.

A teozófia modern tévtan, hindú buddhista terminológia stanioljába csomagoltan. Az intelligencia körében sikerrel hódít. A teozófusok szellemi előfutárai voltak: Scotus Eriugena, a hitújítók közül Osiander, Schwenkfeld és a cipész Böhme Jakab († 1624) misztikus, kinek tanai alapján Gichtel megszervezte az Engelsbrüder nevű szektát. Nagynevű bölcselők közül is többen a teozófus eszmék hatása alá jutottak, pl. Schelling, Hegel és Baeder is; egyideig a Curie-házaspár is teozófuskodott.

Hazánkban már 1912-ben indult „Teozófia" című folyóirat. A magyarul is megjelent teozófiai könyvek és iratok száma újabban aggasztóan növekszik.

P. Verkade a teozófiát így jellemezte: „átjáróház a jobbfajta pogányok számára, lelki hajléktalanok ideiglenes otthona, a vallási dilettantizmus küzdőtere."

A teozófusok szerint hétféle világ van, az ember is 7 részből áll. Az ember célja, hogy az istenséggel nirvána révén egyesüljön. Az egyéni lélek hosszú evolucIójában sokszor reinkarnálódik. A sorstörvény: a *karma* az előző életmódok érdemei szerint automatikusan meghatározza az újraszületésnek jó, vagy rossz körülményeit.[1]

Az isteni emanáció megnyilatkozása 7 fokon át történik: legfelsőbb szellem (atma), — éltető lélek (buddhi), — magasabb öntudat, egyéniség (felsőbb manas), — emberi értelem (alsóbb

tett, ilyen könyveket is írt. Blavatszkij alapvető munkái: Isis unveiled (1877), The secret doctrine (1888) és The voice of silence (1889). — Besant A. maga közel száz kötet könyvet írt.

A teozófia jelvénye: a farkába harapó kigyó, az örökkévalóság ősi jelképe, a kezdet és a vég, az involució és elvolució szimboluma. A kigyókörbe helyezett világos háromszög a szellemi, a sötét az anyagi világ. A háromszögek közötti egyiptomi kereszt (a tao) és felette a felkelő nap köre: az anyagba leszálló, szenvedő, majd feltámadó szellemet jelképezi. A tűzkereszt, a hindú szvasztika: az örök körforgó élet forrását jelképezi.

[1] Az itt leírt ismertetés Stojits Iván; Teozófia (1910) c. könyve és Annie Besant: Karma és a Világunk átalakulása (1925) c. könyvei szerinti leírás; forrásul szolgált még Blavatsky: „A titkos tanítás" c. hirhedt könyve, — C. W. Leadbeater: A túlvilág (1940) — és Gomperz: Die indische Theosophie (1925) című könyve.

manas), — lelki test (karma), — éterikus test (prâṅâ) és a durva anyag. (Íme, szanszkrit terminológia.)

A teozóf etika az általános önzetlen emberszeretetet parancsolja. Elmélkedéssel, lelkigyakorlatokkal kell az anyagiasságból kiemelkedni.

Az átélt teozófia jelenti azt „a legfensőbb öntudatbeli állapotot és igazi életmegismerést, mely az emberiség eddigi fejlődése során csak néhány ritka esetben fordult elő, pl. Mózes, Zoroaster, Buddha, Jézus éltében."

A teozófus — állítják ők — kinő a földi iskolából azáltal, hogy saját bensejében fokozatosan az örök igazságot ismeri meg. Ez az isteni önmegismerés! Az isteni teremtés koronájának, az embernek pályafutása: fokozatos elmélkedés az alsóbbrendű, korlátolt létállapotból a legmagasabb szellemi öntudathoz; — megszűnik ember lenni és isteni öntudatra ébred, levetve korlátolt mostani személyes öntudatát.

A lélek reinkarnálódik (ez nem durva lélekvándorlás!). A lélek jövendő reinkarnációjában olyan sorsra jut, aminőt előző földi életében „karmá"-ja (erkölcsi érdemei) megérdemelt. A reinkarnáció addig ismétlődik, míg az emberi lélek fel nem szabadul a karma hatalma alól; felszabadulásakor pedig isteni önmegismerésre ébred. Az istenséget csak akkor ismerjük meg, mikor az isteni öntudat bensőnkben felébred. Miként a napot csak sugárzó fénye mellett láthatjuk, úgy az istenséget is csak az Ő világoskodó szelleme által ismerjük. Az isteni szellem saját benső öntudatunkban nyilvánul, miként Pál apostol a korinthusiakhoz írt I. lev. III. fejezet 16. versében mondja: „Nem tudjátok-e, hogy Isten templomai vagytok és hogy az Isten lelke lakik bennetek." (Teozóf idézet!)

Bár Isten mindenütt jelen van, mégis az átszellemülő, istenkereső ember, csak saját lelkének szentélyében találhatja meg. A jövő vallása: az emberi szervezet okkult összetételének ismeretén fog alapulni és az igazi önismeret isteni szellemétől áthatott egyetemes emberszeretetben fog megnyilvánulni. A gyakorlati teozófia: az isteni szeretetnek és bölcseségnek az emberben, mint személyes lényben való benső megnyilatkozása. Szeretni kell az istenséget az ő összes teremtményeiben; így az ember az istenség munkatársa lesz a fejlődés nagy művében. Az egyetemes szeretet ugyanis mágikus szellemi erő, melyből minden élet

táplálkozik. Dogmákra és bölcseleti szőrszálhasogatásokra nincs szükség, de szeretetre igen.

A teozófiai társulatnak legfőbb gyakorlati célja: magvát alkotni az egész emberiség szellemi testvérülésének, faj- és vallásra való tekintet nélkül. Ezért a teozóf társulat ajánlja az összes vallások és bölcseleti rendszerek, főleg Laoce életbölcseletének (tao-te-King) tanulmányozását; ugyancsak ajánlja a szunnyadó lelki tulajdonságok és összes szellemi képességek kifejlesztését és önzetlen használatát.

Blavatszkij azonban radikálisabban nyilatkozott: „A mi célunk nem a hindú vallás megreformálása, hanem a kereszténység eltörlése a föld színéről". A hindú egyébként is megveti és gyűlöli a teozófot, mint vallása megrontóját.[1]

A teozófia terjedésében a politika is szerepel, angol irányítással. Az angol kormány erkölcsileg és anyagilag támogatja a teozófusokat, amennyiben az angol imperialisztikus törekvéseket szolgálják. A hindúk angol ügynököknek tartják a teozófusokat, akik porhintő jótékonykodást gyakorolnak, de a hindú vallás megrontói.

A római Szent Officium 1919-ben kiadott határozata szerint a teozófia tanai a kath. tannal összeegyeztethetetlenek, ezért gyűléseiket látogatni, irataikat olvasni nem szabad.

* * *

Az anthropozófia

A teozófusoktól kivált *Steiner* Rudolf alapította 1913-ban az Anthropozófia-társaságot. Steiner (1861—1925) osztrák katolikus szülőktől származott. Bizarr rendszerének igyekezett tudományos színezetet adni, ezért teozófikus, kabbalista gnosztikus, manicheus és monista, hindú és keleti egyéb nézetekkel összekevert humanista világnézetet tákolt össze. Szerinte a megismerés központ-

[1] Besant Annie (1847—1933) irlandi anglikán prot. családból származott. Exaltált volt: 21 éves korában férjhez ment Frank anglikán lelkészhez, egy fiú és egy leány anyja lett; elhagyta férjét. Diplomát szerzett, előadásokat tartott, hirdette, hogy az emberiség legnagyobb jótevői: Jézus, Buddha és Maltus. Blavatszkij követője lett, s 1895-ben az európai teozóf szervezet elnökévé választották. — Indiában 1891-ben egy Krishnamurti nevű ifjút talált, akit új Messiásnak kikiáltott és a csillagászati Alcyon nevet adva neki, vele európai körútra indult. Besant A. önmagáról azt vallotta, hogy őbenne Giordano Bruno († 1600) vallásforradalmár újratestesült, előzőleg pedig Hypathia alexandriai híres filozófusnőben élt, még régebben hindú volt. — Krishnamurti azonban psychopatia sexualis üzemek botrányába került; ezért is a teozófiai társaságba szakadás történt; — Steiner Rudolf kivált belőle és megalapította az Antropozófiai Társaságot, melyhez német, olasz és svájci teozófusok is csatlakoztak.

jában az ember áll, aki a képzelettől az inspiráció révén az intuicióig emelkedik. Az ember testből, lélekből és szellemből áll, e három rész mindegyike ismét három alrészre oszlik. Steiner tanítja, hogy az ember rejtett megismerő képességével a szellemek világába lát koncentráció és meditáció révén. A reinkarnáció és a karma tanát is vallja. Szerinte: az emberiség egy része Lucifertől félrevezetve megsemmisült, másik része pedig az Atlantiszra menekült, ezektől származik a mai emberiség. Krisztus a Naplény azért járt a földön, hogy a gonosz hatalmát megtörje. — Az emberiség egy szellemi ősviláglényből fejlődött hét időszakon át; jelenleg a germán-korszakot éljük. — Steiner hívei a svájci Dornach-ban templomot építettek, melyet 1920-ban avattak fel. Rajongó hívei főleg nők. Legbadarabb dogmája az, hogy a Golgota misztériumában az ember Jézustól elvált a Krisztus-lény, hogy mint *Erdgeist*, a föld bolygó szelleme: a világot keresztényiesítse.

Ál-misztikus szekták.

Ismernünk kell ezeket, mert a gyakorlati életben mérhetetlen lelki kárt okoznak a tanulatlan nép körében is; nagyon sok jóhiszemű egyént megtévésztenek.

Elismerjük, hogy a szekták tagjai közé sok jóhiszemű lélek sodródott; tudjuk, hogy kiválóságok is voltak köztük. Pl. *John Wesley* a metodista mozgalom vezére nemes lélek volt; *Lippai* a Protestantizmus című művében (1935—141.) Wesleyt így jellemzi: „célja Isten dicsősége volt és sohasem kereste önmagát. Életmódja egyszerű és szigorú volt, arcáról és fényes szemeiből nemesség sugárzott... Minden nagysága mellett is példás alázatosság jellemezte őt. Mindenét a szegényeknek, betegeknek, az ügy előrevitelének szentelte: széles irodalmi munkásságából sok pénzt keresett, de azt mind jótékony célokra áldozta. Rengeteget dolgozott: reggel négy órától késő estig: a lelkek szolgálatában megtett út hossza 200 ezer angol mérföld és csak a betegsége kényszerítette arra életének utolsó 20 évében, hogy kocsin utazzon. 88 éves korában halt meg, szónoklatainak száma meghaladja a negyvenezret. — Joggal állíthatjuk, hogy Wesley az összes szektaalapítók között William Booth mellett a legtehetségesebb és valóban a világtörténelem nagy férfiai közé tartozik. Egy

protestáns tudós Wesleyt a protestáns Loyolai sz. Ignácnak nevezte, míg egy katolikus tudós azt mondotta róla: más körülmények között reformpápa lett volna."

Az Üdvhadsereg alapitójáról *Booth William*-ról (1829—1912) Lippai megállapitotta, hogy a vallása terjesztésében és a szocialis-karitatív tevékenységben fáradhatatlan volt, „apostoli útjának hosszúságát a Földnek a Holdtól oda-vissza való távolságára becsülik; ezt az útat 65—80 éves koráig terjedő időközben tette meg. — Életírói joggal állíthatják, hogy a katolikus Egyház kebelén belül egy második assisi szent Ferenc lett volna; milliók mentek át kezén, mégis szegényen halt meg." (i. m. 155.)

Mindezt tárgyilagosan elismerve, nem hangoztathatjuk eléggé, hogy a sokféle ál-misztikus szekta sok millió ember lelki romlását okozza. E szekták „apostolai" sokszor a tudomány és bölcselet tisztes tógáját viselik, hogy könnyebben megtévesszék a hiszékeny kritikátlanokat. Gondoljunk a teozófia és a spiritizmus lélekmételyező hatásaira.

A bölcselettel kapcsolatos ál-misztikus szektákat röviden itt ismertetjük, főleg *P. Müller, Nyisztor* és *Lippai* művei nyomán.

A spiritizmus

Az okkultizmus egyik elterjedt faja a szellemekkel való érintkezés. Már az ősi egyiptomiak hitték, hogy az elhunytak lelkei hazajárhatnak. A szellemidézésről már Platon és Stabo is írtak. A biblia említi, hogy az endori boszorkány Saul király kérésére felidézte Sámuel próféta lelkét a limbusból. Rómában már Kr. e. 300 évvel gyakorolták a halottidézést, melyet kald papok meghonosítottak. Szellemidézést űztek a germán druidák és a hindú jogik és kínai varázslók is.

A középkorban eretnek felekezetek gyakorolták a varázslást, az ördöggel is szövetkeztek.

Az újabbkori spiritizmusra nagy hatással volt a protestáns felekezetalapító *Swedenborg* Emmanuel (1688—1772), aki nagy erkölcsi botlások után, állítólagos *látomásai* alapján megalapította az „Új Jeruzsalem egyházát," mely spiritiszta szekta volt. Swedenborg szellemtanát (pneumatológia) az intelligens hívei számára rendszerbe foglalta.

A 19-ik század első nagy médiuma Vanner Friderika, a *prevosti josnő* volt. Egész életében betegeskedett; már gyermek-

korában távolba látott és jövendölt, később tükörben meglátta a távoli történéseket, eseményeket. Az amerikai reklám a spiritizmust a világérdeklődés központjába állította. Még jobban terjedt Davis Andrew Jackson fellépésével. Ez az idegbeteg, vézna, különc fiú az olvasást is csak későn tanulta meg; 17 éves korában Lewingston magnetizőr őt médiummá fejlesztette. Gyógyított, távolba látott, szellemekkel érintkezett, sőt szomnambul állapotban kötetekre terjedő természet és szellembölcseleti munkákat diktált. A „szellemekkel való érintkezés" című könyvében megírta a spiritizmus elméletét, mely iránt az érdeklődés már rendkivül nagy volt, százezreket megtévesztett, elhódított a kereszténységtől.

Amerikából a spiritizmus Franciaországba terjedt el, itt a hírhedt Allan Cardec propagálta. Németországban az orosz Akszákov terjesztette; itt spiritiszták lettek Zöllner. Fechner, du Prel és Hellenbach. 1882-ben alapították az angol-amerikai *lélekkutató Társaságot* (Society for Psychical Research), melynek azonban sikerült beigazolni, hogy még a leghíresebb médiumok is csaltak (pl. nálunk a László-eset).

A spirtizmus iránt hazánkban is nagy volt az érdeklődés már 50 évvel ezelőtt is. A tévelyek ellensúlyozására a budapesti papnövendékek lefordították és 1889-ben kiadták *Schneider:* „A szellemekben való újabb hit" című kitűnő könyvét. Újabban Wolkenberg professzor „Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene" (1923), Trikál és Spesz tanárok említett könyvei tárták fel a spiritizmusra vonatkozó tudnivalókat. — Viszont furcsa vélemények olvashatók Borbély Andor „Spiritizmus" című (1926) könyvében.

A spiritiszták szerint a szellemet a perispirit nevű állag köti a testhez. A testtől elvált szellemek az asztrálválágban élnek és az emberekkel érintkezhetnek *médiumok* révén, kikben a perispirit erősen kifejlődött.

A szellem néha megjelenik az ő asztrál testével a médiumból kiáradó plazma materializálódása révén. Közönséges szeánszokon a szellemek csak a médiumon át beszélnek a jelenlevőkhöz.

A spiritiszta megnyilatkozás sokféle. Pl. az író médium csodálatos gyorsasággal három perc alatt három oldalt telejegyez szöveggel. Asztaltáncoltatás, szellemírás. szellemfényképezés, idegen nyelven szólás, fényjelek, kopogtatás, „pszichikai szél" gyakori jelenségek. Több olyan spiritiszta jelenséget, melyek médium

nélkül történnek, még lehetetlen természetesen értelmezni. Nagyon sok a csalás! Még több a csalódás: a fantázia-, szuggesztió-, autószuggesztió általi illúzió.

Azt még sohasem lehetett igazolni, hogy a jelentkező szellem azonos azzal, akit megidéztek. Isten bölcsessége és fensége nem engedi, hogy idegroncs médiumok hipnotikus transzban a túlvilágból előállítsanak tetszés szerint bárkit, merő kíváncsiságból. „De az sem valószínű — írja P. Müller L. — hogy *minden* esetben a démon játszék közre, bár dogmatikailag nagyon lehetséges, hogy Isten engedélyével magát ily dolgokba ártsa és büntetésképen rontsa azokat, akik vele vakmerően szóba állnak. Szerintünk a spiritiszta szeánszok által produkált fenomének, legalább rendesen és túlnyomó részben teljesen és tisztán természetes okokra vihetők vissza. — Ha azonban mégis értelmes lények a jelentkezők és a feleletek adogatói, ezek kétségtelenül csak gonosz lelkek lehetnek. Azt viszont ugyancsak biztosan tudjuk, mint kinyilatkoztatott igazságot, hogy ilyen lelkek léteznek és az emberi sorsra befolyást gyakorolhatnak. Mit sem változtat a dolgon, hogy a spiritek jó és épületes dolgokat is mondanak... A démon cukros pilulákban adagolja be a mérgét. Azért mondja az Apostol, hogy a „sátán is világosság angyalának tetteti magát." (II. Kor. II. 14.)

Érthető, hogy Egyházunk a spiritiszta szeanszokat és az azokban való bármilyen részvételt eltiltotta. (A Szent Officium válasza 1917. ápril. 24.)

Christian science

A Christian science („Tudományos Egyház") oly vallásbölcseleti rendszer, mely a misztikába kapcsolódó szektaként terjedt, főleg az angolszász országokban; nagy templomai és palotái vannak. Alapítója *Mary Baker* (Mrs. Eddy) 1821-ben született, 12 éves korában hallucinált, vallásos exaltált volt. Fejedelmi fellépésével, igéző szépségével szülőfaluját (Bow, a New-Hampshire államban) bűvösen uralta. — 22 éves korában férjhez ment, özvegy lett, idegessége nőtt, bölcsőben ringattatta magát. Tíz évvel utóbb ismét férjhez ment egy vándor fogorvoshoz, de hamarosan elvált és spiritiszta lett. Megismerkedett egy *Quimby* nevű magnetizőr orvossal, aki őt is meggyógyította. A magnetizőr orvos halála után, hátrahagyott kéziratait Mary Baker feldolgozta hiszterikus asszonyhoz méltóan. 1875 ben megjelent könyve „Science and

Health" címen, ebben leírta új kinyilatkoztatásait és égből kapott missióját.

1877-ben újra férjhez ment Gilbert Eddy-hez. Bostonban 57 éves korában megalapította a „keresztény tudomány egyháza" szektát, magát papnővé avattatta, prédikált és elnökölt a gyülekezetben. Vallásának egyetlen pozitív tétele, hogy a szellemen kívül nincs más valóság: az anyag, a bűn, a baj, a halál csak illuziók. A szellem maga az Isten, betölti a mindenséget.

A „ker. tudomány" nem szuggerál, hanem azt *tanítja*, hogy a baj nem létezik. Tehát e vallás: pantheista idealizmus! — hasonlít Emmerson († 1882) transcendentalizmusához, mely csak az örök egyet ismeri, melybe az egyének elmerülnek.

A „Chr. science" erkölcstana epikuri: test-kultusz, élvezethajhászás. — Mrs. Eddy 90 évet élt; halálát soká titkolták, híveit nem akarták megszomorítani. Halálakor (1911) a szektának 668 temploma, 85 ezer híve volt; ma Bostonban van a központja.

Couéizmus

E szektával rokon a *Couéizmus*, Coué Emil (1857—1926) orvos-gyógyszerésznek a *képzelet* mindenhatóságára alapított szektája. Coué könyvét („Couéizmus, egészség és önfegyelmezés") magyarra Völgyesi Ferenc orvos lefordította, eszméit hasznosítja. A gyógyító erőt az autószuggesztióba helyezi, a független tudatalattit a képzelet erejével akarja irányítani. A betegnek naponta legaláb húszszor kell ismételnie: „Mindennap minden tekintetben jobban és jobban érzem magam". — Coué kuruzsló volt („Ősi-i ember"), Nancyban csodatevő hirében állott, ezrek zarándokoltak hozzá; az általa prédikált autószuggesztióban a hivők minden vágyuk teljesülését remélték.

Míg Coué csak azt szugerálta, hogy nem vagy beteg, addig Antoine Lajos a *„jelenkor prófétája"* tagadja magát a bajt, mert nincs anyag, amely a bajt okozhatná, baj nem létezik! Ugyenezt tanítja a Chr. science. — Párisban, Liégében, Monacóban, Bruxellesben, Nizzában templomokat építettek, melyekben a próféta Antoine okkult tanításait hírdetik a fanatikus intelligens hiveknek, akik „Az Úr Vincellérjei" nevet viselik.

Antoine Lajos (1842—1912) szegény bányászcsaládból született; spiritiszta lett. Állította, hogy az arsi sz. plébános szelleme szól belőle. Gyógyított és tanított; magnetikus vizzel és szugesztióval

kuruzsolt. Szerinte: Isten „a szeretetben egyesült emberiségének abszolut egysége." Erkölcstana a laikus morál, a felebaráti szeretet; voltaképen erkölcsi nihilizmus! Jelvényük: a jó- és gonosztudás fájának a képe. Antoine hirdette: „tedd a rosszat és én bebizonyítom neked, hogy ez nem létezik." Hívei Üdvözítőnek, sőt istenüknek nevezték! Halála után a felesége vette át szerepét; Ő „szentelte" fel a monacoi templomot.

Lelki barátság szektája

Sédir Pál *„Lelki barátság"* szektája 1887-ben alakult. Szerzője laikus, röpiratokban, könyvekben terjesztette vallásbölcseleti, okkultizmussal kevert rendszerét. Szerinte: olvassuk az Evangéliumot de az exegeták nagyképű magyarázatai nélkül, akkor kibontakozik Krisztus alakja, kinek tanítása: szeressétek egymást; ez minden vallás lényege. Kr. születését titkos összeköttetésbe hozza a csillagok járásával; titkos jelentőséget tulajdonít a számoknak neveknek, melyek az ember öröktől megállapított sorsát kifejezik. Minden létezőben halhatatlan szellem van, ezek összege adja az értelmi sík-"ot. A világ az Ige materializálódása, a világ neve: Jézus. Minden létező Krisztusban van, a világ és Kr. azonosak. Sédir szerint: a megismerés eszköze a szív, ez irányítja értelmünket és akaratunkat. Megveti a ker. teológiát és az u. n. kolostori misztikát. A szentségeket elveti, csak a szent kenetet ajánlja magnetikus hatása miatt.

Sédir metafizikája hasonlít Origenes tévtanaihoz, melyeket már a VI. szban (553) Vigilius pápa elítélt.

Adventisták

alapítója az USA-i Smith József, Miller Vilmos. Sokféle szektára bomlottak, de abban megegyeznek, hogy a Világbíró nemsokára eljön. Szétszakadásuk oka: eltérő vélekedésük a halál utáni sorsról. Hazánkban is terjeszkednek, nagy összegeket költenek propaganda célokra, főleg a sajtóra. Alapdogmájuk Kr. közeli eljövetele és a világvég. A világ végét jelző jelek legnagyobbika: a pápaság rombadölte lesz. Pokol nincs; a tűz által megtisztuló föld lesz az örök boldogság színhelye.

A *mormonok* szektája szerint az igazak a mennyországban várják birodalmuk keletkezését. — Az adventisták másik alapdogmája az ünnepi pihenő napnak vasárnapról szombatra való áttétele. — Csak felnőtteket keresztelnek, mégpedig alámerítéssel. Az Úrvacsora náluk csak jelkép és lábmosás előzi meg. Moráljuk a

protestáns humanizmus, de gyűlölik az Egyházat és a katolicizmust.

Freudizmus

a pszichoanalizis-nak nevezett ideggyógyászati módszeren felépült világnézet, Freud Zsigmond bécsi zsidó orvos (sz. 1856, † 1939) alapította. Hiszteriás pacienseit hipnózisban és azon kívül is vallomásokra (életgyónás) birta, hogy öntudat alatti zavaró eszméiktől (traumák) szabaduljanak és így meggyógyuljanak. E módszer a tudatalattinak és tudattalannak elemző vizsgálata. Az álmokat is elemzi; mert szerinte az álmokban kielégítetlen vágyak jellennek meg. Az álomszimbolumokból Freud szótárt (álmoskönyv) szerkesztett.

Freud téves alaptana szerint: az emberi élet rugója a libido, a nemi ösztön; tehát a pszichoanalizisnek is e tárgykörben kell mozognia, főleg itt kell a gátlásokat megszüntetni. Az idegzavarok elkerülése végett már legfiatalabb korban fel kell a gyermekeket a nemi dolgokról világositani, nem egyházi, hanem emberi megvilágításban. — Freud vallásbölcsész lett; pedagógus is, elemezte a primitív népek lelki életét, sőt az aszketika és misztika területein is kalandozott. Rajongó híve volt: Pfister Oszkár prot. lelkész, aki könyvében a freudi elveket a nevelésre alkalmazta. Ma az orvosi és bölcseleti, valamint pedagógiai irodalom élénken vitatja Freud elveit, melyeket a bölcseleti képzettség hiánya jellegez. A nemiségnek túlsok hatóerőt tulajdonít, a lelket pedig tévesen ismeri; a gyermekek nemi felvilágosításának freudi módszere pedig veszélyes és végzetesen téves.

A pietizmus

a luteránus orthodoxia ellen támadt reakció, vezére *Spener* Jakab Fülöp (1635—1705) strassburgi, majd frankfurti, drezdai és berlini luteránus predikátor volt. Beszédeiben a hitet és jámborságot sürgette. 1670-ben megalakította a „collegia pietatis"-t, mely 1682-ben a templomokba is bevonult. Sajnos a jámbor egyesületek hamar elfajultak; beteges, bizarr, természetellenes irányzat győzött, a gőg és farizeizmus jellegezte, — szenteknek tartották magukat, a predikátorokat lekicsinyelték. A tanokkal keveset törődtek, szerintük a lényeg a szív ájtatos érzelme; ezért a modernizmus előfutárai.

A szakadás a pietista szektában is bekövetkezett: Spener

három főtanítványa, Franke, Breithaupt és Juton szövetkezve Thomasius jogtudóssal 1694-ben új egyetemet alapítottak Halle-ban pietista elvek terjesztésére. A protestáns papjelöltek tódultak ide, mert Poroszországban nem is lehetett lelkész az, aki legalább két évig nem hallgatott theol. előadásokat a hallei egyetemen.

A pietizmus hamis miszticizmusba esett, a hívei jelenések, elragadtatások, vérverítékezések képzelői lettek. Szászországban és thüringiában próféta-asszonyok léptek fel, de csalóknak bizonyultak. Sőt némely vérverítékező asszony bukott nőként vált szégyenére a szektának. „Nemcsak egyes pietísták, hanem egész pietista társulatok is, mint Buttler Éva köre, a vallás külszíne alatt határtalan erkölcstelenség fertőjébe süppedt". — E szekta kudarca is igazolja, hogy nincs igazi vallásosság, nincs szilárd erkölcs és igazi misztika: szilárd dogmatikus alap és szakavatott vezetés nélkül. Ezt a vezetést pedig csak a kat. Egyház adja.

Az ébredés (revivals) szektája

főleg Amerikában és Angliában gyakori. Angliában Wales-ben járványszerűen dühöngött 1860 körül, újabban pedig 1904—5-ben. Ez újabb álmisztikus tünetet Henry Bois prot. theol. tanár így írta le: Walesben 1904-ben a lelkeket megszállta a vágy mások megtérítésére, evégből fiatal lányok is prédikáltak a templomokban; a lelkészekkel nem törődtek; a valláskülönbség nem számított. E gyűlekezeteket főleg a köznép látogatta.

Az összejövetelen valaki beszédet rögtönzött, főleg Jézusnak irántunk való szeretetét, szenvedéseit hangoztatta. Utána hangosan imádkoztak a bűnösök megtéréséért. Aki ihletet érzett — ha 5 éves gyermek volt is — hangosan és hosszan imádkozott. Ima után ének volt, egyszerre több csoport énekelt eltérő dallamokat; ugyanakkor mások hangosan imádkoztak és szónokoltak. E zürzavarban extatikus lelkesedés, vagy őrjöngés tört ki, előfordult, hogy összetörték a templomi berendezést.

Különös jelenség volt az u. n. hwyl (ol. huil), mely abban állott, ha valaki feltüzelte magát ima, vagy beszéd által, önkivületbe esett és percekre elveszítette eszméletét, de imádkozott tovább; — ébredése után a vele történtekre nem emlékezett. A szekta hívei a huilt a Szentlélek hatásának vélték.

A quietizmus:

a misztika elfajulása, mely a tökéletességet a teljes passzivitásba helyezi, hogy Isten tegyen mindent az emberben.

Már a IV. sz. második felében az eretnek euchiták, vagy messzaliánok hirdették, hogy az Istenbe való elmerülés végett tartózkodni kell a szemlélődés nyugalmának zavarásától, a külső istentisztelettől, sőt az Eucharisztia vételétől is; — így az erkölcstelenségbe merültek. Ugyanez a tan a XII. században a Balkánon terjedt el a bogumilek közt.

A Kelet quietistái a XII. századtól vallották, hogy ha a szemlélődő mereven maga elé néz, meglátja az Istenből kisugárzó ama fényességet, melyet az apostolok a Tábor hegyén élveztek. Ez a köldöknézők, hesychasták szektája, mely főleg az Athos-hegyi és Konstantinápolyi szerzetesek közt terjedt.

Nyugaton a XII. század végén a beguinok és beghardok hirdették, hogy a kontempláló nem vétkezhet, nem szorul erénygyakorlatra, a szemlélődésből ki kell vonni a megtestesülést, Kr. szenvedését és az Eucharistiát. — Tanaikat V. Kelemen és a viennei zsinat (1311) elítélte. — Kvietista túlzásokba estek a franciskánus *fraticellik* (1322); Eckhardt-mester azt is tanította, hogy a szemlélődés által úgy átváltozunk Istenbe, miként a kenyér és a bor a konszekráció által Kr. teste-vére lesz. A XVI sz.-tól az andaluziai, főleg sevillai *Alumbrados* (árnyéknélküli felvilágosultak vallották, hogy az üdvösség a benső szemlélődéstől függ, általa szemlélhetjük a Szentháromságot és nem szükséges erénygyakorlat. Hirdették, hogy a fajtalanság nem bűn, hanem elősegíti a szemlélődést. 76 hamis tételüket 1623-ban ítélte el az Egyház.

Molinos Mihály (1640—1696) az újabbkori misztika elfajulására legnagyobb hatással volt. Combriában doctorált, 1669-ben Rómába költözött, ahol XI. Incét is megnyerte a „szentéletű lelki vezér," aki minden egyházi javadalmat visszautasított. „Lelki vezér" c. könyvét spanyol eredetiből hamarosan lefordították olaszra, latinra, franciára, német- és egyéb nyelvekre. E könyvben foglalt kvietista tévtan hatása hamarosan kiütközött a híveken: a rendes elmélkedést mellőzték, a szóbeli imát szintén: a Krisztusra gondolást fejrázással űzik el még áldozás alkalmával is; a törvények kötelme alól felmentve érzik magukat.

Először Segneri Pál jezsuita mutatott rá a „Lelki vezér" kvietista tévtanaira. 1687-ben Molinos 86 tételét az egyházi hatóság ünnepélyesen kárhoztatta; bebizonyult, hogy Molinos a nyugalmi ima miatt eltért a ker. jámborságtól, sőt szemérmetlen cselekedetekre vezetett és azokban maga is résztvett. Molinosnak

vissza kellett vonnia tévedéseit, egyik dominikánus kolostorba internálták haláláig tartó fogságba. Az inkvizició ítéletét XI. Ince jóváhagyta.

Molinos főbb tévtanai: a benső életet élő hagyjon fel minden öntevékenységgel, mert ez zavarná Isten munkáját a lélekben. Jó feltételek, fogadalmak a tökéletes lelket akadályozzák. A tökéletes lélekben a vágy is megszűnik az erény és a boldogság után; mintha nem is élnénk, úgy kell magunkat Istennek átengednünk, hogy bennünk és nélkülünk hajtsa végre akaratát; ezért felesleges a kérő- és hálaadó ima. Ha Isten irgalmáért folyamodnánk, csak azt mutatnók, hogy szeretetünk önző. — Aki teljesen átadta magát Istennek, az nem bajlódik a kisértésekkel, hanem enged azoknak, passzive viseli magát, enged a természet ösztöneinek, kivánságának is.

Az igazi benső élet imája a tökéletes nyugalom Istenben, akinek az ember átadja magát elmélkedés és szóbeli ima nélkül. Ezeket pótolja a beléöntött szemlélődés, mellyel Isten tevékenykedik az emberben még alváskor is; tehát az álmosságnak, vagy istenkáromló gondolatoknak sem szabad ellenállni. Az isteni tevékenységet bennünk csak a mi saját tevékenységünk akadályozza. — Az önmegtagadás gyakorlata hiábavaló; a megszentelésre irányuló külső cselekedetek a léleknek mit sem használnak. — A tökéletességet elért lélek már nem vétkezhetik, mert lefoglalta Isten akarata; nem kell tehát többé gyónnia sem. Az Istennek való önátadásra a műveletlenek sokkal alkalmasabbak, mint a theológiailag képzettek.

Mindeme kvietista tévtanok Molinos könyvében ügyesen leplezve voltak leírva; éppen ebben volt a legfőbb veszély.

Molinos tévtanait később hirdette Beccarelli bresciai pap, aki 1708-ban került az Inkvizició börtönébe 25 évig tartó tévtan hirdetés után. A kvietizmus Franciaországban is terjedt.

A francia misztikusok két újabbkori legérdekesebb egyénisége a semiquietista Johanna Mária de la Motte (Guyon asszony) 1648—1717, aki tévedéseit inkább a kifejezésekben, mint a lényegben követte el; jámbor és jótékony életet élt. — *Fenelon* (1651—1715) cambrai érsek a misztika történetébe jóhiszemű semi-quietista tévedései által jutott; 23 tételét XII. Ince 1699-ben nem mint eretnek, — hanem mint *veszélyes* tanokat elítélte. Fenelon készséggel meghajolt a Szentszék ítélete előtt.

A misztika története bizonyíja, hogy a titokzatosra áhítozó emberi lélek veszélyes talajra lép, ha a gyakorlati misztika útjain az Egyház vezetése nélkül indul új irányokban. A misztika sötét világában csak a kath. misztikusok szent mesterei és az Egyház tanítása a fénykévés útmutatók.

Az igazi misztikus szemlélődés

meghatározása: „Egyszerű szerető tekintet Istenre, amellyel a csodálkozás és szeretet által foglyul ejtett lélek Istent tapasztalati módon megismeri és őt mélységes békében, mint az örök boldogság előízét élvezi." (Maumigny).

Tehát a szemlélődés által a lélek tapasztalati módon ismeri meg Istent; nem mintha színről-színre látná, ami csak az üdvözültek állapotában következik be, — hanem hogy mégis közvetlenül merít az isteni szeretet és bölcseség élő vizéből a Szentlélek kegyelme által.

(Kiemelve kell megjegyeznem, hogy e nagyfontosságú és kényes témát főleg a szakavatott P. Müller S. J. *Misztika* című könyve alapján írtam le.)

Az elméleti misztikusok megkülönböztetik a tökéletes- és tökéletlen szemlélődést. A lélek a tökéletlen szemlélődés fokán még tud más tárggyal is foglalkozni, így el is szórakozhat szemlélődés közben; az ilyen lélek csodálatosan előhalad az erény útján de még nem alakul át úgy, mint a tökéletes szemlélődő, akinél már a fantázia tevékenysége sem szerepel.

A tökéletes szemlélődés a lélek erőit teljesen leköti, csak a szemlélődés tárgya érdekli, ezért nem szórakozhat el. Szent Bernát írta: „Ha az isteni szeretettől megittasodott lélek magát feledi, s mint a szemétre dobott cserepet, magát megveti, akkor mindenestül elvész Istenben s az istenség mélyibe olvad. Mikor aztán így egy lélek lett vele."

Nagyon megjegyzendő, hogy a tökéletlen és tökéletes szemlélődés közös vonása és tulajdonsága, hogy a külső érzékek és fantázia közvetítése és az értelem okfejtő, következtető munkája nélkül történik. Ez tapasztalati igazság, melyet a teológusok és filozófok aggálya és érve meg nem dönt! Ha a misztikusok mégis hasonlatokkal próbálják magukat megértetni, ez csak az emberi kifejezésmód tökéletlenségét, az érzéki dolgok kifejezésére

berendezettséget *kénytelen* felhasználni, mert más magyarázásmód nincs. Miként a festő is csak érzéki alakokkal ábrázolhatja a lelkeket, pl. szárnyakkal az angyalokat.

A tökéletlen szemlélődés fokozatai: 1. az összeszedettség 2. a nyugalmi ima, 3. a lélek szeretetittassága.

A tökéletes szemlélődés fokozatai: 1. az egyszerű egyesülés, 2. az extatikus egyesülés melyet lelki eljegyzésnek neveznek, 3. a tökéletes egyesülés, melyet lelki násznak is mondanak.

Megjegyzendő, hogy a közönséges- és misztikus ima közt lényeges ugyan a különbség, mert isteni principium lép fel a misztikus imánál, mégis az átmenet alig észrevehető; miként a világosság és sötétségközti átmenet nem választható el határvonallal. — Merő emberi erővel és igyekezettel a tökéletlen szemlélődés legalsó foka: az összeszedettség sem küzdhető ki, mert már az is valódi misztikus érintkezés Istennel; már ott is titokzatos fény gyúl ki a lélek mélyén. E fokon már bizonyos jelleg: a magány- és az ima szeretete, a világi és mulandó dolgoktól való elszakadás.

A nyugalmi ima fokán a lélek legmélyéből fakadó csend, nyugodtság ered, mely a test erőire is árad s azt a biztos tudatot és érzést kelti, hogy a lélek Isten jelenlétében és közelében van. Az ilyen Istennel egyesült állapot a testi erőt is restaurálhatja az alvást pótolja; így érthető, hogy egyes szentek, pl. Xavéri sz. Ferenc, Alkantarai sz. Péter csaknem alvás nélkül óriási apostoli munkát végeztek.

A virrasztó imában és bőjtben való elgyengülés és ájulás nem misztikus elragadtatás!

A szeretetittasság

a nyugalmi imába felgyülemlett szeretetenergiák kitörése. Igy járta sz. Ferenc Umbria tájait; Pazzi sz. Magdolna apácatársai közt lelkiittasságában táncolt. A tökéletesebb lelki szeretetittasság hatása: vágy Istenért minél többet szenvedni. Sz. Lőrinc ilyen ittasságában gúnyolta a tüzes rostélyon a kínokat. Sz. Apollonia önként ugrott a neki készített máglyára. E szeretet erőt ad Istenért nagyot művelni; költői ihletet is adhat pl. sz. Ferenc naphimnusza, sz. Tamás Oltáriszentség himnuszai, sz. Teréz versei.

Az Istennel való „egyszerű egyesülés" (sz. Teréz szerint alig tart félóránál tovább) a lelket átalakítja s arra képesíti, hogy

Istennel angyalok módjára érintkezhetik. — Az *extatikus* egyesülés állapotában a szemlélődő lélek Istennel legbensőbb szeretetben egyesül s közben külső s benső érzékeinek használatát elveszti; pl. a tapintás érzéke még a tűzes vas érintésére sem reagál. Közben Isten természetfeletti igazságokat közöl a lélekkel, de ezek oly magasztosak, hogy csak hasonlatokkal képes némileg ismertetni a misztikus. Több szent már kora gyermekéveikben elragadtatásba esett; a misztikus kegyelmek átlag 10 és 25 év közt jelentkeznek.

Villanovai sz. Tamás zsolozmázás közben extazisba esett és 12 óra hosszat a levegőben lebegett. Pazzi sz. Magdolna 40 napon át egyfolytában extazisban volt.

Érdekes, hogy az elöljáró az extazisban levőt az engedelmesség nevében visszahívhatja az extazisból. A hipnotizált csak a hipnotizőrnek engedelmeskedik, akire lelki képességeit az elaltatáskor koncentrálta; — az extazisnál az elöljárónak szerepe nincs, a misztikus elragadott a törvényes parancsra mégis azonnal engedelmeskedik.

Az igazi eksztázis alatt a tudás csodálatosan bővül; a beteges idegzetből eredő v. hipnózis által provokált révületben pedig az öntudat és ismeret területe szűkebb lesz. A révület után az idegbeteg kimerült, eltompult, akarateje gyenge; az igazi misztikus eksztázis szentjei észemberek, akarat hősei! Eksztazisban új és magasztos ismereteket szereznek, az istenlátást „mélységes homályban" élvezik, sőt a Szentháromságot szemlélik. Az istenszemlélet homálya Isten végtelensége miatt van; de Isten a misztikusnak homálytalanul bemutatja pl. az angyalokat, szenteket; ilyen látomások nagyon gyakoriak, sőt nem misztikus jámbor lelkeknél is előfordulnak.

A lelki eljegyzés

eksztázisban történik, nagy igéret ez az Istennel való életközösségre. „A különbség a lelki eljegyzés és lelki nász közt kb. az, ami az eljegyzés és házasság közt az emberi társadalomban. Az eljegyzés még felbontható, sőt az állandósult együttléttel még nem kapcsolatos. Így a lelki eljegyzésben is az érzékelhető bizalom, gyönyörteli együttlét az extazissal megszűnik. A földi és mennyei, misztikus nász azonban már isteni jogon felbonthatatlan, szoros életközösséget követel.

Az isteni Vőlegény beavatja jegyesét, a lelkek titkaiba és

megmutatja neki azt a boldogságot és dicsőséget, melyet számára készített az örök életben. Ezért magasztos látomásokban részesíti a lelket, kinyilatkoztatásokat közöl vele; mindez földöntúli örömben tartja a lelket. Az eljegyzett lélek igyekszik elszakadni mindentől ami nem Isten; mint sz. Pál mondja: „cupio dissolvi et esse cum Christo"; — a földi dolgok, az evés, alvás is terhére vannak, de Istenért minden áldozatra kész.

Így megértjük, hogy a kármelita misztikus doktorok tanítványa kis szent Teréz így nyilatkozott: „Több hasznot merítettem saját semmiségem tiszta megismeréséből, mint a hit titkainak világos átértéséből. Csak gyengeségeimet érzem és ez nagy előnyömre válik. Elegendő, hogy megalázkodjunk, hogy tökéletlenségeinket szeliden elviseljük; ime ez a mai igazi életszentségünk. — Úgy teszek, mint a kis gyermekek, egyszerűen megmondom az Úristennek, hogy mit akarok, s Ő mindig megért engem."

De a misztikus léleknek sok gyötrelme is van. Elpanaszolhatja: „Vigilavi et factus sum sicut passer solitarius in tecto". Meglátja a nagy fényben saját kicsiségét és hibáit. „Ha az ember szabad szemmel nézi a pohár vizet, nem lát benne semmi retteneteset, de ha a nagyitó üvegen át vizsgálja, megborzad azoktól az apró szörnyektől, amelyeket lát. A szemlélődés is ilyen nagyító üveg, amely észrevehetőkké teszi hibáinkat, melyek a végtelen Szentség és tökéletesség fénye mellett rútaknak és nagyoknak látszanak. Ezért a szentek nagy bűnösöknek tartják magukat és önmagukat gyűlölik, ezért szigorúan vezekelnek. Nagy kín a misztikusnak látni azt, hogy Istent, a Szeretetforrást sokan megvetik, káromolják. Kis sz. Teréz azért szállott volna le még a pokolba is, hogy legyen ott is legalább egyetlen szív, amely Istent szereti. — Az extatikus számára a szenvedés forrása: Krisztus és a Boldogasszony kínszenvedésének szemlélete és átélése.

A lelki nász

felbonthatatlanságát Szent Teréz — aki e ritka kegyelemben csak öt évvel halála előtt részesült — így írta le: „Az egyesülést úgy is tekinthetjük, mintha pl. két gyertyát oly módon illesztenének össze, hogy csak egy lángot adjon. Úgy, hogy a kettőnek bele, lángja és viasza egy legyen. Itt azonban még mindig lehet szó a szétválasztásról, a bélnek és viasznak, következőleg a lángnak elkülönzéséről. De nem így van a lelki nászban. Az

egyesülés itt hasonlít ahhoz, mint mikor a patakba, kútba eső esik. A kétféle víz összekeveredik és lehetetlen azt többé megkülönböztetni. Vagy mikor két patak a tengerbe ömlik. Lehetetlen azt a tenger vízétől elválasztani. Vagy midőn nagy terembe két ablakon árad be a világosság". — E lelki násznak három jellege van: 1. állandó egyesülés Istennel, melyet nem zavar meg a legintenzívebb külső tevékenység sem. — 2. A lelki erők Istenbeváltozása (megistenülése). — 3. Állandó szemlélete a Szentháromságnak, illetőleg Isten tulajdonságai némelyikének. „Hogy miben áll ez az isteni természetben való részesedés (megistenülés) és hogyan megy végbe, a legnagyobb miszterimok egyike. Igazi hittitok, amelyre épen azért senki kimerítő feleletet adni nem tud. Ha tudna, akkor már nem titokkal, hanem csak valami nehéz problémával állanánk szemben". A misztikusok ide vonatkozó túlzó kifejezéseit nem szabad szószerint venni, s érteni. Még mindig csak kép, bár értelmi szellemi kép az, amelyben a misztikus Istent látja, de ez a kép olyan lehet, hogy a szemlélődő látja benne a Szentháromságot. — Immbert dr. 77 egyént sorol fel, akiknél a lelki nász megkötését szertartások, gyűrűváltás angyalének kísérték, 43 ezek közt stigmatizált. (Müller 260.)

A tökéletes egyesülés hatásai: a rendíthetetlen lelki béke, a szomj a szenvedés után, — érdekmentes buzgalom Isten dicsőségéért; — nagy lelki öröm és élvezet, — nyugodt és édes halál, mely kellemes elragadtatás, mert a lelket a szeretetnek fenséges fellángolása szakítja ki a testből. „Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus".

A misztikát kísérő jelenségek

kinyilatkoztatások, jövendölések, stigmák stb. ma is szerepelnek. Miként a szentek nem haltak ki az Egyházban, úgy nem szűntek meg a misztika külső jelenségei sem, de ezek kevésbbé fontosak, mint a benső szentség. E téren nem szabad sem könnyenhívőnek (naív kritikátlanság) sem hitetlenek lenni! Sokan minden csodálatos dolgot azért tagadnak, mert sok a csalás és csalódás e téren. Ilyenek hasonlítanak azokhoz, akik minden pénzben kételkednek, mert hamis pénz is van forgalomban; minden gyöngyöt eldobnak, mert van köztük nem igazi is.

A privát kinyilatkoztatásoknak annyiban hihetünk, amenynyiben azok hitelességét valószínűséggel megállapítottuk. NB. csak a Krisztustól reánk hagyományozott s Egyháza által tévmentesen

őrzött igazságok kötelezők a hívésre. Jogunk van tehát még a Szentszék által approbált privát kinyilatkoztatásokat is el nem fogadni.

A misztikus lelkébe csendülő *természetfeletti szavak* lehetnek, külső érzékkel felfogható szavak, jelenések, — képzeleti szavak és jelenések, — tisztán szellemi szavak és látomások.

A látomásokban Isten, Krisztus, a mennyei lelkek, de nem ritkán a gonosz szellem is megjelen. Megjelenhet élő ember is, miként a bilocatio ritka eseteiben történik; így pl. Liguori sz. Alfonz míg Nápolyban a karosszékében önkívületben ült, azalatt Rómában a haldokló XIV. Kelemen pápát vigasztalta.

Ma is vitatott kérdés: vajjon a testi látomásnál valóban az illető szellem, vagy személy jelenik-e meg, vagy bizonyos más ok (angyalok, démon) kelti azt a *benyomást*, mintha az illető tényleg ott volna.

Bizonyos, hogy a szellemi lények fantáziánk útján a mi lelkünkkel érintkezhetnek. Így keletkeznek a sugallatok, kisértések.

A misztikát kisérő jelenség a *stigmatizáltság*. — Immbert kutatásai alapján 321 esetet sorolt fel; 41 férfi, a többi nő. 62 közülük szent, vagy boldog, 29 stigmatizált a XIX. században élt. P. Müller ezt írja: „Vannak nemcsak szabadgondolkodók, hanem katolikusok is, — s mindjárt bevalljuk, hogy mi is ezek közé tartozunk — akik lehetségesnek tartják, hogy a stigmákat a képzelődés rendkivüli ereje, szuggesztió, vagy bizonyos autó-szuggesztió hozhatja elő." (280 l.) Tény, hogy „egyes természetfeletti stigmatizációk nyomában szinte epidemikusan lépnek fel a stigmatizációs esetek. amelyek nem csalásnak, hanem a hisztériának tudhatók be. Szalézi sz. Ferenc így nyilatkozott: „A lélek, mint a test formája, ama hatalmánál fogva, melyet a testre kifejthet, a sebek fájdalmát éppen azokon a helyeken teszi érezhetővé, amely helyek a Szerelmes sebeinek megfelelnek." A fejlődő természettudományok és a kisérleti lélektan még sok szolgálatot tehetnek a probléma tisztázására. A stigmatizált élete: a szenvedések láncolata. Érdekes, hogy az igazi stigmák sohasem gennyesednek és tiszta vér árad belőlük, sokszor oly bőven, hogy természetes úton megmagyarázhatatlan.

A *levitáció* rejtélyes jelenség. Caracciolo sz. Ferenc a néptömeg feje felett repült a tabernaculumhoz. Több szent gyorsan siklott a föld, vagy a víz felett. Néha a test a levitáció közben

pehelykönnyű, a szellő lengeti, máskor elmozdíthatatlanul nehéz. Van természetes levitáció is! — Feldmann helyesen írta: „talán néhány száz év mulva a levitáció, a telekinézis stb. fizikai jelenségei oly magától értetődő természetes folyamatoknak számítanak majd, mint az elektromágneses kisugárzások, a mágnesség, a villamosság, a fény és a meleg tüneményeivel kapcsolatban."

A dicsfény és az illat-kiáradás gyakori a szenteknél.

Hosszú étlenség csodája előfordul a szenteknél és misztikusoknál. Pl. Folignoi sz. Angela († 1309) 12 éven át nem evett; szienai sz. Katalin (1380) 8 éven át; rentei sz. Erzsébet († 1420) 15 éven át, sz. Lidvina (1433) 28 évig; Racconigi-i b. Katalin 10 évig nem táplálkozott. Legújabban Adriani Róza 28 évig, Lateau Lujza 14 évig nem táplálkozott. Neumann Teréz (szül. 1898) szintén. Több szent hosszú időn át alvás nélkül élt; pl. alkantarai sz Péter negyven éven át napi másfél órát aludt; ricci sz. Katalin hetenként csak egy órát.

P. Müller írja: „A lelkiéletben annyira járatos és élesen látó Loyolai sz. Ignác, maga is misztikus, a látomások és revelációk túlnyomó részét tévedésnek minősítette. Annyi való igaz, hogy még maguk a köztiszteletben álló szentek is olykor áldozatul estek egyben-másban fantáziájuk kilengésének, avagy az ördög mesterkedésének." (288.) „Az eksztázis alatt, miközben Isten működik, nem szünetel mindig és teljesen az öntevékenység, a fantázia sem." Illuzió, előítélet, forró kivánság, a lelkivezető téves nyilatkozata stb. szerepelhetnek a látomásokkal kapcsolatosan; ez az oka az ellentmondó kinyilatkoztatásoknak és látomásoknak.

„Ellenezte ker. sz. János, hogy a misztikusok által valamit megtudni akarjunk. Ott van a rendes fórum, amelytől, mondhatnám, sokkal megbizhatóbb feleletet kérhetünk és remélhetünk kétségeinkben, tudni illik a józan ész, a Szentírás, az egyházi tekintély." (295, l.)

A női lelkiség alkalmasabbnak látszik misztikus élményekre; Isten többször ajándékoz misztikus kegyelmet nőknek, mint férfiaknak, — mégis: a szentéavatási perekben a nők látomásait szigorúbban kritizálja az Egyház, mert a nő fantázia- és érzelemvilága fejlettebb mint a férfié, de ítélőképessége gyengébb. Szent Tamás szerint: mivel a nő kevésbbé ambicionálja a tudományosságot ezért alkalmasabb a lelkiélet elmélyítésére, így

diszponáltabb a misztikus kegyelmekre. A nő alázatossága, szívtisztasága átlag nagyobb, mint a férfié; visszavonultságra, imára, több ideje van, mint a férfinak. — „Talán az isteni jóság kárpótolni akarja a női nemet a misztika drágakincseivel azért, hogy az Egyház hierarchikus felépítésénél mellőzte. A hivatalos kinyilatkoztatás letéteménye egészen férfikezekre van bízva, a lelki hatalmaknak is kizárólag a férfi a hordozója, — de a lekicsinylett nőt a misztika nimbuszával dicsőíti meg."

Ismételten kell hangsúlyoznunk, hogy az Egyház nem kötelez bennünket arra, hogy a misztikus élményeket és magán kinyilatkoztatásokat elhigyjük. Ha az Egyház jóváhagy is ilyen csodákat leíró könyveket, ez csak annyit jelent, hogy e leírások jámborul *elhihetők* mert nem ellenkeznek a hittel és jó erkölccsel.

Az *igazi misztikusban* a következő kellékek találhatók: az alázatosság, az engedelmesség, hűség a szabályokhoz és a közös élethez, a lelki béke, a cselekedetek és hajlamok tisztasága, a magatartás és szavak méltósága, öröm a szenvedésben. (Alkantarai sz. Péter sz. Teréz vigasztalására elmondta, hogy épen az erényes emberek részéről tapasztalt gáncsoskodás okozott neki legtöbb fájdalmat).

* * *

Ne feledjük, hogy az értelmi beállítottság, az intelligens hívés, a „*rationabile obsequium*" nagyon jól megfér a misztikával. Erre meggyőző példa aquinoi sz. Tamás vallásos lelkülete, melyet az értelmi megismerés vágya, az aristotelesi tudásszomj és mellette a *mysterium fidei*-nek: az Oltáriszentség- és a szent Kereszt-titka iránti mély hódolatnak, a szenteknél is ritka elmerülő mélysége jellemez. Az Oltáriszentség misztikájába merült lelkéből áradtak fel a *Pange lingua* és az *Adoro Te devote* fenséges himnuszok. Röpimája volt: Crux mihi certa salus, crux est, quam semper adoro, crux Domini mecum; crux mihi refugium!"

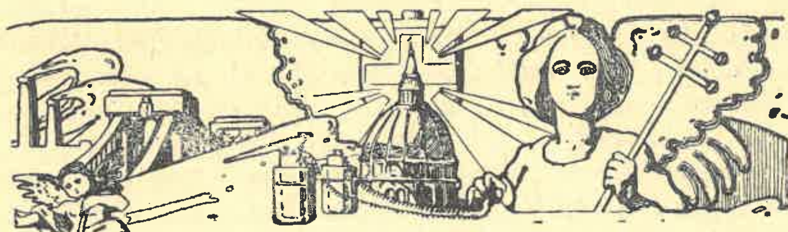
A legfenségesebb misztika iránti hódolat méltó kifejezését megtaláljuk az Eucharistia liturgiájában.

A lélek természetszerűen a misztikumra vágyik. *E vágya bőséges kielégülésre talál Egyházunk misztérium-kincseinek* méltó megbecsülésében és lelki felhasználásában . . .

Assisi-i szent Ferenc.

(Führich rajza, Ludy metszete.)

A természet misztikus szemlélete.

A KEGYELMI élet leggazdagabb kivirágzása a misztika; Isten egyik *legszebb* ajándéka a természet misztikus szemlélésének kegyelme.

Világnézetünktől függ, hogy miként látjuk a világot. Másként nézi a természetet a tudós, másként látja a művész. A tudós a valóságot és törvényszerűséget kutatja benne; a művész az értékeit, a szépségeit veszi észre egyéni meglátással.

A vallásos lélek Isten nyomait látja a természetben, megcsodálja az okozatban az *Ősok*-ot, az isteni mindenhatóság és bölcseség gondviselő szeretetének megnyilatkozásait.

A pantheista az istenséget a természettel azonosítva, költői áradozásokkal magasztalja az eléje táruló szépet, de a jelenségek mélyére és igazi alapokára nem gondol. Schopenhauer azon töprengett, hogy minden sétája ezernyi apró eltaposott rovar életébe kerül és keserűen sóhajtott: Ó szép világ, de utálatos vagy! Assziszii szent Ferenc is sétált, ilyenkor lelke örvendezett és misztikus testvériségben látta a világot, mint mai nagy rendtársa *Gemelli* írja Róla: „Felebarátjának tekinti, mert testvéreinek és nővéreinek hívja a verebeket és méheket, amelyeket télen melenget; a bárányokat, amelyeket kiváltott, a gerléket, amelyeknek fészket készít, az útjára engedett férget-, a növényeket, amelyeket nem akar leszakítani; a lángot, amelyet nem akar eloltani. Az emberek és az alsóbbrendű lények számára szeretete a legtágabb értelmű." (Franciskanizmus. 1933.—33.)

A természet misztikus szemlélete már sz. Ferenc előtt is gyakorlatban volt a katolicizmus misztikus lelkeinél. *Kühár* tanár közölte, hogy a mi apostolvértanú szent *Gellért*ünk legendaírója leírta, hogy „a szent meditáció közben elszundít. Melléje telepszik

egy szarvasünő borjával. Farkastól üldözve beront egy gímszarvas. Az ünő elszökik, borját ott hagyja. Ez el akar rejtőzködni és feldönti a szent tintáját. Kenyéren felneveli a kis szarvast, ez mindig mellette marad. Egyszer teherrel a vállán jön haza szent Gellért. A cellaajtóban ül egy farkas. Látja, hogy sebzett. Beereszti, meggyógyítja. A szarvas és a farkas békén élnek most már együtt a szenttel." (A miszt. természetszeml. alapjai. 1928.—5.) A „skolasztika atyja" szent *Amzelm* is mestere volt a misztikus természetszemléletnek.

A modern természetrajongás alapja a sekélyes *esztetizmus*, de sokszor a pantheizmus. A keresztény misztikus a természet tökéletességeit szemlélve, azok *ősképére* Istenre gondol, aki örök mindentudásában és bölcseségében felhalmozta, helyesebben egységben tartja a teremtett világ eszméit. *Isten mint hatóok és mintaok :* minden valóságnak lényege. A természetben Isten nyomait láthatjuk, a szellem pedig Isten képmása. (Részletesen erről Szerző : *A természetben Isten nyomain* cimű könyvében írt.)

A misztikus szemlélőt felemeli az a tudat is, hogy Istent mindenütt megtalálhatja, Ő mindenütt van : lényegével, működésével és jelenlétével. Lénye mindeneket betölt, jelen van ott is, ahová el nem ér emberi képzelet. Őbenne élünk, mozgunk és vagyunk ! — A misztikus lélek mindezt nemcsak tudja, hanem érzi és tapasztalja ; nem ütközik meg azon, hogy igaz sz. Ágoston mondása : „Verius cogitatur Deus, quam dicitur et verius est, quam cogitatur." Azon sem csodálkozik, hogy az eredeti Istenképet a titokzatosság fátyola takarja. Találóan írta a misztikus Prohászka püspök : „A miszticizmus nem szuggesztív bódulás, hanem a világot s önmagát kontempláló léleknek természetes miliője. Mi nem csináljuk készakarva a homályt, hanem a homály belőlünk árad, mert a lélek olyan „test", melynek ily sötét sugárzása van. — Szobroknak, képeknek, vidéknek, hegyeknek megvílágítása a fény, de lelkeknek, csillagoknak, szenteknek, hősöknek megvilágítása sötétség, az éjszaka ; mert valamint éjszakába gyúlnak ki a csillagok : úgy sötétségben ragyognak fel a lelkek s népek erényei." (Sz. István-napi beszéde. 1914.)

Istenről való közvetett ismeretünket a teremtményekből alkotjuk meg okoskodás útján. Az isteni természet sugarai mintegy szétszóródnak a teremtményeken. Az emberi elme összegyűjti e sugarakat és megalkotja belőlük Isten képét, de e másolatot nem

szabad összetéveszteni az eredeti Ősképpel, különben pantheizmusba esünk. Isten minden térben jelen van, de Őt az egész világ sem zárhatja magába. Mivel Isten a Végtelen és mindent betölt, azért a semmi valóságban nem létezik sehol és soha. Lehet légüres tér, de lényüres tér nincs. Kepler éleselmével írta: Nil dat, quod nihil est! Van csillagközi tér, u. n. világűr, melyben látható testek nincsenek, de ahol mi semmit sem látunk, ott is jelen van a Végtelen.

Ez a bölcseletileg is helyes belátás nem téveszthető össze a pantheisták délibábos káprázatú istenség-szemléletével, mely hasonlít a fata-morgana túlzásaihoz, midőn kunyhóból palotát varázsol, de ha a légtükrözés káprázatát a filozófiai kritika elfújja, akkor kitűnik a silány valóság, a tartalmatlan költői kép. Főleg a hitükben hajótörést szenvedett ifjú idalisták, világfájdalmas költők és a szentimentalizmusban gyógyulást kereső ábrándozók szokták a pantheista ömlengéseket elkövetni a *természet nagy templomában.* Ez a tündérfátyollal letakart világnézet, melyen a poézis aranypora csillog, valójában: minta érték nélkül.

A ker. misztikus a világfeletti *személyes* Isten művének ismeri a természetet; imádságos hódoló lélekkel megcsodálja alkotásait, személyes viszonyban van *a kegyelmi élet által* a személyes Végtelennel. Isten személyiségét így bizonyítja: Van rendezett, szépségben megnyilatkozó világ, kell tehát Ősok-ának lenni, aki szükségképen önmagától létező *eszes* lény; ez az önmagában való *értelmes* Lény olyan Abszolutum (feltétlen állag) akiben megvan a személyiséghez szükséges minden tulajdonság.

A misztikus az örökkévalóság magaslatáról nézi, *in specie aeternatis* látja a világot, nem úgy mint pl. a bogarász, aki szakternészettudós elfogultságával szemlél. Találóan mondotta *Spencer*: „Vannak egyetemi tanárok akik számára a nyelvészeti kritika legérdekesebb és akik az élőlények eredésére és természetére irányuló kutatásokat alantjáró dolognak tartják. Sőt a természettudósok között is vannak olyanok akik szorgalmasan tanulmányozzák a ködfoltok színképeit vagy számítgatják a kettős csillagok tömegét és mozgását, de sohasem mélyednek el annyira, hogy más szempontból is szemléljék a tekintetük előtt feltáruló mérhetetlen tényeket mint a fizika szempontjából." — Nos: a misztikus a legmagasabb szempontból néz, ezért legmélyebbre lát, sőt a természetet megcsodálva, egyúttal a transcendens világba

hatol. Ez a legtökéletesebb szemlélet! a *kinyilatkoztatás és a bölcselet* adatain épült. Ez teljesen más, mint a természettudomány mikroszkóppal és teleszkóppal meg egyéb műszerekkel analizáló megfigyelése; — a kanti fenomenon-nal, sőt a modern fenomenológusok elméleteivel sem törődik; az új élettan érzetkomplexumaira nem is hederít, hanem a természet megértő szemlélése révén a misztikus: Istent keresi és — megtalálja! In ratione altissima, in exemplari szemlél és meglátja a teremtményben Istent. Mint sz. Ágoston mondja: *megérinti* Istent a misztikus kontemplációban, a természetben is az Alkotó jelképét, aenigmáját látja, a természet *egészét* nézi, így meglátja a relatívum révén az Abszolutumot, a felszín alatt a mélységet, sőt az árnyékon is szemlélni tudja a fényforrást!! Mert a misztikusnak az árnyék, a homály, a sötétség nem akadály a látásban, hiszen lelke „denevérszárnyakon" száll a titkok világában, melynek szépségeit szemlélni és felénk vetíteni képes. Ez a misztikusok művészete!

Prohászka szerint: „a művészet az ideális szépség szivárványos fénytörése a lélek kristályhasábjain. A lélek a művészetben vetíti ki azt magából, amit a természetben meglátott, megérzett. És valamint az ég reszkető napsugarával a természet világát, úgy a lélek a belőle kisugárzó művészet ihletéseivel öltözteti bájba, szépségbe a világot; a nap az erdőt, a mezőt, a rétet, a szellem a kultúra világát."[1] (Beszéde 1914. jan. 11)

A misztikus természetszemlélő öntudatlanul is alkalmazza az. u. n. *esztetikai Istenérv*-et, mely így következtet:

A látható világban nagyon sok művészi elgondolást, céltudatosan valósított szépséget találunk. Ezt a sok szépet csak egy rajta kívül álló Művész gondolhatta el, kifogyhatatlan invencióval és őseredetiséggel, mindenható teremtő erejével, remek alkotásokban valósította műveit. Tehát a szép világot egy világ-

[1] *Schütz* tanár a művészetről így írt: „A művészet a szemléletesség erejével és közvetlenségével nyitja meg lelkünknek az igaz és jó világát. Ezért lehetőleg minden emberi tevékenységbe bele kell vinni az alakító elemet; sok ajtó mely zárva marad más még oly komoly kopogtatásra, önként megnyílik a gráciáknak. Az Egyház ennek a nagy ténynek levonta a konzekvenciáját és örök hivatásához az egyházi művészetekben hathatós segítőtársat nyert; liturgiájában pedig utolérhetetlenül tartalmas, eredeti és művészetet alkotott... Az igazi művészet tanít és predikál. Mert az igazi művészet a valóság teljességét tárja fel s legmélyebb mozzanatait dolgozza ki, közvetlen érintkezésbe jut a valóságnak és létnek legmélyebb gyökerével, Istennel." (A bölcselet elemei. 1927—202).

feletti tervező kigondoló és céltudatosan valósító *Ősművész*, minden szépség forrása alkotta.

A természet telve van szépséggel az egysejtű radioláriáktól az emberig. A modern természettudomány optikai műszerei feltárták a mikrobiológia apró lényeinek csodálatos szépségeit. A szemlélő beláthatja, mennyire igaz az ismert régi mondás:

Ludit in exiguis
Divina Sapientia rebus.
Maximus in minimis
Cernitur esse Deus!

Az óceánok abisszális mélységétől a csillagos ég mélységeiig, a forróövi korallszigetek káprázatosan színpompás tájaitól a sarki fény jeges tündérszép világáig feltárul mindenfelé a kifogyhatatlan invenciójú Ősművész utolérhetetlen zsenialitása. Pazar változatokkal, örök ihlettel, nem lankadó lendülettel oly mérhetetlenűl sok szépet alkot, hogy a szemlélő belefáradhat az Isten múzeumának tanulmányozásába, de szépségeit ki nem merítheti. — Az Ősművész pedig ontológialig nem azonos a művével, miként a pantheisták vélik, hanem felette és kívüle áll, de örökbölcs Személyisége végtelen szeretetével és mindenhatóságával fenntartja, kormányozza, gondviseli a világot.[1]

A misztikus természetszemlélő a szépségeken át Istentlátóvá lesz. A *Poverello* a hálóját szövő pók remekművét szemlélve elragadtatásba esett...

Még egy fontos mozzanatot kell itt említenünk. Közismeretes, hogy a művésznek nemcsak megfigyelő képessége, hanem mély érzésvilága és sajátos *egyéni meglátás*-a, kifejező tehetsége van. A misztikusnak méginkább!! Ezért van a szépségnek sokféle fogalmi meghatározása, mert egyéni felfogások érvényesülnek

[1] A világ esztetikai értékelésére vonatkozóan érdekes a filozófus *T. K. Oesterreich* eme nézete: „A theizmus legnagyobb nehézsége az etika terén nyilvánul. Isten felelős volna a világ természetéért. Isten alkotásának érték szempontjából kifogástalannak kellene lennie. Azonban a világ nem olyan, hogy értéktudatunkat kielégítené. Csak egy szempontból elégít ki és ez a szépség szempontja. „*Csak az esztetikai szempont igazolja örökre a világot*" mondta egyszer Nietzsche. Azok a tökéletlenségek, melyek e tekintelben a valóságban itt-ott mutatkoznak, nem sértők. Ezért nem szorul magyarázatra a világnak az a metafizikai értelmezése, amely azt Isten művészi alkotásának tartja. — Utóbb hozzáfűzi e korrigálást: „Minden fölfogható érték közül csak az esztetikai jöhet számításba, mint magyarázatbeli lehetőség. De mivel ennél magasabbrendű értékeket is ismerünk, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy az univerzum célja az esztetikai szféra fölött áll." (Korunk világképe 170. és 174. l.)

benne. A skolasztikusok szerint a szépség a tiszta szemléletet gyönyörködteti, *Pulchra sunt, quae visu placent;* pulchrum est id, cuius apprehensio placet. Másféle meghatározás szerint: szép az ami szükségképen és érdek nélkül gyönyörködtet. — A misztikus sz. Ágoston szerint: a dolgok belső rendjének kisugárzása a szép, *pulchrum est splendor ordinis.* A művészi szép a hatásosan kifejezett teljesség; pulchrum est perfectio cum claritate. A misztikus ezt a *splendort* és perfactiót mindenütt meglátja, mint ahogy a művész nem másolja, hanem „teremti" a szépet, sőt a rútat is képes művészien ábrázolni. A splendor ordinis szemlélője belátja, hogy a matematikának is lehet költészete, de lehet torzító tükörben szemlélni, mint a szám-misztika hívei tették. Szokás mondani, hogy a művészet testet öltött lelkiség, a műélvezet e lelkiség e szellemsugárzás megértő felfogása. — *A misztikus e szellemsugárzás fokuszához jut* a szépség szemlélésekor.

A misztikus természetszemlélő *Lucie Christine* († 1908) lelki naplójában így írt: „Szemléltem a teremtés látható szépségét, a csend, arányok mérhetetlenség szépségét; színek, az alakok, az összhang szépségét. Nem tudom, világosan ki tudom-e magam fejezni; mindezen dolgokat nem önmagukban láttam, ahogy közönségesen látjuk őket, mert akkor nem is tudtam volna rájuk gondolni sem, hanem *forrásukban* láttam őket, magában az Isten szépségében... A lélek látja, hogy a nem-teremtett szépség a maga pompájából valamit átönt a teremtményekbe és hogy *valamikép az Isten a szépsége annak, amit szépnek látunk.* Már ez maga is csodálatos megpillantás! De ugyanakkor a végtelen szépség kinyilatkoztatja magát az isteni lényegben minden teremtett szépség fölött hasonlíthatatlan fönséggel; oly fényes, mit leírni nem lehet. Ezen titkos látomásnak ez a csúcspontja. — A szépség szeretete — úgy látom — három fokon kell, hogy vezessen minket Istenhez. Először a szellemi lelket juttatja uralomra az érzéki felett; másodszor megtanít imádni Istent, aki teremtményeiben kinyilvánította magát; harmadszor elérjük általa azt is, hogy a teremtmény nem lesz számunkra más, mint fályol, mely a Teremtőt ragyogja keresztül.

Hajnalhasadáskor és estleszálltakor téged köszöntöttelek! Veled találkoztam a völgyek hűvös ölén és a forrásvízek édes csobogásában a te szavadra leltem. Összegyűjtöttem a gyöngyöző hangokat, mikor ezer kicsi énekes neked szánt... Megismertelek

végül legtökéletesebb műveidben, a te szentjeidben. Hallottam azt a dalt, mit a hős, a lángész, a szónok, a tudós, a művész énekel a te dicsőségedre. Láttalak téged Jézusom, a szegények, aggok, a megszomorodottak személyében... megtaláltalak a gyermeki szem mélységében.

Mint mikor elvész a csillag a napfényben, úgy tünt el minden, ha Isten a lelkembe nézett. Néztem a tengert és a földet, de már csak Istent láttam". (Kühár: i. m. 10.)

* * *

Az újplatonikus-ágostoni misztika öntudatlanul kivirágzott a természet nagy megértőjének, assziszii sz. Ferencnek lelkében. Ez a szenvedéseiben is örvendezni tudó csodálatos szent, fájós trahomás szemével lelkendezve szemlélte Isten szép világát és örömmel telt el általa a lelke *P. Gemelli* szerint: „ez az örvendezés is kétféle árnyalatú: természetes és kegyelmi. A költő és cselekvő sz. Ferenc az öröm kettős forrását hordozta önmagában. Meglátta és élvezte a szépet. Tudott tenni és felejteni. Vonzzák és vigasztalják nagy és kicsiny dolgok egyaránt, mivel ezek az élet bámulatos megnyilvánulásai, amelyekben megérzi Isten jóságát. Így a sólyom felkelti, a fatücsök felelget neki, a pacsirták üdvözlik, a gerlék és verebek felvidítják. Az egész föld feleleveniül és zöldel előtte. A nap és a csillagok, a tűz és a víz, a felhők és a szél elmélkedésre és dalra indítják, éppúgy, mint azok az erények, amelyeket tekintete észrevesz az emberek szívében. De ő nem az az ember, akit a szemlélődés megindulás nélkül hagyna. Ugyanaz a szeretet-szellem, amely felfedezi előtte az élet mélységes összhangját, arra is ösztökéli, hogy segitsen." (i. m. 42.)

Az „*Úr bohémje*"-ről életírója sz. Bonaventura feljegyezte, ha Francesco Umbria völgyeiben járt, az állatok feléje siettek, a nyulak ruhája alá rejtőztek, a juhok utánna futkostak, a pacsirták tenyeréből szedték fel az eleséget. „Az istentelen seholsem találja és látja Istent, Ferenc mindenütt szemlélte." E misztikus szemlélet Isten trubadurjává avatta assziszi koldusát, aki lelke dúsgazdagságában a boldogság dalait énekelte bele a kábult világba; csodálatos énekének visszhangját ma is halljuk... Misztikus szemléletével a napsugárban a Teremtő mosolyát látta és nem feledte, hogy a ború és felhőtorlaszok felett is ragyog a Nap és sugarait ontja változatlanul. Ezért énekelte elragadtatással a *Nap-himnuszában*;

„Áldjon Uram Téged, minden Te műveddel,
Szegény Nap-testvérünk főkép mivelünk
A ragyogó nappalt ő gyújtja ki reggel,
Oly szép, olyan ékes, sugarakkal fényes,
Hogy benne, nagy Isten, képedre lélünk
Áldjon Uram Téged, én hugom: a Hold is és a csillagok ezre,
Szépnek kezed őket s fénnyel ragyogónak az égre helyezte."

Szent Ferenc világszemléletének énekes kiáradása nem volt szentimentális lirai ömlengés, hanem a kegyelemjeljes lélek megnyilatkozása. Bizonysága annak, hogy a misztikus lélek nem szenved világiszonyban. Találóan írta a *Poverelló*-ról *P. Gemelli*: „A vallás nem emelt akadályt közte és a föld között, hanem átalakította a földet és az összes teremtményeket s megmutatta, hogyan kell őket szeretnünk és miként kell őket az öröm forrásává varázsolnunk. Sz. Ferenc bonyadalmas egyéniségét tanulmányozva, mivel ez annyira kibogozhatatlan és mélységesen gazdag, hogy minden életírójának új fogalmat jelent, két körülményt kell szem előtt tartanunk: először azt, hogy szereti az életet — de természetfeletti módon, másodszor, hogy megfesziti magát Krisztussal, anélkül, hogy megvetné a világot. Aki szem elől téveszti a két fogalom közül az elsőt, az a XX. század turistái számára alakít magának egy költő, érzelgős sz. Ferencet. Aki pedig szem elől téveszti a másodikat, az egy ösztövér és szomorú sz. Ferencet alakít magának, amint tették egyes XVII. századbeli festők vagy XIX. századbeli jámbor kézikönyvek." (i. m. 32).

Ferenc testvér a középkor legnagyobb vallásos zsenije volt; önmaga iránt kíméletlenűl szigorú, mások iránt szeretetteljes. Komor arcot nem tűrt maga körül: egyéniségének szuggesztív erejével hirdette; „Mi az Úr komédiásai vagyunk, más jutalmat nem várunk tőletek, mint igaz bűnbánatot."

A *Domina paupertas* lovagjának szenvedélye volt a szegények gyámolítása, a szenvedések hősi eltűrése és a természet minden lényének szeretete. Érezte és tudta, hogy a természettel rokonságban áll, mindkettőjüknek egy az Atyja, — közös a céljuk: magasztalni Istent. Gondoljunk a *Benedicite* zsoltárra és Francesco Nap-himnuszára!

Szent Ferenc természetszeretete esztetikai érzékével volt kapcsolatos. Nefeledjük, hogy a természet szépségeit csak az látja

meg, aki a műélvezet iránt már fogékony. A történelem folyamán a természeti szépségek felismerése elég későn mutatkozott. A természeti erőket, a vihart, villámot, mennydörgést, hullámverést az ősi Veda-himnuszok is csodálattal magasztalják, de a szépség leírása sokkal újabb időkben jelent meg. Még ma is kevés ember tudja igazán megérteni a természet esztétikai szépségeit. A művészi alkotás szépségeit könnyebb észrevenni, mert a műtárgyakon a művész kiemeli az esztetikai hatást keltő mozzanatokat. A szép felismerése, esztetikai meglátása nem bizonyító, fontolgató tudományos megismerés, hanem különös esztétikai ismeret-folyamat, közvetlen egyszerre való szemlélet. A nagy közönséget a természet esztetikai élvezésére: a kiváló természet-művészek leírásaik és tájképeik révén tanítják.

Szent Ferencet nem kellett esztétikai szemléletre tanítani; e képesség veleszületett, misztikus lelke hamar és tökéletesen kibontakoztatta. Különös, hogy ellenszenvvel volt a rendtagok tudományos törekvése iránt, de szerette a természet szépségeit, az Úristen művészetét. Átérezte azt a nagy igazságot, melyet *Schütz* professzor így fejezett ki: „az igazi művészet a valóság teljességét tárja föl s legmélyebb mozzanatait dolgozza ki, közvetlen érintkezésbe jut a valóságnak és a létnek legmélyebb eszközével Istennel. Benne megtalálja a művésznek tökéletes szépséget áhító örök művészi önelégedetlensége a hiánytalan tiszta szépséget; és mikor ezt megsejti, megtermékenyül arra, hogy a természetnek szépségeit is gyökerében meglássa és másokkal is a kellő háttérben meglátassa: mint az *örök szépségnek* sugárzását. Az emberi művészet mintegy Isten unokája (lánya a természet; Dante Inferno). Az igazi művészet imádkozik." (A bölcselet elemei. 1940,—28.)

Ennek a művészet-szemléletnek mestere volt Prohászka Ottokár is, aki páratlan ragyogó stílusban tudta leírni a természet szépségeit; — ezeket észrevette a csillagos ég mélységeiben és az alkonyizzást tükröző pocsolyában egyaránt. Helyesen állítja a költő Városi István:

„Nincs több szépség a nápolyi öbölben,
Nincs több szépség a hűs szent Anna tóban,
Mint holdsugárban fürdő nyárközépen
A csillagszóró kácsausztatóban.

Csak szem kell hozzá. Szem. Merengő, árva,
Amely a szépet mindenből kiássa."

* * *

A misztikus természetszemlélet bölcseleti forrása a platoni — ágostoni ideatan alkalmazásával: a ker. exemplarizmus, mely a sz. Tamás előtti skolasztikában elismert volt, sőt a ferencesek ma is alkalmazzák. *P. Gemelli* szerint: „A ferencesek természetszerűleg a plátói irányzathoz tartoznak; nem az eredeti, pogány formáját fogadják ugyan el, hanem azt, amely az atyák kidolgozásában ért el a Középkorhoz. A ferencesség mint a neki való törzsbe ojtódott bele az ágostoni platonizmusba, mivel az egyetemesnek szemlélete, a szépségnek szeretete, az ő akaratelvűsége, az Isten után való vágya az ágostoni tanítás megoldásait igényelte. Azonkivül az ágostoni tanításban megtalálta annak a krisztocentrikus teológiának előfeltételeit és annak az Istennel a Megtestesülés által a legnagyobb meghittségben lévő misztikának alapokait, amelyeket hasonlóképpen éppen a franciskanizmus fejlesztett ki tudósaiban és szentjeiben." (Franciskanizmus. 1933—61.)

Ez az ágostoni exemplarizmus magyarázza a misztikusok olyan fenséges látomásait is, minőt pl. filognói sz. Katalin így írt le: „Egy napon a templomban így szólt hozzám Isten: csak én és senki más tudlak Téged megvigasztalni. E pillanatban lelkiszemeim kinyíltak és láttam Isten teljét, benne az egész világot, a tenger szélét és végét... lelkem csodálkozva kiáradt: hogy tele van a világ Istennel! Igy láttam, hogy kicsi a világ, de Isten hatalma mindenek fölött van és mindent betölt."

Érdekes, hogy a misztikusok természetszemlélete fokozatosan emelkedik, tisztul és tökéletesedik. Minél mélyebb a lelki élet, annál mélyebb a szépség Ősforrásának meglátása a teremtmények szépségében. Ez a misztikus természetszemlélet teljessége, midőn Isten jelenléte közvetlenül a tudatba jut, nem fogalmak és képzetek révén, hanem intuitív megtapasztalással, átéléssel. A *doctora mystica* sz. Teréz így írt: „Mondották nekem tanulatlanok, hogy Isten bennünk csak kegyelmével van jelen, — de ezt nem tudtam elhinni, mert úgy mutatkozott nekem, hogy Ő maga van bennem... Végre egy domonkosrendi tudós kételyemet eloszlatta. Mondotta, hogy Isten *lényegesen* minden valóban jelen van; ezuttal megértette velem, hogy Isten velünk miképen közli magát. E magyarázat megvigasztalt engem."

Szent Ágoston (l. 83. l.) és *Pseudo-Dionysios* (l. 88. l.) a kinyilatkoztatási természetképet összeegyeztették az újplatonizmussal úgy, hogy az Ősvaló és a világlélek helyébe az Ősok teremtő akaratát, a rossz helyébe a Teremtő és Gondviselő nyomainak meglátását helyezték. Szent Ágoston a természetben is meglátta az isteni tikoknak nemcsak jeleit, hanem hasonlatait is. Így szemében *a látható világ Isten szimboluma*, mely minden létező Ősforrására utal.

A ker. szimbolizmusnak nagy a kultúrtörténeti jelentősége is!

A jelképhez eszmetársítás által érzékfeletti eszme járul; így a jelnek jelentése van. A kereszténységben a művészi szemlélet is alkalmazza a szimbolizmust. Gondoljunk a művészettörténelemből jól ismert középkori templomi növény- állatábrázolásokra, melyek főleg az oszlopfőkön, gyámköveken, ívzáróköveken, vízhányókon, pillértalpakon nyertek gyakori és nagyon változatos alakban alkalmazást. Ismeretes, hogy az eredeti gótika mélyértelmű szimbolumokban gazdag. A templom hajójában levő 6 pár oszlop a 12 apostolt, a négy köríves oszlopköteg a 4 evangélistát, a homlokzati nagy ablakrózsa Krisztus töviskoronáját, a három ajtó a patriárkákat, — a magas, hétszer kiugró torony a 7 szentséget, a csodálatosan színpompás ablakok az égi paradicsomot, az ablak felső részében és a vimpergákban levő háromlevelű rozetta a Szentháromságot, az ablak kőkeresztje Krisztus keresztjét jelképezték. Az egyes rút állatábrázolások a különféle bűnök rútságát szimbolizálták.

Szent Ágoston *De Trinitate* című könyvében kifejti sz. Pál ama gondolatát, hogy miként látjuk Istent *in speculo*, vagyis önlelkünkben; a Teremtő a saját lelkünkben mint tükörben látható. Per speculum in aenigmate; az aenigma homályos *allegória*, olyan szókép, mely által valamit megértünk másból. Ne feledjük, hogy *a keresztény újplatonizmus a plátoni ideák világát Istenbe, szent Ágoston kifejezetten a Logos-ba helyezte*. Az *Ige* által lett minden, a *Logos*-ban mint ősforrásban együtt van minden, az egész természet is: a jelen, múlt és jövő kifejlődésével együtt; a Logosban *minden* egy, egyetlen élet. (De Trinit. 4. c. 1.) Így láthatjuk Istent a lélek tükrében, a természetben jelképesen.

Szent Ágoston megmagyarázta azt is, hogy a természetet nem önmagáért, hanem Istenért kell szeretni. *Vallomásai*-ban kifejti, hogy Isten létét nemcsak a szent könyvek tekintélye

hirdeti, hanem a természet világa is, melyhez mi is tartozunk. Kifejezetten nem pantheista, mert vallja: „Betöltesz eget és földet. Be tudna-e azonban téged egészen fogadni, vagy marad-e valami belőled, ami már nem fér beléjük? *A veled tele mindenség neked nem tartó edényed.* Szétzúzhatod és nem ömlesz szét. Reánk kiáradásod is nem a te leszállásod, hanem a mi fölemelésünk; nem magad szakadozol ilyenkor, hanem minket igazítasz egybe. Ez az igazság: mindent a magad egységes egészével töltesz be". (Conf. l. 1. c. 3. Vass ford.) Remek ágostoni gondolat: „Ha az ember belehallgat a csendbe, megérti a mindenség szavát: Nem mi alkottuk magunkat, hanem Ő alkotott mindent, aki megmarad örökké"!

Az ágostoni misztikus természetszemléletet egy évszázaddal később Pseudo Dionysios még tökéletesebben kidolgozta. Leírt egy extatikusan intuitív Isten-megközelítést, (főleg plotinosra támaszkodva) — ez szerint: a lélek elhagyva az érzékek világát a természetet: lelki erejét önmagára irányítva, saját lelkemélyén szemléli a legfőbb jóságot és szépséget. Ez a „tudós tudatlanság" és a „lélek sötét éjtszakája," melyről a misztika nagy doktora Keresztes sz. János fenségesen írt.[1] (V. ö. 167. l.)

Ez a *docta ignorantia* csodálatos nagy lelkeket állít a történelembe. Mert a legfenségesebb jellemek az Egyház szentjei! Ők az Isten emberei, akiket az Úr megdicsőített és a lelkivilág múzeumába állított.

A beuróni bencéskongregáció konstitúciója szent Benedek regulájának 20-ik fejezetéhez így szól: „Monachus singulari modo *vir Dei* est et Ecclesiae, sive quod idem sonat, vir fidei, sacrae liturgiae et orationis. Ex quo sequitur, omnem ipsius cogitationem, actum, vitam debere vere supernaturalem esse." — Ez nemcsak

[1] Ugyanez a Keresztes szent a hiú szépséghajhászásról így nyilatkozott: „Vészes és szerencsétlen az a nap is, amelyen valakinek szívében megszületett a természetes kedvességben és szépségben való kedvtelés. Hiszen ez a veszély naponkint annyi emberhalált okoz, annyi becsületvesztést, annyi sértegetést, annyi vagyonnak eltékozlását, annyi féltékenységet, veszekedést, házasságtörést, fajtalanságot. Annyi szent bukik el miatta, hogy mintegy újra lehullik az égről a csillagok harmadrésze, mint akkor, amikor a sátán elkövette bűnét. A színarany elveszti miatta fényét és iszappá válik. (Jer. sir.)" — De ugyancsak a szigorú Keresztes sz. János vallotta: „Sem az Apostol, sem én, nem akarjuk elítélni a jó stílust, az ékesszólást és a találó kifejezéseket, mert hiszen ezek nagyon hasznosak, úgy a szószéken, mint mindenütt; mert jó stílussal és találó kifejezésekkel még a bukott és elveszett ügyet is meg lehet olykor menteni, míg az ügyefogyott beszéddel tönkre lehet tenni és el lehet buktatni a legjobbat is." (Ker. sz. János művei 360 és 429. l.)

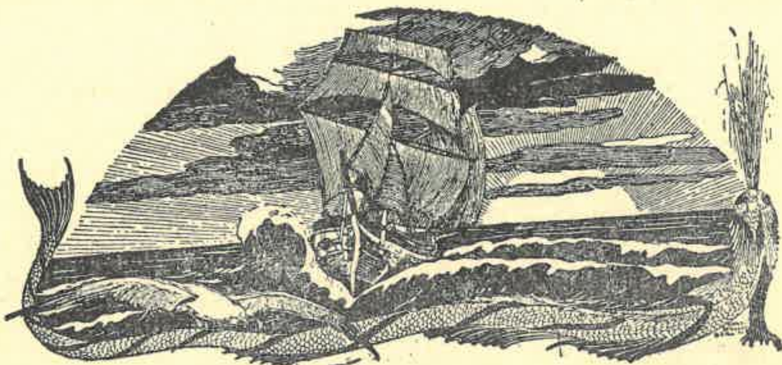
a szerzetesre, hanem minden tökéletességre törekvő keresztény emberre áll.

Ilyen *Isten embere* volt „az Úr bohémje" szent Ferenc is; a nem katolikus Julius Hart megállapította Róla, hogy a legboldogabb ember volt, aki valaha élt a földön. Amit felőle tudunk, azt rímekbe fűzve kótába szedni kellene, hogy a ritmus és a dallam varázsával a szívekbe lopódzék és a lelkek népdalává váljon. A docta ignorantia-nak e nagymestere a misztikus természetszemlélet révén is Istenlátó lett: a Nap-ban Isten szemére, a Gondviselés jelképére ismert; a csillagok a Teremtő fenségéről beszéltek neki; — a virágokban a Teremtő mosolyát látta; — a hamuszürke állat a sír porára emlékeztette, de nem félt a haláltól, a *fra Morte* is édestestvére volt, megnyitotta számára az örök boldogság kapuját. Ott a *másvilág*-on színről-színre látja *Azt*, akinek jelképeit, nyomait szemlélte a természetben és önlelke tükrében.

A *docta ignorantia* tudósai egybehangzóan vallják:

„Úgy látom, az a legnagyobb dicsőség,
Mi a halandót itt lenn érheti:
Ha az Úristen harc végén kegyelmül
A jók halálát adja meg neki."

Az Úrhoz örökre hazatért lélek elmondhatja: *inveni portum, spes et fortuna valete!*

NÉVMUTATÓ.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. RÉSZ.

II. RÉSZ.

FÜGGELÉK.

